

De steden en de bouwers

Veranderingen in volkswoningbouw en sociale verschuivingen
in Riobamba en Cuenca, Ecuador

Grafische vormgeving en cartografie: Rien Rabbers & Margot Stoete (GeoMedia, Faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht)

De steden en de bouwers

Veranderingen in volkswoningbouw en sociale verschuivingen in Riobamba en Cuenca, Ecuador

Cities and builders
Changes in social housing and social shifts in
Riobamba and Cuenca, Ecuador
(with a summary in English)

Las ciudades y los constructores
Cambios en la construcción de viviendas populares
y cambios sociales en Riobamba y Cuenca, Ecuador
(con un resumen en Español)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit Utrecht,
op gezag van de rector magnificus, prof. dr. W.H. Gispen,
ingevolge het besluit van het college voor promoties
in het openbaar te verdedigen op dinsdag 30 mei 2006
des middags te 12.45 uur

door

Christina Johanna Klaufus

geboren op 2 april 1967 te Haarlem

Promotoren:

Prof. dr. A. Ouweneel

Prof. dr. D.A.N.M. Kruijt

Prof. dr. A.C.G.M. Robben

Dit proefschrift werd mede mogelijk gemaakt dankzij een reisbeurs van NWO/WOTRO en een bijdrage in de drukkosten van de J.E. Jurriaanse Stichting.

Inhoudsopgave

Kaarten, afbeeldingen en tabellen	9
Dankwoord	11
1. Een woonplaats in de Andes	15
Inleiding	15
Twee steden, twee perspectieven	16
<i>Afbakening onderzoek</i>	16
<i>Antropologie van de stad en de architectuur</i>	18
Uitvoering van het onderzoek	25
<i>Veldwerk</i>	25
<i>Methoden van onderzoek</i>	27
Opbouw van het boek	30
Noten	31
2. Riobamba en Cuenca	37
Inleiding	37
Steden in het Ecuadoraanse hoogland	39
<i>Verstedelijking in Ecuador</i>	39
<i>Riobamba</i>	43
<i>Cuenca</i>	48
Stedelijke ontwikkeling	53
<i>Invloeden van mondialisering op lokaal niveau</i>	53
<i>Internationale invloeden in lokale bouwkunst</i>	56
<i>Citymarketing</i>	58
Sociale huisvesting	61
<i>Programma's voor sociale woningbouw</i>	61
<i>Waar gewoond wordt: alledaagse ervaringen met de aanleg van volkswijken</i>	64
Conclusie	68
Noten	69
3. Wijken in aanleg	79
Inleiding	79
Cooperativa de Vivienda Santa Anita, Riobamba	83
<i>Stichting van de Cooperativa</i>	83
<i>Onderlinge verdeeldheid in de wijk</i>	88
<i>Wijklegalisering en contacten met professionals</i>	92
Ciudadela Carlos Crespi, Cuenca	94
<i>Van Barrio San Francisco tot Ciudadela Carlos Crespi</i>	94
<i>Bestuurlijke perikelen in de wijk</i>	98

<i>Manoeuvreren in een logge bureaucratie</i>	99
Sociale processen van buurtvorming	104
<i>Sociaalgeografische aspecten van de wijkgemeenschap</i>	104
<i>De symbolische constructie van de wijkgemeenschap</i>	107
<i>Verloop van het consolidatieproces</i>	111
Conclusie	114
Noten	117
4. Woningbouw: van eerste steen tot hoogste punt	123
Inleiding	123
De levensstandaard van de wijkbewoners	125
De huizen	130
<i>Woningtypen</i>	130
<i>Zelfbouw</i>	133
<i>Een comfortabel interieur</i>	140
Het bouwproces	146
<i>De bouwers</i>	146
<i>Inwijdingsritueel huasipichana</i>	148
Conclusie	154
Noten	157
5. Het ideaal van een modern huis ‘met een model’	163
Inleiding	163
Migrantendollars in de bouweconomie	164
Woningarchitectuur als vorm van communicatie	166
<i>Architectuur: geen woorden maar daden</i>	166
<i>‘Migrantenarchitectuur’</i>	168
<i>‘Moderne’ en ‘gewone’ huizen</i>	173
<i>Stedelijke en landelijke bouw- en leefstijlen</i>	175
Waarderingschema van woningarchitectuur	178
<i>Huizen ‘met een model’</i>	178
<i>Afwerking en details</i>	183
<i>Woninginrichting en voorzieningen</i>	185
Sociale constructie van ‘geschikte’ architectuur	188
Conclusie	192
Noten	194
6. ‘Migrantenarchitectuur’: verdeeldheid onder professionals in Cuenca	199
Inleiding	199
De positie van professionals in de Cuencaanse samenleving	200
<i>De architectenstand in Cuenca</i>	200
<i>Het ontstaan van een Cuencaanse architectuurstroming</i>	203
<i>Sociale verschuivingen in opleiding en beroep</i>	206
Debat over ‘migrantenarchitectuur’	212
<i>Nieuwe woningarchitectuur op het platteland</i>	212
<i>Macht over architectonische representaties</i>	217

Generatiekloof	222
<i>De architecten achter 'migrantenarchitectuur'</i>	222
<i>Verdeeldheid onder professionals van de gevestigde orde</i>	224
<i>Nieuwe urbanisaties voor een nieuwe sociale orde</i>	228
Conclusie	229
Noten	231
7. De ongeordende stad: beroepspraktijk en debat van professionals in Riobamba	237
Inleiding	237
Opkomst en ondergang van de gegoede burgerij	238
De positie van professionals in Riobamba's samenleving	242
<i>De architectengemeenschap in Riobamba</i>	242
<i>De bouwpraktijk</i>	247
<i>Het ruimtelijk beleid</i>	249
Discussies over de ongeordende stad	252
<i>De politiek van De Herdenkingsput</i>	252
<i>De 'ruralisering' en 'cholíficación' van de stad</i>	255
<i>Cuenca als voorbeeldstad</i>	260
<i>Ruimtelijke representaties van een lokale identiteit</i>	263
Conclusie	265
Noten	268
8. Ontmoetingen tussen de geplande stad en de stad van de zelfbouwers.	
Theoretische beschouwing en conclusie	275
Inleiding	275
Volksarchitectuur in empirie en theorie	277
<i>Bouwkunst versus volksarchitectuur</i>	277
<i>'Vervolking' van architectuur in Andessteden: een discussie</i>	281
<i>Volksarchitectuur in de sociale wetenschappen</i>	285
De stad als arena	288
<i>Professionals in de hoofdrol?</i>	289
<i>Volkswijkbewoners: van figuranten naar tegenspelers</i>	294
<i>Constructie van lokale identiteiten</i>	296
Woonplaatsen in het klein en in het groot: recapitulatie en vervolg	301
Conclusie	303
Noten	305
Literatuurlijst	311
Woordenlijst en lijst met gebruikte afkortingen	327
Bijlage 1: Algemene gegevens bewoners onderzoekswijken	331
Bijlage 2: Lokale bouweconomieën: enkele cijfers	333
Bijlage 3: Overzicht woningtypen Cooperativa Santa Anita	337
Bijlage 4: Overzicht woningtypen Ciudadela Carlos Crespi	339
Summary	341
Resumen	349
Curriculum vitae	357

Kaarten, afbeeldingen en tabellen

Kaarten

- 1 Ecuador
- 2 Riobamba en omgeving
- 3 Cuenca en omgeving
- 4 Cooperativa Santa Anita
- 5 Ciudadela Carlos Crespi

Afbeeldingen

- 1 Voormalig bankgebouw Sociedad Bancaria de Chimborazo, Riobamba
- 2 Chalet naar Europees voorbeeld in de wijk Bellavista, Riobamba
- 3 Neoclassicistische invloeden in de Cuencaanse architectuur rond 1900
- 4 Neoclassicisme in Riobamba: Colegio Maldonado
- 5 Sector 1 van Cooperativa Santa Anita, 2002
- 6 Minga in Cooperativa Santa Anita voor de aanleg van een waterleiding
- 7 Noordelijk gedeelte van Ciudadela Carlos Crespi, 2002
- 8 Toegangsbord in het centrum van de wijk
- 9 Werkplaats aan huis, Ciudadela Carlos Crespi
- 10 Kunstenaar uit Ciudadela Carlos Crespi met “museum” aan huis
- 11 Drie woningtypen
- 12 Een villita in aanbouw, Cooperativa Santa Anita
- 13 Ontwerpschets van ‘Avelina’
- 14 Plattegrond van ‘Avelina’s’ woning
- 15 Zitkamer als “plek om uit te rusten” in Cooperativa Santa Anita
- 16 Comfortabel interieur in Cooperativa Santa Anita
- 17 Met zorg ingerichte eetkamer in Ciudadela Carlos Crespi
- 18 Huisaltaar in Ciudadela Carlos Crespi
- 19 Eerste bouwfase: fundering en kolommen
- 20 Minga voor de bouw van het dak
- 21 Woning van voormalig transnationale migrant in Cooperativa Santa Anita
- 22 Woningen van transnationale migranten in Ciudadela Carlos Crespi
- 23 ‘Avelina’s’ geboortedorp, nabij Riobamba
- 24 Plattegrond huis ‘Avelina’s’ zuster
- 25 Plattelandswoning van adobe, Ciudadela Carlos Crespi
- 26 Schuine gevels en daken, Riobamba
- 27 Oude trends (links) en nieuwe trends (rechts) in raamkozijnen, Ciudadela Carlos Crespi
- 28 Aandacht voor gevelafwerking
- 29 Gedecoreerde gevel, Cooperativa Santa Anita
- 30 Woning in opdracht, ontworpen door Jaime Malo

- 31 Woonhuis van Honorato Carvallo naar eigen ontwerp
- 32 Historische binnenstad van Cuenca
- 33 Rurale bouwtradities nabij Cuenca: adobe huis met pannendak en balkon met houtsnijwerk
- 34 Nieuwe bouwstijlen op het platteland
- 35 'Migrantenarchitectuur' als toonbeeld van familierijkdom
- 36 Sleutelklaar huis voor kopersmarkt van transnationale migranten
- 37 Straat in de binnenstad van Riobamba
- 38 Moderne gebouwen in de historische binnenstad
- 39 Dagmarkt Dávalos
- 40 Hedendaagse woningbouw in villawijk, Riobamba
- 41 Villa naar Amerikaans model in Cuencaanse villawijk
- 42 Nieuwbouwwoning in Tunsalao, nabij Riobamba

Tabellen

- 1 Stedenhiërarchie in Ecuador, 1950 en 2001
- 2 Ontoereikende huisvesting
- 3 Woonduur huishoudens in de twee wijken
- 4 Soort bewoning
- 5 Gemiddeld gestandaardiseerd inkomen huishoudens in onderzoekswijken als index van gemiddeld gestandaardiseerd inkomen huishoudens in Ecuador
- 6 Armoedepijl huishoudens
- 7 Woningtype volgens bewoners
- 8 Woninginrichting
- 9 Bouwmaterialen
- 10 Mingas en loonarbeid tijdens bouwproces
- 11 Waarderingschema woningarchitectuur van volkswijkbewoners
- 12 Studenten architectuurfaculteit naar categorie middelbaar onderwijs
- I Huishoudgrootte
- II Vee en gewassen bij huis
- III Leeftijdsopbouw wijkbewoners
- IV Leeftijd hoofdbewoners
- V Herkomst hoofdbewoners
- VI Werkzaamheden hoofdbewoners
- VII Geregistreerde architecten
- VIII Gemiddeld maandloon in bouwsector Cuenca, in dollars, 2000-2001
- IX Wettelijk nominaal maandloon in bouwsector, in dollars, 1 januari 2004
- X Weekloon in bouwsector volgens informanten, in dollars, 2002/2003
- XI Vierkantemeterprijs woningbouw Quito, in dollars, 2000-2005

Dankwoord

Een van de mooie aspecten van het verrichten van etnografisch onderzoek in een ander land is het intensieve contact dat je als onderzoeker opbouwt met degenen die bij het onderzoek betrokken raken. Die betrokkenheid begint met de hulp van mensen die je in de nieuwe woon- en werkomgeving wegwijzen maken. Daarna volgen jarenlange intensieve contacten met mensen die je een kijkje in hun leven gunnen, die je onderdak verlenen en zorgen dat je je op die nieuwe plek thuis gaat voelen. Een promotieonderzoek zou echter niet kunnen slagen zonder de hulp van het thuisfront: stimulerende en inspirerende begeleiders en collega's, en geduldige vrienden en familieleden.

Om te beginnen gaat mijn dank uit naar de bewoners van Cooperativa Santa Anita en Ciudadela Carlos Crespi. Delia Reyes en Yolanda Chimborazo hebben me niet alleen geïntroduceerd in hun wijk en bij de bewoners van Cooperativa Santa Anita, maar ze hebben me ook ingewijd in de culinaire tradities van Riobamba. Die inauguratie begon met een bord *yabuarlocro*, bloedsoep, en zette zich (gelukkig) snel voort met talloze overheerlijke *ceviches* in La Fuente. Helaas schoten mijn culinaire kwaliteiten tekort om hun op gepaste wijze mijn dank te tonen. Samen met de andere wijkbewoners en met de wijkbestuurders Daniel Ortiz, Fausto Navarrete en Milton Garófalo hebben zij me laten zien wat het woord doorzettingsvermogen betekent. In Ciudadela Carlos Crespi werd ik dankzij de hulp van Juanita Quizhpi, Luis Espejo en Milton Quinde betrokken bij het dagelijks leven in de wijk. Van de wijkbewoners van Carlos Crespi herinner ik me vooral hun enorme gastvrijheid, creativiteit en levenslust. In beide wijken hebben bewoners door de jaren heen tal van mooie maar ook droevige verhalen met me gedeeld. Ze hebben me laten zien hoe kleurrijk en geschakeerd volkswijkbewoners als groep zijn.

Ook van de kant van de professionals heb ik in Riobamba en Cuenca veel hulp, collegialiteit en vriendschap mogen ontvangen. Ik dank de collega's van het Taller de Barrios Precarios in Riobamba voor de gelegenheid die ze me boden om hun werkzaamheden van dichtbij te leren kennen. Paúl Morocho en Edwin Cruz zijn door de jaren heen dierbare vrienden geworden en gebleven. De architecten van het Colegio de Arquitectos de Chimborazo, met name José Vélez, en van de Cámara de la Construcción dank ik voor de uitvoerige informatie over hun werkzaamheden. Ook de opeenvolgende directeuren en medewerkers van de afdeling Planificación van de gemeente Riobamba ben ik dank verschuldigd. In Cuenca waren de professionals van de Facultad de Arquitectura, het Colegio de Arquitectos de Azuay, de afdeling Planificación van de gemeente Cuenca en de Cámara de la Construcción eveneens uiterst behulpzaam. Dankzij de steun van de architectuurfaculteit en het Colegio de Arquitectos de Azuay is de kennisuitwisseling niet beperkt gebleven tot de grenzen van dit onderzoek. César Piedra en Marcelo Astudillo steunden in 2003 het plan om een architectuurseminar met Nederlandse architecten te houden. Daaruit ontstond een breder contact tussen architecten in Cuenca en Amsterdam. Marc Prosman en Bastiaan Jongerius dank ik eveneens voor hun bijdrage aan deze bijzondere kennisuitwisseling.

In Riobamba en Cuenca heb ik door de jaren heen niet alleen een huis maar ook een thuis gekregen door de gastvrijheid van Joky François, Jos Demon, Doreyde Fonseca, de familie Yanqui en de familie Rivera-Alvarado. Zij verleenden me onderdak en meer. Doreyde en haar kinderen vulden mijn avonden met vrolijke gitaarconcerten, wijn en gezelligheid. In Cuenca waren Rosi en Bolívar mijn steun en toeverlaat. Zij en *abuelita* overlaadden me niet alleen met bijzondere gerechten. Samen met de hele familie beleefden we ook vele spannende momenten met de successen en nederlagen van *la Tricolor*. Augusto Samaniego en zijn familie bedank ik voor de inhoudelijke bijdrage aan dit proefschrift, maar ook voor de bijzondere uitstapjes in de omgeving van Cuenca. Die excursies hebben mijn ervaringen met het goede Cuencaanse leven aanzienlijk verrijkt. Een verrijking van mijn verblijf in Cuenca was ook de vriendschap met Vilma Villavicencio en Jenny Albuja. Zij leerden me het vak van architect in de dagelijkse praktijk kennen. Hun *ceviches* waren bovendien een waardige opvolger van die van Delia en Yoli. De avonden die we doorbrachten in La Mesa maakten mijn verblijf compleet. Ik dank Vilma en haar familie in het bijzonder voor hun gastvrijheid. Xavier Ordóñez ben ik erkentelijk voor zijn prachtige foto's van Cuenca. Als laatste in dit rijtje gaat mijn dank uit naar een van de initiatiefrijkste personen die ik ken: Boris Alborno. Van hem kwam het idee om een architectuurseminar over Nederlandse architectuur te organiseren. Dankzij zijn fameuze Europareizen ontmoetten we elkaar jaarlijks in Cuenca, Amsterdam en Barcelona. Boris is behalve een goede vriend ook een ware ambassadeur van de architectuur wereldwijd. Zijn onvermoeibare inzet voor een intellectuele uitwisseling tussen architecten in verschillende landen is voor mij een bron van inspiratie.

Een overzicht van degenen die in Nederland hebben bijgedragen aan een goed verloop van het promotietraject, begin ik met een woord van dank aan mijn promotor Arij Ouweneel. Jaren geleden bood hij me de mogelijkheid om een literatuurstage over Midden-Amerikaanse stedenbouw bij het CEDLA te doen. Vervolgens begeleidde hij mijn afstudeeronderzoek. Daarna wees hij me op een passende AIO-positie in Utrecht, waardoor ik dit proefschrift kon schrijven. Al die jaren is hij niet alleen een inspirerende leermeester en uitstekende promotor geweest, maar vooral een coach met oog voor de menselijke kanten van het werk in de wetenschap. Zonder hem zou dit boek er niet gekomen zijn. Mijn promotor Dirk Kruijt was een uitstekende procesbegeleider. Bovendien bewaakte hij met verve de inhoudelijke balans tussen mensen en “bakstenen”, waarvoor dank. Mijn promotor Ton Robben bedank ik voor het opbouwende en scherpzinnige commentaar dat me geholpen heeft de tekst verder uit te diepen en beter te structureren.

Ik bedank de collega's van de disciplinegroep Culturele Antropologie in Utrecht voor de prettige tijd die ik er heb gehad. Nicole Stuckenberger was niet alleen een gezellige kamergenoot maar ook een inspirerende collega. Van haar leerde ik om in mijn antropologische vocabulaire “machtsongelijkheid” wat vaker te vervangen door “verschillen in wereldbeeld.” Jacobijn Olthoff en Yvon van der Pijl bedank ik voor de kennisuitwisseling over inhoudelijke thema's en over de organisatie van het promotietraject. Rieke Leenders dank ik voor haar goede arbeidsmarktadviezen tijdens onze vele treinritten. In het schrijfproces had ik verder veel steun aan de kritische blik van de leden van de Onderzoeksgroep Latijns-Amerika en van de Kring Leidse Urbanisten. Voor de technische uitvoering van het proefschrift bedank ik de medewerkers van GeoMedia, die de grafische uitwerking verzorgden, en Robert Forstag die me als corrector en vertaler hielp met de Engelse en Spaanse samenvattingen.

Tot slot gaat mijn dank uit naar mijn familie en vrienden. Janny van de Beek, Gabriëlle de Kroon en vele andere vrienden hebben het promotietraject jarenlang van dichtbij gevolgd en

me op gezette tijden een hart onder de riem gestoken. Mijn ouders, zussen en broer hebben me niet alleen steeds onvoorwaardelijk gesteund, maar ook zelf steeds meer belangstelling voor Ecuador en Latijns-Amerika gekregen. Mijn vader Wim Klaufus verrichtte bovendien de eerste nauwkeurige lezing van de tekst. Hij behoedde me voor grove slordigheden, waarvoor grote dank. Dat geldt ook voor Saskia van der Meij, die de intensieve finetuning deed aan het eind van de rit. En natuurlijk gaat op deze plek mijn dank in het bijzonder uit naar Ronald, niet alleen voor zijn vertrouwen en steun, maar ook voor zijn inspiratie. Nadenken over bouwen en wonen, en vooral over de betrekkelijkheid ervan, heb ik van hem geleerd. Zijn aandeel in deze studie is dan ook groot.

Amsterdam, maart 2006

1. Een woonplaats in de Andes

Inleiding

Op zondag 27 december 1998 nam deze studie een aanvang. Het was mijn allereerste veldwerkdag als antropoloog. Ik was die dag aangekomen in Riobamba, een provinciestad in het hoogland van centraal Ecuador, en leefde in de veronderstelling dat er in de periode rond Kerstmis in de stad veel te beleven zou zijn. Maar het tegendeel bleek waar. Riobamba bood een uitgestorven aanblik; ik was de enige gast in het hotel waarin ik een kamer gereserveerd had en alle restaurants en eettentjes in het centrum waren gesloten. Ik kende nog niemand in de stad, ik had honger en voelde me ontheemd. Om mezelf op te beuren, besloot ik me aan te melden voor een toeristische excursie naar de vulkaan Chimborazo, waarmee een nabijgelegen hotel adverteerde. Terwijl ik me wilde opgeven, raakte ik in gesprek met hotelmedewerker José Ignacio. Hij was geïnteresseerd in het doel van mijn reis en ik vertelde vol enthousiasme over mijn onderzoeksplannen. Het onderzoek naar het wonen in kleine volkswijken moest weliswaar nog concreet vorm krijgen, maar ideeën, onder andere over het soort wijk dat ik zocht, had ik wel.

Enkele uren later stapten we samen in een taxi. In plaats van naar de vulkaan reden we naar een van de buitenwijken van de stad aan de voet van die vulkaan. José Ignacio wilde me in contact brengen met een schoonmaakster van het hotel die in een wijk genaamd Cooperativa Santa Anita woonde. Het was aan het eind van de middag en op een stoffige heuvel lag een tiental stenen huisjes in de namiddagzon. De wijk oogde sereen en rustig en bood helemaal niet de chaotische aanblik die ik me bij een Latijns-Amerikaanse volkswijk had voorgesteld. We liepen naar een van de huisjes en klopten aan. De schoonmaakster bleek niet thuis te zijn, maar haar nicht, die in het huis erachter woonde wel. De vrouw van begin dertig die we stoorden in haar middagdutje, schoof slaperig een gordijntje opzij en vroeg wat we wilden. Ik stelde me voor als onderzoeker en in de uren die volgden leidde deze vrouw, die ik 'Avelina' noem, me rond door de wijk.¹ Ze wijdde me in het volkswijkleven in en vertelde over de huizen en hun bewoners, over conflicten en vriendschappen, over watergebrek en stofoverlast, over weldadige landelijke rust en stedelijke bemoeizucht. Op deze eerste veldwerkdag werd mijn aantekeningenboekje in hoog tempo gevuld. Cooperativa Santa Anita was 'mijn' wijk geworden.

Bijna drie jaar later maakte ik kennis met de bewoners van de wijk Ciudadela Carlos Crespi in Cuenca in zuidelijk Ecuador. Ditmaal was ik op eigen initiatief naar een tevoren zorgvuldig geselecteerde volkswijk gegaan in de hoop er mijn onderzoek te kunnen voortzetten. Gemeentelijke architecten en planologen hadden me vooraf gewaarschuwd dat bewoners van volkswijken in Cuenca onderzoeksmoe waren en dat mijn initiatief dus weinig kans zou maken, al helemaal niet als ik op eigen houtje zou gaan. Bovendien was het erg gevaarlijk er als vrouw alleen heen te gaan, zo zeiden ze, want volkswijken zijn *zonas rojas*, onveilige gebieden. Mijn eerste indruk was ook ditmaal anders. Een vriendelijk lid van de wijkorganisatie, *doña* 'Julia', ontving me in haar huis midden in de wijk. Ze stelde me voor om mijn verzoek

om in Ciudadela Carlos Crespi onderzoek te mogen doen aan de bewoners voor te leggen. Toen ik zei dat ik het daarmee eens was, excuseerde ze zich en liep de trap op. Ik begreep niet wat ze van plan was, tot ze op het dak van haar huis verscheen en via een galmende luidspreker met luide stem de bewoners opriep 'naar beneden' te komen.

Binnen enkele minuten stroomde van verschillende heuvels een dertigtal mensen naar het kruispunt voor haar huis. Een bestuurslid, een keurige jongeman in pak en stropdas, nam het woord. Hij las de bewoners mijn introductiebrief voor en legde daarna in eigen bewoordingen aan de toehoorders uit wat antropologen volgens hem deden: "ze bestuderen onze eigen cultuur."² Deze introductie werd met instemmend geknik en gemompel ontvangen en ik werd van harte welkom geheten. Daarna keerde iedereen weer huiswaarts, terug de heuvels op. Sindsdien stond elke deur in Ciudadela Carlos Crespi voor me open en werd deze wijk mijn tweede onderzoekslocatie.

Etnografisch onderzoek in volkswijken is nog steeds omgeven met vooroordelen en misverstanden – niet alleen in de steden zelf, ook in de academische wereld. De ene volkswijk is de andere niet en volkswijken in provinciesteden zijn niet de gevaarlijke en chaotische vrijstaten die in het stereotype beeld meestal geschetst worden. Deze dissertatie gaat specifiek over het bouwen en wonen in volkswijken in provinciesteden, wijken waar een deel van de nieuwe stedelijke middenklasse woont. De studie is ontstaan uit een diepgewortelde interesse in de wijze waarop mensen in verschillende culturen een plek om te wonen creëren – een huis en een thuis, een wijk, een woonplaats. Aan de ene kant zijn er mensen die voor deze taak zijn opgeleid: architecten, stedenbouwkundigen en planologen. Aan de andere kant zijn er mensen die zijn aangewezen op hun eigen daadkracht: zelfbouwers, bewoners. In dit boek belicht ik op welke wijze professioneel betrokkenen en zelfbouwers via kleinschalige interacties de architectuur, volkshuisvesting en ruimtelijke ordening van een middelgrote stad beïnvloeden, in hun streven een waardevolle en betekenisvolle leefomgeving te scheppen. Zij zijn de hoofdrolspelers in dit verhaal over het maken van een woonplaats.

Twee steden, twee perspectieven

Afbakening onderzoek

Riobamba en Cuenca zijn twee middelgrote provinciesteden in het Andes-hoogland van Ecuador.³ Riobamba is de hoofdstad van de centraal gelegen provincie Chimborazo en Cuenca is de hoofdstad van de zuidelijke provincie Azuay. Beide steden vervullen een belangrijke rol als regionale centra. De keuze voor Ecuador en deze twee steden is voortgekomen uit een eerdere kennismaking met het land waar ik als toerist heb rondgereisd. Het feit dat er relatief weinig urbaan-antropologische studies over Ecuador zijn verschenen behalve over Quito en Guayaquil, wekte mijn interesse voor de kleinere steden die een groot deel van de Ecuadoraanse bevolking huisvesten, zoals ik verderop zal laten zien.

Evenals in alle andere steden wonen in Riobamba en Cuenca onder meer mensen die beroepshalve betrokken zijn bij het maken van de woonvoorzieningen en het inrichten van de stedelijke ruimte. Deze groep noem ik in dit boek de professionals. Het zijn mensen die architectuur gestudeerd hebben en die in Riobamba en Cuenca werkzaam zijn als architecten, ontwerpers, planologen en stedenbouwkundigen, maar ook als politici, ondernemers, universitair docenten en beleidsmakers. Ze hebben de titel Arquitecto voor hun naam staan, maar zijn vaak niet of niet uitsluitend als architect werkzaam. Naast eventuele activiteiten als archi-

tectonisch of stedenbouwkundig ontwerper bekleden ze meestal ook andere functies, bijvoorbeeld bestuurlijke of beleidsmatige functies bij gemeentelijke instanties. Ze staan doorgaans hoog op de sociale ladder, en deels komt dit door het prestige dat de titel Arquitecto hun verschaft.⁴

Professionals in architectuur en stedenbouw hebben beroepshalve vaak de macht om te bepalen hoe belangrijke locaties in de stad er uitzien, en dus hoe stedelingen in de gebouwde omgeving gerepresenteerd worden. David Harvey beschrijft hoe met de voortschrijdende ontwikkelingen in de discipline van architectuur en stedenbouw een planologische elite ontstond die steeds meer macht kreeg over de representatie van burgers in de stedelijke ruimte:

[T]here arose a whole host of professionals – engineers, architects, urban planners, and designers – whose entire mission was to rationalize the fragments and impose coherence on the spatial system [...]. These professionals, whose role became more and more marked as progressive urban reformers acquired political power, acquired as deep a vested interest in the concept of homogeneous, abstract, and objective space as their professional confrères did with respect to the concrete abstractions of time and money.⁵

Bij het bestuderen van de rol die professionals spelen in de inrichting van de stad, mag deze macht niet uit het oog verloren worden. Maar behalve professionals en makers van de stedelijke ruimte zijn de leden van deze onderzoeksgroep ook burgers en inwoners van de stad. Ze wonen, werken en recreëren er en hun kinderen groeien er op. Hoe ze in hun werk tegen de stad aankijken, wordt dus mede bepaald door hun ervaringen als bewoners en gebruikers van de stedelijke ruimte.

Aan de andere kant van het spectrum bevinden zich burgers die hun eigen woonomgeving maken, omdat er voor hen geen andere huisvestingsmogelijkheden zijn: de bewoners van de Cooperativa Santa Anita in Riobamba en van Ciudadela Carlos Crespi in Cuenca. Zij zijn behalve bewoners en gebruikers van de stedelijke ruimte ook ontwerpers en bouwers, al zijn ze meestal geen professionals. De volkswijkbewoners zijn overwegend (maar niet uitsluitend) mensen uit lagere sociale klassen. Ze voelen zich als burgers vaak door de overheid genegeerd en hebben het gevoel dat ze veel meer moeite moeten doen om aandacht voor hun woonomgeving te krijgen dan bewoners uit hogere middenklassenwijken. Tegelijk hebben ze over hun eigen woongebied wel een bepaalde macht en zeggenschap ontwikkeld, omdat ze deels binnen en deels buiten de lokale regels en wetten opereren en meestal eigenhandig hun woonomgeving bouwen en inrichten.

Professionals en volkswijkbewoners hebben met elkaar te maken in verschillende hoedanigheden die het best zijn te beschrijven aan de hand van de posities die ze in verschillende situaties en interacties innemen. Op het conceptueel gebruik van posities en rollen kom ik verderop terug; eerst een korte beschrijving van die interacties. Professionals en volkswijkbewoners komen elkaar tegen in hun respectievelijke rollen van professionele ontwerpers en (steden)bouwers enerzijds en zelfbouwers anderzijds, waarbij – om het gechargeerd te zeggen – de twee groepen tegenover elkaar staan als hoogopgeleide experts tegenover laagopgeleide autodidacten. Daarnaast staan professionals en volkswijkbewoners tegenover elkaar als beleidsmakers en beleidsuitvoerders tegenover inwoners met rechten en plichten. De beleidsmakers- en uitvoerders zijn niet alleen verantwoordelijk voor het formuleren van de regels, maar ook voor de handhaving ervan. In de praktijk blijkt dat zowel de implementatie van beleid als de handhaving op lokaal niveau problemen ondervindt. De bewoners van de volkswijken, maar ook de professionals zelf, maken in het bouwproces gebruik van het gebrek aan

handhaving, waardoor legale en illegale activiteiten door elkaar lopen. De juridische status van gebouwen en de juridische positie van eigenaren en bewoners is daarom vaak erg complex en onduidelijk.

Beide groepen stedelingen proberen op hun eigen manier de stad tot een woonplaats te maken. Ze zijn allemaal inwoners van dezelfde stad, hoewel ze verschillende leefwerelden, sociale netwerken en culturele achtergronden hebben. Architecten beschouwen zichzelf over het algemeen als leden van de lokale middenklasse of de elite, terwijl de meeste volkswijkbewoners zichzelf omschrijven als leden van de lagere middenklasse of als stedelijke armen. In de interacties tussen de groepen spelen dus verschillende soorten machtsverhoudingen en identificaties een rol. Die worden ingekaderd door de beleving van sociale klassenverschillen in de Andes,⁶ waarbij het concept klasse niet wordt gebruikt in de puur marxistische betekenis op basis van productiedeling, maar als een constellatie van verschillende indicatoren die sociale statusgroepen aanduiden in relatie tot hun kansen in de samenleving.⁷

Soms overlappen de sociale werelden van architecten en volkswijkbewoners elkaar. Zo woont er in de Ciudadela Carlos Crespi een jonge, lokaal opgeleide architect die de gevestigde professionals in het centrum kent en dus beide posities inneemt: die van inwoner van Ciudadela Carlos Crespi en die van hoogopgeleide architect. Ook in andere gevallen blijken bewoners en professionals door hun werk of via de organisaties waarin ze actief zijn, dezelfde mensen te kennen. Omdat Riobamba en Cuenca geen metropolen zijn maar middelgrote steden met een relatief klein territorium, vinden de interacties tussen de makers, bewoners en gebruikers van de stedelijke ruimte plaats op een beperkt oppervlak, waar de contacten vaak directer zijn dan in metropolen. Dat maakt het voor mij interessant om juist in provinciesteden antropologie te bedrijven.

Voor het begrijpen van de ontwikkelingen in dit soort woonsteden moeten de werelden van de professionals en de bewoners van volkswijken over elkaar geschoven worden. Dan verschijnt het beeld van een stad waarin beide groepen soms los van elkaar en soms in interacties bezig zijn de woonruimte in de stad vorm en betekenis te geven. De vraag die in deze dissertatie centraal staat luidt daarom als volgt:

Hoe verhouden de opvattingen en handelwijzen van professionals en volkswijkbewoners ten aanzien van het wonen in provinciesteden zich tot elkaar en wat zegt die verhouding over de wijze waarop woongebieden zich ontwikkelen?

Door Riobamba en Cuenca door de ogen van wijkbewoners en professionals te bekijken, probeer ik op de eerste plaats inzicht te geven in de gelaagdheid en betekenisrijkheid van hun steden. Daarnaast wil ik, met Riobamba en Cuenca als casestudies, het wonen in provinciesteden in het Zuid-Amerikaanse hoogland inzichtelijk maken om daarmee een bijdrage te leveren aan een antropologie van de stad en de gebouwde omgeving. Tot slot wil ik laten zien hoe dit soort kleinere steden verandert onder invloed van mondialisering, als bijdrage aan het mondialiseringsdebat waarin hoofdzakelijk metropolen en kleine rurale gemeenschappen het onderwerp van studie zijn.

Antropologie van de stad en de architectuur

Eén stad kan vele steden zijn, zo laat Italo Calvino zien in *De Onzichtbare Steden*.⁸ In dat boek beschrijft Calvino's hoofdpersoon Marco Polo tijdens een bezoek aan Kublai Kan talrijke wonderbaarlijke steden die hij op zijn reizen bezocht zou hebben. Hij vertelt over onherbergzame steden en over gastvrije steden, over steden die alleen uit buizenstelsels bestaan en steden die schitteren in het zonlicht. Uiteindelijk blijken het allemaal weerspiegelingen

te zijn van zijn eigen lievelingsstad en thuishaven, Venetië. Het boek, dat in de hoogtijdagen van het postmodernisme een *must* was voor architectuurstudenten zoals ik, laat zien hoe gelaagd een stad kan zijn, zowel naar verschijningsvorm als naar sfeer en beleving. Calvino's boek moedigt de lezer aan met hernieuwde ogen naar de stad te kijken, en de steden te ontdekken die zich achter de alledaagse, zichtbare werkelijkheid schuilhouden. Eerst als architect en later als cultureel antropoloog en onderzoeker werd ik door het lezen van het boek geconfronteerd met de vraag: welke stad kan en wil ik in mijn werk laten zien: 'de stad van de architecten' of 'de stad van de zelfbouwers'? Uiteindelijk ging ik op zoek naar de stad waarin de twee groepen allebei een plaats hebben.

Het besef dat het stedelijk leven gelaagd en complex is, roept een tegenvraag op die Hannerz zichzelf stelt in zijn boek *Exploring the City*.⁹ Hij vraagt zich af of de kennis van en over steden, behalve aan inzicht in onderdelen van de stad, ook kan bijdragen aan een voortschrijdend inzicht in 'de' stad als model, en dus aan het (multidisciplinaire) vakgebied van urbane studies. Toegesпитst op urbane antropologie is dan de vraag of antropologen zich moeten toeleggen op een antropologie *in* de stad of streven naar een antropologie *van* de stad? Hij vindt dat laatste. Een antropoloog zou zich vanuit dat doel moeten toeleggen op bestudering van de rollen die mensen innemen in verschillende sociale domeinen.¹⁰ Omdat de stad als antropologisch onderzoeksterrein meer is dan een toevallige locatie van sociale interacties, benadrukt hij het belang van plaats en ruimte:

The city is a piece of territory where much human interaction is crammed in. [...] it is the cityscape we have to attend to, an environment which urbanites have created for themselves and each other. [...] in addition, we should try to get a sense of how the cityscape spells out society in general and their own community in particular to the people inhabiting it, and how it facilitates some contacts and obstructs others.¹¹

Met deze zwaartepunten in ogenschouw dragen studies in steden volgens Hannerz bij aan het deelgebied van de urbane antropologie en kunnen tussen de zichtbare en onzichtbare steden de contouren van een modelmatige stad zichtbaar worden. Als in deze studie een modelmatige stad opdoemt, is dat dus een provinciestad in de Andes.

De keuze voor het beschrijven van de ervaringen en visies van twee onderzoeksgroepen impliceert een theoretische inbedding waarin beide perspectieven samenkomen. Eerder sprak ik over de wrijvingen en overlappingsen tussen de twee perspectieven. Ook sprak ik over de verschillende hoedanigheden die leden van de onderzoekspopulatie in verschillende situaties innemen. De wijze waarop visies op de stedelijke ruimte en alledaagse ervaringen van professionals en volkswijkbewoners op elkaar ingrijpen, kan het best inzichtelijk worden gemaakt door de stad te beschouwen als een arena waarin verschillende partijen in verschillende situaties hun belangen uitspelen.¹²

Urban public space reflects the cultural order, not through a one-to-one correspondence between spatial arrangements and meaning, but through a complex culture-making process in which cultural representations are produced, manipulated, and understood by designers, politicians, users, and commentators within changing historical, economic, and sociopolitical contexts. These spatial/cultural representations express the power relations between different groups and reflect ongoing patterns of cultural change.¹³

Ik bekijk deze arena op twee schaalniveaus: het schaalniveau van de stad als geheel en het schaalniveau van de woning/woon omgeving in volkswijken. Debatten over de stad als soci-

ale en symbolische arena en over architectuur als medium waarin sociale relaties bemiddeld worden, vormen de academische setting waarin ik in het laatste hoofdstuk van dit boek een positie zal innemen aan de hand van de gevonden resultaten.

Als introductie op academische discussies over de stad als arena en over architectuur als medium van sociale relaties volgt hier een kort literatuuroverzicht. De bebouwde en bewoonde ruimte is sinds de negentiende eeuw in toenemende mate onderwerp van etnografisch onderzoek geweest. Die interesse begon in de negentiende eeuw met studies naar de relatie tussen ruimtegebruik en sociale relaties in kleine woongemeenschappen, waarvan Morgans studie naar het huiselijk leven van Amerikaanse indianen uit 1881 het klassieke voorbeeld is.¹⁴ De etnografische interesse voor de bewoonde ruimte breidde zich met de opkomst van de Chicago School aan het begin van de twintigste eeuw uit naar het schaalniveau van stedelijk onderzoek.¹⁵ In aanverwante disciplines zoals kunstgeschiedenis, bouwkunde, geografie en omgevingspsychologie werden vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw parallelle studies verricht naar de kwaliteiten van de gebouwde omgeving en sociaal ruimtegebruik, al dan niet in een stedelijke context. Haast als vanzelfsprekend werd daarbij onderscheid gemaakt tussen hogere en lagere vormen van architectuur, tussen Architectuur met een hoofdletter 'A' en volksarchitectuur (in het Engels meestal *vernacular architecture* genoemd). De Architectuur met een hoofdletter 'A' was het domein van disciplines als bouwkunde en kunstgeschiedenis. Antropologen hadden vooral oog voor de zogenaamde *architecture without architects*.¹⁶

De antropologische aandacht voor volksarchitectuur die met Morgans studie begon, zette zich in de twintigste eeuw voort. Lévi-Strauss werd beroemd om zijn structuralistische analyses van inheemse architectuur en woongebouwen. Hij interpreteerde de woonomgeving als representatie van hogere religieuze en sociale ordeningen, als een microkosmos. In zijn definitie van *sociétés à maisons* wordt het huis als materiële en sociale eenheid gekoppeld aan verwantschapsrelaties.¹⁷ Zijn theorie vond onder andere navolging in het werk van Bourdieu, Carsten en Hugh-Jones, Joyce en Gillespie, en Waterson.¹⁸ Carsten en Hugh-Jones en Waterson probeerden wel meer oog te hebben voor de vormgevingsaspecten in woningbouw, een onderwerp dat in de structuralistische beschouwingen van huisvestingsvormen weinig aandacht had gekregen.

Studies die zich specifiek richten op de analyse van architectonische vormgeving in inheemse bouwtradities verschenen vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw. Na Rudofsky's *Architecture Without Architects* in de jaren zestig volgden onder andere studies van Rapoport, Oliver, Glassie en Bourdier en AlSayyad, die de relatie tussen inheemse architectonische vormgeving en cultuur centraal stellen.¹⁹ Zij wijzen op de merites van een architectuur die van binnenuit in de samenleving gegroeid is. De traditionele bouwwijzen zijn volgens hen vaak beter afgestemd op het dagelijks leven dan gebouwen en ruimten die op de tekentafel ontworpen zijn.

The architect determines the forms that seem appropriate to the needs of a particular building or building complex within a society [...]. The individual within a tribal or folk culture does not become the form-giver for that society; instead he employs the forms that are essential to it, building and rebuilding within determinants that are as much symbolic as physical or climatic.²⁰

Paul Oliver maakt daarom onderscheid tussen architectuur *voor* de mensen die door professionals gemaakt wordt en architectuur *van en door* de mensen waar hij volksarchitectuur onder verstaat.²¹

Behalve de aandacht voor de fysieke en sociale structuur van de gebouwde omgeving zijn er ook tal van studies waarin de nadruk ligt op de betekenis van de woonomgeving voor de bewoners en gebruikers.²² De bundels van Birdwell-Pheasant en Lawrence-Zúñiga, en van Cieraad richten zich op de weinig onderzochte, Europese context.²³ Robben en Pader kijken naar het sociaal ruimtegebruik in woningen in de Latijns-Amerikaanse context.²⁴ Behalve studies naar de fysieke ruimte zijn er ook studies die het begrip ‘ruimte’ op de eerste plaats in sociale termen weergeven. Edward Hall geeft in zijn theorie over *proxemics* aan hoe intermenselijke afstanden in verschillende culturen en samenlevingen geconstrueerd worden.²⁵ Richardson beschrijft de fenomenologische ervaring van *being-in-the-world* voor enkele openbare ruimten in Costa Rica. Hij maakt inzichtelijk “how people incorporate material culture into the situation they are creating so that they can bring about unity between the situation and the material setting.”²⁶ De plaatsing van situaties, dus het verankeren van sociale interacties op een bepaalde plaats, staat bij Richardson centraal.

Architectonische vormgeving als vorm van non-verbale communicatie is het onderwerp van studies in de symbolische antropologie. James Fernandez beschouwt de gebouwde omgeving als “a physical stimulus coupled with associations, recollections, recallings, memories of the past which arise by means of significant activities that take place in that space or by means of signs that are in some way attached to it.”²⁷ Zonder de lading te begrijpen die een fysieke omgeving (gebouwde en natuurlijke omgeving) voor bewoners en gebruikers heeft, is het volgens hem onmogelijk inzicht te krijgen in het sociale leven op die bepaalde plaats. In een van zijn studies heeft hij bijvoorbeeld centripetale en centrifugale bewegingen in een lokale samenleving gekoppeld aan rituelen en religieuze praktijken.²⁸ Op die manier worden verbanden gelegd tussen ruimte en het menselijk lichaam, sociale relaties en rituele handelingen. Fernandez heeft met name de symbolische kwaliteiten van architectuur bestudeerd. Hij koppelt architectuur aan de ervaringen en belevingen die het gebouwde oproept, en hij maakt onderscheid tussen metaforen en symbolen. Wanneer architectuur een symbolische waarde heeft, zijn culturele waarden en betekenissen in het bouwwerk gecondenseerd. Dat is bijvoorbeeld het geval bij een tempel of een kerk. Wanneer architectuur een metafoor is voor sociale relaties of leefstijlen, worden die relaties en leefstijlen via architectuur gecommuniceerd en bemiddeld, zoals in de woningarchitectuur die hier centraal staat. Mendoza heeft haar studie naar dans in Peru gebaseerd op Fernandez’ inzichten. Zij besteedt vooral aandacht aan iconische relaties.²⁹ Vormassociaties tussen rituele kleding en de kleding van bepaalde sociale groepen duidt zij als uitingen van sociale claims. Op eenzelfde wijze als Mendoza doet voor dansexpressies kunnen architectonische uitingen geïnterpreteerd worden als statusclaims en als symbolen van gewenste of bereikte sociale posities.

Omdat architectuur ook voor antropologen een veelomvattend studieveld is, pleiten sommige antropologen voor meer specifieke aandacht binnen de antropologie voor de bestudering van architectuur.³⁰ Amerlinck definieert een nieuw veld van ‘architectonische antropologie’ als “anthropologically orientated synchronic and diachronic research on the building activities and processes of construction that produce human settlements, dwellings and other buildings, and built environments.”³¹ Rapoport pleit echter voor een multidisciplinaire benadering die zich niet tot antropologie en architectuur beperkt en noemt deze “environment-behavior studies.”³² Low beperkt zich evenmin tot gebouwen alleen en spreekt van de “spatialization of culture” – vergelijk Richardsons plaatsing van situaties – als conceptueel gereedschap om menselijke activiteiten in de ruimte te analyseren.

[A]n effective anthropological theory of the spatialization of culture and human experience must integrate the perspectives of social production and social construction of space, contextualizing the forces that produce it and showing people as social agents constructing their own realities and meanings. But it must also reflect both these perspectives in the experience and daily life of individuals.³³

Haar benaderingswijze en haar conceptuele onderscheid tussen het fysiek inrichten van ruimte en de alledaagse ruimtelijke toe-eigening en ervaringen in ruimte zijn me behulpzaam geweest bij het inzichtelijk maken van mijn onderzoeksproblematiek.

In haar theorie staat het dubbelconcept “sociale productie van ruimte” en “sociale constructie van ruimte” centraal, dat deels is afgeleid van Lefebvre’s “social production of space.”³⁴ De sociale productie van ruimte definieert Low als “all those factors – social, economic, ideological, and technological – that result, or seek to result, in the physical creation of the material setting.”³⁵ Het is het proces waarin de fysieke ruimte ontstaat. Het concept sociale constructie van ruimte reserveert ze voor “the phenomenological and symbolic experience of space as mediated by social processes such as exchange, conflict, and control.”³⁶ Dat zijn de ervaringen van gebruikers die de fysieke ruimte in het alledaagse leven tot een betekenisvolle plaats maken. De sociale productie reflecteert in haar definitie dus kort gezegd de processen op macroniveau die de fysieke ruimte bepalen, terwijl de sociale constructie de beleving van ruimte is in het alledaags gebruik. Met deze concepten kunnen de stad als arena en de architectuur als sociaal medium geanalyseerd worden.

De concepten sociale productie en constructie van ruimte zijn bedoeld om de sociale interacties tussen makers en gebruikers inzichtelijk te maken. De interpretatieve, interactionistische benadering waarop deze concepten gebaseerd zijn, gaat ervan uit dat:

the human world [...] is not mainly in our individual heads, as a scholar with a strict cognitive view of human affairs might argue; nor is it largely external to our subjectivities, as a dedicated positivist might insist. It is an intersubjective world, lying out there, between “you-ness” of you and “me-ness” of me.³⁷

De intersubjectieve wereld strekt zich uit van interacties tussen mensen tot interacties van mensen met hun materiële omgeving, want zoals Richardson stelt, “material culture is our intersubjective world expressed in physical substance.”³⁸ Vertaald naar het onderwerp van deze studie betekent dit, dat ik de interacties tussen mensen en de gebouwde omgeving niet bestudeerd heb door alleen te kijken op welke wijze de fysiek-ruimtelijke wereld in interacties vorm en betekenis krijgt, maar ook door de aard van de interacties te duiden. Ik bekijk vanuit welke hoedanigheid of identiteit de actoren handelen, welke rol ze in een situatie spelen (bijvoorbeeld die van ontwerper, bouwer, bewoner of gebruiker) en hoe ze zichzelf en elkaar daarin zien.

Lange tijd vormden theorieën over sociale interacties en identiteitstheorieën twee aparte disciplinaire velden die onverenigbaar werden geacht. Tegenwoordig denken auteurs als Baumann en Eriksen daar anders over. In de vroege theorieën over sociale interacties werd vooral de nadruk gelegd op de strategische aspecten van sociaal handelen, terwijl de identiteitstheorieën vooral oog hadden voor de cognitieve en zingevingsaspecten. Ervin Goffman, als exponent van de eerstgenoemde groep, werkte de dramaturgische aspecten van sociale interacties uit. Hij maakte inzichtelijk hoe individuen in interacties, ondanks sociale conventies, ruimte voor improvisatie kunnen creëren.³⁹ Als vooraanstaand wetenschapper op het gebied van identiteitstheorieën heeft Anthony Cohen kritiek geuit op Goffmans theorie. Die kritiek verwoordt hij als volgt:

Goffman's legacy to identity studies was intellectually seductive and profoundly damaging, because it overstated [...] the extent to which individuals and groups can control their own destinies. [...] It ignores self-consciousness, and the commitment made by individuals and, perhaps, groups to views of themselves which, contrary to another horrendously overused term in identity studies, they do *not* regard as 'negotiable'.⁴⁰

Door sociale interacties centraal te stellen, zoals onder andere Goffman maar ook andere roltheoretici doen, zou de mens volgens Cohen teveel als een strategisch handelend persoon worden beschouwd, en te weinig als een zingevend wezen. Andere critici van de roltheorieën wijzen op onduidelijke definities van concepten als rol, consensus, conformisme en rolconflict. Ook een gebrek aan aandacht voor de contextuele beperkingen van de theorie en de vaak onduidelijke verbanden tussen oorzaak en gevolg, tussen verwachtingen, rol en gedrag zijn aanleiding geweest voor kritiek op deze benadering.⁴¹

Dat mensen geneigd zijn hun zelfbeelden of beelden van de Ander verbaal op stellige en soms statische wijzen tot uitdrukking brengen, is in de literatuur al vaker geconstateerd, maar dat doet volgens sociaalwetenschappers als Baumann en Eriksen geen afbreuk aan het constructivistische karakter van de processen waarin deze beelden en onderlinge posities bemiddeld worden. Baumann spreekt daarom van een "duale discursieve competentie" waarin een essentialistisch discours en het processuele karakter van identiteitsconstructies op analytisch niveau kunnen samengaan. Hij licht zijn concept als volgt toe: "people know when to reify one of their identities, and they know when to question their own reifications."⁴² We moeten volgens Baumann dus oppassen dat we onze informanten niet afschilderen als slachtoffers van een statische beeldvorming.⁴³ Ze behouden altijd een zekere mate van wat Giddens *agency* noemt, manoeuvreerruimte, mogelijkheden voor zelfbeschikking.⁴⁴ Ook Eriksen integreert beide benaderingen en stelt: "Identity processes are fundamentally dual and comprise aspects of meaning as well as politics in a wide sense."⁴⁵ Ik volg deze integrale benadering en zie de metafoer van de stad als arena, waarin volkswijkbewoners en professionals vanuit verschillende identiteiten en in verschillende rollen optreden, als een bruikbare benaderingswijze waarin zowel de strategische kanten van sociaal handelen als processen van betekenisgeving een plaats hebben. In de symbolische arena kunnen naast sociale posities ook zelfbeelden en beelden van de Ander bemiddeld worden.

De benadering om informanten te bekijken aan de hand van de rollen die ze in sociale interacties spelen en de groepen waarmee ze zich per situatie identificeren, maakt het mogelijk de professionals in deze studie niet alleen als experts te zien en volkswijkbewoners niet alleen als armlastige burgers, maar als individuen die in elke situatie vanuit een bepaalde hoedanigheid handelen. Soms spreken professionals uit hoofde van hun beroep als architect, soms als leden van de elite, soms als docenten, soms als inwoners van de stad et cetera. Volkswijkbewoners zijn niet alleen (of niet hoofdzakelijk) arme burgers: ze zijn ook ontwerpers en bouwers met eigen ideeën en eigen idealen, gezinshoofden, echtgenoten, stedelingen en rurale of transnationale migranten. In de komende hoofdstukken zal ik een aantal specifieke situaties en discoursen beschrijven waarvan ik denk dat ze kenmerkend zijn voor het verloop van de wijk- en stadsontwikkeling.

Zonder de uiteenlopende theoretische discussies over rol- en identiteitstheorieën in de antropologie, sociologie en psychologie verder uitputtend te bespreken, zijn er enkele basisbegrippen die een korte toelichting behoeven. Het zijn begrippen die ik in deze studie gebruik om de aard van de sociale interacties inzichtelijk te maken. Rollen worden afwisselend gezien

als representaties van normen, attitudes en sociale posities. Een rol wordt in algemene termen gedefinieerd als een bepaald gedrag van een actor in een specifieke situatie en de verwachting die deze actor heeft ten aanzien van het gedrag van anderen. Het gedrag van een actor is gerelateerd aan zijn sociale identiteit. Afhankelijk van de vraag welke auteur men volgt, wordt het begrip rol gedefinieerd als het daadwerkelijk vertoonde gedrag, als een script voor gewenst gedrag, of als de figuurlijke acte in het overdrachtelijke theaterstuk waarin de actoren optreden.⁴⁶ Ik definieer in deze studie het begrip rol als het uitoefenen van rechten en plichten die bij een bepaalde positie behoren tijdens een sociale interactie. Een rol is opgebouwd uit verschillende onderdelen en de rol wordt uitgedragen aan de hand van verbaal en non-verbaal gedrag. Een individu voert niet passief de hem of haar toegewezen rol uit, maar geeft zijn rol inhoud tijdens de interactie.⁴⁷

Het script van een rol is het routinematige patroon van handelen dat de actor verondersteld wordt te volgen.⁴⁸ Als van de routine van het script wordt afgeweken, kunnen verkeerde verwachtingen ontstaan en kunnen er conflicten optreden. Soms worden conflicten verbaal beslecht, zonder dat er activiteiten volgen. In andere gevallen bewijzen de betrokkenen lip-pendienst aan een heersende routine terwijl ze in de praktijk anders handelen. Om de sociale productie en sociale constructie van ruimte inzichtelijk te maken, bespreek ik de sociale en culturele identificaties van betrokkenen, de rollen die ze spelen, de routines die ze horen te volgen, hun daadwerkelijke optreden en de gevolgen daarvan voor de gebouwde omgeving. De stad wordt daarmee een symbolisch toneel (Goffman) of een strijdperk (Low), waarin de actoren zich telkens opnieuw positioneren, afhankelijk van hun rol en de beeldvorming van zichzelf en de Ander. Ik gebruik voor dat strijdperk, zoals gezegd, het begrip arena.

Ik geef een iets andere invulling aan de begrippen sociale productie en constructie van ruimte dan de oorspronkelijke invulling van Setha Low. Om te beginnen richt ik me niet specifiek op de openbare ruimte, maar op de woonfunctie van de stad en op het proces waarin woonruimten ontstaan en tot ontwikkeling komen. Een ander verschil is dat ik me niet hoofdzakelijk of uitsluitend richt op het verbale aspect van de strijd om de ruimte, maar ook op houdingen en handelwijzen.⁴⁹ Juist omdat mensen vaak iets anders zeggen dan ze doen en omgekeerd, is het belangrijk de verbale en non-verbale aspecten in een stedelijke cultuur met elkaar in verband te brengen. Daarnaast leg ik ook inhoudelijk andere accenten. Low beschouwt de sociale productie van ruimte in mijn ogen teveel als de abstracte en structurele kant van het maken van ruimte; ze spreekt in haar definitie bijvoorbeeld over “factoren”. De sociale constructie beschouwt ze als de kant waar de actoren zichtbaar worden en daar spreekt ze over “ervaringen”.⁵⁰ In mijn benadering is er bij de sociale productie van de fysieke ruimte evenals bij de sociale constructie sprake van concrete interacties tussen betrokkenen. Het verschil tussen de twee begrippen is in deze studie dan ook niet gelegen in het abstractieniveau van de krachten (macro/micro), maar in het onderscheid tussen de actoren, of beter gezegd: in de rol die zij op dat moment spelen of de identiteit van waaruit ze opereren. De gedachten en bedoelingen die tijdens het ontwerpen en bouwen op een fysieke ruimte of een gebouw worden geprojecteerd door zowel professionele ontwerpers als zogenaamde leken en zelfbouwers, vormen het krachtenveld van sociale productie. De reacties van omwonenden en gebruikers op een architectonisch ontwerp, eventuele aanpassingen van de ruimte in het gebruik, en de constructie van betekenissen maken onderdeel uit van de sociale constructie van ruimte.

Voordat ik overga naar de uitvoering van het onderzoek, wil ik het gebruik van bouwkundige termen als architectuur, woningtype en model toelichten. Het begrip architectuur

gebruik ik als overkoepelend begrip voor de vormgeving van bouwwerken. Ik gebruik architectuur niet als synoniem voor Architectuur met een hoofdletter 'A' maar in een bredere betekenis, zodat er ook bouwwerken onder vallen die niet door architecten ontworpen zijn of die door professionals niet als bouwkunst worden beschouwd. Zelfbouw is in deze benadering dus ook architectuur. Onder het begrip woningtype versta ik de classificatie in typologische categorieën. In Ecuador is het gebruikelijk onderscheid te maken tussen woningtypen zoals *mediagua*, *casa* en *villa*. In de volgende hoofdstukken komen de details van deze woningtypes uitgebreid ter sprake, hier wil ik alleen duidelijk maken dat ik dergelijke categorieën als woningtypen aanduidt. Onder het model van een huis versta ik de overige vormkenmerken, bijvoorbeeld of het huis rond of vierkant is, hoog of laag, geschakeerd of uniform. Misschien komt de wijze waarop ik deze begrippen hanteer niet overeen met voor Nederlandse architecten gebruikelijke definities, maar ik kan er binnen het kader van deze studie de visuele kenmerken van Ecuadoraanse huizen adequaat mee beschrijven.

Uitvoering van het onderzoek

Veldwerk

Ik ben deze studie in 1998 gestart met een doctoraalonderzoek Culturele Antropologie aan de Universiteit van Amsterdam. Na mijn afstuderen in het najaar van 1999 heb ik het onderzoek na een korte onderbreking in januari 2001 voortgezet als promotieonderzoek bij de disciplinengroep Culturele Antropologie aan de Universiteit Utrecht. De data van het afstudeeronderzoek zijn in dit proefschrift verwerkt, omdat ze een basis vormden waarop ik tijdens het promotieonderzoek heb voortgebouwd. Vanaf eind 1998 ben ik verschillende keren op veldwerk geweest. Van eind december 1998 tot eind april 1999 was ik vier maanden in Riobamba waar ik mijn afstudeeronderzoek uitvoerde in de Cooperativa Santa Anita en onder lokale architecten. Van oktober 2001 tot april 2002 was ik zes maanden in Cuenca. Daar heb ik in de wijk Ciudadela Carlos Crespi een vergelijkbaar onderzoek gedaan als eerder in Cooperativa Santa Anita. Parallel daaraan deed ik ook in Cuenca onderzoek onder architecten. In het najaar van 2002 was ik een maand in Cuenca en ruim een maand in Riobamba; een jaar later was ik er opnieuw enkele maanden. Deze veertien maanden veldwerk vormen de basis van de dataverzameling.

Hoewel er in antropologisch onderzoek veel voor te zeggen is één lange aaneengesloten periode op veldwerk te gaan, had deze jaarlijkse frequentie in mijn ogen belangrijke voordelen. De contacten met de collega's, vrienden en informanten in Ecuador kregen een zekere continuïteit en werden in de loop der jaren transnationaal van karakter. Behalve mijn bezoeken aan huizen en wijken in Ecuador zijn er ook tientallen architecten en architectuurstudenten uit Cuenca naar mijn woonomgeving in Amsterdam gekomen. Tussen najaar 2002 en najaar 2005 heb ik vijf maal een groep architecten en studenten uit Cuenca in Amsterdam en Utrecht rondgeleid. Zo ontstond een min of meer continue uitwisseling van ideeën, gedachten en informatie over de onderwerpen waarmee wij ons in onze werkzaamheden bezighielden. De interesse in de zienswijzen van twee onderzoeksgroepen in plaats van één, komt voort uit mijn 'dubbele identiteit' als antropoloog en architect. Tijdens het eerste veldwerk in Cooperativa Santa Anita kwam ik met lokale architecten in aanraking, met wie ik samenwerkte in een project voor de legalisering van mijn onderzoekswijk. Ik merkte dat de relaties tussen bewoners en architecten een complexe wederkerigheid kennen, die niet eenvoudig is

aan te duiden als de afhankelijke tegenover de dominante groep. Daarop besloot ik de realiteit van het wonen in volkswijken van beide kanten te belichten.

De keuze voor twee onderzoekslocaties – twee wijken, elk in een andere stad – is voortgekomen uit de doelstelling van de studie om uitspraken te doen over het beleidsveld wonen in provinciesteden in het Andesgebergte. Riobamba koos ik in 1998 na een oriënterende rondreis langs een groot aantal provinciesteden in het hoogland eerder dat jaar. De beperkte omvang en overzichtelijkheid, de bereikbaarheid van volkswijken en de multiculturele bevolking maakten dat deze stad voor de beperkte duur van het afstudeeronderzoek een geschikte locatie was. Als tweede stad koos ik in 2001 voor Cuenca omdat die stad de afgelopen tien jaar min of meer als voorbeeld heeft gediend voor de stedelijke ontwikkeling in Riobamba. Ook in het actuele beleid voor de bescherming van de historische binnenstad en in het parkeerbeleid wordt dikwijls aan Cuenca gerefereerd. Cuenca heeft bovendien als enige middelgrote stad in het hoogland een architectuuropleiding.⁵¹ Behalve de overeenkomsten in beleid zijn er ook belangrijke verschillen, vooral op sociaal en cultureel gebied. Beide steden hebben een unieke historische ontwikkeling doorgemaakt. Riobamba was een van de belangrijkste koloniale centra, maar haar nationale relevantie nam in de twintigste eeuw af. In Cuenca gebeurde juist het omgekeerde. Het is niet mijn bedoeling om een comparatief onderzoek te doen. Door de overeenkomsten en verschillen tussen wijken en steden te belichten, hoop ik een rijk en geschakeerd beeld te geven van het wonen in provinciesteden in het Ecuadoraanse hoogland. De beperking tot provinciesteden in de Andes betekent tevens dat ik geen uitspraken kan doen over andersoortige steden of over andere regio's. Door de lange historie van de steden in het hoogland, door geografische en klimatologische verschillen en door het culturele regionalisme dat in Ecuador nog altijd heerst, zijn steden in het hoogland namelijk moeilijk vergelijkbaar met relatief jonge, explosief groeiende provinciesteden in de tropische kustzone of met die in het oostelijke tropisch laagland. Die provinciesteden elders in Ecuador kennen een heel andere dynamiek.

De keuze om in twee steden onderzoek te verrichten onder zowel wijkbewoners als professionals, had gevolgen voor de praktische organisatie van het onderzoek. Ik koos voor een woning 'op neutraal terrein', niet ver van de wijk en niet ver van het stadscentrum, waar ik de mogelijkheid had om zowel wijkbewoners als architecten bij mij thuis uit te nodigen. In de beide steden selecteerde ik ter plaatse op basis van vooraf opgestelde criteria een volkswijk. De criteria waren dat het een zelfbouwwijk moest zijn waar ongeveer honderd huishoudens zouden wonen, klein genoeg om ze allemaal te leren kennen. Ook zocht ik een wijk waar nog gebouwd werd, zodat ik de processen van bouwen, inrichten en bewonen zou kunnen volgen. In Riobamba kwam ik zoals ik in de inleiding beschreef terecht in Cooperativa Santa Anita, een jonge wijk waar in 1999 ongeveer tachtig huishoudens woonden.⁵² In Cuenca bezocht ik in 2001 samen met een architect van de architectuurfaculteit, Augusto Samaniego, verschillende wijken aan de randen van de stad om me uit te laten leggen hoe de wijken waren gegroeid. Omdat de ruraal-urbane migratie in Cuenca eerder op gang is gekomen dan in Riobamba, zijn de meeste volkswijken daar enkele decennia oud. Ik koos voor de Ciudadela Carlos Crespi omdat deze qua grootte en aantal huishoudens voldeed en omdat ik daar zowel verbouwingen als nieuwbouw kon waarnemen. Hoewel de aanblik van de fysieke omgeving in Ciudadela Carlos Crespi verschilt van die in Cooperativa Santa Anita, vertonen de meningen, ervaringen, problemen en activiteiten van de bewoners in beide wijken grote overeenkomsten. Zowel in Santa Anita als in Carlos Crespi hebben bepaalde bewonersgroepen zich bijvoorbeeld uit de wijkorganisatie teruggetrokken om een nieuwe wijk te stichten. Ook de proble-

men met de autoriteiten in verband met illegaal bebouwde grond zijn in beide wijken vergelijkbaar. De overeenkomsten tussen de wijken zijn groter dan de verschillen en om die reden worden voorbeelden uit beide wijken in de komende hoofdstukken door elkaar gebruikt.

Methoden van onderzoek

De centrale vraag in deze studie gaat over de verhouding tussen volkswijkbewoners en professionals op het gebied van wonen en huisvesting. Epistemologisch betekent dit, dat denkbeelden en handelwijzen van leden van beide groepen ontsloten dienen te worden en dat de aard en omvang van hun interacties in kaart moeten worden gebracht. Om denkbeelden en cognitieve categorieën te leren kennen, ben ik zowel in de wijken als tussen professionals gestart met oriënterende gesprekken en observaties die inzicht geven in de manier waarop mijn gesprekspartners zelf over hun leefwereld denken en spreken. De eerste gesprekken en rondleidingen waren met wijkbewoners zoals 'Avelina' uit Cooperativa Santa Anita en 'Julia' uit Ciudadela Carlos Crespi, en met professionals van de architectuurfaculteit van Cuenca en van de gemeente Riobamba. Die gesprekken leverden thema's op die ik als richtinggevend thema's gebruikte in interviews en vervolggesprekken. Glaser en Strauss hebben deze inductieve wijze van hypothesevorming uitgewerkt in hun "grounded theory".⁵³ Zij noemen de concepten die vanuit de populatie worden aangedragen "sensitizing concepts". Zowel bij professionals als bij wijkbewoners bleek bijvoorbeeld 'migrantenarchitectuur', waaronder de veelal opvallende vormgeving van huizen van transnationale migranten wordt verstaan, een actueel gespreksonderwerp te zijn. Met dit richtinggevend concept als uitgangspunt kon ik de visies van beide groepen informanten met elkaar in verband brengen. In het denken over geschikte of gepaste woningarchitectuur bleken de twee groepen genuanceerd anders over 'migrantenarchitectuur' te denken. Aan de hand van dergelijke centrale thema's structureerde ik het onderzoek naar de verhouding tussen de twee groepen en de invloed van die verhouding op de ontwikkeling van woongebieden.

Parallel aan de inductieve verkenning van relevante gespreksonderwerpen en concepten, zocht ik voor beide onderzoeksgroepen naar sociaaleconomische gegevens, onder andere om de twee wijken en steden ten opzichte van elkaar in het onderzoek te kunnen plaatsen. Ik wilde bijvoorbeeld weten in hoeverre de sociale positie van de bewoners in de twee volkswijken vergelijkbaar was. Ook wilde ik weten of bepaalde families in een wijk relatief arm of rijk waren ten opzichte van de rest. Dat was immers mede bepalend voor hun functioneren als burgers in de stad en als burens in de wijk. Daarom hield ik in de twee wijken afzonderlijk een huishoudsurvey onder ongeveer de helft van het totale aantal huishoudens.⁵⁴ De survey bevatte vragen over het aantal bewoners, hun leeftijden en hun inkomsten (voor algemene bewonerskenmerken afkomstig uit de survey, zie bijlage 1). Daarnaast bevatte die vragen over het bouwjaar van het huis, de bouwmaterialen en de wijze waarop het gebouwd was. De algemene informatie die uit de vragenlijst kwam, maakte gericht vervolgonderzoek mogelijk. Aan de hand van gegevens over de woonduur van families in de wijk, kon ik bijvoorbeeld bewoners selecteren om de wijkgeschiedenis mee te reconstrueren. Door zelf huis aan huis de vragenlijst af te nemen leerde ik bovendien de meeste families kennen, waardoor het gemakkelijker was vervolgspraken te maken voor interviews. De data afkomstig uit de survey worden in hoofdstuk 4 besproken.

Om de hoedanigheid van wijkbewoners als ontwerpers en bouwers, maar ook als leden van de wijkgemeenschap en als stadsbewoners te onderzoeken, maakte ik gebruik van open interviews en participerende observatie. In beide wijken heb ik open interviews gehouden met een

vijftiental wijkbewoners uit verschillende huishoudens (totaal drieëndertig interviews). De meeste gesprekken waren met vrouwen. Ongeveer een derde van de interviews was met mannen of echtparen waarbij de man een deel van de antwoorden gaf. De gesprekken vonden plaats in het huis van de informant, op basis van een itemlijst die uit twee gedeelten bestond. In het eerste deel van het gesprek ging ik in op hun meningen en ervaringen ten aanzien van hun eigen woning. We spraken onder andere over het bouwproces, de gekozen architectuur en de inrichting van het huis, gegevens die de basis vormen voor hoofdstuk 4. Ook spraken we over andere huizen op verschillende plekken in de stad, die als referentiekader dienden voor hun meningen over categorieën als mooi en lelijk, arm en rijk, stad en platteland, emigrantenfamilie en niet-emigrantenfamilie. Deze gegevens zijn verwerkt in hoofdstuk 5. In het tweede deel van het gesprek ging het vooral over de wijk als sociale en ruimtelijk eenheid, en over de wijkontwikkeling en processen van legalisering, aspecten die terugkomen in hoofdstuk 3.

De wereld van bouwen en wonen door de ogen van volkswijkbewoners kan niet afdoende ontsloten worden door middel van woorden alleen; er horen ook beelden bij. Daarom heb ik gebruik gemaakt van fotografie als onderzoekstechniek.⁵⁵ In aanvulling op de interviews liet ik bewoners foto's maken van betekenisvolle plekken in hun directe woonomgeving. Soms gebeurde dat in mijn bijzijn met mijn spiegelreflexcamera, soms in mijn afwezigheid met een wegwerpcamera. De opdracht was ruim gesteld en werd ook ruim geïnterpreteerd. Sommige bewoners fotografeerden het uitzicht op bomen of heuvels om mij de mooie omgeving duidelijk te maken, terwijl anderen hun auto's, meubels, huisdieren of familieleden vastlegden. Met de foto's hield ik een vervolgesprek waarin ik de bewoners vroeg de foto's te becommentariëren en drie foto's te selecteren die de belangrijkste aspecten van hun woonomgeving weergaven. Ze lichtten op de foto's toe welke waarden de plekken uitdrukten. Naar aanleiding van die foto's kwamen we soms op nieuwe onderwerpen, die normaal moeilijk bespreekbaar waren. Het bleek echter wel lastig te zijn om de techniek van de fotoelicitering systematisch te hanteren. Sommige bewoners wilden geen tien maar slechts vijf foto's maken. Ook benutten ze de opdracht vaak om kiekjes voor zichzelf te maken. Bewoners vonden mijn fotografeermethode vooral leuk omdat ze dan portretfoto's en gezinsfoto's cadeau kregen. Voor mij waren deze familiekiekjes evenwel nuttig om de gezichten te kunnen onthouden die bij de verschillende verhalen hoorden. Ik maakte in de twee wijken ook fotoseries van huizen (zie bijlagen 3 en 4), van openbare ruimten en van buurtactiviteiten zoals *mingas*. Die series dienden als registratie van de fysieke veranderingen door de jaren heen. Bij het publiceren van de gemaakte foto's heb ik getracht het privéleven van de wijkbewoners zoveel mogelijk te respecteren.

Participerende observatie in de wijken diende om interacties tussen wijkbewoners onderling, en tussen wijkbewoners en professionals mee te maken. Dat betekende: deelnemen aan *mingas* (collectieve buurtactiviteiten waarbij de bewoners gezamenlijk iets bouwen of aanleggen); wijkvergaderingen bijwonen; dagelijks op informele wijze met mensen praten over wat er in de wijk en thuis speelt; en met ze meegaan als ze bijvoorbeeld een verzoek moesten indienen bij de gemeente of bij andere overheidsinstanties. Ik observeerde het ruimtegebruik in de wijk door de dag, de week en het jaar heen, en noteerde de veranderingen van jaar tot jaar. Zo kon ik dankzij het feit dat ik er bijna jaarlijks kwam, in beide wijken langzame processen in vooruitgang volgen zoals de aanleg van geasfalteerde wegen in Ciudadela Carlos Crespi, of het verbeteren van de drinkwatertoevoer in Cooperativa Santa Anita.

Tot de onderzoeksgroep van professionals behoorden zowel zelfstandige architecten, als architecten in dienst van de planologische afdelingen van de gemeenten Riobamba en Cuenca, docenten van de architectuurfaculteit in Cuenca, bestuursleden van de lokale afdelingen van het Colegio de Arquitectos (beroepsvereniging voor architecten) en de Cámara de la Construcción (onderdeel van de Kamer van Koophandel), en architecten bij de regionale afdelingen van het Ministerie van Volkshuisvesting en Stedelijke Ontwikkeling (MIDUVI). Van de professionals wilde ik op de eerste plaats weten hoe zij tegen de stad als woonplaats aankeken vanuit hun rol als architectonisch ontwerper, stedenbouwkundige, beleidsmaker of bouwer, en dan met name in het beleidsveld van sociale huisvesting. Daarnaast wilde ik hen ook leren kennen in hun hoedanigheid van burgers en stedelingen. Het was immers te verwachten dat wat professionals tijdens officiële interviews op kantoor zeiden, niet altijd zou stroken met wat ze in de praktijk deden of met wat ze als privépersonen over gevoelige thema's dachten. Door mijn architectentitel werd ik al snel als een collega beschouwd en werd ik voor bijeenkomsten, formeel en informeel, uitgenodigd. Ik ben bij sommige professionals evenzeer kind aan huis geworden als bij sommige wijkbewoners. Als informanten vormden professionals en volkswijkbewoners dus gelijkwaardige groepen. Maar voor de operationalisering van dit deel van het onderzoek moesten andere methoden en technieken gekozen worden, mede omdat professionals niet zoals volkswijkbewoners bij elkaar in een wijk wonen.

Om hun leefwereld te ontsluiten, zocht ik in de eerste weken zoals gezegd naar een begripkader dat voor hen betekenisvol was. Op rondleidingen door wijken en buurten die ze me in de eerste weken na aankomst aanboden, leerde ik niet alleen de wijken kennen, maar ook hun manier van spreken over die delen van de stad. Via open interviews en gesprekken kreeg ik na verloop van tijd een diepgaand beeld van hun individuele visies en meningen, en vooral van de verschillen in opvatting tussen professionals onderling. Ik interviewde professionals overdag in de kantoren en instellingen in de binnenstad waar ze werkten, en ik sprak hen 's avonds tijdens vakdiscussies in het Colegio de Arquitectos. Daarnaast vormden cafébezoeken en feesten, georganiseerd door het Colegio de Arquitectos, een goede gelegenheid om van gedachten te wisselen. De beroepspraktijk, hun handelwijzen, onderlinge interacties en de contacten met volkswijkbewoners volgde ik door met ze mee te gaan op werkbezoeken. Naast hun blik op de wereld had ik ook met betrekking tot deze groep cijfermateriaal nodig om hun hoedanigheid als hoogopgeleide experts en leden van de hogere klassen in beide steden te kunnen bepalen. Data over de aantallen werkzame professionals in beide steden, over de lokale bouweconomieën en hun mogelijkheden om inkomsten te genereren, vormen een aanvulling op hun beeldvorming over de stad (zie bijlage 2).

Ik heb professionals om praktische redenen niet systematisch opdrachten voor het maken van foto's gegeven, zoals ik dat bij volkswijkbewoners deed. Maar in gesprekken en interviews werden wel altijd foto's, tekeningen en maquettes besproken, als een vanzelfsprekend onderdeel van hun werk. Ideeën over goede en slechte architectuur en over goed en slecht ontworpen wijken werden door hen aan mij getoond aan de hand van afbeeldingen, of door samen gebouwen en wijken te bezoeken. De data die hieruit zijn voortgekomen, worden in de hoofdstukken 6 en 7 gepresenteerd. Participerende observatie in de beroepsgroep bestond onder andere uit het meewerken aan een studie bij de gemeente Riobamba. Met mensen van MIDUVI in Riobamba ben ik mee geweest op werkbezoeken in volkswijken en dorpen in het kader van het subsidieprogramma voor lage inkomensgroepen. In Cuenca ben ik met architecten van de gemeente mee geweest op inspectie van bouwaanvragen en heb ik met zelfstandig werkende architecten bouwprojecten bezocht. Ten slotte bezocht ik

in Cuenca, Riobamba en Quito door de jaren heen een aantal bouwbeurzen en architectuurtentoonstellingen. Op die manier kreeg ik inzicht in de wijze waarop professionals hun werk presenteren en welke ontwerpen, materialen en producten zij als innovatief beschouwen.

Voor de algemene inbedding van de gegevens heb ik vanaf 1999 een archief bijgehouden van krantenartikelen over onderwerpen die gerelateerd zijn aan de hoofdthema's bouwen, wonen, stedelijke ontwikkeling en lokale identiteitsconstructies door overheden en burgers. Vooral de landelijke krant *El Comercio* en de zaterdagbijlage *Construir* van die krant vormden een belangrijke bron van informatie. Lokale kranten zoals *La Prensa* en *Diario Los Andes* in Riobamba en *El Mercurio* en *El Tiempo* in Cuenca heb ik eveneens bijgehouden, zij het iets minder systematisch. Tot slot heb ik met diverse deskundigen in het land gesproken over de gevolgen van de emigratieproblematiek, die in dit proefschrift een belangrijk thema is, en over de sociale en culturele dynamiek in hedendaags Ecuador.

Opbouw van het boek

Eerst volgen in hoofdstuk 2 een beschrijving van provinciesteden in het hoogland van Ecuador en een verkenning van de onderzoekssetting: de steden Riobamba en Cuenca. Dat hoofdstuk wordt gevolgd door vijf empirische hoofdstukken. De empirische hoofdstukken zijn geordend vanaf het laagste schaalniveau, bestaande uit woningen en openbare ruimten in de twee wijken, tot een hoger schaalniveau waarin de wijken als onderdeel van de stad worden gezien. Ik schets eerst het leven in de volkswijken en de opinies en houdingen van de bewoners, om vervolgens uit te zoomen naar het werkerterrein van de professionals: het stedelijk schaalniveau. Deze volgorde hangt samen met een conceptuele keuze om dicht bij het dagelijks leven, de woning en de woonomgeving te beginnen. Maar deze komt ook voort uit het verloop van mijn veldwerk. Inzicht in wat er achter de schermen speelde in de wereld van professionals verkreeg ik later dan het inzicht in wat er in de wijken speelde. De opbouw van het boek loopt dus min of meer parallel aan het onderzoekstraject. Bovendien zit er een verloop in, van de nadruk op de kenmerken van materiële omgeving naar het denken over bouwen en wonen; van de sociale productie naar de sociale constructie van ruimte.

In de hoofdstukken 3, 4 en 5 beschrijf ik de ontstaansgeschiedenis van de twee wijken en de manier waarop wijkbewoners hun huizen bouwen en inrichten. In hoofdstuk 3 ligt de nadruk op de fysieke en sociale ontwikkeling van Cooperativa Santa Anita en Ciudadela Carlos Crespi. Ik beschrijf de invloed van individuele huishoudens, van de bewoners als collectief en van externe betrokkenen op dat proces. Processen van mee- en tegenwerking bepalen de sociale en juridische consolidatie van de wijken. Het consolidatieproces verloopt niet altijd in een opwaartse lijn, zo blijkt uit de reconstructie van de wijkgeschiedenissen. In de sociale productie en sociale constructie van een woonwijk zijn samenwerking en saamhorigheid belangrijke waarden. Ceremonies en buurtfeesten spelen een rol in het construeren van een groepsgevoel. Maar omdat volkswijkbewoners op de eerste plaats bezig zijn hun eigen individuele woonruimte te bouwen en individuele belangen soms strijdig zijn met collectieve belangen, zijn ook de symbolische bindmiddelen in beide wijken onder druk komen te staan.

In de hoofdstukken 4 en 5 beschrijf ik hoe de wijkbewoners hun huizen bouwen en hoe ze tegen hun fysieke woonomgeving aankijken. In hoofdstuk 4 staat de sociale productie van de huizen centraal. Ik beschrijf het vrijwel continue proces van bouwen en verbouwen en de rituelen die in bepaalde fasen van de bouw gebruikt worden om het proces betekenis te geven.

In hoofdstuk 5 ligt de nadruk op de sociale constructie van een comfortabele en respectabele woning. De architectuur als vorm van communicatie en representatie komt daarin aan bod. Ik beschrijf hoe wijkbewoners elkaars huizen beoordelen en hoe ze door middel van de vormgeving hun huis en de directe woonomgeving tot een betekenisvol geheel maken. Ik geef schematisch weer hoe architectonische onderdelen over het algemeen gewaardeerd worden.

In de hoofdstukken 6 en 7 beschrijf ik enkele debatten die de gemoederen van de professionals in Cuenca en Riobamba bezighielden, en die inzicht geven in algemene opvattingen over de stad en het wonen in de stad. In hoofdstuk 6 is dat het debat over de zogenaamde 'migrantenarchitectuur' in de regio Cuenca. Ik koppel de opinies van professionals en de wijze waarop het debat gevoerd werd aan hun eigen dubbele rol als experts en als leden van de culturele elite. Hun ideaalbeeld van de stad en van het sociaalgeografische onderscheid tussen stad en platteland wordt ingehaald door de werkelijkheid. Geëmancipeerde transnationale migranten hebben in de buitengebieden van de stad hun eigen comfortabele, vaak opvallende huizen gebouwd, waardoor in de ogen van de professionals de landschappelijke kwaliteiten worden aangetast. Ze zien hun monopolie op de inrichting van de ruimte en op representaties in architectuur en stedenbouw afbrokkelen. In hoofdstuk 7 komen vakdiscussies uit Riobamba over de ongeordende stad aan bod. De zoektocht naar een stedelijke vorm die de multiculturele samenleving kan representeren gaat daar gepaard met de angst voor de stijgende aanwezigheid van inheemse groepen in de stad en hun activiteiten op de onroerend-goedmarkt. Ik koppel het gebrek aan een ruimtelijk beleid aan de ideologische en politieke verdeeldheid binnen de beroepsgroep.

In het laatste hoofdstuk neem ik aan de hand van de gevonden resultaten een positie in twee theoretische debatten in. Het eerste debat dat aan de orde komt gaat over het veronderstelde onderscheid tussen Architectuur met een hoofdletter 'A' en de gebouwde vormen die niet als zodanig beschouwd worden. Het tweede debat betreft het schaalniveau van de stad en gaat over de theoretische inbedding van de door mij gekozen benaderingswijze. Aan de hand van het werk van enkele auteurs probeer ik de sociale verschuivingen in mijn onderzoekssteden te duiden. Ook geef ik een beschouwing van de constructie van lokale identiteiten en de verbondenheid met het stedelijk territorium. In dat hoofdstuk geef ik antwoord op de vraag hoe in provinciesteden de verhouding tussen de opvattingen en handelwijzen van professionals enerzijds en volkswijkbewoners anderzijds, bijdraagt aan de ontwikkeling van woonwijken voor de lagere sociale klassen. In meer algemene bewoordingen gesteld draait het in dit boek dus om de vraag hoe interacties tussen professionals en minder bedeelde bewoners in provinciesteden een bepaald woonklimaat scheppen.

Noten

- 1 Om mijn informanten te beschermen gebruik ik fictieve namen, tenzij ik uitspraken aanhaal die zij in het openbaar deden uit hoofde van een officiële functie.
- 2 Veldwerknootities 30 oktober 2001.
- 3 Middelgrote steden worden in de literatuur op uiteenlopende wijzen gedefinieerd. Sommige auteurs doen dit op basis van inwonertal. Zie bijvoorbeeld: Jorge Hardoy en David Satterthwaite, red., *Small and Intermediate Urban Centres: Their Role in Regional and National Development in the Third World* (London: Hodder and Stoughton, 1986); Dennis Rondinelli, *Secondary Cities in Developing Countries: Policies for Diffusing Urbanization* (Beverly Hills: Sage Publications, 1983). Anderen pleiten voor een indeling op basis van functies en de plaats in de nationale stedenhiërarchie. Zie bijvoorbeeld: Miroslawa Czerny,

- Paul van Lindert en Otto Verkoren, "Small and Intermediate Towns in Latin American Rural and Regional Development," in *Small Towns and Beyond: Rural Transformation and Small Urban Centres in Latin America*, red. Paul van Lindert en Otto Verkoren (Amsterdam: Thela Publishers, 1997), 1-14. Zowel op basis van hun plaats in de nationale stedenhiërarchie als op basis van grootte en functies worden Cuenca en Riobamba in de literatuur als middelgrote steden gedefinieerd. Zie: Rosemary Bromley, "The Functions and Development of 'Colonial' Towns: Urban Change in the Central Highlands of Ecuador, 1698-1940," *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series 4, no. 1 (1979): 30-43; Fernando Carrión, "Evolución del espacio urbano ecuatoriano," in *El proceso de urbanización en el Ecuador (del siglo XVIII al siglo XX) – Antología –*, red. Fernando Carrión (Quito: Editorial El Conejo – Ciudad, 1986), 145-174; Freya Schenck, *Strukturveränderungen spanisch-amerikanischer Mittelstädte untersucht am Beispiel der Stadt Cuenca, Ecuador* (Kiel: Geographisches Institut der Universität, 1997); Stella Lowder, "Cuenca, Ecuador: planner's dream or speculator's delight?" *Third World Planning Review* 12, no. 2 (1990): 109-130; Stella Lowder, "Development Planning and Its Implication for Intermediate Cities in Ecuador," in *Small Towns and Beyond: Rural Transformation and Small Urban Centres in Latin America*, red. Paul van Lindert en Otto Verkoren (Amsterdam: Thela Publishers, 1997), 77-99.
- 4 Lynn Hirschkind, "On Conforming in Cuenca" (dissertatie, University of Wisconsin, Department of Anthropology, Madison, 1981), 256.
 - 5 David Harvey, *Consciousness and the Urban Experience* (Oxford: Basil Blackwell, 1985): 14-15.
 - 6 Hirschkind, "On Conforming"; Marisol de la Cadena, *Indigenous Mestizos: The Politics of Race in Cuzco, Peru, 1919-1991* (Durham: Duke University Press, 2000); Norman Whitten Jr., "Introduction," in *Cultural Transformations and Ethnicity in Modern Ecuador*, red. Norman Whitten Jr. (Urbana: University of Illinois Press), 1-41.
 - 7 Alejandro Portes en Kelly Hoffman, "Latin American Class Structures: Their Composition and Change during the Neoliberal Era," *Latin American Research Review* 38, no. 1 (2003): 43.
 - 8 Italo Calvino, *De onzichtbare steden* (Amsterdam: Bert Bakker, 1990).
 - 9 Ulf Hannerz, *Exploring the City: Inquiries Toward an Urban Anthropology* (New York: Colombia University Press, 1980).
 - 10 Hannerz, *Exploring the City*, 102-105.
 - 11 Hannerz, *Exploring the City*, 305-306.
 - 12 Letterlijk betekent 'arena' het met zand gevulde middengedeelte van een amfiteater of circus. Figuurlijk betekent het strijdperk of strijdtoneel (Van Dale, *Handwoordenboek Hedendaags Nederlands*, tweede druk in nieuwe spelling, Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie, 1994). Ik gebruik arena in de figuurlijke betekenis van het woord. Ik koppel het begrip aan concepten als rol en script die bij de theatrale wereld horen en die onder andere in Goffmans theorie uitgewerkt zijn. De arena in de betekenis van een theater past mijns inziens ook in die benadering. Erving Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life* (London: Penguin Books, 1990 [1959]).
 - 13 Setha Low, *On the Plaza: The Politics of Public Space and Culture* (Austin: University of Texas Press, 2000), 50.
 - 14 Lewis Morgan, *Houses and House-Life of the American Aborigines* (Chicago: University of Chicago Press, 1965 [1881]).
 - 15 Voor een overzicht van studies van de Chicago School, zie Hannerz, *Exploring the City*, 19-58.
 - 16 Bernard Rudofsky, *Architecture Without Architects: A Short Introduction to Non-Pedigreed Architecture* (Albuquerque: University of New Mexico Press 1998 [1964]).
 - 17 Voor een bespreking van Lévi-Strauss' begrip *société à maisons*, zie Susan Gillespie, "Beyond kinship: An Introduction," in *Beyond Kinship: Social and Material Reproduction in House Societies*, red. Rosemary Joyce en Susan Gillespie (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000), 1-21; Susan Gillespie,

- “Lévi-Strauss: *Maison and Société à Maisons*,” in *Beyond Kinship: Social and Material Reproduction in House Societies*, red. Rosemary Joyce en Susan Gillespie (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000), 22-52.
- 18 Pierre Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002 [1977]); Pierre Bourdieu, “Appendix: the Kabyle house or the world reversed,” in *The Logic of Practice* (Cambridge: Polity Press, 1990), 271-283; Janet Carsten en Stephen Hugh-Jones, red., *About the House: Lévi-Strauss and Beyond* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995); Rosemary Joyce en Susan Gillespie, red., *Beyond Kinship: Social and Material Reproduction in House Societies* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000); Roxana Waterson, *The Living House: An Anthropology of Architecture in South-East Asia* (London: Thames and Hudson, 1997). Zie verder: Reimar Schefold, Gaudenz Domenig en Peter Nas, red., *Indonesian Houses: Tradition and Transformation in Vernacular Architecture* (Leiden: KITLV Press, 2003); Rossana Lok, “The House as a Microcosm: Some Cosmic Representations in a Mexican Indian Village,” in *The Leiden Tradition in Structural Anthropology: Essays in Honour of P.E. Josselin de Jong*, red. Robert de Ridder en Jan Karremans (Leiden: E.J. Brill, 1987), 211-233.
- 19 Amos Rapoport, *House Form and Culture* (Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1969); Paul Oliver, red., *Shelter in Africa* (London: Barrie & Jenkins, 1971); Paul Oliver, red., *Shelter, Sign & Symbol* (London: Barrie & Jenkins, 1975); Paul Oliver, *Dwellings: The House across the World* (Oxford: Phaidon, 1987); Paul Oliver, red., *Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998); Paul Oliver, *Dwellings: The Vernacular House World Wide* (London: Phaidon, 2003); Henry Glassie, *Folk Housing in Middle Virginia: A Structural Analysis of Historic Artifacts* (Knoxville: University of Tennessee Press, 1975); Henry Glassie, *Vernacular Architecture* (Bloomington: Indiana University Press, 2000); Jean-Paul Bourdier en Nezar AlSayyad, red., *Dwellings, Settlements, and Tradition: Cross-cultural Perspectives* (Lanham: University Press of America, 1989).
- 20 Paul Oliver, “Introduction,” in *Shelter, Sign & Symbol*, red. Paul Oliver (London: Barrie & Jenkins, 1975), 12.
- 21 Oliver, *The Vernacular House*, 14.
- 22 Irwin Altman en Setha Low, red., *Place Attachment* (New York: Plenum Press, 1992); James Duncan, “From Container of Women to Status Symbol: the Impact of Social Structure on the Meaning of the House,” in *Housing and Identity: Cross-cultural Perspectives*, red. James Duncan (London: Croom Helm, 1981), 36-59; James Duncan en Nancy Duncan, “Housing as Presentation of Self and the Structure of Social Networks,” in *Environmental Knowing, Theories, Research, and Methods*, red. Gary Moore en Reginald Golledge (Stroudsburg: Dowden, Hutchinsonson and Ross, 1976), 247-253.
- 23 Donna Birdwell-Pheasant en Denise Lawrence-Zúñiga, red., *House Life: Space, Place and Family in Europe*, (Oxford: Berg Publishers, 1999); Irene Cieraad, red., *At Home: An Anthropology of Domestic Space* (Syracuse: University Press, 1999).
- 24 Antonius Robben, “Habits of the Home: Spatial Hegemony and the Structure of House and Society in Brazil,” *American Anthropologist* 91, no. 3 (1989): 570-588; Ellen Pader, “Spatiality and Social Change: Domestic Space Use in Mexico and the United States,” *American Ethnologist* 20, no. 1 (1993): 114-137.
- 25 Edward Hall, *Handbook for Proxemic Research*, Studies in the Anthropology of Visual Communication: a Special Publication (Washington: Society for the Anthropology of Visual Communication, 1974); Edward Hall, *The Hidden Dimension* (New York: Anchor Books Doubleday, 1990[1966]).
- 26 Miles Richardson, “Being-in-the-Market Versus Being-in-the-Plaza: Material Culture and the Construction of Social Reality in Spanish America,” *American Ethnologist* 9, no. 2 (1982): 423.
- 27 James Fernandez, “Arquitectonica Inquiry,” *Semiotica* 89, no. 1/3 (1992): 216.
- 28 James Fernandez, “Emergence and Convergence in Some African Sacred Places,” *Geoscience & Man* 24 (1984): 31-42. Vergelijk Bradd Shores analyse van centrifugale en centripetale modellen op Samoa: Bradd

- Shore, *Culture in Mind: Cognition, Culture, and the Problem of Meaning* (New York: Oxford University Press, 1998), 265-283.
- 29 Zoila Mendoza, *Shaping Society Through Dance: Mestizo Ritual Performance in the Peruvian Andes* (Chicago: The University of Chicago Press, 2000).
- 30 Mari-Jose Amerlinck, red., *Architectural Anthropology* (Westport: Bergin & Garvey, 2001); Marcel Vellinga, "Anthropology and the challenges of sustainable architecture," *Anthropology Today* 21, no. 3 (2005): 3-7; Caroline Humphrey, "No Place Like Home in Anthropology: The Neglect of Architecture," *Anthropology Today* 4, no. 1 (1988): 16-18.
- 31 Mari-Jose Amerlinck, "The Meaning and Scope of Architectural Anthropology," in *Architectural Anthropology*, red. Mari-Jose Amerlinck (Westport: Bergin & Garvey, 2001), 3.
- 32 Amos Rapoport, "Architectural Anthropology or Environment-Behavior Studies," in *Architectural Anthropology*, red. Mari-Jose Amerlinck (Westport: Bergin & Garvey, 2001), 27-41.
- 33 Low, *On the Plaza*, 127.
- 34 Henri Lefebvre, *The Production of Space* (Oxford: Blackwell Publishers, 2001).
- 35 Low, *On the Plaza*, 127-128.
- 36 Low, *On the Plaza*, 128.
- 37 Richardson, "Being-in-the-Market," 422.
- 38 Richardson, "Being-in-the-Market," 422.
- 39 Goffman, *The Presentation*. Zie ook: James Holstein en Jaber Gubrium, *The Self We Live By: Narrative Identity in a Postmodern World* (New York: Oxford University Press, 2000), 35-37. Voor een overzicht van wetenschappers die hebben bijgedragen aan roltheorieën, zie Bruce Biddle, "Recent Development in Role Theory," *Annual Review of Sociology* 12 (1986): 67-92.
- 40 Anthony Cohen, "Introduction," in *Signifying Identities: Anthropological Perspectives on Boundaries and Contested Values*, red. Anthony Cohen (Londen: Routledge, 2000), 5. Cursief in origineel.
- 41 Biddle, "Recent Development."
- 42 Gerd Baumann, *The Multicultural Riddle: Rethinking National, Ethnic and Religious Identities* (New York: Routledge, 1999), 139.
- 43 Baumann, *The Multicultural Riddle*, 94.
- 44 Anthony Giddens, *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis* (Londen: Macmillan, 1979).
- 45 Thomas Hylland Eriksen, *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives* (Londen: Pluto Press, 2002), 77.
- 46 Biddle, "Recent Development," 71; Goffman, *The Presentation*, 27; Hannerz, *Exploring the City*, 101-102.
- 47 Holstein en Gubrium, *The Self*, 36.
- 48 Vergelijk 'routine' in Goffman, *The Presentation*, 27.
- 49 Vergelijk Low, *On the Plaza*, 37.
- 50 Low, *On the Plaza*, 127-128. Sommige auteurs gebruiken tegenover het concept 'productie van ruimte' het begrip 'consumptie van ruimte', maar dat heeft betrekking op processen van commercialisering en privatisering van ruimte door de vrijetijdsindustrie. Zie bijvoorbeeld Lefebvre, *The Production*, 352-354; Mark Gottdiener, "The Consumption of Space and the Spaces of Consumption," in *New Forms of Consumption: Consumers, Culture, and Commodification*, red. Mark Gottdiener (Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2000), 265-285.
- 51 Tegenwoordig is er een keur aan architectenopleidingen in Ecuador, waarbij ook studeren op afstand tot de mogelijkheden behoort. Daardoor kan strikt genomen ook in andere steden architectuur worden gestudeerd, maar de architectuurfaculteiten in Quito, Guayaquil, Cuenca en Manta gelden als de belangrijkste opleidingscentra. Voor een overzicht van architectuuropleidingen in Ecuador, zie *El Universo*,

“Guía de Carreras Universitarias y Posgrados,” *El Universo*, 2005, <http://www.eluniverso.com/especiales/guiadeCarreras/categoriaConstruccion.asp> (11 oktober 2005).

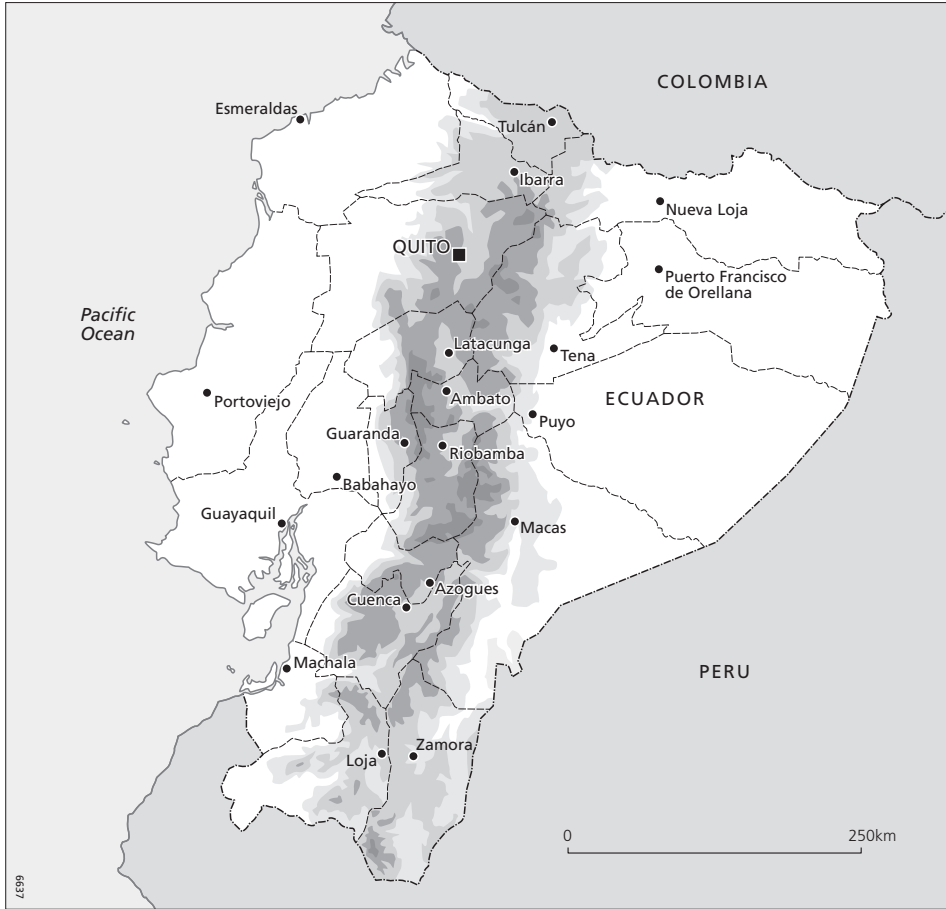
- 52 Vanwege de incomplete administratie van de wijkorganisatie en de wisselende samenstellingen van huishoudens is een exact aantal huishoudens niet te geven.
- 53 Barney Glaser en Anselm Strauss, *The Discovery of Grounded Theory* (Chicago: Aldine, 1977).
- 54 In Cooperativa Santa Anita zijn 41 huishoudens van de naar schatting 80 huishoudens die er in 1999 woonden in de survey opgenomen, in totaal 198 bewoners. In Ciudadela Carlos Crespi zijn 72 van de naar schatting 130 tot 140 huishoudens die er in 2001 woonden opgenomen, in totaal 387 bewoners.
- 55 Voor een bespreking van fotografie als antropologische onderzoekstechniek, zie John Collier Jr. en Malcolm Collier, *Visual Anthropology: Photography as Research Method*, revised and expanded edition (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1996).

2. Riobamba en Cuenca

Inleiding

Riobamba en Cuenca zijn twee steden in een keten van middelgrote steden (de hoofdstad Quito niet meegerekend) in het hoogland van Ecuador, dat gevormd wordt door het Andesgebergte. Dat gebergte doorsnijdt het land vanaf de noordgrens met Colombia tot de zuidgrens met Peru. Riobamba ligt in het centrale gedeelte van Ecuador, ten zuiden van Quito, op een busreis afstand van ongeveer vier uur vanuit de hoofdstad. Op een hoogte van 2750 meter strekt de stad zich uit, gelegen op een hoogvlakte die omsloten wordt door verschillende bergen en vulkanen. In de meeste delen van de stad heerst een rustige en serene sfeer, mede door het hooglandklimaat. De lucht is er ijl, de zon schijnt er feller dan in de valleien, de nachten zijn koud en als het waait, waait het hard. Riobamba wordt in de volksmond de Sultan van de Andes genoemd, een naam waarvan de oorsprong onduidelijk is maar die de bewoners en de gemeente gebruiken om de sereniteit en statigheid van hun stad tot uitdrukking te brengen. Alleen het centrum van Riobamba is overdag druk. Handelaars en marktbezoekers, waaronder veel Quichua-indianen, bevolken de vele dagmarkten in de stad, waar regionale producten ge- en verkocht worden. Doordat Riobamba het stedelijk centrum is van een agrarische regio, is het levensritme aangepast aan het landleven. Overdag is de binnenstad levendig en kleurrijk, maar 's avonds biedt deze een uitgestorven aanblik. Restaurants sluiten aan het eind van de middag hun deuren, want de hoofdmaaltijd van de Ecuadoranen is de *almuerzo*, de lunch. Riobamba is een stad met een dorps aandoende sfeer.

Dat is anders in Cuenca. Deze stad ligt op een afstand van ongeveer zeven uur met de bus ten zuiden van Riobamba, op een hoogte van 2500 meter boven zeeniveau. Cuenca ligt in een vallei, omsloten door heuvels en doorsneden door vier rivieren. Niet het harde hooglandklimaat en hoge bergtoppen, maar een groene, heuvelachtige omgeving met een mild klimaat kenmerkt Cuenca. Als toeristenoord is de stad in trek vanwege de goed bewaarde monumentale gebouwen in de binnenstad. Cuenca oogt niet groter, maar wel kosmopolitisch en rijker dan Riobamba. De benoeming door de UNESCO tot werelderfgoed en een verbeterde bereikbaarheid hebben het internationale toerisme verder versterkt. Vliegverbindingen vormen sinds kort een alternatief voor de lange busritten. Tegenwoordig zijn er dagelijks binnenlandse vluchten van en naar Quito en Guayaquil. Cuenca is vanuit die steden via de lucht in minder dan een uur bereikbaar. Cuenca is geen marktstad maar een dienstencentrum, dat overdag bevolkt wordt door kantoorpersoneel. 's Avonds is het op straat stil, maar zowel toeristen als lokale bewoners zetten de dag graag voort in de vele restaurants en cafés die de binnenstad rijk is. In tegenstelling tot de Riobambeños, die zich tegenover mij vaak voor gebeurtenissen in hun stad verontschuldigen, zijn de Cuencanos er meestal trots op inwoner van Cuenca te zijn. De bijnaam van de stad, het Athene van Ecuador, vertolkt die trots. Het is een onbescheiden verwijzing naar de waardevolle historische architectuur in de binnenstad en naar de kunstenaars en intellectuelen die de stad rijk is. Het past in het beeld dat de elite graag uitdraagt, waarin Cuenca wordt neergezet als een beschaafde en cultureel

Kaart 1: Ecuador (De Galapagoseilanden zijn hier buiten beschouwing gelaten)

hoogontwikkelde samenleving. De culturele elite van Cuenca vergelijkt zichzelf wat betreft culturele verfijndheid graag met het oude Europa.

In dit hoofdstuk beschrijf ik enkele kenmerken van middelgrote steden in de Ecuadoraanse Andes in het algemeen, en van Riobamba en Cuenca in het bijzonder. Eerst schets ik de bestuurlijke, juridische en historische kaders waarin steden in het hoogland tot ontwikkeling kwamen. Daarna beschrijf ik Riobamba en Cuenca meer gedetailleerd. In de paragraaf over stedelijke ontwikkeling kijk ik naar actuele tendensen die het gevolg zijn van de mondialisering. Ook breng ik in beeld wat de internationale invloeden van bijvoorbeeld toerisme zijn op ideeën over het gewenste stadsbeeld en op de gebouwde omgeving. Met de beschrijving van historische en actuele ontwikkelingen wil ik de context aangeven waarbinnen professionals en volkswijkbewoners opereren. Daarna besteed ik aandacht aan de volkshuisvesting op lokaal niveau, als context voor de situatie waarin volkswijkbewoners verkeren. Ik schets de wijze waarop nationale overheidsprogramma's voor sociale woningbouw lokaal geïmplementeerd worden. Maar ook volkshuisvesting blijft mensenwerk, daarom eindig ik het hoofdstuk met enkele ervaringen van professionals en volkswijkbewoners ten aanzien van het beleid.

Table 1: Stedenhiërarchie in Ecuador, 1950 en 2001

Rangorde 1950	Bewonersaantal 1950	Rangorde 2001	Bewonersaantal 2001	Jaarlijkse groei % 1990-2001
Guayaquil	258.966	Guayaquil	1.985.379	2,50
Quito	209.932	Quito	1.399.378	2,18
Cuenca	39.983	Cuenca	277.374	3,20
Ambato	31.312	Machala	204.578	3,18
Riobamba	29.830	Santo Domingo de los Colorados*	199.827	5,54
Manta	19.028	Manta	183.105	onbekend
Portoviejo	16.330	Eloy Alfaro (Durán)	174.531	onbekend
Loja	15.399	Portoviejo	171.847	2,33
Ibarra	14.031	Ambato	154.095	1,96
Milagro	13.736	Riobamba	124.807	2,53

* vanaf 1974 als urbaan gebied geclassificeerd

Bron: CEPAL, *Boletín demográfico: Urbanización y evolución de la población urbana de América Latina 1950-1990*, Edición especial (Santiago de Chile: CEPAL, 2001); INEC, *IV Censo de Población y V de Vivienda 2001: Resultados Definitivos, Resumen Nacional*, 2001, cd-rom; INEC, "IV Censo de Población y V de Vivienda 2001 – Resultados," 2003, http://www.inec.gov.ec/interna.asp?inc=cs_resultados&idCenso=7 (14 juli 2005); Gobierno de la Provincia Pichincha, "Proyecto Puerto Terrestre (Nuevo)," <http://www.pichincha.gov.ec/paginas/cgiFormPopUpMacrProy.asp?txtCodiProy=14> (15 juli 2005).

Het programmatische beeld vormt tezamen met het impressionistische beeld van Cuenca en Riobamba een introductie op de empirische hoofdstukken die volgen.

Steden in het Ecuadoranse hoogland

Verstedelijking in Ecuador

Ecuador is in bestuurlijk opzicht verdeeld in tweeëntwintig provincies, die bestuurd worden door provinciale raden (*consejos provinciales*). Het grondgebied van de provincies is onderverdeeld in territoriale eenheden die kantons heten. Kanton is een geografische benaming. In politiek en bestuurlijk opzicht wordt het kanton aangeduid als gemeente (*municipio* of *municipalidad*). Het grondgebied van de kantons/gemeenten bestaat weer uit kleinere bestuurlijke eenheden, *parroquias*, die wijken of dorpen kunnen omvatten. Een kanton of gemeente is onderverdeeld in urbane parochies, die samen het urbane gebied of de stad vormen (ook als ze in grootte, morfologie of sfeer niet direct 'stedelijk' aandoen) en rurale parochies die buiten de urbane grens liggen. Een gemeente wordt bestuurd door een kantonnale raad bestaande uit burgemeester en wethouders. Zij besturen formeel dus niet alleen hun stad maar ook de omliggende rurale parochies, waarin ze samenwerken met de *juntas parroquiales*, de dorpsraden. De parochies binnen de stadsgrens hebben echter geen bestuurlijke betekenis.¹ Stedelingen zijn meestal niet op parochiaal maar op wijkniveau georganiseerd en de meeste wijken zijn aangesloten bij de lokale Federatie van Wijken (Federación de Barrios) die elke stad heeft. Ideaal gezien is de Federatie van Wijken actief betrokken bij de planning en uitvoering van projecten op wijk- en buurniveau. In de praktijk verloopt dat vaak anders, zoals ik in de komende hoofdstukken zal laten zien.

De huidige stedelijke constellatie van Ecuador kent een lange geschiedenis. In de koloniale tijd vormde het Andesgebergte de spil van de Real Audiencia van Quito. Er ontstond een keten van kleine en middelgrote steden die tot aan het eind van de negentiende eeuw de

belangrijkste urbane centra van het land vormden (zie kaart 1). Vanuit de steden die door de Spanjaarden werden gesticht, meestal op bestaande pre-incaïsche nederzettingen, werden de rurale gebieden in het hoogland bestuurd. Het klimatologisch gematigde hoogland was het landelijke centrum van de agrarische en textielproductie. Toen vanaf 1880 de export van cacao toenam, die geteeld werd op plantages in de kustregio, sloeg de balans in regionale dominantie om ten gunste van de kustregio. Vanaf het begin van de twintigste eeuw kwamen er vanuit het hoogland migratiestromen op gang naar de kustregio, waar op de plantages voldoende werkgelegenheid was.² De kuststeden groeiden in hoog tempo.

Halverwege de twintigste eeuw werd het land getroffen door een economische recessie die verband hield met de wereldwijde recessie als gevolg van de Eerste en Tweede Wereldoorlog, de terugval in de cacao-export en de aftakeling van het agrarische systeem van grootgrondbezit.³ Deze ontwikkelingen werden in de jaren vijftig en zestig gevolgd door een beleid dat gericht was op imports substitutie. De inkomsten uit de bananen- en olie-export werden in lokale industrieën geïnvesteerd. Daardoor ontstond in de grote steden en in mindere mate ook in de provinciesteden, steeds meer vraag naar fabrieksarbeiders en kwamen er migratiestromen vanuit de rurale gebieden naar de steden op gang.

De agrarische hervormingen die in de jaren zestig en zeventig werden doorgevoerd, speelden eveneens een rol in dat migratieproces. Onder druk van de Verenigde Staten voerde een militaire junta die in 1963 aan de macht was gekomen twee hervormingswetten door. De maatregelen pasten in een programma van de Amerikaanse Alliance for Progress dat er op gericht was de dreiging van het communisme in Latijns-Amerika weg te nemen. De agrarische hervormingen moesten de sociale onrust wegnemen en de productie op het platteland moderniseren. Het programma omvatte behalve agrarische hervormingen, die op nationaal niveau door het Instituto Ecuatoriano de Reforma Agraria y Colonización (IERAC) werden gecoördineerd,⁴ ook diverse maatregelen ter bevordering van de bouw van goedkope huisvesting, waarover hierna meer.⁵ De landhervormingen waren niet erg succesvol; het verzet van de nog altijd machtige en goed georganiseerde grootgrondbezitters verhinderde dat. Het gevolg was dat er *minifundios* ontstonden die vaak niet genoeg opleverden om van te leven. Door vererving raakten de kleine stukken grond verder versnipperd en nam de druk om de landopbrengsten te verhogen alleen maar toe. De armoede op het platteland steeg, temeer omdat de overheid de inkomens in de agrarische sector kunstmatig laag hield om de kosten van levensonderhoud van de groeiende stedelijke massa te drukken. De seizoensgebonden en permanente migratie vanuit het platteland naar de steden werden daardoor versterkt.⁶

Toch is de verstedelijking in Ecuador van vrij recente datum. Tot ver in de jaren tachtig leefde de meerderheid van de Ecuadoraanse bevolking op het platteland en in 1990 was dat nog altijd vijfenvierde procent.⁷ Pas in de laatste jaren heeft de urbanisatie echt doorgezet en is vooral in middelgrote steden de groei-index hoog (zie tabel 1 laatste kolom). De havenstad Guayaquil en de hoofdstad Quito werden in de tweede helft van de twintigste eeuw de twee primaatsteden die de stedenhiërarchie aanvoerden. Guayaquil groeide tussen 1950 en 2001 van ruim tweehonderdvijftigduizend inwoners naar bijna twee miljoen, terwijl Quito in die periode groeide van ruim tweehonderd duizend naar meer dan een miljoen inwoners (zie tabel 1). Guayaquil en Quito huisvesten nu bijna een derde van de totale Ecuadoraanse bevolking. De ongecontroleerde groei van deze steden leidde tot het ontstaan van ongeplande woongebieden, waar rurale migranten zich vestigden zonder te beschikken over basisvoorzieningen of eigendomstitels. Op spontane of informele wijze ontstonden woongebieden waar mensen onder erbarmelijke omstandigheden moesten leven. Het krachtenveld waarin dit soort wijken

in metropolen zijn ontstaan is vanaf de jaren zestig veelvuldig door geografen, antropologen, architecten en stedenbouwkundigen onderzocht.⁸ Vaak richtten de casestudies zich kortweg op het in kaart brengen van armoede- en huisvestingsproblemen en de consolidatie van wijken;⁹ op politieke en sociale processen van buurtvorming;¹⁰ en op gezondheids- en milieu-problematiek.¹¹

De groei en ontwikkeling van kleine en middelgrote steden is minder vaak onderzocht, maar met het oog op een evenwichtiger verstedelijkingspatroon worden deze gebieden sinds twee decennia als belangrijke onderzoekslocaties aangemerkt.¹² Er is in Ecuador wel een onderscheid tussen de kustregio en het hoogland. De middelgrote kuststeden kregen in de afgelopen decennia een enorme toestroom van nieuwe bewoners te verwerken en de jaarlijkse groei van steden als Santo Domingo en Machala overstijgt zelfs die van Guayaquil en Quito.¹³ In het nationale verstedelijkingspatroon gelden Riobamba en Cuenca doorgaans als steden met een relatief gestage en gecontroleerde groei. Toch laten de cijfers zien dat ook steden die in de stedenhiërarchie daalden, zoals Riobamba, in enkele decennia uitgroeiden van centra met enkele tienduizenden inwoners tot gebieden met meer dan honderdduizend inwoners. Een relatief gestage bevolkingstoename betekent daarom niet dat deze groei genegeerd kan worden. Informele wijken in niet-explosief groeiende steden worden door de nationale

Tabel 2: Ontoereikende huisvesting

	Kanton Riobamba %	Provincie Chimborazo %	Kanton Cuenca %	Provincie Azuay %	Ecuador %
Bevolkingsaandeel in fysiek inadequate woningen	19,0	36,9	12,2	17,3	18,3
Bevolkingsaandeel met ontoereikende basisvoorzieningen	32,9	56,9	26,1	38	46,1

Bron: SI/SE, "Indicadores Acción Social," <http://www.frentesocial.gov.ec/siise/siise.htm> (11 oktober 2005).

Kaart 2: Riobamba en omgeving

Afbeelding 1. Voormalig bankgebouw Sociedad Bancaria de Chimborazo, Riobamba

overheid en door ontwikkelingsorganisaties echter meestal niet als doelgebieden aangemerkt. De ontwikkeling van nieuwe woonwijken met betaalbare huizen is daar vooral afhankelijk van de inspanningen van lokale autoriteiten, professionals en vooral van (potentiële) wijkbewoners zelf.

In vergelijking met de landelijke cijfers valt de woningnood in Cuenca en Riobamba mee (zie tabel 2). Volgens de cijfers van het *SIISE*, die gebaseerd zijn op de census uit 2001, leefde ongeveer een vijfde van de bevolking van het kanton Riobamba (bestaande uit de stad en enkele omliggende rurale gemeenschappen) in een woning die fysiek niet als toereikend wordt beschouwd, bijvoorbeeld omdat de bouwmaterialen niet hoogwaardig zijn. Bijna een derde van de bevolking had te maken met het ontbreken van basisvoorzieningen zoals water en elektriciteit. In de rest van de provincie was de situatie slechter. In vergelijking met heel Ecuador lag het woningtekort in het kanton Riobamba op het landelijk gemiddelde. Het tekort aan basisvoorzieningen was kleiner dan het landelijk tekort. Cuenca geldt in Ecuador als een stad waar de planologie van de stad en het huisvestingsbeleid goed geïnstitutionali-

Afbeelding 2: Chalet naar Europees voorbeeld in de wijk Bellavista, Riobamba

seerd zijn en dat blijkt ook uit de cijfers.¹⁴ In het kanton Cuenca woonde twaalf procent van de inwoners in ontoereikende huizen en ruim een kwart had geen toegang tot basisvoorzieningen. Cuenca stak daarmee boven het gemiddelde van de provincie Azuay uit en scoorde ook aanmerkelijk beter dan het landelijk gemiddelde. Op het eerste gezicht lijken Riobamba en Cuenca dus geen onaantrekkelijke woonplaatsen.

Riobamba

Riobamba is de hoofdstad van het gelijknamige kanton, dat is onderverdeeld in elf rurale en vijf urbane *parroquias*, en het is de hoofdstad van de provincie Chimborazo.¹⁵ Chimborazo kent van alle provincies in Ecuador de hoogste concentratie inheemse bewoners.¹⁶ De Quichua-bevolking maakt een belangrijk onderdeel uit van het leven in de stad, vooral omdat zij de daghandel domineert. Ook de geografie is bepalend voor het leven in Riobamba. De stad ligt aan de voet van de vulkaan Chimborazo, met 6310 meter de hoogste vulkaan van Ecuador. Op ongeveer vijfendertig kilometer ten noordoosten van de stad ligt de zeer actieve vulkaan Tungurahua. Als die tot uitbarsting komt, zullen naar verwachting grote delen van de stad onder een laag as bedekt worden. In november 2002 dacht de bevolking dat de lang gevreesde vulkaanuitbarsting had plaatsgevonden en sloeg ze massaal op de vlucht. Het bleek echter niet de vulkaan te zijn, maar een exploderend munitiedepot van de legerkazerne Brigada Blindada Galápagos, die in het noordoosten binnen de bebouwde kom ligt. Om onduidelijke redenen kwamen daar projectielen tot ontploffing, waardoor de hele opslagplaats de lucht in vloog. Er vielen zeven doden en bijna zeshonderd gewonden. De explosies veroorzaakten tot ver in de omtrek zware verwoestingen. Talloze ingestorte gebouwen – waaronder naar schatting meer dan tienduizend woningen en enkele monumentale overheidsgebouwen – en vele dakloze gezinnen waren het gevolg.¹⁷ De beloofde hulp bleef grotendeels uit, waar-

door het wantrouwen in de civiele en militaire autoriteiten in de periode na de ramp sterk toenam. De sporen van deze ramp zijn nog altijd zichtbaar in gescheurde muren en straten en in haastig gerestaureerde gebouwen.

Riobamba is door de eeuwen heen al vaker door rampen getroffen. De stad dankt zelfs het bestaan op de huidige locatie aan een natuurramp. In 1797 werd de oorspronkelijke stad namelijk verwoest door een zware aardbeving. Het oude Riobamba lag zo'n twintig kilometer ten zuidwesten van de huidige locatie, op de plek van het huidige Sicalpa nabij Cajabamba. Op de Puruhá-nederzetting Liribamba werd in 1575 door de Spanjaarden het oude San Pedro de Riobamba gesticht, nadat ze in 1534 op enkele kilometers afstand de nederzetting Santiago de Quito hadden gesticht, die als hoofdstad van de Real Audiencia van Quito bedoeld was. Quito werd datzelfde jaar nog naar het noorden verplaatst en Riobamba groeide uit tot de belangrijkste stad in het centrum van het rijk. Riobamba was halverwege de achttiende eeuw met ongeveer achtduizend inwoners de derde stad van de Real Audiencia van Quito, na Quito en Guayaquil. Het was de hoofdstad van een *corregimiento* en verkreeg al snel de status van *villa*.¹⁸ Na de verwoestende aardbeving besloten de Spanjaarden in 1799 om Riobamba op een andere plek te herbouwen. De keuze viel op de hoogvlakte van Tapi. De stedenbouwers ontwierpen het nieuwe Riobamba als een stad met brede avenues (breder dan volgens de Spaanse wetten noodzakelijk was), lage gebouwen en een aaneenschakeling van parken en pleinen, zodat er voldoende vluchtwegen waren als er ooit weer een beving mocht plaatsvinden.¹⁹ Veel stedelingen die de ramp overleefd hadden, gingen echter toch elders wonen. Pas halverwege de negentiende eeuw had het nieuwe Riobamba een bevolkingsomvang die gelijk was aan die van de oude stad vlak voor de aardbeving.²⁰ Daarom speelt de perceptie dat Riobamba pas 'kort' bestaat een belangrijke rol in het denken over de stad.

Toen Riobamba in de negentiende eeuw qua omvang weer op het oude niveau was, vonden er enkele belangrijke politieke gebeurtenissen plaats die de stad opnieuw tot centrum van de natie maakten. In 1830 was Riobamba de locatie waar de grondwet van de nieuwe republiek getekend werd, reden waarom de stad ook wel de *cuna de la nacionalidad*, de wieg van het huidige Ecuador wordt genoemd. Na de onafhankelijkheid werd de koloniale administratieve indeling grotendeels overgenomen en werd Riobamba de hoofdstad van de provincie Chimborazo. Aan het eind van de negentiende eeuw had de stad naar schatting rond de tienduizend inwoners. Hiermee was het na Cuenca nog altijd de vierde stad van het land, totdat het nabijgelegen Ambato aan het eind van de negentiende eeuw dankzij de toegenomen commercie uitgroeide tot het nieuwe knooppunt in centraal Ecuador.²¹

Aan het begin van de twintigste eeuw maakte de republiek Ecuador snelle veranderingen door die van invloed waren op de positie van Riobamba. Het was de periode dat de cacao-export in de kustregio voor een stijgende welvaart en groeiende consumptie zorgde. Vanuit de kustregio werd een 'Liberale Revolutie' op gang gebracht. De marktgeoriënteerde elite van de kustregio wist de macht van de conservatieve en kerkelijke elite uit het hoogland met steun van de boeren te breken. Via een staatsgreep kwam de leider van de liberalen, Eloy Alfaro, in 1895 voor korte tijd als president aan de macht. In een atmosfeer van politiek liberalisme en het verlangen naar economische modernisering werd tussen 1897 en 1908 vanuit Guayaquil een spoorlijn naar Quito aangelegd, die dwars door de Andes liep. Het spoor moest de republiek die was opgebouwd uit min of meer onafhankelijk functionerende regio's, tot een eenheid smeden en de economie een impuls geven. Riobamba zou volgens een contract uit 1897 direct aan de hoofdspoorlijn komen te liggen. Maar in 1905, toen het moeilijkste tracé door

de bergen was aangelegd, bleek Riobamba alleen via een zijtak op de lijn te worden aangesloten.

De bevolking van Riobamba was niet tevreden met de indirecte aansluiting op de spoorlijn en wilde in het belang van de stedelijke ontwikkeling rechtstreeks op de hoofdlijn worden aangesloten, zoals in het oorspronkelijke contract was afgesproken. Deze wens was zo sterk dat vanuit Riobamba een poging werd geïnitieerd om de president die Eloy Alfaro was opgevolgd omver te werpen, zodat Eloy Alfaro opnieuw de macht kon grijpen en de spoorlijn volgens contract kon afbouwen. Het duurde tot 1924 voordat Riobamba rechtstreeks op de route tussen Quito en Guayaquil werd aangesloten.²² Riobamba wist door die aansluiting haar positie als regionaal knooppunt tijdelijk terug te winnen ten koste van Ambato. Met de komst van de spoorverbinding kon de kustregio voorzien worden van agrarische producten die op de haciënda's in het hoogland geproduceerd werden. In de steden langs de spoorlijn werden nieuwe fabrieken geopend, maar het waren vooral nieuwe bankbedrijven die een aanzet gaven tot economische en sociale welvaart. Als knooppunt tussen Quito en Guayaquil lag Riobamba op een strategisch punt langs de spoorlijn. Twee banken kozen de stad begin jaren twintig uit als vestigingsplaats: de Sociedad Bancaria del Chimborazo en de Banco de los Andes.²³ Voor de stedelijke ontwikkeling was vooral die eerste bank van belang. Dankzij de toename van het circulerende geld kwamen diverse fysiek-ruimtelijke ontwikkelingen op gang. Er werd geïnvesteerd in prestigieuze bouwwerken en in de aanleg van infrastructuurele werken en stadsparken die Riobamba een modern en statig aanzien moesten geven, passend bij de geambieerde status van economisch knooppunt.²⁴ Voor de Sociedad Bancaria de Chimborazo werd een statig kantoorgebouw ontworpen (zie afbeelding 1) en enkele aan de stad grenzende *fincas* werden tot moderne woonwijken ontwikkeld. De bekendste daarvan was Bellavista.

In 1924 werd haciënda La Trinidad opgekocht door drie gebroeders Levy, die er met een financiering van de Sociedad Bancaria de Chimborazo de modernste woonwijk van Zuid-Amerika wilden stichten. De wijk Bellavista zou gaan beschikken over waterleiding, elektriciteit, telefoon, een park, een zwembad en sportfaciliteiten. De huizen werden naar Europees model als chalets gebouwd, om ook via de architectuur de moderniteit van de wijk te onderstrepen (zie afbeelding 2).²⁵ De eigenaren van de woningen waren rijke Guayaquileños die de huizen als buitenhuizen gebruikten om in het hete seizoen aan het tropische kustklimaat te kunnen ontsnappen.²⁶ De krant *El Telegrafo* uit Guayaquil schreef in 1925 het volgende over de wijk:

Bellavista is de hoop van Ecuador; het herinnert ons aan de mooiste Europese steden. De chalets zijn een bekoring voor degenen die ze aanschouwen. Zeer fraai, omgeven door tuinen; zeer comfortabel en hygiënisch, met alle benodigde voorzieningen. Er zijn er pas een paar gebouwd, maar daardoor kan men de poëtische waarde van deze wijk al inschatten.²⁷

De ambities die in het project gerealiseerd moesten worden, lagen hoog: Riobamba wilde de op twee na belangrijkste stad van het land worden.

Ongecontroleerde gelduitgifte, financiële speculaties en inflatie dreven de banken echter naar een bankroet.²⁸ Als gevolg van het faillissement van de Sociedad Bancaria de Chimborazo vielen de bouwprojecten stil die met leningen van de bank gefinancierd werden. Een daarvan was de aanleg van Bellavista. De rijke Guayaquileños verlieten hun chalets in de wijk, waardoor deze in verval raakte. De sportvelden veranderden in akkers voor het verbouwen van graan en veevoer. Ook de bouw van het prestigieuze bankgebouw van de Sociedad

Bancaria de Chimborazo werd stilgelegd. Veel vooraanstaande burgers verlieten de stad en de in gang gezette culturele ontwikkelingen werden stopgezet. In 1933 werd het gebouw van de Sociedad Bancaria de Chimborazo door een andere architect voltooid. Tegenwoordig geldt het als relikwie van deze roemruchte periode.²⁹ In de decennia die volgden, probeerde de stad de sociaaleconomische klap te boven te komen, maar dat ging moeizaam. De oude elite was verdwenen en er kwam geen nieuwe elite voor in de plaats.

In de jaren zestig volgden nieuwe sociale veranderingen. De agrarische hervormingen liepen parallel aan een ideologische omslag binnen de rooms-katholieke kerk. Als zetel van het bisdom Riobamba had de rooms-katholieke kerk door de eeuwen heen een belangrijke rol gespeeld in de stedelijke ontwikkeling. Eerst gold het bisdom als een behoudende factor die op de hand van de *hacendados* was, maar halverwege de vorige eeuw werd het juist de voorvechter van een betere positie van inheemse bevolkingsgroepen op het platteland. Als gevolg van het tweede Vaticaanse concilie maakte de conservatieve theologie in Latijns-Amerika plaats voor de bevrijdingstheologie, die erop gericht was sociale ongelijkheid en uitbuiting te bestrijden. In de regio Riobamba bracht de in 1954 benoemde aartsbisschop Leonidas Proaño de bevrijdingsleer in zijn beleid ten uitvoer. Proaño werd in de jaren zestig internationaal bekend als “el Obispo de los Indios”, de Bisschop van de Indianen.³⁰ In de agrarische provincie Chimborazo werd de beleidsomslag door de conservatieven als verraad gevoeld, nu zij zich niet langer gesteund wisten in het behoud van bestaande sociale verschillen tussen een rijke, blanke/*mestizo* bovenlaag en een arme *mestizo/indígena* volksklasse.

Proaño richtte zijn beleid met name op de rurale, indiaanse gemeenschappen in de regio, waar hij onder andere alfabetiseringsprogramma's opzette. Daarbij ondervond hij concurrentie van de protestantse evangelische kerken, die steeds meer aanhangers kregen.³¹ Proaño keerde zich fel tegen het Noord-Amerikaanse kapitalisme en tegen van buitenaf gefinancierde ontwikkelingsprojecten. De protestantse kerken kregen echter een grote aanhang, juist doordat ze met Amerikaans geld projecten van de grond kregen die snel tot zichtbare resultaten leidden. Ook het evangelische verbod op alcohol en het afschaffen van het traditionele *fiesta-cargo* systeem, dat door veel burgers als een financiering van de oude hegemonie werd gezien, zorgde voor een toenemende aanhang onder de protestantse kerkgemeenschappen.³² De provincie Chimborazo kreeg uiteindelijk het grootste percentage protestanten van het Ecuadoraanse hoogland.³³ Door de ontwikkelingsactiviteiten van zowel de rooms-katholieke als protestantse religieuze instellingen, groeide in de indiaanse gemeenschappen in de provincie het etnisch zelfbewustzijn. Dat kwam tot uitdrukking in nieuwe formuleringen van hun etnische identiteit en een grotere participatie in het stedelijk leven, zonder dat daar overigens een evenredige politieke vertegenwoordiging tegenover stond. Ook al negeerde de stedelijke bovenlaag de indianen, de manifestaties van inheemse identiteiten via taal en kleding zijn onlosmakelijk met de stad verbonden.

Riobamba telt nu ongeveer honderdvijfentwintig duizend inwoners en is de tiende stad van het land (zie tabel 1). Formeel rekent iets minder dan vijf procent van de stedelijke bevolking zichzelf tot een indiaanse bevolkingsgroep,³⁴ maar door de vele handelaren en bezoekers die dagelijks vanuit de dorpen naar de dagmarkten in de stad komen, ligt het percentage in de praktijk van alledag hoger. De weerstand van de blanke en *mestizo* inwoners tegen de aanwezigheid van de inheemse bevolking is echter groot. Hoe moeilijk het voor blanke en *mestizo* bewoners kan zijn zich met de indiaanse cultuur te identificeren, blijkt uit een opmerking van een radiopresentator:

Wij [blanke en *mestizo* Riobambeños] zijn zo tegenstrijdig! Wanneer ze ons vertellen dat er een optocht is, verkleden we ons allemaal als indianen. We huren indiaanse kleding voor onszelf en voor onze kinderen. Zodra de optocht is afgelopen, trekken we de kleren uit en haten we de indianen. Terwijl [de inheemse cultuur] onze belangrijkste culturele uiting is. Elk jaar op 21 april [*de jaarlijkse viering van de onafhankelijkheid*] houden we al honderd jaar dezelfde optochten, waarbij we ons vermommen als de mensen die we haten. Wat zijn we dan eigenlijk voor mensen?³⁵

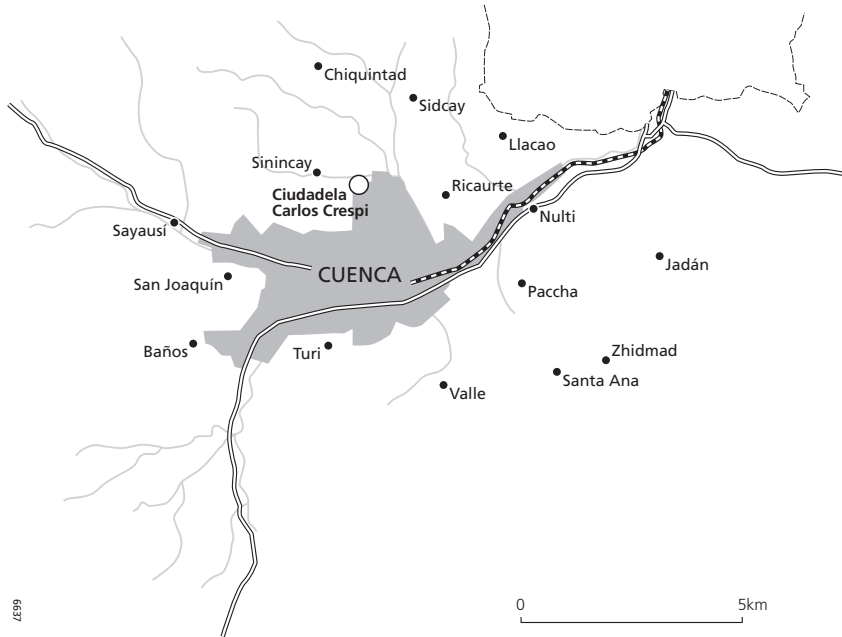
Deze laatste vraag maakt duidelijk dat de multiculturele samenleving in Riobamba geleid heeft tot complexe verhoudingen tussen bevolkingsgroepen en hun respectievelijke culturele expressies. In het planologisch en stedenbouwkundig debat wordt bijvoorbeeld gesproken over de nadelige gevolgen van de ‘ruralisering’ van de stad die te wijten zou zijn aan de tijdelijke en permanente aanwezigheid van indianen en mestiezen uit de omliggende rurale gebieden. In dit discours wordt een etnisch en klassenconflict verwoord als een geografisch en architectonisch probleem: het karakter van Riobamba als cultureel hoogontwikkelde stad met toonaangevende gebouwen zou verloren gaan doordat rurale migranten andere bouwtradities en leefstijlen zouden hebben.³⁶ Volgens de architecten die ik sprak is het zoeken naar een juiste representatie van de culturele diversiteit van de bevolking in de gebouwde omgeving de belangrijkste opgave voor de professionals van deze tijd.³⁷

De inwoners van Riobamba geven er niet vaak blijk van trots op hun stad te zijn. Integendeel, regelmatig verontschuldigen mensen zich voor de identiteitloze staat waarin hun stad zou verkeren. Zonder dat ik ernaar vroeg werden vergelijkingen gemaakt met Cuenca, de stad die door Riobambeños als fraaie stad met een eigen identiteit wordt bestempeld. Ook in toespraken of publicaties wordt melding gemaakt van een gebrek aan positieve identificatie van Riobambeños met hun stad. Een voormalig burgemeester van Riobamba, Mancero Logroño, vroeg zich begin jaren negentig in een artikel bijvoorbeeld af:

Hebben we hier in Riobamba respect voor de culturele kenmerken van onze stad en provincie? Ik denk dat in Riobamba zoals nergens anders in de republiek (misschien dat Guayaquil de tweede stad is die moeite heeft zich cultureel te ontwikkelen) een neiging bestaat om alles te imiteren, die ons vermindt. De burger van deze provincie wil net als de burger van Guayas **ZIJN ZOALS ANDEREN**. Daarmee doet hij afbreuk aan zijn persoonlijkheid en authenticiteit. Alle “deugden” van de Riobambeño zouden op dit moment samengevat kunnen worden in vier, zeer simpele woorden: negativisme, onthouding, onverschilligheid en na-aperij. Hoe zwaar deze uitspraak ook is, we kunnen het niet negeren: we verloochenen onze tradities, onze glorieuze daden, onze spirituele waarde, **ONZE BUITENGEWONE NATUURLIJKE OMGEVING**, onze afkomst. En laat er geen “aristocraat” komen die zegt dat we “dit alles van Spanje geërfd hebben.”³⁸

Lokale culturele en ruimtelijke waarden staan in ceremoniële vieringen dan wel centraal, maar zoals de radiopresentator in het eerder genoemde citaat zegt, de Riobambeños zijn in het leven van alledag minder eensgezind in hun identificatie met de lokale cultuur.

De stad kampt met een negatief imago. Als hoofdstad van een overwegend indiaanse provincie, waar meer dan de helft van de bevolking werkzaam is in de agrarische sector, is Riobamba het administratieve centrum van een van de armste provincies van het land; meer dan tachtig procent van de rurale bevolking leeft onder de armoedegrens.³⁹ Het is tevens de stad met de meeste niet-gouvernementele organisaties (NGO’s): een vijfde van alle in Ecu-

Kaart 3: Cuenca en omgeving

dor werkzame NGO's is daar gevestigd.⁴⁰ Zij voeren voornamelijk projecten uit onder de inheemse, Quichua sprekende bevolking in de omliggende rurale gebieden. De internationale bekendheid van Riobamba is daardoor wellicht eerder toe te schrijven aan de functie van de stad als centrum van buitenlandse ontwikkelingsorganisaties dan aan economische of toeristische bekendheid. Omdat dit niet correspondeert met het imago dat de gemeente wil uitdragen, is het lokale beleid er deels op gericht om dit beeld te veranderen. De afdeling Toerisme van de gemeente doet er dan ook alles aan om een 'ander', kosmopolitisch Riobamba te laten zien, dat zich in de strijd om grote evenementen kan meten met andere middelgrote steden in het hoogland zoals Loja en Cuenca. Maar ook de kwaliteiten van Riobamba als woonplaats worden via de media onder de aandacht gebracht, om dat negatieve beeld te veranderen. Op de website van de gemeente Riobamba wordt met trots melding gemaakt van de resultaten van een onderzoek van het INEC, waaruit zou blijken dat Riobamba van alle gemeenten in Ecuador de op één na beste plaats is om te wonen. Riobamba zou volgens dat onderzoek zelfs hoger gescoord hebben dan Cuenca. De gemeente, door deze uitslag gesterkt in haar promotieactiviteiten, stelt op haar website: "De Sultan van de Andes leeft op, en wil opnieuw het centrum van de geschiedenis en de ontwikkeling van het land worden."⁴¹

Cuenca

Cuenca is de hoofdstad van het gelijknamige kanton en van de provincie Azuay, die van de provincie Chimborazo gescheiden wordt door de kleine provincie Cañar.⁴² De stad is met ruim tweehonderdzevenenzeventig duizend inwoners al ruim een eeuw de derde van het land (zie tabel 1). Het huidige Cuenca heeft haar oorsprong in de koloniale periode. De stad werd in 1557 door de Spanjaarden gesticht op de Cañari nederzetting Guapdondélig, die eerder

door de Inca's was ingenomen en omgedoopt tot Tomebamba. De Spaanse onderkoning van Peru vernoemde de stad vervolgens naar zijn eigen woonplaats Cuenca in Spanje. Net als Riobamba was Cuenca in de koloniale tijd het administratieve centrum van een *corregimiento* en vanaf 1771 van een *gobernación* die de regio van het huidige Azuay en Cañar omvatte. In 1779 werd het tevens het centrum van het aartsbisdom Cuenca, waarmee de rooms-katholieke kerk haar dominante positie in de regio bestendigde.⁴³ De stad ontwikkelde zich volgens het patroon van veel koloniale steden. Gebouwd in een schaakbordpatroon rondom een centrale plaza, met evenwijdige straten in twee richtingen, weerspiegelde de geografische opbouw van Cuenca lange tijd de lokaal heersende ideeën over de sociale en etnische hiërarchie. De meeste eigenaren van huizen in de stedelijke kern waren blanken en *mestizos*, terwijl de inheemse bevolkingsgroepen zich voornamelijk in de semi-rurale parochies San Blas en San Sebastián vestigden (nu twee stadswijken).⁴⁴

In de republikeinse periode vanaf 1830 werd de koloniale architectuur in de binnenstad grotendeels verbouwd of vervangen door gebouwen in een neoclassicistische bouwstijl (zie afbeelding 3). Die transformatie leidde ertoe dat ruimten meer naar de straat gericht werden, dat gevels een symmetrische opbouw kregen en dat geveldecoraties zoals zuilen, friezen en frontons werden aangebracht. De introductie van neoclassicistische decoraties in de lokale bouwstijlen was een gevolg van de contacten die Ecuadoraanse handeldsmensen onderhielden met Europeanen en vooral met Frankrijk.⁴⁵ In toeristengidsen wordt Cuenca meestal aangeprezen als 'koloniale stad', maar de meeste panden die nu onder de monumentenwet vallen, dateren in werkelijkheid uit de republikeinse periode.⁴⁶ In de achttiende en negentiende eeuw groeide Cuenca gestaag, maar de morfologische veranderingen van de zestiende tot aan de twintigste eeuw waren relatief gering in vergelijking met de periode daarna. Halverwege de twintigste eeuw had Cuenca veertigduizend inwoners, maar door de stroom migranten die

Afbeelding 3: Neoclassicistische invloeden in de Cuencaanse architectuur rond 1900

vanaf de jaren zestig van het omliggende platteland naar de stad trokken, groeide de stad snel. Een inwonertal van ruim zestigduizend in 1962 groeide tot meer dan honderdduizend in 1974 en ruim honderdvijftigduizend in 1982.⁴⁷

In het aanzien van de stad deden zich halverwege de twintigste eeuw grote veranderingen voor. De tijdgeest werd gedomineerd door het vooruitgangdenken. In de internationale architectuur werd het modernisme van de Internationale Stijl toonaangevend, met kopstukken als Le Corbusier en Ludwig Mies van der Rohe. In Quito had de Uruguayaan Gilberto Gatto Sobral zijn dienst bewezen in de modernisering van architectuur en stedenbouw.⁴⁸ In navolging van Quito contracteerde de gemeente Cuenca Gatto Sobral om een nieuw gemeentehuis te ontwerpen. Onder zijn invloed deed de “architectuur van de rechte lijnen” daar zijn intrede.⁴⁹ De Universiteit van Cuenca kreeg in die tijd een eigen ingenieursopleiding. De meeste gebouwen die halverwege de vorige eeuw verrezen, werden ontworpen door civiel ingenieurs. De periode waarin strakke, modernistische architectuur in de mode was, wordt in Cuenca dan ook wel de architectuur van de ingenieurs genoemd. Toen de trend eenmaal in gang gezet was, moesten koloniale en republikeinse gebouwen in het stadshart plaatsmaken voor geometrische bouwwerken van beton, die het Ecuadoraanse vooruitgangdenken tot uitdrukking brachten.

Gatto Sobral maakte de eerste op de tekentafel bedachte uitbreidingswijk. Ten zuiden van de rivier Tomebamba in het gebied dat El Ejido heet, werd een ruim opgezette en groene villa-wijk aangelegd, geïnspireerd door de Engelse tuinstadgedachte.⁵⁰ De elite verhuisde van de binnenstad naar deze nieuwe wijk en de migranten die van het platteland naar de stad waren gekomen, trokken in de leegstaande panden in de binnenstad. Terwijl de suburbane wijken opbloeden, verloederde de binnenstad.⁵¹ De ‘olieboom’ in de jaren zeventig zorgde ervoor dat de nieuwe ondernemersklasse steeds meer in onroerend goed ging investeren. In het centrum verrezen hoge kantoorgebouwen en hotels, gebouwd in een quasi-modernistische stijl. Voor de investeerders waren commerciële overwegingen belangrijker dan esthetische; in de architectuur van de kantoren en hotels werd geen aansluiting gezocht bij het beeld van de historische binnenstad. Tegenwoordig is er nogal wat kritiek van lokale architecten op de commerciële gebouwen uit deze periode. Architect Simón Estrella die over het onderwerp publiceerde, kwalificeert deze hybride architectuur als “bastaardarchitectuur” die voor de stedelijke samenleving uiteindelijk weinig betekenis had.⁵²

De aandacht voor het lokale gebouwde erfgoed ontstond in de jaren zeventig. De universiteit van Cuenca had inmiddels een architectuurfaculteit gekregen en de eerste generaties afgestudeerde architecten waren sterk geïnteresseerd in lokale bouwtradities. Ook de autoriteiten werden zich steeds meer bewust van de waarde van de historische panden die nog in de binnenstad waren overgebleven. In 1982 werd de historische binnenstad als nationaal cultureel erfgoed erkend. Sinds december 1999, toen Cuenca een plaats op de prestigieuze Werelderfgoedlijst van de UNESCO kreeg, wordt de stad in officiële berichten stevast gepropageerd als Cuenca, Patrimonio Cultural de la Humanidad. De werelderfgoedtitel is het visitekaartje van de stad geworden.

In sociaal opzicht kent de stad een kleine maar hechte elite, die zich laat voorstaan op een vermeende verwantschap met Spaanse voorouders en die haar dominante positie door de eeuwen heen tot op de dag van vandaag heeft kunnen handhaven.⁵³ Leden uit deze groep bekleden belangrijke posities binnen de overheidsinstellingen en vormen een machtsfactor in het lokale beleid. De voormalige haciënda-eigenaren die onderdeel zijn van deze groep, initieerden in de jaren zestig de oprichting van de architectuurfaculteit. Met architecten en ste-

denbouwkundigen uit eigen gelederen zouden ze in staat zijn alle facetten van de ruimtelijke ontwikkeling binnen de eigen kring te houden.⁵⁴ Hun ideeën over de inrichting van de ruimte vertaalden ze in architectuurstijlen. Voordat de architectuurfaculteit bestond en voordat de elite uit de binnenstad wegtrok, woonde deze in de Frans-neoclassicistische huizen in de binnenstad. Toen de villawijken gebouwd werden en de rijken daarheen trokken, waren eerst modernistische villa's met strakke lijnen en later juist de op lokale bouwtradities gebaseerde stijlen maatgevend voor deze groep. De verschillende fasen in het denken over architectuur en stedenbouw zijn in de stad nog duidelijk herkenbaar.

De dominantie van een hechte blanke elite heeft bijgedragen aan de coherente manier waarop de stad en het ommeland gepresenteerd worden. De blanke culturele elite presenteert Cuenca naar buiten toe als stad van hardwerkende mensen die uitblinken in verschillende ambachten. Dit blijkt uit een citaat, afkomstig uit een boek dat werd uitgegeven in de aanloop naar de benoeming tot werelderfgoed: "Cuenca behoudt haar roeping voor Kunst en Cultuur. Cuenca, stad van werklustige mensen, volk van creatieve ambachtslieden, verfijnt en versterkt haar volkskunst."⁵⁵ De ambachtslieden – de ijzerwerkers, schoenmakers en anderen die met hun handen materialen tot een eindproduct bewerken – worden door de elite verheerlijkt, maar tegelijkertijd wordt op die manier een afstand gecreëerd tussen henzelf als hoogopgeleide intellectuelen, en mensen die met hun handen werken.

Daarnaast zijn het onderscheid tussen stad en platteland en de landschappelijke kwaliteiten van het kanton een tweede belangrijk element in de wijze waarop de elite Cuenca verbeeldt. Een Cuencano zou zich onderscheiden van andere Ecuadoranen door de verbondenheid die hij voelt met het landschap in en om de stad.

Met het landschap vormen we een soort ondeelbare eenheid die tot uitdrukking komt in onze acties en reacties, in de sociale ordening en in de artistieke hoedanigheid. [...] De Cuencano woont niet in het landschap: hij bewoont het landschap, zoals een slak het kleine huis van kalk op zijn schouders meedraagt.⁵⁶

De vier rivieren, waaronder de Tomebamba, hebben niet alleen een cultureel-landschappelijke waarde maar worden ook beschouwd als lokale symbolen van dat vruchtbare landschap. De verheerlijking van het landschap is onderdeel van een verbeelde lokale identiteit waarin stad en platteland een twee-eenheid vormen. De grens ertussen wordt als een scherpe lijn voorgesteld; een grens die behalve fysiek-ruimtelijke ook sociale en culturele connotaties heeft.

In het alledaagse leven wordt de grens tussen stad en platteland op discursieve wijze geconstrueerd. Terwijl de elite zichzelf voornamelijk als blank beschouwt, duidt ze de plattelandsbewoners in het taalgebruik vaak aan als *cholos* en boeren. De benaming *cholo*, die gebruikt wordt voor mensen van gemengd bloed die op het platteland geboren zijn, is eveneens een onderdeel van de complexe constructie van lokale identiteit. In de negatieve betekenis is *cholo* een scheldwoord voor de rurale bevolking in het algemeen en voor marktkoopvrouwen in het bijzonder. Boeren of inheemsen die in de ogen van de stedelijke elite boven hun stand leven, worden eveneens *cholos* genoemd.⁵⁷ Maar paradoxaal genoeg is het grootste symbool van het kanton Cuenca óók een *chola*: de Chola Cuencana.⁵⁸

De Chola Cuencana is een archetypische vrouw van gemengd Spaans en inheems bloed, die al het goede van de Spaans-koloniale en van de inheemse cultuur, van stad en platteland, in zich verenigt. Ze symboliseert vruchtbaarheid en draagt de landschappelijke kwaliteiten van de streek uit.

De *chola* behoudt haar oorspronkelijke schoonheid: creools met fijne trekken, een klein beetje gebruind, met een schoon gezicht, eigenaresse en draagster van het

autochtone van haar land. Zij onthult het landschap, de bloemen, de rivieren, de schoonheid van Cuenca.⁵⁹

Bij alle officiële gelegenheden is er een pop of verkleed persoon die de Chola Cuencana personifieert en er is bovendien een standbeeld van de Chola op een druk kruispunt in de stad.⁶⁰ Ze wordt afgebeeld gekleed in een geborduurde blouse en een kleurige rok, opgebouwd uit vele lagen. Haar schouders zijn bedekt met een sjaal en ze draagt haar haren in twee lange vlechten. Op haar hoofd draagt ze een panamahoed, een belangrijk exportproduct van de regio. Een onofficieel volkslied over de Chola Cuencana dat bij alle stadsfeesten gespeeld wordt, verkondigt: “Met je charme en je sympathieke uiterlijk doe je denken aan Andalusië, maar in al je gevoelens bloeit je Cuencaanse identiteit.”⁶¹ De Chola Cuencana is uitgegroeid tot een symbool van de Cuencaanse identiteit, geworteld in het nostalgische beeld dat de elite van Cuenca in stand houdt over het platteland, ook al is dat platteland allang veranderd.

De geconstrueerde ongelijkheid tussen de stedelijke en rurale inwoners, tussen mensen met een Europees uiterlijk en mensen met indiaanse trekken, tussen intellectuelen en ambachtslieden, draagt tot op de dag van vandaag bij aan een coherent maar dichotoom beeld van het kanton Cuenca – opgesplitst in stad en ommeland – en van de Cuencanos. Dat beeld strookt echter niet met de realiteit. In de stad wonen drieënhalfduizend mensen die zichzelf als inheems beschouwen; weliswaar minder dan in Riobamba, maar toch een niet te verwaarlozen groep.⁶² Mannen en vrouwen die vanwege hun kleding als *cholos* worden aangeduid worden lang niet zo respectvol behandeld als de symbolische Chola Cuencana. Miles stelt daarom:

[a]s long as the peasants remain in the rural areas, producing crops and artisanry, they are viewed as important symbols of Cuenca’s rich cultural heritage. Once they enter the city and begin to alter the social and physical landscape, their ethnicity becomes a burden [...].⁶³

De dorpen op het platteland zijn evenmin de idyllische gemeenschappen van boeren en ambachtslieden die de elite in haar beeld van stad en ommeland geconstrueerd heeft. Veel voormalige boeren en dorpelingen zijn in de tweede helft van de twintigste eeuw naar het buitenland gemigreerd. Hun achtergebleven familieleden hebben nieuwe huizen laten bouwen, consumptiegoederen gekocht en andere leefstijlen gekregen, waardoor ook het platteland soms stedelijk en kosmopolitisch aandoet. Met name in het afgelopen decennium heeft transnationale migratie een zichtbaar stempel gedrukt op de stad en de dorpen er omheen. De lokale (en nationale) economie draait voor een belangrijk deel op geldzendingen van transnationale migranten in de Verenigde Staten en Europa. De nieuwe consumptiepatronen die daar het gevolg van zijn beïnvloeden niet alleen de detailhandel maar ook de bouwsector. Veel migrantenfamilies hebben van het geld dat ze ontvangen opvallende huizen laten bouwen als symbool van hun (nagestreefde) sociale mobiliteit. In de dorpen rond Cuenca, maar ook in diverse woonwijken in de stad zelf, staan opvallende gebouwen die de Cuencanen zelf aanduiden als migrantenhuizen. De gevestigde architecten bekritisieren deze opulente architectuur die ze ongeschikt vinden voor Cuenca. De discussies over nieuwe bouwvormen maken onderdeel uit van een bredere discussie over de invloeden van mondialisering op lokaal niveau.

Stedelijke ontwikkeling

Invloeden van mondialisering op lokaal niveau

Tijdens mijn eerste veldwerkperiode in Ecuador in 1998-1999 was president Jamil Mahuad aan het bewind. Zijn neoliberale economische beleid leidde tot een torenhoge inflatie en uiteindelijk tot het ineensstorten van het bancaire stelsel. Van de ene op de andere dag werden grote banken als Filanbanco failliet verklaard. Vele spaarzame Ecuadoranen waren in één klap al hun spaargeld kwijt. Door de mislukte economische politiek van Jamil Mahuad werd het land getroffen door de zwaarste economische crisis sinds de jaren dertig. In januari 2000 werd president Mahuad afgezet in een kortdurende staatsgreep die werd uitgevoerd door kolonel Lucio Gutiérrez (de latere president) en indianenleider Antonio Vargas, gesteund door een voormalig lid van het Hoogerechtshof, Carlos Solorzano. Na de machtsoverdracht aan vice-president Gustavo Noboa werd het economische en monetaire beleid van Jamil Mahuad grotendeels voortgezet. Ook het plan om de economie te dollariseren zette hij voort. Begin 2001 nam de dollar de plaats van de sucre in als enig wettig betaalmiddel. De prijzen van basisproducten stegen en voor veel mensen werden de kosten van de eerste levensbehoeften vrijwel onbetaalbaar, waardoor steeds meer Ecuadoranen in financiële problemen raakten.⁶⁴ Voorafgaand aan deze economische problemen had Ecuador al te kampen gehad met rampen van een andere soort. Het klimaatverschijnsel El Niño had in 1997-1998 in sommige delen van het land grote schade aangericht, waardoor duizenden mensen gedupeerd waren.⁶⁵ Ook in politiek opzicht was het land instabiel: in vijf jaar tijd waren er vijf opeenvolgende regeringen geweest. De crisis van 1999 kwam daar nog eens bovenop, waardoor het incasseringsvermogen van de meeste Ecuadoranen was uitgeput. Ze verloren hun vertrouwen in een betere toekomst en besloten het land te verlaten, waardoor een migratiegolf op gang kwam.

Transnationale arbeidsmigratie vanuit Ecuador is echter geen recent fenomeen. Al in de jaren zeventig vertrokken honderden arbeiders uit de lagere klassen uit zuid-Ecuador illegaal naar de Verenigde Staten. In de jaren tachtig nam hun aantal sterk toe. Met name uit de provincies Cañar en Azuay trokken steeds meer mensen weg, waardoor het centraal-zuidelijke hoogland het centrum van arbeidsexport werd, met Cuenca als kern.⁶⁶ Een van de belangrijkste redenen van de uittocht was het ineensstorten van de handel in panamahoeden, die vanaf de negentiende eeuw de basis vormde van de regionale economie in dat deel van het hoogland. Vanwege de bestaande handelsrelaties tussen de centraal-zuidelijke provincies en New York, werd New York aanvankelijk de belangrijkste bestemming van werkzoekende arbeiders, boeren en tussenhandelaren. Na verloop van tijd werden ook andere steden in de Verenigde Staten, waaronder Chicago, belangrijke trekpleisters.⁶⁷

Na de geleidelijke toename van transnationale migratie richting het noorden, volgde eind jaren negentig als gevolg van de geschetste problemen een ongekend massale uitstroom. Deze exodus die door Jokisch en Pribilsky “nieuwe emigratie” wordt genoemd, verschilt op een aantal punten van de voorafgaande migratiegolf.⁶⁸ Op de eerste plaats is het aantal migranten dat het land sinds 1999 verlaten heeft ongekend hoog. Op de tweede plaats veranderde de bestemming. Niet de Verenigde Staten maar Spanje en Italië werden de belangrijkste reisdoelen.⁶⁹ In 2003 vormden de Ecuadoranen zelfs de grootste groep immigranten in Spanje; ze verdrongen de Marokkanen naar een tweede plaats. De belangrijkste bestemmingen waren Madrid, Barcelona en Murcia. In Madrid groeide de Ecuadoraanse gemeenschap uit van vijfduizend personen in 1999 tot bijna honderdvijftigduizend in 2003.⁷⁰

Behalve het grote aantal migranten dat plotseling wegtrok, zijn er ook andere verschillen met de voorafgaande periode. In tegenstelling tot de eerdere migratiegolf, toen voornamelijk mannen vertrokken, zijn de meeste Ecuadoraanse migranten die naar Spanje vertrokken vrouwen. En in plaats van overwegend arme boeren die vanuit het zuidelijk hoogland naar de Verenigde Staten migreerden, werd de nieuwe uitstroom op gang gebracht door mensen uit alle lagen van de bevolking en uit alle Ecuadoraanse provincies.⁷¹ De exodus had bovendien een ongekend positief effect op de nationale economie. De export van arbeid en de import van buitenlandse valuta droegen bij aan de stabilisering van de fragiele dollareconomie. De werkloosheidscijfers daalden omdat veel werklozen naar het buitenland vertrokken, hetgeen de officiële cijfers flatteerde. De geldbedragen die vanuit het buitenland naar Ecuador werden gestuurd, bereikten in 2003 een totaalbedrag van 1,5 miljard dollar, waarmee ze de tweede bron van inkomende valuta vormden na de export van olie, en ruim zeven procent van het bruto nationaal product bedroegen.⁷² Een jaar later liep het totaalbedrag zelfs op tot 1,7 miljard dollar.⁷³ De overheid was er dus veel aan gelegen deze geldbron in stand te houden.

Niemand weet precies hoeveel Ecuadoranen er tegenwoordig in de Verenigde Staten en Europa wonen, maar de schattingen lopen uiteen van vierhonderdduizend in de Verenigde Staten en bijna vierhonderdduizend in Spanje tot een totaal van tweeënhalf miljoen Ecuadoranen in de verschillende bestemmingslanden bij elkaar.⁷⁴ Toen ik in 2001 na twee jaar afwezigheid weer in Ecuador terugkwam, was ‘mondialisering’ als gespreksonderwerp aan de orde van de dag. Niet alleen de symbolische impact van de Amerikaanse dollar als nationaal betaalmiddel, maar ook de invloed van de zogenaamde *migradólares*, de geldbedragen die migranten naar huis stuurden, op de consumptie was veel groter dan in 1999. Emigratie had geleid tot nieuwe consumptiepatronen en veranderde leefstijlen. Internetcafés waren er net zozeer voor de toeristen als voor de familieleden van migranten, en koeriersbedrijfjes die geld en pakketten verzenden, schoten als paddenstoelen uit de grond. Veel Ecuadoranen kregen het gevoel dat het land overspoeld raakte door invloeden van buitenaf. Discussies over mondialisering en authenticiteit van de eigen cultuur bereikten de nationale en lokale media. Met name de zichtbare uitingen van ‘geïmporteerde’ cultuur werden onder vuur genomen.

Zo verscheen op 28 oktober 2003 de minister van onderwijs op televisie om aan te kondigen dat op 31 oktober evenals elk jaar door middelbare scholieren de Día del Escudo Nacional, de Dag van het Nationale Wapenschild, gevierd behoorde te worden, en niet het steeds populairder wordende Halloween: “het is niet dat we ons afzijdig houden van andere feesten, we maken deel uit van de mondialisering, maar we mogen nooit ons ras en de symbolen van het vaderland vergeten.”⁷⁵ Ook mijn Cuencaanse hospita, die lerares was op een middelbare school, trok fel van leer tegen de viering van Halloween door scholieren. Zij vond evenals de minister dat de ‘eigen’ tradities beschermd moesten worden tegen de culturele invloeden van ‘buitenaf’.⁷⁶ Op de Dag van het Nationale Wapenschild lopen scholieren traditioneel met de wapens van Ecuador en de provincies in defilés door de steden. Speciale spijzen en dranken, waaronder *colada morada* worden op en rond deze dag genuttigd. In een krant wordt een jongetje geciteerd dat zegt “Mijn onderwijzeres heeft ons gezegd dat *colada* dient om de Ecuadoraanse waarden en tradities te redden. En dat het feest van Halloween iets buitenlands is.”⁷⁷ Een columnist van *El Comercio* vraagt zich ten aanzien van die wapenschilden echter af: “Zijn de vaderlandse symbolen die geïnspireerd zijn op de Franse Verlichting wel van “ons”?” waarop hij zelf antwoordt “ja en nee”.⁷⁸ In een periode van snelle culturele veranderingen zijn nationale en lokale symbolen misschien wel het meest onderhevig aan polemiek.⁷⁹

In Cuenca en Riobamba hebben de alledaagse ervaringen met de concrete gevolgen van mondialisering eveneens geleid tot discussies over culturele authenticiteit en tot een hernieuwde belangstelling voor de 'eigen' lokale tradities. Het meest uitgesproken was de discussie in Cuenca over de huizen die migrantenfamilies in de suburbane wijken en dorpen buiten de stad bouwden met het geld dat zij uit het buitenland ontvingen. Deze huizen, die vaak opvallen door hun grootte, materiaalgebruik en kleurstelling, brachten vooral onder de professionals in Cuenca veel discussies op gang over culturele eigenheid. Die discussies werden gedeeltelijk in het openbaar maar grotendeels binnenskamers gevoerd. In enkele artikelen en rapporten publiceerden architecten en wetenschappers hun visie op deze nieuwe bouwvormen, die meestal gezien werden als een uiting van wansmaak en als architectuur die ongeschikt was voor het leven dat de bewoners verondersteld werden te leiden. In de hoofdstukken 5 en 6 zal ik dieper op dat debat ingaan. In Riobamba is de emigratiegolf later op gang gekomen dan in Cuenca. De gevolgen zijn daar in de gebouwde omgeving nog niet zo zichtbaar als in Cuenca, maar de trend is er eveneens in gang gezet.

Volgens Holston en Appadurai bestaat er "a growing number of societies in which cities have a different relationship to global processes than the visions and policies of their nation-states may admit or endorse."⁸⁰ Dat geldt zeker voor Cuenca, waar de massale uitstroom van arbeidskrachten en de economie van *migradólares* er toe geleid heeft dat het de duurste stad van het land is geworden. De prijzen voor de aankoop van bouwgrond of de bouw van een huis zijn er hoger dan in de rest van het land. Toch zijn de woningbouwsubsidies voor mensen uit de lagere klassen dezelfde als in de rest van het land, met het gevolg dat het voor de stedelijke armen in die stad (gezinnen zonder inkomsten uit het buitenland) onevenredig duur is om aan huisvesting te komen. De nationale overheid hanteert geen volkshuisvestingsbeleid dat is afgestemd op de verschillen tussen de regio's, en dus moeten lokale overheden

Afbeelding 4: Neoclassicisme in Riobamba: Colegio Maldonado

en burgers zelf oplossingen zoeken om hun woon- en leefsituatie te verbeteren. Dat is de keerzijde van de medaille van emigratie die sommigen meer consumptieve welvaart heeft gebracht, maar anderen dus relatief heeft achtergesteld. In dit proces staan autoriteiten vaak anders tegenover de voor- en nadelen van mondialisering dan burgers die onder moeilijke economische omstandigheden moeten zien te overleven.

Internationale invloeden in lokale bouwkunst

Grensoverschrijdende invloeden in de stedelijke gebouwde omgeving zijn er in Ecuador altijd al geweest. De Spaanse invloeden in de koloniale bouwkunst zijn een vanzelfsprekend voorbeeld, maar ook in de republikeinse periode van na 1830 werd volop gekeken naar de Europese ontwikkelingen in architectuur en stedenbouw. Ecuador had tot halverwege de twintigste eeuw geen academische architectuuropleidingen. Bouwkundige opdrachten werden tot die tijd meestal aan buitenlandse architecten gegeven. Engelse, Duitse en Italiaanse architecten werden aangetrokken om overheidsgebouwen, stedenbouwkundige plannen en villa's voor rijke particulieren te ontwerpen. Jonge Ecuadoranen die het vak van architect wilden leren, vertrokken naar buitenlandse universiteiten waar in het algemeen vanaf het eind van de negentiende eeuw architectuuronderwijs werd gegeven.

Rond de eeuwwisseling gingen rijke kooplieden naar Parijs om op de hoogte te raken van de laatste mode in architectuur en woninginrichting. De Cuencaanse elite was in die tijd sterk op Frankrijk georiënteerd. Bouwheren namen op verzoek van hun rijke klanten Art-Deco en Art-Nouveau elementen in hun gebouwen op om ze allure te geven. Huizen van rijke handelaren en exporteurs werden van binnen voorzien van een salon, die ingericht werd met spiegels en kroonluchters en bekleed met Perzische tapijten en uit Europa geïmporteerd behangpapier.⁸¹ Aan het begin van de twintigste eeuw liet een vooraanstaande familie zelfs Franse architecten en ambachtslieden naar Cuenca komen, om de lokale bouwvakkers de kneepjes van het vak te leren. De ambachtslieden in Cuenca kregen de opdracht elementen op meegebrachte afbeeldingen te kopiëren. Na verloop van tijd maakten ze zich de nieuwe bouwtechnieken eigen en integreerden zij deze in hun bestaande manier van werken, waardoor ook lokale varianten van de neoclassicistische bouwstijl ontstonden.⁸²

In Riobamba maakte een Zwitser van Italiaanse afkomst, Francisco Durini, het ontwerp voor het centrale Parque Maldonado dat in 1928 geïnaugureerd werd. Hij ontwierp ook het standbeeld ter ere van Pedro Vicente Maldonado in dat park. Daarnaast bouwde hij voor particulieren, waaronder een luxueuze villa in eclectische stijl voor de vooraanstaande burger Julio Salem (1919). In Cuenca bouwde architect Durini een rijk geornamenteerd pand voor Hotel Internacional (1932).⁸³ Andere bekende namen uit die tijd zijn de Italiaanse broers Pablo en Antonino Russo. Zij bouwden in 1921 in Riobamba onder andere het monumentale Colegio Maldonado in neoclassicistische stijl, dat nu een van de meest toonaangevende panden is in de binnenstad (zie afbeelding 4).⁸⁴ Zo werden buitenlandse bouwheren verantwoordelijk voor beeldbepalende elementen in de twee steden. Ze vervulden een voorbeeldfunctie voor lokale ambachtslieden en bouwers.

Maar de roep om architecten van nationale bodem werd steeds groter. In de jaren veertig werd aan de Universidad Central in Quito een architectuurcurriculum ontwikkeld. Daarvoor werd de hulp ingeroepen van de Uruguayaanse architecten Gatto Sobral en Altamirano, die onderwijs introduceerden naar Uruguayaans model. Dat model was gebaseerd op het onderwijs aan de Parijse École des Beaux Arts, waarbij de nadruk lag op de esthetische aspecten van het architectonische ontwerpen. In 1946 werd de Escuela de Arquitectura geopend en

in 1959 werd de opleiding ondergebracht in een eigen architectuurfaculteit. Andere universiteiten volgden enkele decennia later. Met de komst van de ingenieurs- en architectenopleidingen aan Ecuadoraanse universiteiten kreeg het land in de tweede helft van de eeuw een planologische elite die eigen prioriteiten stelde. Ze had een op Europese leest geschoeid curriculum gevolgd dat in feite niet was afgestemd op de behoeften van de Ecuadoraanse samenleving. Terwijl de steden op ongeplande wijze groeiden, hielden de eerste generaties architecten zich vooral bezig met woningen, wijken en kantoorgebouwen voor de culturele en economische bovenlaag in het centrum en in de nieuwe tuindorpen.⁸⁵

Halverwege de twintigste eeuw, toen het modernisme tot de Ecuadoraanse bouwkunst begon door te dringen, werd Gatto Sobral zoals gezegd in Cuenca aan het werk gezet om enkele overheidsgebouwen in de binnenstad te ontwerpen. Aan de architectuurfaculteit van Cuenca ontstond in de jaren zeventig een grote weerzin tegen de gebouwen die onder de vlag van modernisme en postmodernisme in de stad waren gebouwd. Er vond een herwaardering plaats van lokale bouwtradities en ambachtelijke bouwprocessen. In het spoor van de Amerikaanse architect Frank Lloyd Wright en aanhakend bij de opkomende theoretische stroming van het Kritisch Regionalisme, dat zich verzette tegen de universalistische opvattingen en het eurocentrisme van de Internationale Stijl, vonden de eerste lokaal opgeleide architecten hun inspiratie in ambachtelijke bouwprocessen, in elementen uit de koloniale architectuur en in de rijkdom van de natuurlijke omgeving.⁸⁶

De eerste generatie lokaal opgeleide professionals in Cuenca ontwikkelde een eigen idioom dat door de keuze van de bouwmaterialen en de vormgeving beter zou aansluiten bij de lokale bouwtradities. Dat architectonische idioom kreeg de naam *Arquitectura Cuencana*.⁸⁷ Zonder dat er sprake is van een eenduidige bouwstijl, kan wel gesproken worden van een stroming in de lokale architectuur, omdat de architecten die in deze traditie werkten – en soms nog werken – een gedachtegoed deelden. Ze hadden met elkaar gemeenschappelijk dat ze zoveel mogelijk gebruik maakten van natuurlijke bouwmaterialen uit de regio en dat ze ambachtelijke bouwwijzen in een hernieuwde vorm wilden tonen. De huizen die ze bouwden hebben vaak muren van in het zicht gelaten bak- of natuursteen, schuine pannendaken met grote dakoverstekken, in het oog springende schoorstenen en lommerrijke tuinen. Stilistisch gezien kan gesproken worden van een neovernaculaire bouwtraditie, precies zoals het Kritisch Regionalisme voorstond. Huizen met deze kenmerken kwamen ook in andere Ecuadoraanse steden bekend te staan onder de noemer Cuencaanse architectuur.⁸⁸

Terwijl door de professionals in Cuenca in woord aansluiting werd gezocht met de volks-cultuur op het gebied van bouwen en wonen, creëerden ze in de praktijk hun eigen elite-bouwkunst, die zich onderscheidde van de volksarchitectuur door de grootte van de huizen, de complexiteit van vormen en geavanceerde bouwtechnieken. De villa's die door de professionals in de geest van de *Arquitectura Cuencana* gebouwd werden, waren dus geen huizen "van en door het volk", zoals Paul Olivers definitie van volksarchitectuur luidt, maar luxueuze villa's voor de elite. Zoals bovenstaande voorbeelden laten zien, hebben de professionals uit Cuenca ruimschoots gebruik gemaakt van kennis en ervaring uit het buitenland. Internationale stijlmodes en technologische ontwikkelingen hebben hun stempel gedrukt op de gebouwen in de binnenstad en op de stedenbouwkundige planning en inrichting van de buitengebieden.

Riobamba heeft geen eigen architectuuropleiding zoals Cuenca. De overgrote meerderheid van de professionals die er werkzaam zijn (naar schatting zo'n negentig procent), is opgeleid in Quito, waar modernistische architectuur de opleiding domineert. Architect Pedro Arias uit

Riobamba kenschetst die architectonische vormgeving als volgt: “die [architecten] uit Quito hebben zich meestal toegelegd op bouwwerken in Amerikaanse stijl, met strakke lijnen en dergelijke. In Quito maken ze geen schuine daken bijvoorbeeld, alles bestaat uit rechte lijnen in Amerikaanse stijl.”⁸⁹ Het stadsbeeld van Riobamba is deels een afspiegeling geworden van de ontwerptraditie van de architecten die er werkzaam zijn en als gevolg daarvan staan er veel zogenoemde “rechte dozen van beton.” Sommige van deze moderne panden doen denken aan de Art-Deco gebouwen in Miami Beach, terwijl de gebouwen die dateren uit de jaren zeventig, tachtig en negentig meer weg hebben van postmodernistische gevelarchitectuur. Een lokale tegenhanger van de ontwerptradities uit Quito, Cuenca en Guayaquil ontbreekt in Riobamba. Hoogbouw en laagbouw wisselen elkaar af want controle op het architectonisch beeld van de stad is er niet, waardoor een bonte verzameling aan bouwstijlen en bouwvolumes het stadsbeeld bepaalt. Sommige architecten maken zich zorgen over een gebrek aan identificatie met de gebouwde omgeving en zouden liever zien dat de fysieke stad net als Cuenca een ‘Riobamba-gevoel’ zou uitdrukken. Maar andere architecten, bouwers en opdrachtgevers benutten de vrijheid die ze hebben om te bouwen wat ze willen, vaak zonder de regels in acht te nemen. Hieruit blijkt dat consensus over het stadsbeeld ver te zoeken is.⁹⁰

De actuele discussies in Riobamba en Cuenca over de zoektocht naar een eigen identiteit, over de grens tussen stad en platteland en over de ruimtelijke en sociale kwaliteit van volkswijken, krijgen in dat licht gezien nieuwe nuances. Zoals ik hierboven beschreef, is er in Cuenca kritiek op de nieuwe huizen die transnationale migranten laten bouwen. In Riobamba vreest men juist de ‘ruralisering’ van de stad. Veel discussies worden gevoerd op basis van vormgevingskenmerken van architectuur, omdat architectuur als representatie wordt gebruikt van heersende waarden en normen. Welk bezwaar kunnen professionals hebben tegen de zogenaamde importarchitectuur in dorpen en volkswijken, als ze zich zelf ook door internationale ontwikkelingen in het vakgebied laten inspireren? Achter de commentaren op gebouwen gaan sociale spanningen schuil, waarbij zelfbouwers en professionals vaak in verschillende hoedanigheden tegenover elkaar staan, soms als bouwers en soms als burgers en bewoners.

Citymarketing

Sinds 1997 vindt in Ecuador de implementatie van de wet op de administratieve decentralisering plaats.⁹¹ Deze houdt in dat de sterk gecentraliseerde overheid in Quito budgetten voor lokale ontwikkeling en beslissingsbevoegdheid moet afstaan aan de lokale overheden in de kantons. Dat proces verloopt moeizaam, met name op het terrein van decentralisatie van macht en bevoegdheden. Toch hebben de kantonale raden nu in vergelijking met de jaren tachtig meer budget ter beschikking. Maar in een landelijk krachtenveld waarin de steden Guayaquil en Quito in economisch en bestuurlijk opzicht nog steeds de dienst uitmaken en gelden uit nationale fondsen weten op te eisen, moeten de andere lokale overheden veel energie steken in het promoten van hun stad en kanton om op nationaal en internationaal niveau mee te tellen. Steden zijn daardoor in feite steeds meer elkaars concurrenten geworden. De strijd om het aantrekken van (inter)nationale fondsen, toerisme en internationale evenementen, en voor het verkrijgen van een speciale status zoals een plaats op de lijst van werelderfgoed van de UNESCO, wordt gevoerd op het niveau van de stad. De aandacht voor het actief promoten van een eigen stedelijke identiteit, in de literatuur vaak *citymarketing* genoemd, lijkt daarmee een economische noodzaak geworden.⁹²

De concurrentiestrijd tussen Ecuadoraanse steden om bezocht te worden door deelnemers aan de Miss Universe verkiezing 2004, is daar een duidelijk voorbeeld van. Maandenlang draaiden de toeristische en PR-afdelingen van de gemeenten Cuenca en Riobamba op volle toeren om hun stad zo aantrekkelijk mogelijk te maken voor dit internationale evenement. Op 1 juni van dat jaar zou op een locatie nabij Quito de verkiezing zijn en tot die tijd overnachtten de deelnemers in een hotel in Quito, van waaruit uitstapjes werden gemaakt. In de twee weken voorafgaand aan het evenement bezochten de deelnemers verschillende bezienswaardigheden in het land. In de concurrentiestrijd tussen de steden die iets aan het programma wilden toevoegen, werden naast Quito en Guayaquil onder andere ook Cuenca en Riobamba voor een onderdeel geselecteerd.

Tijdens mijn veldwerk eind 2003 in Riobamba kwam ik via een bevriende architect in contact met het hoofd van de Unidad de Turismo van de gemeente Riobamba, die ook architect is. Het grootste deel van zijn werkzaamheden bestond op dat moment uit de voorbereidingen voor de komst van de Miss Universe delegatie.⁹³ Vanaf januari 2004 zouden ze alles in het werk stellen om de historische binnenstad te revitaliseren. Er zou straatverlichting komen en de gevels van panden moesten geschilderd worden in kleuren uit een nader vast te stellen kleurengamma, zodat uit de toon vallende kleuren verboden konden worden. Iemand van de organisatie uit Quito had verder gezegd dat de informele straathandel moest worden aangepakt, omdat die het straatbeeld in zijn ogen eveneens aantastte. Alle projecten die volgden waren erop gericht om Riobamba zo schoon en fraai mogelijk te kunnen presenteren. De nationale krant *El Comercio* berichtte: “Het stedelijk regeneratieplan werd in gang gezet door het bezoek dat miss Universo 2003, Amelia Vega, en enkele journalisten aan de stad zullen brengen.”⁹⁴ Voor de autoriteiten in Riobamba was dit een uitgelezen kans om het toerisme te stimuleren en de stad te promoten.

Uiteindelijk kwam alleen de toenmalige schoonheidskoningin Amelia Vega op 31 mei 2004 naar de stad. Dit bezoek werd een desillusie. In plaats van de vier uur die ze in Riobamba zou doorbrengen, bleef ze maar anderhalf uur en sloeg ze meer dan de helft van het programma over. Na een korte rijtoer van achttien minuten en een ontmoeting met de lokale autoriteiten van een half uur besloot Miss Universe terug te keren naar Quito, alle andere geplande activiteiten ten spijt. Een lunch die de internationale gast zou hebben met paar honderd eregasten (en met vijftienjournalisten die het bezoek zouden verslaan) werd op het laatste moment afgeblazen. Ook het aangekondigde bezoek aan het pronkstuk van Riobamba, het Museo de la Concepción, dat speciaal daarvoor opnieuw was ingericht, ging niet door. De reden van haar ingekorte bezoek was niet duidelijk. Er was dertienduizend dollar in het evenement zelf geïnvesteerd, maar de resultaten waren teleurstellend. Er waren zelfs geen toeristen of journalisten op af gekomen.⁹⁵ Het imago van Riobamba had een deuk opgelopen en de PR-medewerkers van de stad hielden een kater over aan het evenement.

In Cuenca was het tegenovergestelde het geval. Daar brachten drieënzeventig van de tachtig kandidaten en Miss Amelia Vega op 16 mei 2004 een bezoek aan de stad. Behalve verschillende bijeenkomsten met eregasten maakten ze ook een tocht door de stad, uitbundig begroet door vele tienduizenden Cuencanen die er uren op hadden staan wachten. De kranten maakten melding van dit bezoek als een belangrijk evenement dat maar eens in vele decennia voorkomt. Volgens de media waren de kandidaten zelf erg ingenomen met het verloop van de dag; sommigen beloofden zelfs binnenkort terug te komen. De Cuencanen lieten zich van hun beste kant zien. Er waren optredens met vrouwen in traditionele klederdracht “[...] die herinneringen opriepen aan het Cañari-volk en het Inca-rijk.”⁹⁶ Een lokale krant

schreef: “de stad die werelderfgoed is [...] had zich voorbereid zoals alleen zij dat kan als ze zich aan de wereld wil tonen.”⁹⁷ Vijfendertigduizend mensen stonden langs de route die de kandidaten zouden lopen, fanfares speelden het volkslied Chola Cuencana en balkons waren versierd met bloemen en decoraties. De autoriteiten van Cuenca hadden in tegenstelling tot die van Riobamba wel het gewenste imago van de stad weten uit te dragen: “Veel van de mooie dames die de stad gisteren uit haar dagelijkse sleur haalden, lieten hun bewondering voor Cuenca, voor de warmte van haar bevolking, voor haar landschap, duidelijk blijken...”⁹⁸ De krant sloot haar berichtgeving af met: “Dat wat er gisteren in de stad heeft plaatsgevonden maakt nu al deel uit van haar geschiedenis.”⁹⁹ Het bezoek aan Cuenca werd in de media als een succes beschouwd. Hoewel de middenstand op meer toeristen en hogere omzetten had gerekend, was het evenement in het kader van *citymarketing* geslaagd.¹⁰⁰

In het promoten van toeristische attracties en van voorzieningen die gebruikt kunnen worden voor grootschalige evenementen, zijn het vaak bijzondere gebouwen of stadsdelen met een speciale (bijvoorbeeld historische) kwaliteit, die als visitekaartjes worden gebruikt. Door die ontwikkeling krijgen renovatie- en reconstructieprojecten momenteel veel aandacht. Onder de noemer *regeneración urbana* werken autoriteiten in Riobamba en Cuenca aan de verfraaiing van bepaalde stadsdelen. In de literatuur spreekt men in dat verband over *gentrification*, het verbeteren van achterbuurten met het doel nieuwe bewoners- of gebruikersgroepen aan te trekken.¹⁰¹ De bedekte termen waarin bijvoorbeeld vermeld wordt dat de ambulante straathandel de binnenstad van Riobamba ‘rommelig’ maakt, laten zien dat de bedoelingen van urbane regeneratie niet alleen fysiek en economisch maar ook sociaal van aard zijn.

Burgemeester Fernando Cordero van Cuenca had het versterken van het stedelijk imago expliciet tot een van de beleidsdoelstellingen van zijn tweede ambtstermijn gemaakt.¹⁰² Om die doelstelling te verwezenlijken realiseerde hij in het oog springende projecten zoals de renovatie van het centrale park Abdón Calderon en van de kathedraal El Sagrario, de herstructurering van drie dagmarkten en de renovatie en verbouwing van verschillende andere monumenten, parken en pleinen. Ook het grote project voor de ontwikkeling en inrichting van de rivierzone, Megaproyecto El Barranco, dat tot doel had meer toeristen te trekken, mag in dat lijstje niet ontbreken. Hoewel de burgemeester en wethouders ook diverse projecten lieten uitvoeren in de eenentwintig rurale parochies van kanton Cuenca, kregen de prestigeprojecten in de binnenstad de meeste (media)aandacht. Als de projecten grofweg geografisch ingedeeld worden in de binnenstad, de stedelijke woonwijken en buitenstedelijke gebieden, dan bedroeg de financiële bijdrage aan de binnenstedelijke projecten ten behoeve van de imago-versterking drieënhalve miljoen dollar, aan buurtvoorzieningen in de stedelijke zone anderhalf miljoen dollar en aan buurtvoorzieningen in rurale gebieden vier miljoen dollar.¹⁰³ Het budget dat voor binnenstedelijke voorzieningen beschikbaar werd gesteld, was dus groter dan het budget voor voorzieningen voor (sub)urbane wijken en bijna net zo groot als dat voor de uitgestrekte buitengebieden van het kanton.

In Riobamba hebben in dezelfde ambtsperiode vergelijkbare projecten prioriteit gekregen. De directeur van de afdeling Planificación in Riobamba had voor zijn afdeling in de periode 2000-2004 vier projecten met een hoge prioriteit: de herstructurering van de dagmarkten, verbetering van de verkeersinfrastructuur, revitalisering van de binnenstad en het opzetten van een nieuw kadastraal systeem in overeenstemming met landelijke afspraken tussen alle gemeenten.¹⁰⁴ Volgens de directeur was het doel van dit beleid de stad op orde te brengen en daardoor meer toeristen te trekken. Hij wilde dit onder andere realiseren door de informele handel bij de dagmarkten aan banden te leggen, het parkeren in de binnenstad te reguleren

en de binnenstad te esthetiseren. Ook in Riobamba was er dus een bijzondere aandacht voor projecten die de binnenstad visueel en economisch aantrekkelijker moesten maken. Aandacht voor de ontwikkeling van de buitenstedelijke gebieden in het kanton (inclusief de suburbane volkswijken) was er nauwelijks. Die indruk hadden de bewoners van de rurale parochies van het kanton ook. Daarom bezetten inwoners van de indiaanse gemeenschappen uit het kanton Riobamba op 7 mei 2004 symbolisch het monument van de lokale beroemdheid Vicente Maldonado in het gelijknamige park, uit protest tegen het nationale en lokale ontwikkelingsbeleid. In een communiqué eisten ze de ontwikkeling van een kantonnaal ontwikkelingsplan en een betere verdeling van de lokale bestedingen onder alle parochies.¹⁰⁵

Ontwikkelingen in de stedelijke periferie kunnen de bestuurders soms dwingen tot actie. Wanneer armoedeproblematiek en sociale onveiligheid vanuit de periferie naar het centrum uitwaaieren bijvoorbeeld, dan kan dat door de autoriteiten gezien worden als een bedreiging voor het zorgvuldig geconstrueerde imago van de (binnen)stad, en kan dat een aanleiding zijn om de kwaliteit van achtergestelde woonbuurten te verbeteren. Dat was het geval in de metropool Guayaquil waar burgemeester Jaime Nebot met succes een aantal binnenstedelijke projecten had uitgevoerd, maar waar de slechte woon- en leefsituatie in de volkswijken dat imago toch aantastte. De verbetering van een aantal geselecteerde volkswijken werd daarom in zijn Proyecto de Regeneración Urbana opgenomen. Woonbuurten voor de lagere middenklasse kunnen in provinciesteden echter gemakkelijk in bestuurlijke vergetelheid raken omdat de problemen er niet zo groot zijn dat mensen in het centrum er 'last' van ondervinden. De wijkbewoners moeten dan veel actie ondernemen om hun problemen bij de gemeentelijke instanties onder de aandacht te brengen.

Sociale huisvesting

Programma's voor sociale woningbouw

Ecuador kent net als andere Latijns-Amerikaanse landen een relatief jonge traditie van sociale woningbouw. De eerste nationale initiatieven dateren uit de jaren zestig, toen Ecuador onder aanmoediging van de Amerikaanse Alliance for Progress werd aangezet om initiatieven te ontplooiën die de onvrede onder de groeiende groep ruraal-urbane migranten moest wegnemen. Vanuit de Verenigde Staten werden verschillende programma's opgezet, waaronder programma's ter bevordering van coöperaties (waaronder woningcoöperaties) en een project voor het oprichten van landelijke instellingen voor de volkshuisvesting. Deze maatregelen moesten de sociaalpolitieke onrust bij de stedelijke armen inperken, om revolutionaire, communistische tendensen de kop in te drukken.¹⁰⁶

In 1961 werd vanuit de gedachte dat goedkope huisvesting gebouwd moest worden de Banco Ecuatoriano de la Vivienda (BEV) opgericht. Het was een financiële instelling die als taak had de productie van sociale woningbouw door private instellingen op gang te brengen en te coördineren.¹⁰⁷ Ruim een decennium later, toen de militaire junta aan de macht kwam, werd besloten een nieuw orgaan in het leven te roepen. De Junta Nacional de Vivienda (JNV) werd in 1973 opgericht als aanvulling op de reeds bestaande BEV. De JNV moest de implementatie van het nationale volkshuisvestingsbeleid gaan coördineren, sociale woningbouw door de private sector stimuleren en zelf ook goedkope woningbouw gaan realiseren, terwijl de BEV zich moest gaan richten op het verstrekken van leningen aan particulieren. Een van de particuliere instanties, betrokken bij de realisatie van sociale huisvesting, was het Instituto

Ecuadoriano de Seguridad Social (IESS), dat aan leden leningen en hypotheeklen verstrekte. In de jaren negentig werden de taken van de verschillende instanties opnieuw gedefinieerd. De JNV ging in 1994 op in het nieuwe ministerie voor Volkshuisvesting en Stedelijke Ontwikkeling (MIDUVI) en de BEV werd in 1998 getransformeerd tot een tweedelijns-organisatie die voortaan de hypotheeklen moest verdisconteren die private banken aan particulieren verstrekten.¹⁰⁸

Het succes van het sociale woningbouwbeleid was lange tijd beperkt. Voor de programma's van de BEV moesten gegadigden kredietwaardig zijn en dat waren de meeste woningzoekenden uit de lagere klassen niet. Ook de latere projecten van de JNV waren in de praktijk alleen toegankelijk voor de stedelijke middenklasse.¹⁰⁹ Het merendeel van de woningbouwproductie vond bovendien plaats in de twee grote steden Quito en Guayaquil, terwijl er ook in de middelgrote steden een groot gebrek was aan (betaalbare) huisvesting. In Cuenca werden tussen 1968 en 1985 achttienhonderd woningen gebouwd, terwijl het gesignaleerde woningtekort bijna negentienduizend was.¹¹⁰ Van Riobamba zijn over die periode geen cijfers bekend, maar het is veelzeggend dat in de periode tussen 1982 en 1990 meer dan de helft van de woningbouwproductie bestond uit niet geregistreerde, informele woningen; bijna drieduizend woningen werden op deze manier tot stand gebracht.¹¹¹

In 1998 introduceerde MIDUVI een nieuw subsidieprogramma, Sistema de Incentivos para la Vivienda (SIV), dat moest resulteren in grote aantallen goedkope woningen voor mensen met lage inkomens.¹¹² In tegenstelling tot eerdere programma's waarin de overheid zelf de rol van promotor en bouwer op zich nam, werden die taken in dit nieuwe programma door de private sector overgenomen. Het SIV-programma moest het subsidiesysteem efficiënter, doelgerichter en transparanter maken.¹¹³ In dit programma bouwt de overheid dus zelf geen woningen meer maar geeft ze subsidies aan particuliere aanvragers. Binnen het SIV-programma zijn er twee soorten subsidies: voor de nieuwbouw van woningen en voor verbetering van bestaande woningen. De particulieren die een SIV-subsidie voor een nieuwbouwwoning aanvragen, kunnen de woning kant-en-klaar kopen van een projectontwikkelaar, of op eigen grond en in eigen beheer een woning laten bouwen. Het geld wordt niet rechtstreeks aan de aanvrager uitgekeerd, maar wordt betaald aan tussenpersonen die ervoor zorgen dat het geld ook daadwerkelijk aan de woning besteed wordt. Zij vormen de zogenaamde Entidades Técnicas van MIDUVI, die zorg dragen voor de implementatie van het programma. Die tussenpersonen kunnen projectontwikkelaars, aannemers of architecten zijn. De technici worden niet door MIDUVI betaald. Voor de werkzaamheden die ze verrichten (bijvoorbeeld bouwtekeningen maken en correspondentie voeren met de banken, de gemeente en MIDUVI) vragen ze aan de aanvrager een bedrag ter waarde van ongeveer zestien procent van de aanneemsom. Van dat geld, dat voor een nieuwbouwwoning rond driehonderd dollar bedraagt en voor woningverbetering iets meer dan honderd dollar, moeten tijdens de procedure ook leges en aanvraagkosten betaald worden. Wat overblijft zijn de inkomsten van de technicus. Omdat er veel administratief werk zit in een subsidieaanvraag, is de vergoeding voor een architect die als technicus werkt, relatief laag. Een bijkomend probleem is dat de subsidies vaak pas maanden later worden uitgekeerd en de bouwkosten tussen de ontwerpfase en de uitvoeringsfase vaak zodanig gestegen zijn, dat het oorspronkelijke ontwerp niet langer haalbaar is. De motivatie en de middelen om een goed woningontwerp te realiseren ontbreken dus vaak.¹¹⁴

Het SIV-programma is gebaseerd op drie principes die 'ABC' worden genoemd: *Ahorro*, *Bono*, *Crédito* ofwel spaartegoed, subsidie en krediet. Elke aanvrager moet een bepaald minimum bedrag gespaard hebben om in aanmerking te komen voor de subsidie. Het spaarbedrag

en de subsidie kunnen eventueel worden aangevuld met een krediet. De toewijzing van de subsidie gebeurt op basis van een toegekend puntenaantal, dat afhangt van de ernst van de woningnood: hoe meer bewoners in een huishouden, hoe slechter de staat van de woning en hoe lager de maandelijkse inkomsten, hoe hoger het puntenaantal. Voor een nieuwbouwwoning met bouwkosten van vierentwintighonderd tot maximaal achtduizend dollar bedraagt de maximale subsidie achttienhonderd dollar. De aanvrager is verplicht om minstens tien procent van de bouwkosten als spaartegoed te hebben opgebouwd. Voor de verbouwing van een bestaande woning, die maximaal vijfendertighonderd dollar mag bedragen, bedraagt de subsidie zevenhonderdvijftig dollar bij een verplicht spaartegoed van honderd dollar.¹¹⁵

Voordat het SIV-programma werd geïntroduceerd, had MIDUVI programma's op basis van geografisch onderscheid tussen stedelijke gebieden, urbaan-marginale zones en rurale gebieden. Mensen die binnen de stadsgrens woonden, konden binnen het standaardaanbod kiezen uit enkele alternatieve woningmodellen van verschillende grootte. Maar degenen die op basis van hun woonplaats bij de urbaan-marginale en rurale aanvragers werden ingedeeld, kregen altijd een woning van zesendertig vierkante meter. Ze hadden alleen keuze tussen de standaarduitvoering in betonsteen of de 'luke uitvoering' van baksteen, waarvan de meerkosten voor de aanvrager waren. De kleine, oncomfortabele woningen boden de aanvragers uit rurale en urbaan-marginale gebieden weinig flexibiliteit. Het nieuwe SIV-programma leek dus een vooruitgang te zijn, omdat de aanvragers meer zeggenschap kregen over het ontwerp van hun woning. Overigens worden de SIV-woningen vaak gebouwd met inzet van de eigen arbeidskracht van de aanvrager. Het verschil tussen een zelfbouwwooning en een projectwooning van MIDUVI zit dus in de kosten en de procesbewaking, niet in de manier waarop het huis gebouwd wordt.

Het volkshuisvestingsbeleid van MIDUVI biedt niet overal dezelfde kansen en mogelijkheden. Het subsidiebedrag en de voorwaarden voor deelname zijn in het hele land gelijk, maar de prijzen van grond, bouwmaterialen en arbeidskosten zijn niet overal gelijk. In Cuenca waren de prijzen van bouwmaterialen in 2001 veruit de hoogste van het land.¹¹⁶ Het gevolg daarvan was dat er in Cuenca nauwelijks subsidies voor nieuwbouwwoningen werden uitgekeerd, omdat de bouw van een nieuwe woning eenvoudigweg niet voor een bedrag van achtduizend dollar te realiseren was.¹¹⁷ Sommige NGO's en gemeenten probeerden deze lacune op te vullen. In Cuenca werd in 2002 het stedelijk woningbedrijf EMUVI opgericht, dat sindsdien een paar honderd woningen heeft gebouwd.¹¹⁸ Ook NGO's, meestal gelieerd aan rooms-katholieke of protestantse kerken hadden hun eigen programma's. Vaak waren die gericht op huisvesting in rurale zones en niet op woningbouw in stedelijk gebied. In Cooperativa Santa Anita was de organisatie Sevipal van het bisdom Riobamba betrokken bij de bouw van enkele woningen.¹¹⁹ In relatie tot het aantal zelfgebouwde woningen was in beide wijken de invloed van MIDUVI en andere organisaties echter erg klein.

In Cuenca was de uitvoering van het huisvestingsbeleid beter dan in Riobamba en werd er door de gemeente meer gedaan om de woonsituatie in volkswijken te verbeteren.¹²⁰ Zoals in tabel 2 te zien is, was de score van Riobamba op het beleidsterrein huisvesting ten opzichte van het landelijke gemiddelde ook niet echt slecht. Maar in de algemene cijfers zijn geen persoonlijke ervaringen verdisconteerd. Inwoners die geen geld uit het buitenland ontvangen en daardoor weinig kansen hebben op de lokale woningmarkt en professionals die niet weten hoe ze tegen illegale bouw moeten optreden, hebben ervaringen die ingrijpender zijn dan de cijfers laten zien. Een korte introductie in de belevingswereld van volkswijkbewoners en professionals is daarom op zijn plaats.

Waar gewoon wordt: alledaagse ervaringen met de aanleg van volkswijken

De sociale problematiek in volkswijken in kleine en middelgrote steden is van een andere aard dan die in steden als Guayaquil of Rio de Janeiro. De armoede is er soms minder schrijnend en in elk geval minder zichtbaar; de criminaliteit is er lager en de mogelijkheden voor verbetering van de individuele woon- en leefsituatie zijn vermoedelijk groter. Deze wijken hebben meestal ook een andere ontstaansgeschiedenis dan de invasiewijken in de miljoenensteden. De keuze voor onderzoek in twee volkswijken in Cuenca en Riobamba is dan ook niet gebaseerd op het in kaart brengen van de ergste vormen van armoede, maar op het inzichtelijk maken van het leven en de woonomstandigheden van min of meer modale burgers die zo vaak buiten beeld blijven omdat hun situatie niet ernstig genoeg is. In Ecuador wonen veel stedelingen in informele wijken waar ze via zelfbouw hun woonomgeving inrichten. Ook in Cuenca en Riobamba zijn tientallen volkswijken, die een positie innemen in het spectrum tussen illegale of informele wijken enerzijds en gelegaliseerde wijken anderzijds. De juridische status van zelfbouwhuizen in volkswijken is complex en niet in een alinea uit te leggen (ik ga daar in hoofdstuk 3 dieper op in). Daarom omschrijf ik Ciudadela Carlos Crespi hier kortweg als een Cuencaanse wijk die sinds 1993 binnen de stadsgrens ligt en nu als een legaal stedelijk woongebied wordt beschouwd. In Riobamba, waar de informele wijken van een late datum zijn, zijn deze buitengebieden nog niet gelegaliseerd en in de stad geïncorporeerd. Er zijn daar bijna veertig suburbane wijken die binnen of buiten de stadsgrens liggen en die door de gemeente als illegaal bestempeld worden.¹²¹ Cooperativa Santa Anita is er één van.

Zoals ik verderop nog uitgebreid zal beschrijven, zijn Cooperativa Santa Anita en Ciudadela Carlos Crespi ontstaan door de (deels illegale) handel in percelen van het grondgebied van voormalige haciënda's. De stukken grond werden aangekocht door overwegend laaggeschoolde migranten uit de omliggende dorpen en uit andere delen van het land. De nieuwe eigenaren van de percelen waren vaak in de veronderstelling dat ze legaal een stuk grond gekocht hadden, dat ze vervolgens zonder vergunningen bebouwden in de hoop op toekomstige legalisering van de totale wijk, inclusief bebouwing. Sommigen van hen hebben ondanks de geringe overheidssteun hun economische positie in de loop der tijd weten te verbeteren, waardoor volkswijkbewoners een sociaaleconomisch gevarieerde groep vormen en niet altijd hulpbehoevend zijn. Benamingen als sloppenwijken of *villas miserias* doen in mijn ogen geen recht aan deze woongebieden en aan de soms bescheiden maar respectabele onderkomens die mijn informanten gebouwd hebben of nog bezig zijn te bouwen. Daarom geef ik de voorkeur aan de hopelijk minder negatief geladen term volkswijk.

Volkswijken zijn locaties waar bewoners, professionals en autoriteiten hun visies op de stad als woonplaats ten uitvoer brengen. De meningen en ervaringen van de verschillende betrokkenen kunnen nogal uiteenlopen. De professionals in Riobamba en Cuenca zijn doorgaans kritisch ten aanzien van de ruimtelijke inrichting van dit soort wijken. Ze vinden zelfbouwoningen a priori een aantasting van het stadsbeeld. Hier zit een klassengerelateerd discours over architectonische representaties aan vast, dat ik in de volgende hoofdstukken aan de orde zal stellen. Vooruitlopend op dat discours citeer ik alvast een stukje uit een rapport van de gemeente Riobamba over Cooperativa Santa Anita, waarin gesteld wordt:

[D]oordat het een illegale nederzetting is, is het stedelijk beeld dat gepresenteerd wordt onregelmatig[;] elke eigenaar bouwt zijn huis op zijn perceel zonder de basisaspecten van het architectonisch ontwerp – en laat staan van het stedenbouwkundig ontwerp – in ogenschouw te nemen, waardoor een totaal gebrek aan waarden ontstaat.¹²²

Het architectonisch-deterministische gedachtegoed dat in de jaren zeventig al door Janice Perlman beschreven werd, kwam anno 1999 in Ecuador nog voor.¹²³ Architecten bij de planologische afdelingen bekritiseerden zelfbouw in het algemeen en illegale zelfbouw in het bijzonder. Als handhavers van de wet moesten ze er officieel voor zorgen dat bouwwerken voldeden aan de eisen van het bestemmingsplan, en aan constructieve en andere vereisten voor de bouw van woningen.

In de praktijk werd bij de gemeenten echter niet veel aan handhaving gedaan en zijn er talloze voorbeelden bekend van architecten die zelf ook geen vergunningen aanvroegen, wat de wijkbewoners stimuleerde om het met de regels ook niet zo nauw te nemen. Over het algemeen hadden professionals in dienst van de overheid weinig oog voor het menselijk leed in de wijken. Voor hen was de gebrekkige wijkontwikkeling een abstract, planologisch probleem, waar ze óf ‘het systeem’ óf de bewoners zelf voor verantwoordelijk stelden. Zo weet architect Pedro Arias uit Riobamba het probleem van wijken zonder basisvoorzieningen aan de wildgroei van woningcoöperaties in de jaren zeventig en tachtig. Die kochten overal grond, maar kwamen hun eigen doelstellingen niet na:

Die coöperaties hier zijn een rampzalig verschijnsel. Het slaat nergens op. [...] iedereen die een coöperatie oprichtte, heeft van een of van beide kanten, dus van de nationale of van de lokale overheden, geld gekregen om riolering aan te leggen, trottoirs, om wat dan ook te maken en zijn eigen terrein te hebben. En wat heeft dat opgeleverd? Er is een proces ontstaan, een soort speculatie, zo van “ik heb een terrein bemachtigd en ik heb al die beroemde opofferingen geleverd van het deelnemen aan *mingas*”, tussen haakjes dan, want ze gingen helemaal niet naar *mingas*, nee, ze betaalden! Een boete, ja, dus uiteindelijk hadden ze dan hun perceel in eigendom en als ze dat perceel hadden, hadden ze dat niet om op te bouwen, om hun *mediagüita* op te bouwen, maar ze lieten het terrein leeg liggen als grondspeculatie. Het was dus een investering die ze deden, op kosten van wie? Van de nationale en lokale overheden. Dus wat mij betreft komen de coöperaties hun doelstellingen niet na.¹²⁴

In zijn ogen was de populariteit van de coöperatieve woningbouw te ver doorgeschoten, waardoor de overheid haar grip op de ruimtelijke ordening was kwijtgeraakt. De tekortkomingen die hij signaleerde, zijn herkenbaar, maar doordat hij alleen de zwakten van het coöperatieve systeem benadrukte en coöperatieleden beschuldigde van onterecht gebruik van overheids-gelden, kwam niet ter sprake dat wijkbewoners vaak lang en hard moesten strijden om een comfortabele woonomgeving te creëren. Zo konden professionals het probleem als het ware wegrekenen.

De negatieve beeldvorming van volkswijken wordt versterkt door professionele desinteresse, want de belangstelling van de meeste architecten en autoriteiten ging uit naar prestigieuze binnenstedelijke bouwprojecten en naar de commerciële urbanisaties voor de middenklasse. Veel architecten van de afdeling Planificación in Cuenca en Riobamba wisten niet waar mijn onderzoekswijken lagen of hoe de mensen daar woonden, want ze waren er nooit geweest. Een architect die als wethouder in Riobamba in 1999 bezig was geweest met een project voor de regulering van tientallen informele wijken, vertelde me vier jaar later dat hij er door mijn onderzoek in Cooperativa Santa Anita toe was gebracht om zelf eens in de wijk te gaan kijken. Dat bezoek veranderde zijn visie op de wijk en op de manier waarop het ruimtelijke ordeningsproces vanuit de gemeente werd aangepakt. Hij vertelde dat het vaak voorkomt dat stedelijke projecten op de tekentafel worden bedacht, zonder dat de architecten een bezoek

aan de locatie brengen. Het gegeven dat volkswijken spontaan en zonder bemoeienis van professionals en autoriteiten gegroeid zijn, wordt door de architecten dan als reden gebruikt om zich niet met deze woongebieden bezig te hoeven houden. Ze stellen dat de wijkbewoners willens en wetens buiten de regels om hebben gebouwd en het nu verder zelf maar uit moeten zoeken.

Er bestaat een algemeen negatief beeld van volkswijken, die als *zonas rojas*, gevaarlijke gebieden, beschouwd worden, waar mensen zouden wonen die niet weten hoe ze zich moeten gedragen. Een behulpzame architect van de planologische afdeling van de gemeente Cuenca vertelde me bij mijn kennismakingsbezoek dat ze over de informele wijken in de stedelijke periferie weinig informatie hadden omdat die gebieden “geen politieke prioriteit” hadden. Wat hij over de wijken ten noorden van de stad wist, was dat ze ontstaan waren toen het enkele decennia geleden slecht ging in de oostelijke regio van het land, de *oriente*. Vanuit dat oostelijke laagland en vanuit Quito waren toen veel mensen naar Cuenca gemigreerd. Dat verklaarde volgens hem ook waarom er in deze zone van volkswijken, die hij een *zona roja* noemde, een gevaarlijke zone, zoveel criminaliteit was: het was een ander slag mensen.¹²⁵

De beeldvorming over volkswijken, die vaak meer berust op geruchten dan op ervaringen, heeft wel directe gevolgen voor de handhaving van het beleid. Het hoofd van de afdeling Control Urbano in Cuenca, architect Patricio González, die verantwoordelijk was voor de handhaving van de bouwregelgeving, vertelde me dat zijn medewerkers de noordelijke zone van de stad, waar Ciudadela Carlos Crespi ligt, op hun wekelijkse controles jarenlang bewust hebben gemeden.

We zijn in deze sector met meer nadruk gaan controleren toen zich in 1990 in deze sector van de stad verschillende overstromingen voordeden. [...] Behalve overstromingen in de huizen die aan de rivierbedding stonden, waren er ook aardverschuivingen bij de woningen die bovenaan stonden. [...] Dat gebeurde ongeveer tien jaar geleden. Vanaf toen hebben we meer nadruk gelegd op de controle omdat – om eerlijk te zijn – we er voor die tijd bijna nooit heen gingen. Op de eerste plaats omdat we wisten dat het een wijk was die zich net aan het vormen was, en verder vanwege wat ik je net vertelde, dat het een wijk was waar mensen woonden die geen goede reputatie hadden, dus gaven we er de voorkeur aan om ons afzijdig te houden.¹²⁶

De verhalen over de *zonas rojas* gingen een eigen leven leiden en beïnvloedden de houding van professionals en autoriteiten ten aanzien van deze gebieden, en als gevolg daarvan ook hun handelen: het werk in suburbane volkswijken werd gemeden. De desinteresse van politici en professionals bij de gemeente creëerde dus een planologische en juridische luwte waarbinnen volkswijken konden groeien. Inmiddels voert de dienst Control Urbano in Cuenca met enige regelmaat controles uit, ook in Ciudadela Carlos Crespi. Bouwers die zich niet aan de regels houden worden beboet. Maar die controles zouden beter kunnen, zo erkent González. De beperkte budgetten waarover de dienst Control Urbano beschikt en het ongekwalificeerde personeel maken de controles gebrekkig. De meeste controleurs kunnen niet eens bouwtekeningen lezen en als er geen bedrijfsauto beschikbaar is – wat regelmatig voorkomt – komen de wekelijkse bouwcontroles sowieso te vervallen. In Riobamba is de controle nog gebrekiger. Daar bestaat Control Urbano alleen op papier; in de praktijk wordt er nooit gecontroleerd. Ondanks de tekortschietende handhaving van het bouwbeleid hebben professionals dus wel een uitgesproken oordeel over het ontwerp van de huizen in volkswijken.

Maar al deugen de woningen in de ogen van professionals niet, de bewoners hebben nog altijd een electorale waarde. Dat leidde tot de paradoxale situatie dat er buiten de officiële regelgeving om *toch* overheidsgeld aan wijkvoorzieningen werd uitgegeven, en wel door kandidaten voor politieke functies. Architect Antonio Vintimilla van de planologische afdeling in Cuenca legde me uit hoe die processen verliepen. Daarbij haalde hij Ciudadela Carlos Crespi en de naburige wijk Ciudadela Jaime Roldós door elkaar, omdat hij de wijken niet goed kende:

[V]roeg of laat veranderden [de volkswijkbewoners] in potentiële kiezers... en kregen ze voorzieningen. In de periode van 1980, 1990 heeft het nationale parlement gedeputeerden [van de provincie] geld gegeven, als fondsen voor het provinciaal belang en zo. Zij verkregen bepaalde budgetten en ik weet dat er veel openbare werken zijn gerealiseerd met de gelden voor het provinciaal belang, dat wil zeggen zonder dat de gemeente daar iets van af wist. Zo kwamen er ongepland voorzieningen tot stand. Ja, dat gebeurde er in ons land in die periode. Zij [*de volkswijkbewoners*] hebben dus van deze situatie geprofiteerd. Ik kan nog meer voorbeelden noemen hoe de Ciudadela Jaime Roldós dit soort middelen verkreeg. Ze werden op den duur nu eenmaal kiezers van de politici die elkaar afwisselden.¹²⁷

De illegale investering van overheidsgeld in wijken, die van de gemeente helemaal niet tot ontwikkeling mochten komen, werd versterkt doordat binnen de overheid de centrale regie ontbrak. Daardoor werkten verschillende overheidsinstanties elkaar tegen:

Antonio Vintimilla: Helaas bestaan er in ons wettelijke systeem veel contradicties. De wet op de gemeentelijke reglementen verschaft de gemeenten normen en verplicht ze de fysieke ontwikkeling te controleren, zowel in de stedelijke gebieden als in de rest van het kanton, dat wil zeggen zowel in de urbane als in de rurale *parroquias*.¹²⁸ Toch komen in de praktijk problemen voor doordat de versnippering van de grond werd goedgekeurd door heel andere instanties dan de gemeente.

CK: Zoals?

Antonio Vintimilla: Die zijn goedgekeurd door het IERAC; vroeger bestond er een Instituut voor Kolonisering en Agrarische Hervorming.

CK: O ja.

Antonio Vintimilla: De [medewerkers van IERAC] namen bevoegdheden die hun niet toekwamen. Ze moesten bijvoorbeeld de agrarische percelen reguleren, en de agrarische percelen mochten worden onderverdeeld in percelen van minimaal vijftienghonderd vierkante meter. Desondanks hebben ze percelen voor bewoning goedgekeurd [...]. Dat die minder dan twee hectare groot waren, interesseerde hen niet.¹²⁹

Vintimilla vertelde dat de eigenaren van hacienda's delen van hun grond verkochten, zonder daar bij de gemeente toestemming voor te vragen. Vroegen ze die toestemming wel, dan moesten ze bijdragen in de ontwikkelingskosten van openbare voorzieningen. Daarom verkochten ze delen van hun grond bij voorkeur onderhands. Zoals Antonio Vintimilla laat zien ontbrak de regie bij de overheid, waardoor instituten elkaar tegenwerkten en persoonlijke en politieke belangen het officiële beleid konden dwarsbomen.

Het is daarom misschien niet vreemd dat de bewoners moeite hebben om te begrijpen waar ze als burgers recht op hebben. De enige overheidsbelangstelling die ze ervaren, is de aandacht die ze als potentiële kiezers krijgen in de aanloop naar lokale en provinciale verkie-

zingen. Moeder 'Monica' en dochter 'Noelia' uit Ciudadela Carlos Crespi vertelden me hun ervaringen daarmee:

'Noelia': De burgemeester interesseert zich niet [voor ons]. Hij interesseert zich meer voor het centrum, niet voor hier. Alle omliggende gebieden dus: volledig vergeten. Vooral hier is nog bijna nooit, geen van de burgemeesters.... Niemand van hen heeft zich ervoor geïnteresseerd. Kijk eens hoe het er hier bij ligt, verlaten, dat is het hier ja. Dat is wat ze doen.

'Monica': Terwijl dit een grote stad is....

'Noelia': Kijk, dit zou stedelijk gebied zijn! Het is stedelijk gebied maar het ziet eruit alsof het landelijk gebied is. Hier bijvoorbeeld: hier wilde ik iets voor mezelf bouwen maar dat is niet mogelijk omdat je ziet hoe het erbij ligt.¹³⁰ En tot op heden hebben ze het niet opgeknapt, ze hebben de keermuur die ze zouden gaan plaatsen niet geplaatst. [...] Zo is het al ongeveer twintig jaar een vergeten gebied. En telkens als ze op politieke campagne gaan....

'Monica': ... komen ze hierheen.

CK: Echt waar?

'Noelia': Dat ze dit en dat gaan doen, oeff! Dan maakt het ze niet uit om te voet hierheen te komen om te kijken. Maar daarna, als ze eenmaal in het [gemeente]bestuur zitten, zijn ze het weer vergeten.¹³¹

In Cooperativa Santa Anita is de situatie complexer dan in Ciudadela Carlos Crespi omdat de wijk officieel door de gemeente nog als illegaal woongebied wordt bestempeld en de bewoners dus geen aanspraak kunnen maken op gemeentelijke hulp. In Ciudadela Carlos Crespi, dat sinds de jaren negentig formeel een stadswijk is, hebben de bewoners nog altijd de ervaring dat hulp alleen gegeven wordt als er verkiezingen zijn. Maar als de gekozen politici eenmaal in functie zijn, vergeten ze de gedane beloften vaak weer. De ervaringen van beide kanten laten zien hoe er tussen de mazen van de wet door zowel door volkswijkbewoners als door professionals en autoriteiten ruimte werd gecreëerd voor de ontwikkeling van volkswijken in de stedelijke periferie. Hoewel een volkswijk duidelijk geen *pars pro toto* is voor een provinciestad als geheel, is het dus ook geen geïsoleerd territorium dat los van de rest van de stad bekeken kan worden. Wat er in de volkswijken gebeurt, hangt nauw samen met wat er in de rest van de stad (en het land) gebeurt. Die interacties tussen de betrokkenen in hun verschillende rollen, en hun visies op het wonen, staan hier daarom centraal.

Conclusie

De dynamiek in de ontwikkeling van provinciesteden wordt bepaald door krachten op lokaal, nationaal en internationaal niveau. In dit hoofdstuk zijn enkele karakteristieke krachten beschreven die Riobamba en Cuenca gemaakt hebben tot de steden die ze nu zijn. De internationale invloeden op lokaal niveau uiteraard niet nieuw. Het karakter van de gebouwde omgeving in de twee binnensteden is er zelfs grotendeels door bepaald. Monumenten die door buitenlandse bouwmeesters ontworpen zijn, of op Europese leest geschoeide architectuurstijlen, vormen karakteristieke elementen van de historische binnensteden van zowel Cuenca als Riobamba. Van meer recente datum zijn de invloeden van mondialisering op de gebouwde omgeving en de stedelijke cultuur. Transnationale migratie zorgde voor verande-

ringen in de bouweconomie. Huizen werden duurder en de vraag naar bouwgrond steeg. Ook het stadsbeeld veranderde door nieuwe vormen van consumptie.

Nationale krachten zoals de decentralisering van de beleidsuitvoering zorgden op lokaal niveau voor een toegenomen concurrentie tussen steden, bijvoorbeeld in de strijd om het binnenhalen van grote evenementen. Tegelijk was de invloed van de nationale overheid op het gebied van volkshuisvesting nog altijd zo groot, dat bouwprogramma's vaak niet afgestemd waren op de lokale situatie. Het SIV-programma van MIDUVI was bijvoorbeeld in Cuenca niet aangepast aan de hoge bouwkosten, waardoor de subsidie voor veel woningzoekenden niet aantrekkelijk was. Gemeenten hielden zich vaak afzijdig van de min of meer spontane aanleg van volkswijken, ook al stonden ze er kritisch tegenover. In Cuenca gaf het hoofd van de dienst Control Urbano zelfs aan dat zijn dienst tien jaar lang bewust niet in bepaalde wijken gecontroleerd had vanwege het negatieve imago dat dit soort wijken had: het zouden *zonas rojas* zijn.

Wanneer legaliseringsprocedures bij de gemeente niet vlot verliepen, was dat overigens niet altijd door de onwelwillendheid van professionals. Zij ondervonden evengoed de remmende werking van de logge bureaucratie en het gebrek aan een centrale regie. Het nationale instituut dat de agrarische hervormingen coördineerde, IERAC, verleende bijvoorbeeld wel goedkeuring voor de verkoop van haciëndagrond aan woningcoöperaties, terwijl de gemeenten daar niet mee instemden. Verkiezingskandidaten besteedden op hun beurt op onrechtmatige wijze overheidsgeld aan de volkswijken-in-aanleg als hun dat stemmen opleverde. Daardoor ontstond een juridisch en planologisch onduidelijke situatie waarin de wijkontwikkeling soms werd tegengewerkt, en dan weer werd gesteund. Volkswijkbewoners zelf stonden sceptisch tegenover de rechten en plichten die zij als stadsburgers zouden hebben. Hun ervaring was dat verzoeken om overheidssteun bij het opbouwen van hun woonwijk welwillend werden aangehoord als er verkiezingen op komst waren, maar dat gedane beloften vervolgens niet werden waargemaakt.

Nationale en internationale ontwikkelingsorganisaties richtten zich op hun beurt bij voorkeur op de verarmde Quichua-bevolking in afgelegen dorpen, of op 'echte' achterstandswijken in metropolen, maar niet op de relatief 'normale' volkswijken in steden als Riobamba en Cuenca. Daardoor bleven volkswijkbewoners in steden als Cuenca en Riobamba verstoken van stabiele en gereguleerde steun van buitenaf. Zelfredzaamheid, en dan met name op het niveau van individuele gezinnen, was derhalve hun belangrijkste leidmotief. Hoe die processen in de twee onderzoekswijken afzonderlijk zijn verlopen en welke problemen en spanningen dat opleverde, is het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

Noten

- 1 Voor een overzicht van de bestuurlijk-geografische indeling van Ecuador zie INEC, *VI Censo de Población y V de Vivienda, Anexo 1: División Política Territorial de la Republica del Ecuador* (Quito: INEC, 2002). Voor een overzicht van de bevoegdheden van verschillende autoriteiten zie Jean-Claude Bolay, Adriana Rabinovich en Cherryl André de la Porte, red., *Interfase urbano-rural en Ecuador: Hacia un desarrollo territorial integrado*, Cahier du LaSUR no. 5 (Lausanne: Ecole Polytechnique Fédérale de Lausanne & LaSUR, 2004), 63, http://nccr-ns.epfl.ch/autres_rech/equateur_fr.asp (3 december 2005).
- 2 Fernando Carrión, "Evolución del espacio urbano ecuatoriano," in *El proceso de urbanización en el Ecuador (del siglo XVIII al siglo XX) – Antología –*, red. Fernando Carrión (Quito: Editorial El Conejo – Ciudad, 1986), 145-174.

- 3 Fernando Carrión, "Evolución."
- 4 Het IERAC werd in 1964 opgericht en is in 1994 overgegaan in het Instituto Nacional de Desarrollo Agrario (INDA). Zie Mónica Navas, "Ley de Desarrollo Agrario y la tenencia de tierras en el Ecuador," *Ecuador Debate* 45 (1998), <http://www.dlh.lahora.com.ec/paginas/debate/paginas/debate67.htm> (19 augustus 2005).
- 5 Jorge García, "La organización de pobladores en el Ecuador: las Cooperativas de Vivienda Urbana," *Mondes en Développement* 15, no. 60 (1987): 104; David Evan Glasser, "The Growing Housing Crisis in Ecuador," in *Spontaneous Shelter: International Perspectives and Prospects*, red. Carl Patton (Philadelphia: Temple University Press, 1988), 150; Howard Handelman, "Ecuadorian Agrarian Reform: The Politics of Limited Change," in *The Politics of Agrarian Change in Asia and Latin America*, red. Howard Handelman (Bloomington: Indiana University Press, 1981), 70; Fredrick Pike, *The United States and the Andean Republics: Peru, Bolivia and Ecuador* (Cambridge: Harvard University Press, 1977), 303-338; Peter Ward, "The Latin American inner city: differences of degree or of kind?" *Environment and Planning A* 25, no. 8 (1993): 1144.
- 6 David Corkill en David Cubitt, *Ecuador: Fragile Democracy* (London: Latin American Bureau, 1988), 33-37; Handelman, "Ecuadorian Agrarian Reform," 63-81; David Schodt, *Ecuador: an Andean enigma* (Boulder: Westview Press, 1987), 122.
- 7 CEPAL, *Boletín demográfico: Urbanización y evolución de la población urbana de América Latina 1950-1990*, Edición especial (Santiago de Chile: CEPAL, 2001).
- 8 Voor een bespreking van de meest vooraanstaande literatuur zie Kosta Mathéy, "Self-Help Approaches to the Provision of Housing: The Long Debate and a Few Lessons," in *Cities in the Developing World: Issues, Theory, and Policy*, red. Josef Gugler (Oxford: Oxford University Press, 1997), 280-290.
- 9 Katherine Gough en Peter Kellett, "Housing Consolidation and Home-based Income Generation: Evidence from Self-Help Settlements in Two Colombian Cities," *Cities* 18, no. 4 (2001): 235-247; Ronald Kranenburg, *Buurtconsolidatie en urbane transformatie in El Alto: een longitudinaal onderzoek naar veranderingsprocessen in de voormalige periferie van La Paz, Bolivia* (Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit Utrecht, 2002); Didier Drummond, *Architectes des favelas* (Paris: Bordas, 1981); Henk Gilhuis en Sjoukje Volbeda, *Collective self-help housing in Brazil* (Delft: Delft University Press, 1992); Paul van Lindert, *Huisvestingsstrategieën van lage-inkomensgroepen in La Paz* (Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Rijksuniversiteit Utrecht, 1991); Otto Verkoren, *Huizen op de hoogvlakte: een residentieel-geografische verkenning van La Paz, Bolivia* (Amsterdam/Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/Geografisch instituut, Rijksuniversiteit Utrecht, 1989).
- 10 Gerrit Burgwal, *Struggle of the Poor: Neighborhood Organization and Clientelist Practice in a Quito Squatter Settlement* (Amsterdam: CEDLA, 1995); Isabel García, Fernando Giuliani en Esther Wiesenfeld, "Community and sense of community: the case of an urban barrio in Caracas," *Journal of Community Psychology* 27, no. 6 (1999): 727-740; Yvonne Riaño, "Residential space and social identity in peripheral "barrios populares" of Quito, Ecuador," in *Cultures, Sous-cultures et Déviances*, red. R. Lucchini en J. Widmer (Bulle: Convention romande de 3e cycle de sociologie, 1993), 61-70.
- 11 Michaela Hordijk, *Of Dreams and deeds: the role of local initiatives for community based environmental management in Lima, Peru* (Amsterdam: Thela Thesis, 2000); Jorge Hardoy, Sandy Cairncross en David Satterthwaite, red., *The Poor Die Young: Housing and Health in Third World Cities* (London: Earthscan Publications, 1990).
- 12 Jorge Hardoy en David Satterthwaite, red., *Small and Intermediate Urban Centres: Their Role in Regional and National Development in the Third World* (London: Hodder and Stoughton, 1986); Diego Carrión, red., *Ciudades en conflicto: Poder local, participación popular y planificación en las ciudades intermedias de*

- América Latina* (Quito: Editorial El Conejo – Ciudad, 1986); Mirosława Czerny, Paul van Lindert en Otto Verkoren, “Small and Intermediate Towns in Latin American Rural and Regional Development,” in *Small Towns and Beyond: Rural Transformation and Small Urban Centres in Latin America*, red. Paul van Lindert en Otto Verkoren (Amsterdam: Thela Publishers, 1997), 1-14; Jean-Claude Bolay en Adriana Rabinovich, “Intermediate cities in Latin America: risk and opportunities of coherent urban development,” *Cities* 21, no. 5 (2004): 407-421.
- 13 CEPAL, *Boletín demográfico*, 81-84; Alexandra Ortiz, “Urban Development,” in *Ecuador: An Economic and Social Agenda in the New Millenium*, red. Vicente Fretes-Cibils, Marcelo Giugale en José Roberto López-Cálix (Washington DC: The World Bank, 2003), 253.
- 14 Stella Lowder, “Cuenca, Ecuador: planner’s dream or speculator’s delight?” *Third World Planning Review* 12, no. 2 (1990): 109-130.
- 15 De rurale *parroquias* zijn Cacha, Calpi, Cubijíes, Flores, Licán, Licto, Pungalá, Punín, Químiag, San Juan en San Luis. De urbane *parroquias* zijn Maldonado, Lizarzaburu, Velasco, Veloz, Yaruquíes. INEC, *Censo 2001, Anexo 1*.
- 16 Víctor Alejandro Campaña, “Desarrollo, conocimiento y participación en la comunidad andina,” *Ecuador Debate* 49 (2000), <http://www.dlh.lahora.com.ec/paginas/debate/paginas/debate46.htm> (7 november 2005). In de census van 2001 beschouwde 38% van de bevolking van Chimborazo zichzelf als ‘*indígena*’. Zie INEC, “Sistema Integrado de Consultas a los Censos Nacionales, IV Censo de Población y V de Vivienda 2001,” elektronische databank, 2002-2004, <http://www.inec.gov.ec/REDATAM/RpWebEngine.exe/PortalAction> (11 oktober 2005).
- 17 *El Comercio*, “Unda va hoy al Congreso a responder 37 preguntas,” 4 december 2002, D1; *El Comercio*, “Riobamba, una secuencia trágica,” 8 december 2002, A6-A7.
- 18 Rosemary Bromley, “The Functions and Development of ‘Colonial’ Towns: Urban Change in the Central Highlands of Ecuador, 1698-1940,” *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series 4, no. 1 (1979): 30-43.
- 19 Architect Carlos Velasco, lezing in het Colegio de Arquitectos, Riobamba, 31 oktober 2002. Er is weinig over de beginjaren van het nieuwe Riobamba geschreven. Historicus Carlos Ortiz heeft op basis van archiefonderzoek geconstateerd dat de nieuwe stadsuitleg bestond uit 368 *manzanas* van vier *solares* groot, waarvan 124 *manzanas* voor de inheemse bevolking waren. In het centrum van de stad zijn vanaf 1800 kerken, kloosters, overheidsgebouwen, een gevangenis en een ziekenhuis gebouwd. Welke van die oorspronkelijke gebouwen nog bestaan, is onduidelijk. Pas vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw zijn gebouwen gedocumenteerd. Zie Carlos Ortiz, “Riobamba: urbanismo,” ongepubliceerd document (zonder datum); Carlos Ortiz, “Museo Histórico de Riobamba,” ongepubliceerd document (zonder datum).
- 20 Bromley, “The Functions,” 36.
- 21 Bromley, “The Functions,” 36.
- 22 Kim Clark, *The Redemptive Work: Railway and Nation in Ecuador, 1895-1930* (Wilmington: Scholarly Resources Books, 1998), 192, 202-203; Jean Paul Deler, “Estructuración y consolidación del area central 1830-1942,” in *El proceso de urbanización en el Ecuador (del siglo XVIII al siglo XX) – Antología* –, red. Fernando Carrión (Quito: Editorial El Conejo – Ciudad, 1986), 209.
- 23 Clark, *The Redemptive Work*, 115; C+C Consulcentro, *Síntesis del Plan de desarrollo urbano de Riobamba* (Riobamba: Municipalidad de Riobamba, zonder datum), 19. Volgens Deler waren er eind jaren twintig in de volgende steden banken: negen in Guayaquil, zeven in Quito, twee in Riobamba, een in Cuenca en een in Ambato. Deler, “Estructuración y consolidación,” 231, noot 20.
- 24 Hugo Burgos, *Relaciones interétnicas en Riobamba: Dominio y dependencia en una region indígena ecuatoriana* (Quito: Corporación Editora Nacional, 1997); José Machado, Fabricio Navas en Armando Sánchez, “Transformación territorial de la ciudad de Riobamba desde la época liberal hasta el boon [sic] petrolero”

- (afstudeerscriptie, Universidad Central del Ecuador, Facultad de Arquitectura y Urbanismo, Quito, 1989); Ortiz, "Riobamba: urbanismo".
- 25 Machado, Navas en Sánchez, "Transformación territorial," 173.
- 26 Ortiz, "Riobamba: urbanismo"; veldwerknottities 31/10/02.
- 27 "Bellavista es la esperanza del Ecuador; nos trae el recuerdo de las más bellas ciudades europeas. Los chalets son el encanto de quien los admira. Muy bonitos, rodeados de jardines; muy cómodos e higiénicos, con todos los servicios necesarios. Son pocos los construidos, pero ya se calcula el valor poético de este barrio por ellos." *El Telégrafo* (mei 1925), geciteerd in Ortiz, "Riobamba: urbanismo", 20.
- 28 Corkill en Cubitt, *Ecuador*, 12; Deler, "Estructuración y consolidación," 226-227.
- 29 Machado, Navas en Sánchez, "Transformación territorial," 181; Ortiz, "Riobamba: urbanismo".
- 30 Barry Lyons, "Religion, Authority, and Identity: Intergenerational Politics, Ethnic Resurgence, and Respect in Chimborazo, Ecuador," *Latin American Research Review* 36, no. 1 (2001): 7-48.
- 31 Blanca Muratorio, "Protestantism, Ethnicity, and Class in Chimborazo," in *Cultural Transformations and Ethnicity in Modern Ecuador*, red. Norman Whitten Jr. (Urbana: University of Illinois Press, 1981), 506-534; David Stoll, *Is Latin America Turning Protestant?: The Politics of Evangelical Growth* (Berkeley: University of California Press, 1990), 266-304.
- 32 Vergelijk Arij Ouweneel, *Alweer die Indianen ... de jaguar en het konijn in Chiapas Mexico...* (Amsterdam: Thela Publishers, 1994), 121-122.
- 33 Lyons, "Religion"; Muratorio, "Protestantism"; Stoll, *Is Latin-America*, 266-304.
- 34 INEC, "Sistema Integrado".
- 35 Presentator Antonio Fierro in radioprogramma *Senderos y Baches*, Escuelas Radiofónicas Populares del Ecuador (ERPE), 1 juni 2004.
- 36 Carlos Velasco, "Los indios y su ocupación territorial de Riobamba," *Urbis Visión* 01, no. 001 (zonder datum): 32-36.
- 37 Bijeenkomsten met architecten in werkgroep "Pozo Memorial de los Agravios", Colegio de Arquitectos del Ecuador, Riobamba, december 2003.
- 38 "¿Aquí en Riobamba, hemos respetado las características culturales de nuestra ciudad y provincia? Creo que en Riobamba, como en ninguna otra ciudad de la República, quizás Guayaquil sea la segunda con un empeño aculturizante, existe un afán imitativo que nos desfigura. Al ciudadano de esta provincia, como al ciudadano de Guayas les guía un empeño de SER COMO OTROS, desdeñando su personalidad, su autenticidad. Todas la "Virtudes" del riobambeño se podría en esta hora de su vivir, sintetizarse en cuatro palabras, bien menguadas por cierto: Negativismo, abstención, nomeimportismo e imitación por dura que sea esta mi afirmación no se la puede dejar pasar: "Renegamos de nuestras tradiciones, de nuestras glorias, de nuestro valor espiritual, de NUESTRO EXTRAORDINARIO MEDIO FISICO, de nuestro ancestro. Y que no nos venga un "aristócrata" a decir que todo esto "Hemos heredado de España". José Mancero Logroño, "Riobamba: Cuna de la Nacionalidad," *Revista Municipal* 2 (1991): 22.
- 39 Consejo Provincial de Chimborazo, "Plan Provincial: plan de desarrollo de la provincia de Chimborazo," 2002, www.consejochimborazo.gov.ec/plan (23 mei 2004); Luciano Martínez, "Desarrollo rural y pueblos indígenas: las limitaciones de la praxis estatal y de las ONG en el caso ecuatoriano," *Ecuador Debate* 55 (2002), www.dlh.lahora.com.ec/paginas/debate/paginas/debate474.htm (9 juni 2004).
- 40 Martínez, "Desarrollo rural"; Víctor Bretón Solo de Zaldívar, "Cooperación al desarrollo, capital social y neo-indigenismo en los Andes ecuatorianos," *Revista Europea de Estudios Latinoamericanos y del Caribe* 73 (2002): 50-51.
- 41 "La Sultana de los Andes repunta y quiere volver a ser el centro de la historia y del desarrollo del país." Municipalidad de Riobamba, "Ciudades para Vivir," <http://www.municipioderiobamba.gov.ec/> (11 december 2005).

- 42 Het kanton Cuenca bestaat uit 21 rurale *parroquias* en 15 stedelijke *parroquias*. De rurale *parroquias* zijn Baños, Cumbe, Chaucha, Checa, Chiquintad, Llacao, Molleturo, Nulti, Octavio Cordero Palacios, Paccha, Quingeo, Ricaurte, San Joaquín, Santa Ana, Sayausí, Sidcay, Sinincay, Tarqui, Turi, Valle en Victoria del Portete; de urbane *parroquias* zijn: Bellavista, Cañaribamba, El Batán, El Sagrario, El Vecino, Gil Ramírez Dávalos, Huayna Cápac, Hermano Miguel, Machángara, Monay, San Blas, San Sebastián, Sucre, Totoracocha en Yanuncay, INEC, *Censo 2001, Anexo 1*.
- 43 Ross Jamieson, *Domestic Architecture and Power: The Historical Archeology of Colonial Ecuador* (New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2000), 39-43; Lowder, "Cuenca".
- 44 Jacques Poloni, "Achats et ventes de terres par les indiens de Cuenca au XVIIe siècle: éléments de conjuncture économique et de stratification sociale," *Bulletin de l'Institut Français d'Études Andines* 21, no. 1 (1992): 296.
- 45 Pedro Espinosa Abad en María Isabel Calle Medina, *La cité cuencana: el afrancesamiento de Cuenca en la época republicana (1860-1940)* (Cuenca: Facultad de Arquitectura y Urbanismo de la Universidad de Cuenca, 2002); Alexandra Kennedy en Alfonso Ortiz, "Continuismo colonial y cosmopolitismo en la arquitectura y el arte decimonónico ecuatoriano," in *Epoca Republicana II: Perspectiva general del siglo XIX*, vol. 8 van *Nueva Historia del Ecuador*, red. Enrique Ayala Mora (Quito: Grijalbo, 1990), 115-139.
- 46 Jamieson, *Domestic Architecture*, 46-47.
- 47 Gaitán Villavicencio, *Los Procesos Urbanos de Cuenca y Machala, 1890-1990* (Guayaquil: Corporación de Estudios Regionales Guayaquil – International Development Research Center, 1990); Lowder, "Cuenca".
- 48 Jorge Benavides Solís, *La arquitectura del siglo XX en Quito* (Quito: Banco Central del Ecuador, 1995), 67-80.
- 49 Simón Estrella Vintimilla, "La nueva arquitectura de Cuenca: Una crónica de la modernidad a la contemporaneidad," in *Cuenca: Memoria, texto, patrimonio y proyecto*, no. 2 van *Documentos Docentes Arquitectura* (Cuenca: Facultad de Arquitectura y Urbanismo, Universidad de Cuenca, 2000), 11-23; Monica Rivera Muñoz en María Gabriela Moyano, "Arquitectura de las líneas rectas: Influencia del movimiento moderno en la arquitectura de Cuenca, 1950-1965" (afstudeerscriptie, Universidad de Cuenca, Facultad de Arquitectura y Urbanismo, Cuenca, 2002).
- 50 Een model dat dateert uit het begin van de twintigste eeuw, toen Ebenezer Howard een stad ontwierp met individuele woningen als uitgangspunt. De huizen werden gesitueerd langs groene lanen, die met elkaar verbonden werden door brede avenues en boulevards. Tussen de bebouwde blokken waren parken gepland, die de bewoners licht, lucht en ruimte moesten bieden. Zie William Curtis, *Modern Architecture since 1900* (London: Phaidon, 1996), 243.
- 51 Estrella Vintimilla, "La nueva arquitectura," 13; Gaitán Villavicencio, *Mercados de suelo urbano y barrios populares en Cuenca y Machala* (Guayaquil: Corporación de Estudios Regionales Guayaquil – International Development Research Center, 1992), 51 noot 47.
- 52 Estrella Vintimilla, "La nueva arquitectura".
- 53 Lynn Hirschkind, "On Conforming in Cuenca" (dissertatie, University of Wisconsin, Department of Anthropology, Madison, 1981); Ann Miles, "The High Cost of Leaving: Illegal Emigration from Cuenca, Ecuador and Family Separation," in *Women and Economic Change: Andean Perspectives*, red. Ann Miles en Hans Buechler, vol. 14 van *Society for Latin American Anthropology Publication Series* (Arlington: American Anthropological Association, 1997), 55-73.
- 54 Stella Lowder, "The distributional consequences of nepotism and patron-clientelism: the case of Cuenca, Ecuador," in *Corruption, Development and Inequality: Soft Touch of Hard Graft?* red. Peter Ward (Londen: Routledge, 1989), 123-142; Lowder "Cuenca".
- 55 "Cuenca mantiene su vocación por el Arte y la Cultura. Cuenca, ciudad de gentes laboriosas, pueblo de artesanos creativos, ennoblece y vigoriza su arte popular." Felipe Aguilar Aguilar, "Cuenca: memoria y

- balance,” in *Cuenca de los Andes*, red. Rodrigo Aguilar Orejuelo (Cuenca: Municipalidad de Cuenca & Casa de la Cultura Ecuatoriana Núcleo del Azuay, 1998), 54.
- 56 “Formamos con el paisaje una suerte de unidad indisoluble, manifestada en nuestras acciones y reacciones, en el orden social y en la modalidad artística. [...] El cuencano no vive en el paisaje: vive el paisaje, como el caracol el diminuto hogar calizo que lleva sobre sus espaldas.” Efraín Jara Idrovo, “El paisaje cuencano: diálogo entre el hombre y la naturaleza,” in *Cuenca de los Andes*, red. Rodrigo Aguilar Orejuelo (Cuenca: Municipalidad de Cuenca & Casa de la Cultura Ecuatoriana Núcleo del Azuay, 1998), 20.
- 57 David Kyle, *Transnational Peasants: Migrations, Networks, and Ethnicity in Andean Ecuador* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2000), 60; Ann Miles, *From Cuenca to Queens: An Anthropological Story of Transnational Migration* (Austin: University of Texas Press, 2004), 201 noot 1: “It is often said as an insult to rural or Indian men who try to be cosmopolitan but clearly can’t pull it off.”
- 58 Voor een beschouwing van ‘la Chola Cuencana’, zie Mary Weismantel, “Mothers of the Patria: La Chola Cuencana and La Mama Negra,” in *Millennial Ecuador: Critical essays on cultural transformations & social dynamics*, red. Norman Whitten Jr. (Iowa City: University of Iowa Press, 2003), 325-354.
- 59 “La chola aún conserva la belleza de su origen: criolla de facciones finas, medio tostada, de cara limpia, dueña y portadora de lo autóctono de su tierra. Es la reveladora del paisaje, de las flores, de los ríos, de la bella Cuenca.” Editores y publicistas, red., *El libro de Cuenca III* (Cuenca: Editores y Publicistas, 1990), 264-265.
- 60 Het beeld staat op de rotonde aan Avenida Huayna Cápac, Calle Gaspar Sangurima en Avenida España en is in 1959 gemaakt door beeldhouwer Virgilio Quinde uit mijn onderzoekswijk Ciudadela Carlos Crespi.
- 61 “Con tu donaire y majeza evocas Andalucía; pero en todos tus sentires florece la cuencanía.” *El Mercurio*, “Letra de la música de la Chola Cuencana,” onder “Romance Austral,” <http://www.elmercurio.com.ec/> (11 oktober 2005).
- 62 INEC. “Sistema Integrado.”
- 63 Ann Miles, “Helping out at Home: Gender Socialization, Moral Development, and Devil Stories in Cuenca, Ecuador,” *Ethos* 22, no. 2 (1994): 138.
- 64 Oude bedragen die in dollars een equivalent hadden van minder dan een dollarcent – wat met de laatste wisselkoers van 25.000 sucres voor een dollar al snel het geval was – werden automatisch opgehoogd, en ook andere bedragen werden naar boven toe afgerond, waardoor basisproducten fors duurder werden.
- 65 “El Niño, or El Niño Southern Oscillation (ENSO), is an anomalous oceanographic and atmospheric event in the equatorial Pacific Ocean that usually occurs every three to seven years and is characterized by an increase in the sea-surface temperature in the eastern equatorial Pacific Ocean. ENSO is thought to be responsible for anomalous climatic conditions spanning most of the globe. Many of the resulting impacts of El Niño are negative, causing drought, famine, and floods.” Vincent Mariner, “El Niño: Facts, figures, images, and predictions,” *C&RL News* 59, no. 9 (1998), <http://www.ala.org/ala/acrl/acrlpubs/crlnews/backissues1998/october6/elnino.htm> (21 juni 2004). Naar schatting dertigduizend mensen werden dakloos en duizenden verloren hun werk en inkomen doordat de oogsten als gevolg van El Niño mislukten. Zie Rob Vos, Margarita Velasco en Edgar de Labastida, “Economic and Social Effects of El Niño in Ecuador, 1997-1998,” Inter-American Development Bank, Sustainable development Department, Technical Paper Series, oktober 1999, <http://www.iadb.org/sds/doc/pov%2d107.pdf> (22 augustus 2005).
- 66 Brad Jokisch en Jason Pribilsky, “The Panic to Leave: Economic Crisis and the “New Emigration” from Ecuador,” *International Migration* 40, no. 4 (2002): 78; Kyle, *Transnational Peasants*, 33.
- 67 Kyle, *Transnational Peasants*, 58, 65.
- 68 Jokisch en Pribilsky, “The Panic.”

- 69 De verscherpte maatregelen voor toegang tot de VS na 11 september 2001 en de inmiddels ontstane sociale netwerken in Europa die door de pioniers in het begin van de jaren negentig waren opgebouwd, droegen bij aan de plotselinge koerswijziging. De toenmalige afwezigheid van een visumplicht in de Schengen landen maakte het voor Ecuadoranen relatief eenvoudig om het continent als toerist binnen te komen. De regels zijn in augustus 2003 aangepast en sindsdien is een visum verplicht. Zie Jokisch en Pribilsky, "The Panic," 83.
- 70 INE, "Extranjeros en España," *Cifras INE*, Boletín informativo del Instituto Nacional de Estadística 3 (2004), www.ine.es/revistas/cifraine/cifine_exto605.pdf (13 januari 2005).
- 71 Jokisch en Pribilsky, "The Panic," 83-87.
- 72 Jeannette Sánchez, "Ensayo sobre la economía de la emigración en Ecuador," *Ecuador Debate* 63 (2004), www.dlh.lahora.com.ec/paginas/debate/paginas/debater244.htm (26 januari 2005); Andrés Solimano, "Workers remittances to the Andean Region: Mechanisms, Costs and Development Impact" (paper presented at the Multilateral Investment Fund-IDB's Conference on Remittances and Development, May 2003, Quito) <http://www.iadb.org/mif/v2/files/SolimanoEC.doc> (17 september 2003); *El Comercio*, "Migrantes: 9 890 millones en 10 años de remesas," 4 oktober 2004.
- 73 IADB, "remittances send to select LAC countries in 2004 (US\$ millions)," *Migrant-Remittances as a Development Tool* (Washington, DC: IADB, 2005), <http://www.iadb.org/mif/remittances/index.cfm> (11 oktober 2005).
- 74 Jokisch and Pribilsky, "The Panic," 82, 89; ILDIS, "Causas del reciente proceso migratorio ecuatoriano," Plan Migración, Comunicación y Desarrollo, *Cartillas sobre migración* no. 3 (2003), 4, www.ildis.org.ec/migracion3.pdf (21 maart 2003). Het exacte aantal migranten is niet te berekenen, vanwege de moeilijkheid om illegale migranten te tellen en vanwege dubbeltellingen die samenhangen met terugkeer en re-migratie. Bovendien kunnen censusgegevens een vertekend beeld geven, dat in het geval van data uit de VS geleid heeft tot een te lage schatting. Zie Roberto Suro, *Counting the "Other Hispanics": How Many Colombians, Dominicans, Ecuadorians, Guatemalans and Salvadorans are there in the United States?* (Washington, DC: PEW Hispanic Center, 2002), 3, <http://pewhispanic.org/files/reports/8.pdf> (4 december 2005).
- 75 "No es que estamos ajenos a otras celebraciones, formamos parte de la globalización, pero nunca debemos olvidar nuestra raza y símbolos patrios." *El Comercio*, "Los desfiles y la colada primaron el 31," 1 november 2003, A7.
- 76 Hoewel ze in de discussie over de noodzaak van het behoud van de eigen tradities behoorlijk stellig was, is ze niet tegen de toegenomen contacten tussen Noord en Zuid. Haar dochter had in die tijd verkering met een Amerikaanse jongen, die als zoon in huis werd verwelkomd, en diezelfde dochter is een jaar later in de VS gaan werken en studeren. Veel familieleden van mijn hospita en haar man woonden toen al in de VS.
- 77 "Mi maestra nos dijo que la colada es para rescatar los valores y tradiciones ecuatorianas. Y que la fiesta de Halloween es una cosa extraña." *El Comercio*, "Los desfiles y la colada primaron el 31," 1 november 2003, A7.
- 78 "Son "nuestros" los símbolos patrios inspirados por el iluminismo francés? Sí y no." Marco Arau Ortega, "No teman a las brujas," *El Comercio*, 1 november 2003, A5.
- 79 Anthony Cohen, *The Symbolic Construction of Community* (Londen: Routledge, 2000), 44.
- 80 James Holston en Arjun Appadurai, "Introduction: Cities and Citizenship," in *Cities and Citizenship*, red. James Holston (Durham: Duke University Press, 1999), 3.
- 81 Pablo Estrella Vintimilla, *Chaguarchimbana: Cuenca en el siglo XIX* (Cuenca: Fundación Paul Rivet, 1992). Voor een vergelijkbare studie, zie Thomas Krüggeler, "Changing Consumption Patterns and Everyday Life in Two Peruvian Regions: Food, Dress, and Housing in the Central and Southern Highlands (1820-

- 1920),” in *The Allure of the Foreign: Imported Goods in Postcolonial Latin America*, red. Benjamin Orlove (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1997), 31-66.
- 82 Espinosa Abad en Calle Medina, *La cité cuencana*, 29-34.
- 83 Alfonso Cevallos Romero en Pedro Durini, *Ecuador Universal: Visión desconocida de una etapa de la arquitectura ecuatoriana* (Quito: Pedro M. Durini R., 1990); Ortiz, “Riobamba: urbanismo”.
- 84 Ortiz, “Riobamba: urbanismo”.
- 85 Benavides Solís, *La arquitectura*, 67-80.
- 86 Francisco Andrade, “Cuenca, arquitectura e identidad” (afstudeerscriptie, Universidad de Cuenca, Facultad de Arquitectura y Urbanismo, Cuenca, 1999), 32-33; Estrella Vintimilla, “La nueva arquitectura”. Voor een discussie van het Kritisch Regionalisme, zie: Liane Lefavre en Alexander Tzonis, “Lewis Mumford’s Regionalism,” *Design Book Review*, no. 19 (1991): 20-25; Kenneth Frampton, *Labour, Work and Architecture: Collected Essays on Architecture and Design* (London: Phaidon, 2002), 77-89.
- 87 Municipalidad de Cuenca, “Cuenca del siglo XXI,” 3 de Noviembre, Revista del Consejo Cantonal de Cuenca 164 (1997): 43-47; Andrade, “Cuenca, arquitectura”.
- 88 Interview RCC 05/11/02.
- 89 Interview Architect Pedro Arias, RCC 05/11/02.
- 90 Daarover gaat de discussie in het lokale architectuurvakblad *Urbis Visión* no. 2 (2004) en in *Diario Los Andes*, “Consejal no comparte algunos planeamientos de URBIS Visión,” 31 december 2004.
- 91 Jonas Frank, “Decentralization,” in *Ecuador: An Economic and Social Agenda in the New Millenium*, red. Vicente Fretes-Cibils, Marcelo Giugale en José Roberto López-Cálix (Washington DC: The World Bank, 2003), 479-513.
- 92 Gregory Ashworth en Henk Voogd, *Selling the City: Marketing approaches in public sector urban planning* (London: Belhaven Press, 1990); Ronan Paddison, “City Marketing, Image Reconstruction and Urban Regeneration,” *Urban Studies* 30, no. 2 (1993): 339-350.
- 93 Veldwerknooties 24/11/03 en 03/12/03.
- 94 “El plan de regeneración urbana tuvo un impulso por la visita que harán miss Universo 2003, Amelia Vega, y una comitiva de periodistas.” *El Comercio*, “Más atractivos para el turista tiene el centro de Riobamba,” 7 mei 2004.
- 95 *El Comercio*, “Riobamba invirtió 13 000 dólares y no alojó a nadie,” 4 juni 2004.
- 96 “[...] que evocaron al pueblo Cañari y al imperio Inca.” *El Comercio*, “Cuenca aplaudió a la belleza,” 17 mei 2004.
- 97 “La ciudad Patrimonio Cultural de la Humanidad [...] se preparó como sola ella sabe hacerlo cuando se quiere es mostrarse al mundo.” *El Mercurio*, “Cuenca cautivó a las reinas,” 17 mei 2004.
- 98 “Muchas de las hermosas mujeres que ayer sacaron a la ciudad de su cotidianidad, hicieron pública su admiración por Cuenca, por su gente, por su paisaje...” *El Mercurio*, “Cuenca cautivó a las reinas,” 17 mei 2004.
- 99 “Lo que ayer sucedió en la ciudad ya forma parte de su historia.” *El Mercurio*, “Cuenca cautivó a las reinas,” 17 mei 2004.
- 100 *El Comercio*, “Miss Universo trajo muy pocos turistas,” 4 juni 2004.
- 101 Neil Smith en Peter Williams, red., *Gentrification of the City* (London: Unwin Hyman, 1988); Gareth Jones en Ann Varley, “The reconquest of the historic centre: urban conservation and gentrification in Puebla, Mexico,” *Environment and Planning A* 31, no. 9 (1999): 1547-1566.
- 102 Municipalidad de Cuenca, “Informe de labores,” januari 2003, doelstelling 6, www.cuenca.gov.ec/nuevacuidad/inforlab/enero2003/InfLabEne2003.pdf (21 april 2004).

- 103 Municipalidad de Cuenca, "Informe de labores". Bij deze projecten is niet meegeteld de 13,5 miljoen dollar die de gemeente via het programma 'Mejora tu barrio' besteed heeft aan het verharderen van onverharde wegen in woonwijken.
- 104 Interview RJV 05/12/03.
- 105 *El Universo*, "Indígenas protestaron en contra del Gobierno," 10 mei 2004.
- 106 Garcia, "La organización," 104; Glasser, "The growing housing crisis," 150; Pike, *The United States*, 1977, 303-338; Ward, "The Latin American inner city," 1144.
- 107 Thomas Klak, "Contextualizing state housing programs in Latin America: evidence from leading housing agencies in Brazil, Ecuador, and Jamaica," *Environment and Planning A* 25, no. 5 (1993): 653-676; Jorge Landivar, *The role of housing in development models: The case of Ecuador, 1962-1982* (Swansea: Center for Development Studies, University College of Swansea, 1986).
- 108 De fusie van de JNV met MIDUVI werd wettelijk geregeld in *Decreto Ejecutivo*, no. 1820, Registro Oficial no. 461 (14 juni 1994); Voor veranderingen in de functies van de BEV, zie BID, *Ecuador: Programa de apoyo al sector vivienda*, operación no. 1416/OC-EC, 31 juli 2002, 2, punt 1.7, <http://www.iadb.org/extr/doc98/apr/ec1416s.pdf> (21 oktober 2004).
- 109 María Verónica Bastidas, *La producción estatal de vivienda en el Ecuador*, Cuadernos de Políticas Sociales no. 2 (Quito: ILDIS, 1989).
- 110 Freya Schenck, *La movilidad intra urbana en ciudades de tamaño intermedio: El caso Cuenca*, Separata no. 7 (Cuenca: Instituto de Investigaciones de Ciencias Técnicas de la Universidad de Cuenca, 1989), 46.
- 111 C+C Consulcentro, *Síntesis*.
- 112 Het SIV programma wordt mede gefinancierd door de Banco Interamericano de Desarrollo en krijgt technische ondersteuning van de Duitse organisatie Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (GTZ).
- 113 Kattia Acosta Paredes, "The Housing Incentive System in Ecuador: Assessment of Quality Management in Urban Low-Income Housing," paper van HDM Advanced International Training Programme "Architecture and Development," Lund, Zweden, http://www.hdm.lth.se/TRAINING/Postgrad/AD/papers/2001/10_AD2001.pdf (6 oktober 2003); Daphne Frank, "A market-based housing improvement system for low-income families – the Housing Incentive System (SIV) in Ecuador," *Environment and Urbanization* 16, no.1 (2004): 171-184.
- 114 Architect Jenny Albuja, e-mail 29 november 2004.
- 115 MIDUVI, *Sistema de Incentivos para Vivienda SIV: Reglamentos Junio 2000* (Quito: Ministerio de Desarrollo Urbano y Vivienda, 2000); MIDUVI, *Sistema de Incentivos para Vivienda SIV: Reglamento Operativo Junio 2003* (Quito: Ministerio de Desarrollo Urbano y Vivienda, 2003).
- 116 *El Mercurio*, "Costos Construcción: Quito, Guayaquil, Cuenca," supplement *El Constructor*, 4 november 2001, 11.
- 117 Interview CMR 04/12/01.
- 118 EMUVI heeft vanaf de oprichting in 2002 drie programma's opgezet: Los Cerezos, Los Nogales en Los Alisos. Zie *El Mercurio*, "Municipio posterga la entrega de viviendas," 15 december 2003; *El Mercurio*, "EMUVI con nuevos proyectos de vivienda," 29 november 2003; *El Mercurio*, "EMUVI inicia nueva urbanización," 20 december 2003; *El Mercurio*, "Alisos suma III programa de vivienda," 13 augustus 2004; *El Mercurio*, "II Programa de vivienda de EMUVI," 19 november 2004; *El Mercurio*, "Los Nogales en suspenso," 7 april 2005.
- 119 Veldwerknootities 23/01/02.
- 120 Onder burgemeester Fernando Cordero was er bijvoorbeeld een programma getiteld 'Mejora tu Barrio', dat bedoeld was om de aanleg van wegen te subsidiëren. Zijn opvolger gaf het programma de naam 'Un Barrio Para Mejor Vivir'.

- 121 Municipalidad de Riobamba, *Plan local participativo de los barrios precarios de la ciudad de Riobamba: Fase 1, Plan Piloto* (Riobamba: Municipalidad de Riobamba, Departamento de Planificación, 1999).
- 122 “[A]l ser un asentamiento ilegal la imagen urbana que presenta es irregular, cada propietario de su lote de terreno construye su vivienda sin considerar aspectos básicos de diseño arquitectónico y peor urbano produciendo una carencia total de valores.” Municipalidad de Riobamba, *Plan local participativo*, 36.
- 123 Janice Perlman, *The Myth of Marginality: Urban Poverty and Politics in Rio de Janeiro* (Berkeley: University of California Press, 1976), 102-105.
- 124 Interview RCC 05/11/02. Voor kritiek op braakliggende percelen in woonwijken, die in de loop der tijd meestal als dumpplaats gebruikt worden, zie *El Comercio*, “2200 predios son botaderos en Ambato,” 16 maart 2002; *El Comercio*, “El municipio exige cerramientos,” 23 maart 2002; *El Comercio*, “Los lotes baldíos afean el ornato de la ciudad,” 4 december 2003).
- 125 Veldwerknooties 22/10/01.
- 126 Interview CPG 11/12/01.
- 127 Interview CAV 10/12/01.
- 128 Zie *Ley de Régimen Municipal*, Registro Oficial no. 000, Supl. 331 (15 oktober 1971).
- 129 Interview CAV 10/12/01.
- 130 ‘Noelia’ beschrijft de grondverzakkingen die continu plaatsvinden, waardoor de gebouwen ook wegzakken.
- 131 Interview CBL 07/03/02.

3. Wijken in aanleg

Inleiding

Op het eerste gezicht oogde Cooperativa Santa Anita (Riobamba) in 1999 nog niet echt als een wijk. Het was meer een losse verzameling stenen ‘doosjes’ in het zand. De huizen bestonden uit vier muren, een plat dak en veel omhoog stekend wapeningsstaal, als voorbode van nieuwe bouwactiviteiten. Tussen de huizen lag het terrein braak en hier en daar graasde een koe of liep een varken. Mensen zag ik vooral bij de twee centrale waterkranen. Daar verzamelden zich de hele dag door groepjes vrouwen om er om beurten de was te doen – thuis hadden ze geen water. Verder waren de straten leeg en stoffig. Ciudadela Carlos Crespi (Cuenca) bood op het eerste gezicht een levendiger aanblik, niet alleen door de grote variëteit aan woningen maar ook door het vele verkeer dat door de wijk raasde. Op straat waren altijd mensen. Er liep veel minder vee rond en er waren geen centrale waterpunten; de meerderheid van de huishoudens was op de waterleiding aangesloten. Dat deze wijk al langer bestond was op het eerste gezicht duidelijk, maar hoe verliep zo’n wijkontwikkeling, vroeg ik me af. Het antwoord kreeg ik in de jaren die volgden. In de loop van het onderzoek veranderden beide wijken aanmerkelijk van aanzien. De ‘doosjes’ in Santa Anita werden uitgebouwd tot huizen met meerdere verdiepingen, terwijl in Carlos Crespi de stoffige zandwegen veranderden in asfaltwegen. In een voortgaand proces van aan- en verbouw werden privé en openbare ruimten door bewoners en professionals bedacht, gebouwd en weer aangepast, want net als een huis is ook een wijk nooit af.

In dit hoofdstuk besteed ik aandacht aan de ontstaansgeschiedenis en het ontwikkelingsproces van Cooperativa Santa Anita in Riobamba en van Ciudadela Carlos Crespi in Cuenca, en aan de rol die verschillende betrokkenen daarin spelen. Op de eerste plaats gaat mijn aandacht uit naar de initiatiefnemers en de eerste generatie bewoners en grondeigenaren, die het pionierswerk hebben verricht. Daarnaast spelen ook professionals en autoriteiten een belangrijke rol in de ontwikkeling van de woongebieden omdat zij via hun beleid en door aanpassingen in de wet- en regelgeving de ontwikkelingen kunnen stimuleren of afremmen. Aan de hand van gesprekken met betrokken bewoners en professionals reconstrueer ik verschillende momenten in het ontwikkelingsproces van beide wijken. Ik gebruik de begrippen wijk en buurt door elkaar, omdat *barrio* beide kan betekenen. In de Nederlandse context wordt een buurt vaak gezien als geografisch onderdeel van een wijk,¹ maar in Ecuador bestaat die begrippenhierarchie niet in die vorm. *Barrios* maken deel uit van de urbane *parroquias*.

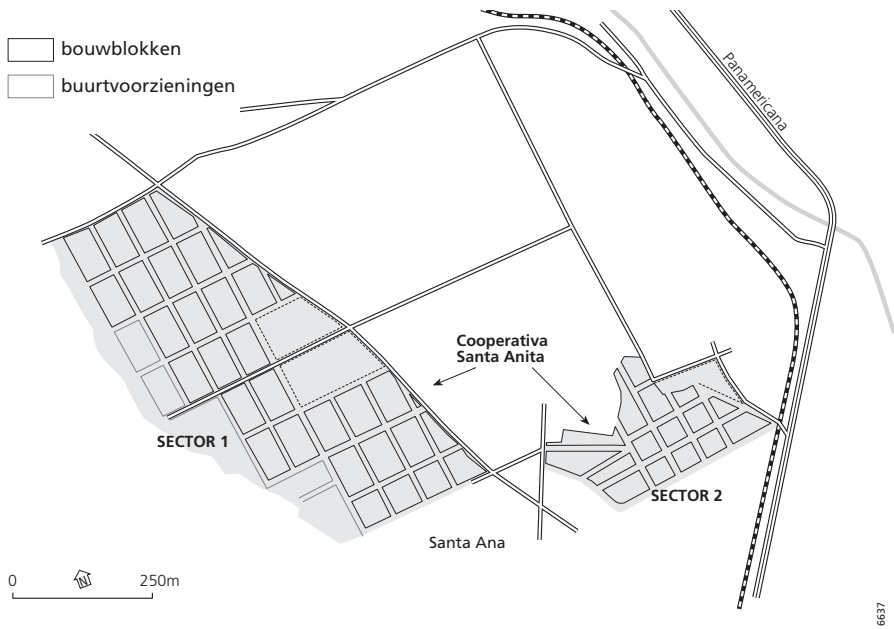
Het veranderingsproces heeft niet alleen betrekking op de fysiek-ruimtelijke ontwikkelingen in de wijken maar ook op de sociale en juridische veranderingen. Een veel gebruikt concept om de ontwikkeling van woongebieden te beschrijven, is het begrip consolidatie. Onder consolidatie wordt meestal verstaan het uitbouwen van fysiek-ruimtelijke voorzieningen en sociale netwerken in samenhang met een toenemende zekerheid van de juridische rechten op grond en woningeigendom.² Kranenburg beschrijft consolidatie als “het ‘volwassen’ worden van de wijk.”³ Het verloop van het consolidatieproces hangt onder andere af van de ont-

staansgeschiedenis van de wijk. Er is een belangrijk verschil tussen een wijk die door de illegale invasie van een gebied is ontstaan en een wijk die gebouwd is op een legaal aangekocht terrein dat vervolgens illegaal is verkaveld en bebouwd. De verschillende aspecten van illegaliteit lopen in de praktijk echter vaak door elkaar heen, waardoor de juridische status van volkswijkbewoners complex is.⁴ De houding van de lokale autoriteiten is belangrijk voor de consolidatie, want zij bepalen of ze de nieuwe wijk tegenwerken, gedogen of helpen bij de legalisering en de aanleg van basisvoorzieningen. Daarnaast wordt de vooruitgang volgens de literatuur beïnvloed door het functioneren van een eventuele wijkorganisatie en door de informele contacten tussen burens, die de samenwerking kunnen bevorderen of juist belemmeren. Als er in een wijk veel huishoudens zijn die familie van elkaar zijn of uit hetzelfde dorp komen, levert dat een andere wijkgemeenschap op dan wanneer huishoudens met uiteenlopende achtergronden bij elkaar wonen.⁵ Al deze factoren bepalen het verloop van de wijkconsolidatie.

In de beperkte betekenis van de fysiek-ruimtelijke ontwikkeling refereert het concept consolidatie zowel aan de bouw van individuele woningen als aan de ruimtelijke verdichting en de infrastructurele verbeteringen op het schaalniveau van de wijk. In studies die zich specifiek op de consolidatie van de gebouwde omgeving richten, worden verschillende opeenvolgende stadia van ontwikkeling onderscheiden.⁶ Huizen worden volgens deze modellen uitgebouwd van eenvoudige en tijdelijke onderkomens zonder basisvoorzieningen via semi-permanente verblijven tot comfortabele huizen die geschikt zijn voor permanente bewoning. Het onderscheid tussen de fasen wordt gemaakt op basis van de gebruikte bouwmaterialen, de woningindeling en de aanwezigheid van basisvoorzieningen zoals water en elektriciteit. Peter Ward besteedt behalve aan deze kenmerken ook aandacht aan de toename van materiële bezittingen (consumptiegoederen) van de huishoudens. Hij gebruikt een index waarmee per woning scores worden gegeven, waarmee hij vervolgens de consolidatiegraad van de wijk als geheel bepaalt. Op die manier legt hij verbanden tussen de schaalniveaus van huis en wijk.⁷

In de fasemodellen worden de consolidatieprocessen van huizen en van de totale wijk voorgesteld als lineaire processen die min of meer gelijk opgaan en een opwaartse lijn vertonen. De consolidatie van woningen hangt volgens sommige auteurs namelijk af van de sociale en juridische verbeteringen in de wijk. Kranenburg stelt bijvoorbeeld dat de bewoners van zijn onderzoekswijk in El Alto, Bolivia, pas in hun woning gingen investeren nadat er met behulp van de autoriteiten basisvoorzieningen in de wijk waren aangelegd.⁸ Als huishoudens in hun woningen gaan investeren, kan op wijkniveau de bebouwingsdichtheid toenemen, totdat een situatie is bereikt waarin alle uitgegeven kavels bebouwd zijn en alle basisvoorzieningen zijn aangelegd. Als grondeigendom gelegaliseerd is en de sociale netwerken goed functioneren, zou er volgens de literatuur sprake zijn van een volledig geconsolideerde wijk. In de praktijk is deze eindfase niet te bepalen, want een wijk is nooit af. In deze modellen wordt de nadruk gelegd op collectieve vooruitgang. Collectieve vooruitgang veronderstelt een goede samenwerking van bewoners in een wijkorganisatie, en de vraag is of die samenwerking wel altijd zo goed verloopt.

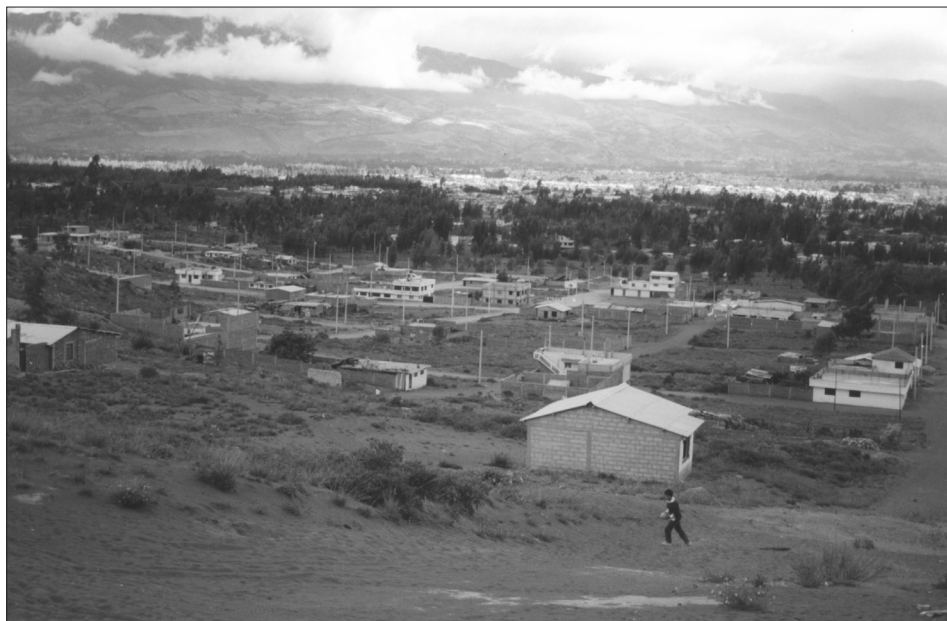
In de leidende paradigma's in stedelijk onderzoek uit de jaren zeventig werd aan volkswijkbewoners meestal een groot saamhorigheidsgevoel toegeschreven. Onder bewoners van arme wijken zou een grotere mate van sociale cohesie heersen dan onder bewoners van rijke wijken. De *neighborhood*, de arme wijk of buurt, zou volgens die gedachte gekenmerkt worden door *neighboring*, een buurtgevoel waarbij burens zich met elkaar verbonden voelen.⁹ Voor die gedachte waren verschillende verklaringsmodellen. Antropologen die werkten in de tra-

Kaart 4: Cooperativa Santa Anita

ditie van Oscar Lewis zochten de verklaring vooral in een gedeelde lotsbestemming, waarbij bewoners van arme wijken zouden vastzitten in een vicieuze cirkel van culturele waarden, gebruiken en gewoonten, die van generatie op generatie in stand worden gehouden – het zogenaamde *culture of poverty* paradigma.¹⁰ Volgens een ander, meer structuralistisch verklingsmodel zou vooral de opbouw van de stedelijke samenleving er de oorzaak van zijn dat arme stedelingen op elkaar zijn aangewezen. Ze zouden geen toegang hebben tot reguliere bestaansbronnen en daarom gedwongen zijn hun eigen, informele maatschappij-binnen-de-maatschappij te vormen.¹¹ In de verschillende modellen werden bewoners van volkswijken niet als individuele actoren maar als groepsleden beschouwd, die samen een soort parallelle maatschappij vormen. Op dit eenzijdige en soms geromantiseerde beeld van volkswijkbewoners is door latere onderzoekers kritiek gekomen.¹² Door niet het collectief maar de individuele actoren centraal te stellen, kan een heel ander beeld naar voren komen. Gerrit Burgwal benadrukt voor zijn volkswijk in Quito bijvoorbeeld dat “inherent tensions and conflicts are part of the dynamics of settlement configuration.”¹³ Om een te sterke nadruk op wijkbewoners als groep te vermijden, bekijk ik de wijk als arena waarin individuele bewoners, gebruikers en externe betrokkenen zoals professionals als actoren optreden.

In de volgende paragrafen beschrijf ik hoe individuele huizen worden (uit)gebouwd en hoe collectieve voorzieningen worden aangelegd. Ik bekijk in hoeverre de ontwikkeling van woningen en wijk aan elkaar gekoppeld is en in hoeverre er sprake is van een lineair model. Gaan bewoners in Cooperativa Santa Anita en Ciudadela Carlos Crespi inderdaad pas in hun woningen investeren als de meest noodzakelijke voorzieningen zijn aangelegd of als legalisering van de wijk en van hun grond in zicht is? Omdat consolidatie ook de sociale ‘groei’ van de wijkgemeenschap betreft, bekijk ik vervolgens of er met de fysieke consolidatie ook een grotere sociale betrokkenheid ontstaat. Met andere woorden: neemt de sociale identificatie

Afbeelding 5: Sector 1 van Cooperativa Santa Anita, 2002

Afbeelding 6: Minga in Cooperativa Santa Anita voor de aanleg van een waterleiding

met de wijkgemeenschap toe als het niveau van voorzieningen en de kwaliteit van woningen en openbare ruimten toeneemt? Om deze vragen te beantwoorden heb ik zowel het schaalniveau van individuele bewoners met hun huishoudens en woningen bekeken als het schaalniveau van de wijk, de wijkorganisatie, de wijkgemeenschap en de invloed van professionals en externe betrokkenen op de ontwikkelingen in de wijken.¹⁴ Ook belicht ik de verschillen tussen Cooperativa Santa Anita en Ciudadela Carlos Crespi. Omdat Cooperativa Santa Anita een relatief jonge wijk is, waarvan documenten over de ontstaansgeschiedenis in archieven zijn terug te vinden en waar de problemen rondom legalisering nog in volle gang zijn, hebben de meeste beschrijvingen in dit hoofdstuk betrekking op Cooperativa Santa Anita.

Cooperativa de Vivienda Santa Anita, Riobamba

Stichting van de Cooperativa

‘Santa Anita’ is de naam van een woningcoöperatie in Riobamba die op 23 januari 1990 door dertien personen werd opgericht en waar ruim tien jaar later ongeveer vijfhonderd mensen lid van waren.¹⁵ Een woningcoöperatie is een door de overheid gestimuleerde en gecontroleerde organisatievorm die tot doel heeft burgers uit sociaal zwakke groepen aan betaalbare huisvesting te helpen. Het stimuleren van coöperaties paste in de jaren zestig in het door de Alliance for Progress gevoerde beleid dat de sociale onrust onder de stedelijke armen moest wegnemen. De Ecuadoraanse *Ley de Cooperativas* stelt: “Dat in landen zoals de onze, die bezig zijn zich te ontwikkelen, het coöperativisme een belangrijke factor is in de realisering van sociale verbeteringsprogramma’s; [...] Dat het coöperativisme bovendien een adequaat systeem is om deze structurele veranderingen op een geordende en democratische wijze te bereiken, zoals ons Land nodig heeft.”¹⁶ Sindsdien is de coöperatieve organisatievorm bij mensen uit de lagere sociale klassen populair gebleven. In een land waar de overheid decennialang een slecht functionerend volkshuisvestingsbeleid heeft gevoerd, was het lidmaatschap van een woningcoöperatie voor stedelijke armen jarenlang een van de weinige alternatieven om toegang te krijgen tot goedkope bouwgrond. Richtlijnen voor het functioneren van woningcoöperaties werden vastgelegd in aparte wet- en regelgeving. Die wetten zouden misbruik en grondspeculaties moeten tegengaan, maar in de praktijk werden de regels massaal overtreden. In Cooperativa Santa Anita is dat ook gebeurd, vooral door de oprichters en bestuursleden van de coöperatie. De valse start die de wijk daardoor maakte, heeft een lange nasleep gehad.

De basisgedachte van een woningcoöperatie is dat de leden in plaats van geld hun eigen arbeidskracht inbrengen in de vorm van collectieve ploegendiensten die *mingas* worden genoemd.¹⁷ *Mingas* zijn in de Andes een traditionele vorm van reciprociteit waarbij arbeid wordt uitgeruild, maar in de *sierra* van Ecuador gebruiken instellingen deze culturele gewoonte om goedkoop projecten te kunnen realiseren. Het wordt in het hoogland impliciet als een plicht gezien dat burgers meedoen aan *mingas* van buurt- en overheidsinstellingen en er staan vaak sancties tegenover om mensen te dwingen mee te doen. De *andino* basiswaarde van persoonlijke wederkerigheid is door dit geïnstitutionaliseerde gebruik verdwenen.¹⁸ Mensen doen alleen mee als ze daar zin in hebben, anders betalen ze liever de boete. Dit principe van de ‘verplichte’ *minga* vormt ook onderdeel van de woningcoöperaties. Doordat de leden bij inschrijving akkoord gaan met het inzetten van hun arbeid, kunnen de kosten van de wijkaanleg beperkt blijven.

Er zijn in Cooperativa Santa Anita drie groepen rechtstreeks betrokken bij de inrichting van de woonomgeving: eigenaar-bewoners, grondeigenaren die buiten de wijk wonen en huurders. De eerste groep bestaat voornamelijk uit mensen uit de lagere middenklasse die coöperatielid werden omdat het voor hen vrijwel de enige mogelijkheid was om in het bezit te komen van bouwgrond.¹⁹ Zij kochten een perceel op het terrein van de coöperatie, dat op basis van gezamenlijke inspanningen van de leden tot een woonwijk werd ontwikkeld. De eigenaar-bewoners zijn voor het merendeel afkomstig uit de dorpen rond Riobamba. Ze zijn destijds naar de stad getrokken op zoek naar werk. Meestal hebben ze eerst in een huurwoning in het centrum van de stad gewoond voordat ze in Santa Anita een perceel kochten en er een eigen huis bouwden. De tweede groep bestaat uit mensen die ergens anders wonen maar lid werden van de coöperatie om te profiteren van de doorverkoop van grond, of om het aangekochte perceel te bebouwen en te verhuren als een extra bron van inkomsten. Het zijn leden die wel grondeigenaar zijn, maar geen wijkbewoner. Hoewel dit wettelijk verboden is, werden ze door het eerste bestuur evengoed tot de coöperatie toegelaten. Daarnaast wonen er in Santa Anita nog enkele huurders of mensen die een huis onder andere voorwaarden in gebruik hebben. Ze zijn geen lid van de coöperatie en hebben er geen grond of woning in eigendom, maar ze zijn wel van de wijkvoorzieningen afhankelijk. Zij nemen de zwakste positie in met betrekking tot de zeggenschap over hun woongebied. Ik beperk me in deze studie tot de mensen die in Santa Anita wonen, dus de eigenaar-bewoners (leden) en de overige bewoners (niet-leden).²⁰

Het woongebied heet net als de organisatie 'Cooperativa de Vivienda Santa Anita'. In het alledaags taalgebruik hebben bewoners het meestal over 'de coöperatie' als ze over hun wijk spreken. De wijk ontstond toen de woningcoöperatie in het jaar van oprichting een terrein van drieëntwintig hectare kocht in de rurale *parroquia* Licán ten noordwesten van de stad, die onderdeel uitmaakt van het kanton Riobamba. Vroeger behoorde de grond van Cooperativa Santa Anita tot de hacienda Santa Ana, die eigendom was van de erven Darquea Díaz. De wijk ligt dus buiten de stadsgrens van Riobamba maar binnen de stedelijke invloedssfeer. Volgens de gemeente valt Licán onder de jurisdictie van het lokaal bestuur in Riobamba en daarom zijn daar de regels van het Plan de Desarrollo Urbano de Riobamba (Stedelijk Ontwikkelingsplan) van toepassing.²¹ Dat betekent voor de coöperatie dat de grond legaal is aangekocht (het is dus geen invasiewijk) maar dat voor het opdelen, ontwikkelen en bebouwen van het terrein toestemming van de lokale autoriteiten nodig was. Het terrein ligt relatief ver van de provinciale weg Riobamba-Quito en om er te komen moet je over het grondgebied van een andere coöperatie, San Pedro de Riobamba. Voor het terrein, dat de leden 'Sector 1' noemen, betaalde de coöperatie tweeënveertig miljoen sucres (destijds ongeveer zevenenveertigduizend dollar). Het loopt op in hoogte van 2860 meter aan de stadskant tot 2940 meter aan de meest noordelijke rand en grenst aan een oudere buitenwijk, Santa Ana, die al langer bewoond is. De overige omringende terreinen van andere woningcoöperaties liggen braak; het zijn grote zandvlaktes met hier en daar een groepje Eucalyptusbomen.

In een poging van verschillende woningcoöperaties uit noord-Riobamba, waaronder Santa Anita, om gezamenlijk toestemming te krijgen voor het ontwikkelen van hun terreinen dienden ze in mei 1991 bij de gemeente Riobamba een verzoek in om toestemming te verlenen voor de ontwikkeling van deze gebieden tot woonwijken. De gemeente Riobamba reageerde afwijzend op dat verzoek en benadrukte dat elke woningcoöperatie de wettelijke plicht heeft vóóraf te verifiëren of een gebied geschikt is voor de aanleg van basisvoorzieningen, dus voordat het terrein verkaveld wordt. Omdat een deel van de coöperatie Santa Anita op een

hoogte van 2940 meter boven zeeniveau ligt, is de grond volgens de gemeente per definitie ongeschikt als woongebied omdat er op die hoogte geen waterleidingen en rioleringen kunnen worden aangelegd.²² De conclusie van de gemeente was dan ook dat de ontwikkeling van de coöperatieterreinen niet op steun van de lokale overheid hoefde te rekenen.

Een vergelijkbaar verzoek om goedkeuring werd in 1992 door het coöperatiebestuur ingediend bij een andere overheidsinstantie, de Consejo de Coordinación Agraria, een orgaan dat in die tijd de ontwikkeling van rurale gebieden controleerde in het kader van de Wet op de Agrarische Hervormingen. In het verzoek staat dat het gebied in driehonderdvier percelen zou worden verdeeld, bestemd voor de bouw van rurale woningen.²³ Deze instantie wilde het verzoek om goedkeuring van de ontwikkeling van het terrein wél in, waardoor het coöperatiebestuur zich gesterkt zag in de plannen voor verkaveling en gronduitgifte. Deze tegenstrijdige besluiten illustreren hoe twee overheidsorganen elkaar kunnen tegenwerken bij het plannen van stedelijke groei, omdat niet duidelijk is hoe de wettelijke bevoegdheden liggen: de nationale instantie Consejo de Coordinación Agraria gaat over de ontwikkeling van rurale gebieden, terwijl het lokaal bestuur van Riobamba over de ontwikkelingen in het kanton (inclusief de rurale *parroquias*) gaat.²⁴ Dit probleem van overlappende jurisdicties heeft ook in andere steden een rol gespeeld bij de gebrekkige planologie van uitbreidingsgebieden door de overheid.

Behalve problemen met de autoriteiten ontstonden er in Cooperativa Santa Anita ook interne onregelmatigheden en daardoor spanningen tussen de bewoners. Ondanks het ontbreken van de gemeentelijke toestemming werden in de jaren die volgden in hoog tempo percelen verkocht, maar de grondtransacties werden niet consequent in de boeken bijgehouden en al snel raakte de koepelorganisatie van coöperaties, de Dirección Nacional de Cooperativas, gealarmeerd. Die hield eind 1990 een inspectie van de boekhouding en constateerde verschillende wantoestanden.²⁵ Een jaar later meldden enkele ongeruste coöperatieleden nieuwe financiële ongeregelheden, waarop de koepelorganisatie een tweede inspectie aankondigde die plaatsvond in maart 1992. Tijdens de inspectie werd geconstateerd dat de boekhouding verslechterd was doordat de coöperatie inmiddels meer leden had en de administratie dus complexer was geworden. Hoewel de boekhouding niet op orde was en de gemeente de gronduitgifte als illegaal bestempelde, gingen de coöperatiebestuurders van Cooperativa Santa Anita door met het verkopen van percelen, vaak aan kansarme families die op zoek waren naar een plek om te wonen.

Begin 1992 kocht de coöperatie een nieuw terrein van vijfenhalf hectare aan dat naast het eerste terrein ligt en 'Sector 2' genoemd werd. Dat terrein ligt dicht bij de provinciale weg Riobamba – Quito en grenst niet direct aan Sector 1 (zie kaart 4). Sector 2 is vlakker, kleiner en beter bereikbaar dan Sector 1 en is in de jaren na 1992 sneller tot ontwikkeling gekomen. De Consejo de Coordinación Agraria stemde opnieuw in met het verzoek om het aangekochte terrein in percelen te verdelen voor de bouw van rurale woningen. Er zouden honderdvijfentwintig percelen komen. De basis voor de ontwikkeling van de beide sectoren was een grof geschetst urbanisatieplan, waarop de geplande percelen en enkele openbare ruimten stonden aangegeven voor groenvoorzieningen, een lagere school, een crèche, een kerk en een klooster.²⁶ Net als bij Sector 1 werd ook Sector 2 “[...] onmiddellijk in percelen verdeeld en verkocht aan willekeurig welk persoon die geld heeft zonder de voorwaarden voor lidmaatschap in acht te nemen [...]”²⁷ Sommige leden hadden volgens de wettelijke regels geen lid mogen worden bijvoorbeeld omdat ze al over een woonruimte beschikten of omdat iemand anders in het gezin al lid was.

De rol van de manager die verantwoordelijk was voor de dagelijkse gang van zaken in de coöperatie, *señor* César Escalante, is in deze beginperiode bepalend geweest voor de manier waarop de wijk zich ontwikkelde. Hij was de initiatiefnemer voor de oprichting van de coöperatie, hij zorgde voor de aankoop van de twee terreinen, en vervolgens benoemde hij zichzelf tot manager van de coöperatie. Een coöperatiebestuur bestaat officieel uit een gekozen president die tevens coöperatielid moet zijn, een aangewezen manager die geen coöperatielid hoeft te zijn en die voor zijn taak als dagelijks leider betaald krijgt, en enkele andere gekozen bestuursleden uit de coöperatie. Daarnaast is er een raad van toezicht, geleid door een gekozen president en gevormd door enkele coöperatielieden. Als zelfbenoemd manager kon Escalante de koers van de organisatie en de ontwikkeling van het woongebied bepalen. Hij onderhield goede contacten met enkele hooggeplaatste autoriteiten, hoewel hij bij de gemeente bekend stond als een grondspeculant. De financiële ongeregelde baarden een groeiende groep bewoners echter zorgen: ze waren bang dat ze werden opgelicht.

Een van de vrouwen die een tijd actief was in het coöperatiebestuur, 'Avelina', beschreef samen met haar nichtje 'Margarita' de beginperiode als volgt:

'Avelina': Omdat het hier illegaal was, waren er kopers die wat wilden [bouwen] en kopers die dat niet wilden. Er waren mensen zoals wij die hier een huis wilden bouwen. Maar mensen die zich alleen wilden verrijken, vulgair gezegd, kochten drie, vier percelen terwijl ze al een huis in Riobamba hadden. Maar de schuld lag niet alleen bij de [leden van de] coöperatie, maar bij degenen die verkochten, het bestuur, de manager die het verkocht. Dat is het probleem.

'Margarita': In de *Ley de Cooperativas* staat dat zij die nog geen huis hebben, recht hebben op het kopen van een perceel. Maar dit was illegaal, dus de manager liet iedereen die dat wilde en kon [een perceel] kopen.

'Avelina': Willekeurig. Dat wil zeggen, hij bracht ze op de markt als hij daar zin in had. En dat kon omdat het illegaal was. Dat is niet de schuld van de kopers; dat is de schuld van de bestuursleden en vooral van de manager die dat deed om zich te verrijken. Wij armen betaalden wat we konden, omdat we hier kwamen wonen met alles wat we hadden. Wij kwamen hier omdat we nog niets hadden en wij merkten dat er aan alles behoefte was. Maar zij die al [een huis] hebben, welke behoefte hebben zij? Het terrein verplicht ze tot niets, het wordt meer waard. Ze komen wanneer ze er zin in hebben en ze verkopen het wanneer ze daar zin in hebben. En ze verdienen eraan, want ze verdienen aan de waardeverhoging, terwijl wij te lijden hebben onder het [gebrek aan] water, wij hebben aan alles gebrek. Alles, alles, alles. [...] Er is een enorme ongelijkheid, maar dat is niet toevallig, nee, dat komt door het bestuur dat maar deed wat ze gedaan heeft. En toen wij ons daarvan bewust werden, toen we vooruit wilden op de legale weg, ontstonden er zoveel problemen dat het geworden is zoals het nu is, met een verlamde coöperatie.²⁸

Aan veel reglementen uit de wet op de coöperaties werd niet voldaan: leden verkochten onderhands percelen door, ze ruilden percelen zonder dat het geregistreerd werd, sommige leden hadden meerdere percelen, de president van de Raad van Toezicht was niet eens lid van de coöperatie, en er werden geen jaarstukken aan de koepelorganisatie overhandigd.

Na de eerste onregelmatigheden in de ledenadministratie en de boekhouding volgde een lange geschiedenis van administratieve controles en interventies door inspecteurs van de koepelorganisatie Dirección Nacional de Cooperativas. Halverwege 1992 besloot de Dirección Nacional de Cooperativas de leiding over de coöperatie tijdelijk over te nemen, maar die

interventie werd uiteindelijk niet uitgevoerd en het coöperatiebestuur kon weer op dezelfde voet verdergaan. In de vier jaar die volgden bleef manager César Escalante aan de macht, waarbij hij zich volgens een verslag van inspecteur Correa ontpopte als een ware alleenheerser. Leden die twijfels uitten of kritiek hadden, werden uit de coöperatie gezet. De overige bestuursleden waren volgens dat rapport tot marionetten gedegradeerd, die tot taak hadden een rookgordijn op te trekken zodat illegale praktijken konden doorgaan. In maart 1997 vroegen enkele leden van de coöperatie bij de Dirección Nacional de Cooperativas opnieuw om een inspectie van de administratie, maar de inspecteur werd tot tweemaal toe de toegang tot het kantoor geweigerd. Twee maanden later had inspecteur Napoleón Correa wel succes en kon hij onder begeleiding van enkele hoge functionarissen de stukken in beslag nemen. Er waren in 1997 inmiddels vierhonderdvijfzeventig percelen verkocht, al dan niet met de benodigde eigendomsdocumenten. Veel gezinnen waren begonnen met de bouw van hun huis en enkele tientallen gezinnen woonden er al. De sociale noodzaak voor een goede ontwikkeling van het gebied nam toe en de spanningen tussen de leden liepen op. Veel leden kozen partij voor of tegen *señor* Escalante. Degenen die hem steunden, vonden dat hij veel vooruitgang had geboekt, ondanks het smeergeld dat ze daarvoor aan hem en aan derden hadden moeten betalen, terwijl zijn tegenstanders zich financieel voelden opgelicht. Er waren regelmatig woordenwisselingen, vooral tijdens wijkvergaderingen die soms uitliepen op vechtpartijen.

Het rapport van inspecteur Correa werd in juli 1997 gepresenteerd. Het was uiterst kritisch over de handelwijzen van de manager. Uit angst voor ruzies en bedreigingen riep Correa de hulp in van politieagenten, die tijdens de presentatie toezicht kwamen houden, maar César Escalante en zijn aanhangers kwamen niet. Intussen gebruikte Escalante zijn contacten met politieke kopstukken om Correa uit zijn positie te laten ontheffen. Tegen de inspecteur werd een lastercampagne gestart.²⁹ De inhoud van het rapport miste zijn effect echter niet. Begin 1998 stelde de koepelorganisatie een externe accountant aan die de boekhouding van januari 1992 tot eind juni 1997 nog eens grondig onder de loep nam. Hij constateerde net als velen voor hem grove onregelmatigheden in de boekhouding. Er ontbrak volgens hem een bedrag van ruim twaalf miljoen sucres (ongeveer drieduizend dollar in 1997) in de boeken. Na alle negatieve berichten werd de druk op het bestuur om af te treden uiteindelijk te groot en er werd een nieuw, democratisch gekozen bestuur aangesteld. Enkele ex-bestuurders verkochten hun percelen en verdwenen voorgoed uit de coöperatie. Anderen, waaronder César Escalante, behielden hun grond maar lieten zich steeds minder in Cooperativa Santa Anita zien.

Toen het oprichtingsbestuur na zeven jaar was afgetreden, zagen steeds meer leden daarin een bevestiging dat ze jarenlang door hun eigen bestuurders waren opgelicht. Eind 1998 besloot het nieuwe coöperatiebestuur te proberen iets van het vermoedelijke financiële verlies terug te krijgen. Bij het doorrekenen van de boekhouding kwamen ze uit op een tekort dat veel hoger was dan de accountant berekend had, geen twaalf miljoen maar ruim vijfhonderd miljoen sucres (met een omgerekende waarde van bijna vierenzeventigduizend dollar in 1998). Ze dienden bij de rechter een juridische aanklacht in en de zaak werd uitgevochten tot aan de Hoge Raad. César Escalante op zijn beurt eiste van zijn opvolger een schadevergoeding wegens aantasting van zijn goede naam, maar zijn aanklacht werd door de Hoge Raad niet ontvankelijk verklaard. In mei 2003 werd hij bij verstek veroordeeld tot vier jaar gevangenisstraf voor oplichting van de coöperatie.³⁰ Naar verluidt woont hij nu in de Verenigde Staten.

Onderlinge verdeeldheid in de wijk

De ontstaansgeschiedenis van de Cooperativa Santa Anita is niet uniek. In verschillende studies wordt melding gemaakt van grondspeculanten die misbruik maken van de wetgeving voor woningcoöperaties.³¹ Zij ondermijnen de toch al weinige volkshuisvestingsinitiatieven die er zijn. Hoe heeft een manager als César Escalante zo lang ongestoord zijn gang kunnen gaan? Toen ik begin 1999 voor het eerst in de coöperatie kwam, waren er zoveel ruzies en problemen dat ik moeite had zicht te krijgen op de complexiteit van de sociale relaties. Jaren later sprak ik opnieuw met bewoners over deze periode, en toen werd me duidelijk dat sommige bewoners wel degelijk de voordelen hadden gezien van de bestuursmethode die Escalante hanteerde.³²

César Escalante beschikte in zijn tijd als manager over een belangrijk netwerk van sociale contacten binnen diverse overheidsinstanties. Zijn bestuursstijl werd gekenmerkt door patroon-cliëntrelaties met de coöperatieleden en onderhandse deals met autoriteiten. Die aanpak wierp soms zijn vruchten af. Escalante zorgde onder andere voor de aanleg van een elektriciteitsnetwerk, waardoor bewoners het gevoel hadden dat de manager voortvarend te werk ging. Wijkbewoner 'Jorge' vindt achteraf dat de wijkontwikkeling sinds het vertrek van manager Escalante stil is komen te liggen: "We zijn gebleven daar waar we gekomen waren ten tijde van die meneer die ondervraagd is, omdat ze dachten dat hij geld stal en zo. Nou goed, ik geloof dat elke autoriteit steelt, de een misschien wat meer dan de ander."³³ Omdat corruptie in Ecuador wijdverbreid is – Ecuador behoort tot de veertien meest corrupte landen ter wereld –³⁴ en zij als stedelijke armen meer hebben aan iemand die zijn weg weet in het systeem en vooruitgang weet te boeken, dan iemand die volgens de wet opereert maar strandt in het bureaucratische systeem, begrijpt hij niet dat de manager 'alleen' vanwege verduistering door de coöperatieleden is weggestuurd.

Achteraf hadden de meeste bewoners gemengde gevoelens over de roerige periode. Ze hadden het idee dat er wel veel gebeurde om de wijk vooruit te helpen, maar dat de prijs daarvoor (te) hoog was. 'Vilma' zei: "hij deed wel wat, maar hij buitte ons uit omdat de helft voor de coöperatie was en de helft voor hem."³⁵ Bewoonster 'Marisa' vond achteraf dat de leden zelf mede schuld hadden aan de gehele affaire, omdat ze de manager zijn gang lieten gaan. Ze weet de problemen die er jaren later nog waren met de legalisering van de wijk deels aan het slechte imago dat ze als wijk hadden opgebouwd.

'Marisa': [...] vroeger, toen we net met de coöperatie begonnen, accepteerden we allemaal wat de manager ons zei. Als de manager zei "we gaan smeergeld betalen zodat ze ons dat of dat geven," dan deden we dat.

CK: Wie was de manager in die tijd?

'Marisa': Licenciado César Escalante.

CK: Oh ja.

'Marisa': Hij was dat, en wij accepteerden allemaal wat hij zei, met als gevolg dat, niet zozeer door hem maar doordat wij alles accepteerden wat er gebeurde, dat we nu de percelen hebben zoals ze zijn, dat wil zeggen illegaal. We horen niet bij de stad en niet bij het platteland, we zijn urbaan-marginaal. De problemen die we met de gemeente hebben, omdat ze ons geen water geven, omdat ze ons niets geven, is misschien omdat we alles accepteerden wat Licenciado Escalante ons zei. Niet dat hij alleen schuld heeft, de grootste schuld hebben we zelf, omdat we alles accepteerden. Omdat we geen nee zeiden.³⁶

Als zijn werk achteraf positief beoordeeld werd, dan was dat omdat César Escalante er vanaf het begin in slaagde de nieuwe wijkbewoners een gevoel van saamhorigheid te geven, bijvoorbeeld door buurtfeesten te organiseren. De feesten versterkten het vertrouwen in elkaar en in de leiding. ‘Ana’ zei net als haar buurvrouw ‘María’ dat er in de periode van Escalante veel meer feesten in de wijk waren. Zelfs de stichtingsdag van de wijk werd toen gevierd, want de vroegere manager initieerde dat soort dingen: “dan zei hij “kom laten we dat vieren”.³⁷ ‘María’ zei dat die feesten natuurlijk wel wat geld kostten, maar dat iedereen in de coöperatie toen in elk geval heel betrokken was.³⁸ Dat er in de sociale relaties tussen de bewoners en de manager wel sprake was van een duidelijke hiërarchie, waarbij de manager vooral de meest loyale aanhangers beloofde, werd onder andere bevestigd door *señor* ‘Salazar’. Hij vertelde dat er ten tijde van Escalantes leiderschap een soort “oligarchie” in de wijk was waar hij zelf ook toe behoorde.³⁹ Toen er steeds meer negatieve verhalen de ronde deden, groeide de kloof tussen loyale en wantrouwende leden. Zo was er het verhaal van een vrouwelijk lid dat de aanschafprijs van haar perceel twee keer heeft moeten betalen omdat Escalante het stuk grond anders van haar dreigde af te pakken.⁴⁰ Het aanvankelijk opgebouwde vertrouwen sloeg om in een tweespalt tussen ‘vrienden’ en ‘vijanden’ van Escalante.

Die tweespalt bleef ook na zijn aftreden nog jaren voortduren. In 1999 maakte ik een incident mee dat illustreert dat twee jaar na zijn vertrek de gemoederen nog hoog konden oplopen. Op 12 april van dat jaar vond er in Cooperativa Santa Anita een inspectie plaats van een onderzoeksrechter die de juridische aanklacht van de coöperatie tegen *señor* Escalante in behandeling had. Hij zou naar de wijk komen om te zien welke bijdrage Escalante in zijn functie van manager aan de wijk geleverd had. César Escalante was er zelf ook, vergezeld door een grote groep familieleden en vrienden die geen lid waren van de coöperatie. Escalante en zijn aanhangers waren duidelijk in de meerderheid en gedroegen zich provocerend; ze schreeuwden en daagden enkele omstanders uit. Het belang van deze inspectie door de rechter voor Escalante was groot: niet alleen hoopte hij onschuldig verklaard te worden voor de aanklacht die de coöperatie tegen hem had ingediend, ook hoopte hij dat zijn eigen eis tot een vergoeding van twee miljoen sucres (toen ongeveer tweehonderd dollar) wegens geleden schade aan hem zou worden toegekend.

Escalante sprak de rechter en de menigte met luide stem toe en vertelde welke grote werken er onder zijn leiderschap tot stand gekomen waren. Hij wees op een kleuterschooltje, het buurthuis, het sportveld en op de ‘kerk’, een leegstaand bouwwerk met drie muren en een dak dat een kerk moest worden maar nooit was afgebouwd. Toen ontspoon zich een massale woordenwisseling tussen de voor- en tegenstanders. De aanhangers riepen luid dat Escalante tenminste projecten van de grond had weten te krijgen en dat het huidige bestuur nog niets aantoonbaars had gedaan. Ook riepen ze dat door het slechte bestuur van zijn opvolgers de kerk nooit was afgemaakt. De tegenstanders riepen dat de gebouwen die hij zojuist aanwees niet *zijn* verdienste waren, maar die van de leden en bewoners zelf, die ze immers eigenhandig in *mingas* hadden gebouwd. Ze zeiden dat Escalante de coöperatie failliet had achtergelaten en dat er daardoor geen geld meer was om projecten zoals de kerk af te maken, iets wat de huidige directie niet aangerekend kon worden. Ze waren vooral verbitterd over het feit dat Escalante hun gezamenlijke verdiensten nu als een persoonlijke daad presenteerde en daarmee zijn eigen wanprestaties trachtte te verhullen. Elke groep had zijn eigen interpretatie van de loop van de gebeurtenissen.

Telkens wanneer de relatie tussen de ex-manager en de coöperatie aan de orde werd gesteld, werden die tegengestelde interpretaties op het spits gedreven, hoewel sinds zijn vertrek de

onderlinge verhoudingen wel verbeterd waren. ‘Marisa’ vertelde dat de relaties tussen burens sinds die inspectie door de onderzoeksrechter in 1999 “behoorlijk genormaliseerd” waren.⁴¹ ‘Eva’ zei dat Escalante na zijn afzetting nog wel regelmatig langskwam en dat er dan telkens ruzies tussen voor- en tegenstanders ontstonden. Maar na verloop van tijd kwam hij niet meer en namen die ruzies af.⁴² Nadat de ergste conflicten tussen de voor- en tegenstanders van Escalante waren geluwd, richtte de kritiek zich al snel op de nieuwe bestuursleden – en op nieuwe problemen. De meeste aanhangers van Escalante woonden namelijk in Sector 1, het gebied waar tijdens zijn bestuur diverse gemeenschappelijke voorzieningen waren aangelegd, zoals het buurthuis en het sportveld. De bewoners van Sector 2 voelden zich jarenlang benadeeld omdat ze wel in *mingas* meewerkten aan de aanleg van die voorzieningen, terwijl er in hun deel van de wijk nooit voorzieningen kwamen. Als reactie daarop gingen ze steeds vaker hun eigen *mingas* organiseren, ook nadat er een nieuw gekozen bestuur was aangetreden. Omdat Sector 2 aanzienlijk kleiner is dan Sector 1 en er verschillende huishoudens wonen die familie van elkaar zijn, werd de onderlinge band tussen de bewoners van Sector 2 erg hecht. Bij sommige bewoners van Sector 1 zetten die afzonderlijke activiteiten kwaad bloed, terwijl anderen zich juist aangetrokken voelden door de voortvarendheid waarmee ze in Sector 2 te werk gingen. De oude tegenstellingen kregen een nieuwe aanleiding en een nieuwe vorm, maar bleven in zekere zin gewoon voortbestaan.

‘Dolores’, die met haar gezin pas twee jaar in Cooperativa Santa Anita (Sector 1) woonde toen ik haar in 2002 sprak, vertelde over de verdeeldheid tussen de bewoners van de twee sectoren. Het bestuur van Escalante had zij niet meegemaakt, maar de onderlinge twisten waren haar niet ontgaan. De constante ruzies waren in haar ogen zo contraproductief dat ze spijt had dat ze in Cooperativa Santa Anita was gaan wonen.

‘Dolores’: We hebben nooit iets van coöperaties af geweten, want als we dat wel gedaan hadden, hadden we ergens anders iets gekocht. Een kleiner [huis] misschien, dat weet ik niet. Hier kochten we het vooral omdat het goedkoop was, maar we hebben nog nooit in een coöperatie gewoond en we wisten niet hoe dat was. Maar de organisatie is een totale chaos. Niemand is het met elkaar eens. [...] Er zijn maar weinig mensen die goede ideeën hebben die kunnen worden uitgevoerd, terwijl ze de kracht en de deelname van iedereen nodig hebben. Om iets uit te voeren – stel de president van de coöperatie wil bij de gemeente iets gaan reclameren – dan komt er één persoon opdagen, of twee, of drie. Ze zeggen tijdens de wijkvergadering “op die en die dag gaan we naar de gemeente” om over iets te klagen. Maar dan gaat niet iedereen, dan gaan er maar heel weinig. Daar bovenop heffen ze een boete van vijf dollar, maar ze gaan nog steeds niet, er gaan er maar weinig. Het is een totale desillusie. Mijn oom, die verstand heeft van coöperaties, zei “als het een coöperatie is, is het beter en gaat het veel sneller.” En nu zeggen we “waarom heeft hij dat gezegd? Hij moet niet liegen.” [...]

Er zijn hier mensen die ruzie maken met de mensen van daar [Sector 2] en die zijn het ergst, zij maken de meeste problemen. Ze zeggen dat de mensen van daar de dienst proberen uit te maken maar dat is niet zo, maar ik denk dat ze een persoonlijke afkeer van ze hebben. Daardoor verslechteren de zaken en dat benadeelt veel meer mensen.

CK: Heeft dat iets met die andere manager te maken?

‘Dolores’: Nee, want wat er vroeger gebeurde is nu voorbij en bovendien zeggen ze dat de meerderheid van de bewoners hier achter hem stond. Maar ze blijven

er ruzie over maken. Ik weet niet hoe de mensen daar erover denken maar hier verdedigen ze hem. Er zijn groepen. Er zijn groepen die het niet met elkaar eens zijn. [...]

Er zijn mensen die de vorige manager steunen en andere niet. Dat is nu nog zo, nog steeds, dat is hier hetzelfde gebleven. Ze zijn het niet met elkaar eens. Anderen zijn het wel met elkaar eens. Maar in de tijd dat we hier nu wonen zijn we gedesillusioneerd geraakt, omdat het best vooruit zou kunnen gaan. Nu kunnen er twintig jaar voorbij gaan en dan hebben we nog niets, niets! En ik heb tegen mijn man gezegd dat we dit [huis] maar moeten verkopen als het gelegaliseerd wordt. Dat gaan we tenminste proberen. Maar er is eigenlijk geen hoop op legalisering. Zo staan we er voor.⁴³

De verklaringen voor de verdeeldheid waren velerlei. *Don* 'Pedro' dacht dat het gebrek aan eenheid niet alleen te maken had met de ruzies die *señor* Escalante veroorzaakte, maar ook met het feit dat de wijkpresident die op dat moment de functie bekleedde, uit Sector 2 kwam. Daar was volgens hem meer eenheid en waren de bewoners "rationeler". De bewoners in zijn deel van de wijk vond hij "gesloten" van karakter.⁴⁴ 'Ana', die eveneens in Sector 1 woonde, dacht dat de verschillen tussen de beide sectoren veroorzaakt waren doordat de bewoners van Sector 2 alleen voor zichzelf werkten en daardoor haar sector marginaliseerden. Ze zei verder dat er ook binnen haar eigen sector meningsverschillen waren, vooral tussen de mensen die hoger op de berg woonden en de mensen beneden, omdat ze hogerop verder naar de voorzieningen moesten lopen en zich daardoor achtergesteld voelden. Eigenlijk wilden de bewoners dan een zelfde voorziening in 'hun' gedeelte.⁴⁵

Ook 'Eva' (Sector 2) zei dat er in Sector 1 verdeeldheid tussen 'beneden' en 'boven' was. Ze dacht dat dat kwam doordat de bewoners bovenin geen waterleiding konden krijgen vanwege de hoogte van het terrein. Ze begreep hun bezwaren wel: de mensen boven op de heuvel moesten een tankauto van de gemeente laten komen om hun waterreservoir te vullen en dat kostte ze soms wel veertig dollar per maand. In haar eigen sector zorgden ze dat ze zulke problemen samen oplosten, zo was haar ervaring. Dan betaalde elk huishouden bijvoorbeeld tien dollar en daarmee legden ze een waterslang aan. Maar de bewoners in het achterste deel van de coöperatie wilden volgens haar niet aan dit soort buurtinitiatieven meedoen.⁴⁶ Zo was er een initiatief om een golf van inbraken tegen te gaan door een politiepost in de wijk te vestigen. De politie stelde als voorwaarde dat er elke avond een paar wijkbewoners mee zouden lopen op hun ronde door de wijk, om te weten wie er niet in de wijk thuishoorde en wie wel, om zo nieuwe inbraken te kunnen voorkomen. Maar geen van de bewoners had daar zin in en de politiepost kwam er niet.

Volgens 'Marisa' waren ze in haar sector beter in het bekritisieren van elkaar dan in het samenwerken.⁴⁷ Maar 'Janneth' dacht omgekeerd dat de sfeer in de andere sector ook wel eens minder harmonieus zou kunnen zijn dan de meeste burens deden voorkomen:

Er is hier [in Sector 1] helemaal geen begrip voor elkaar, iedereen leeft voor zich. Iedereen leeft zoals hij kan. Vroeger was er saamhorigheid. We waren met weinigen maar we waren heel hecht. Wat er ook was, we kwamen bij elkaar. Op welk uur van de avond dan ook, we kwamen bij elkaar. Nu niet meer, iedereen leeft nu voor zich. [...] Ze zeggen dat ze daar [in Sector 2] een hechte eenheid vormen en dat wij verdeeld zijn. Maar toch, een tijdje geleden had ik een gesprek met een mevrouw van daar, en die zei me "dat is een leugen, hier zijn ze net zoals achter, alleen hier doen ze alsof we een hechte eenheid zijn, maar dat is niet waar." Dus

ik zeg “het is overal hetzelfde, zowel daar als hier in het achterste deel.” Dat zei ze, dat het niet waar is, dat alleen de mensen die goed met elkaar kunnen opschieten een hechte eenheid zijn. Het is niet zo dat iedereen verenigd is. Hier is totaal geen saamhorigheid.⁴⁸

Janneth’ maakte dus onderscheid tussen goede persoonlijke contacten en een hechte buurtgemeenschap. Het een vloeide niet logisch voort uit het ander, zoals ik verderop ook voor Ciudadela Carlos Crespi zal laten zien. *Señor* ‘Salazar’ (Sector 2) verklaarde de antipathie die de bewoners in zijn sector zouden hebben tegen de mensen in Sector 1 uit het feit dat de wijkvergaderingen altijd daar werden gehouden, terwijl ze ook in beide sectoren afwisselend gehouden konden worden. Hij had de feestruimte in zijn huis als vergaderruimte aangeboden, maar het coöperatiebestuur had nooit van dat aanbod gebruik gemaakt en dat irriteerde hem.⁴⁹

Begin 2003 leidden de meningsverschillen en antipathieën tussen de bewoners van de twee sectoren en het gebrek aan vertrouwen in het nieuw gekozen coöperatiebestuur (ditmaal grotendeels samengesteld uit bewoners van Sector 1) tot de afsplitsing van Sector 2. De bewoners en elders woonachtige leden besloten dat ze hun geld en energie effectiever zouden kunnen besteden en schreven zich uit bij de coöperatie om een eigen wijkorganisatie te beginnen. De nieuwe wijk Urdesa del Norte is vanaf maart 2003 een feit.⁵⁰ Deze wijk, die evenmin door de gemeente werd erkend, sloot zich aan bij de Federatie van Wijken in Riobamba, die de belangen van wijkorganisaties behartigt. Met de afsplitsing verspeelden de bewoners en grondeigenaren van Sector 2 het recht op hun deel van de algemene coöperatiefondsen, terwijl de openstaande schulden van de uittrekkende leden wel afbetaald moesten worden. De afhandeling van het coöperatielidmaatschap en de koers van het nieuwe bestuur gaven daarvoor onmiddellijk weer aanleiding tot nieuwe conflicten tussen de beide sectoren.

Wijklegalisering en contacten met professionals

Nadat in Cooperativa Santa Anita in de jaren negentig door verschillende bestuursleden zonder succes was geprobeerd om de wijk door de gemeente gelegaliseerd te krijgen, brak er in 1999 een nieuwe periode aan. In dat jaar werd er bij de gemeente de werkgroep Taller de Barrios Precarios (TBP) opgericht. Op initiatief van een architect die wethouder was en enkele jonge architecten die in Quito gestudeerd hadden, ging deze werkgroep in navolging van een succesvol ruimtelijk beleid in Quito onderzoeken of in Riobamba de illegale wijken in suburbane gebieden gelegaliseerd en in de stad geïntegreerd konden worden. Het plan werd door burgemeester Abraham Romero (1996-2000) goedgekeurd en vanuit de afdeling Planificación ondersteund. De doelstelling van de werkgroep was om een participatief project op te zetten om de ruimtelijke ordening van de urbaan-marginale wijken met steun van de bewoners te laten voldoen aan de richtlijnen uit het Plan de Desarrollo Urbano de Riobamba (PDUR). Het PDUR is een stedelijk ontwikkelingsplan dat vanaf 1988 in opdracht van de gemeente Riobamba was ontwikkeld door een adviesbureau uit Cuenca.⁵¹ Het ontwikkelingsplan kreeg in 1997 rechtsgeldigheid en is sindsdien het belangrijkste toetsingskader voor de ruimtelijke ordening in Riobamba.⁵²

De werkgroep TBP ontwierp een gefaseerd plan dat de herstructurering en legalisering van de suburbane wijken mogelijk moest maken. Er werden zevenendertig wijken binnen en buiten de stadsgrens geselecteerd die voor een ruimtelijke herstructurering in aanmerking kwamen.⁵³ De eerste fase van het plan was een pilotproject waarin de herstructurering van Cooperativa Santa Anita en het ernaast gelegen Santa Ana werd uitgewerkt.⁵⁴ De situ-

atie in de coöperatie werd in kaart gebracht, ook letterlijk, want een goede plattegrond van Cooperativa Santa Anita ontbrak tot dan toe. Alle huizen en percelen werden gedetailleerd op kadastrale fiches geregistreerd, zodat de gegevens later in het gemeentelijke Kadaster konden worden opgenomen als onderdeel van de legalisering. In oktober 2000 werd een verordening aangenomen waarin de gemeente stelde dat hulp aan volkswijken en sociale huisvestingsprojecten gestimuleerd moest worden.⁵⁵ Voor de bewoners van Cooperativa Santa Anita betekende dat project dat ze hoop kregen op de legalisering van hun wijk. Omdat de coöperatie actief bij het project betrokken werd en er voldoende politieke steun was, was er vertrouwen in de goede afloop. Maar politieke wisselingen staan in Ecuador vaak de continuïteit van beleid in de weg. Na de ambtswisseling in 2000 liet de nieuwe burgemeester een groot deel van de architecten bij de afdeling Planificación vervangen en de werkgroep TBP werd opgeheven. Het archief van de werkgroep werd ergens opgeslagen en tekeningen en plattegronden raakten zoek.⁵⁶ Even leek het erop dat de bemoeienis van MIDUVI met de wijklegalisering een garantie zou zijn voor de voortgang van het proces, maar uiteindelijk werd de hele legaliseringsprocedure bij de gemeente gestaakt.

In die periode was de strijdvaardigheid van de manager die Escalante was opgevolgd, Daniel Ortiz, inmiddels ook tot een minimum gedaald. Het coöperatiebestuur had in verband met de legaliseringsprocedure in 2002 een ingenieur opdracht gegeven om nauwkeurige topografische kaarten van de wijk te maken, voorzien van alle percelen, gebouwen en hoogtelijnen, omdat de bestaande tekeningen niet door de gemeente werden geaccepteerd. De wijkbewoners brachten het geld bijeen om dit werk te laten uitvoeren. Daniel Ortiz leverde de tekeningen bij de gemeente in, waar ze vervolgens op onverklaarbare wijze zoek raakten. De ingenieur die de originele exemplaren had, bleek intussen verhuisd te zijn en was niet meer te traceren. Door deze slordigheid, zowel bij de manager, die kopieën had moeten inleveren, als bij de betrokken ambtenaren die onzorgvuldig met de documenten waren omgesprongen, waren de leden van Cooperativa Santa Anita weer terug bij af.

Na de afsplitsing van Sector 2 in 2003, dat Urdesa del Norte werd, ging het weer iets beter in de afgeslankte coöperatie. Daniel Ortiz maakte plaats voor Milton Garófalo, die de organisatie weer in beweging wist te krijgen. Hij had eerdere bestuurservaring opgedaan bij een woningcoöperatie waarvan hij zelf lid was en die ook haar eigen wijk ontwikkeld had. Zelf gaf hij als voornaamste reden voor het nieuwe elan zijn goede contacten met de *vicecalde*.⁵⁷ Net als in de begintijden van César Escalante waren de contacten van de manager met invloedrijke personen binnen de overheidsinstanties een belangrijke vorm van sociaal kapitaal die niet alleen nieuwe ontwikkelingen genereerden maar ook de interne cohesie versterkten. De vernieuwde hoop op legalisering zorgde ervoor dat de kleiner geworden groep coöperatieleden hechter werd en weer actiever aan de *mingas* ging deelnemen, met enkele concrete resultaten als gevolg. Een hersteld vertrouwen beïnvloedde de actieve participatie van de leden, en omgekeerd. Daardoor kon een opwaartse spiraal in gang gezet worden. Nadat manager Milton Garófalo was aangetreden, werden door een andere architect nieuwe topografische wijkplattegronden gemaakt. Ditmaal werden niet de originelen, maar kopieën bij de gemeente ingeleverd. In afgeslankte vorm gingen de bewoners en de leden van de coöperatie verder met hun strijd voor de legalisering en ontwikkeling van de wijk. In het afgesplitste Urdesa del Norte deden ze intussen precies hetzelfde, onder hun nieuwe naam. Sinds de oprichting in 1990 heeft Cooperativa Santa Anita woelige tijden doorgemaakt, waarin kleine stapjes voorwaarts werden afgewisseld met perioden van terugval. Terwijl de wijk van aanzien veranderde

doordat bewoners hun huizen bouwden en verbouwden, werd op het juridische vlak in een periode van dertien jaar slechts weinig vooruitgang geboekt.

Ciudadela Carlos Crespi, Cuenca

Van Barrio San Francisco tot Ciudadela Carlos Crespi

Ciudadela Carlos Crespi in Cuenca is niet alleen veel ouder dan Cooperativa Santa Anita, maar heeft ook een andere ontstaansgeschiedenis en een andere organisatiestructuur. De wijk is volgens de oudste bewoners halverwege de vorige eeuw ontstaan als een spontane, rurale nederzetting buiten de stadsgrenzen. Omdat de wijk niet officieel gesticht is, maar spontaan is gegroeid, zijn er geen oprichtingsakten zoals bij Cooperativa Santa Anita. Ook is er geen centraal wijkarchief en de dossiers over lopende zaken zoals het aanleggen of verbeteren van de infrastructuur in de wijk zijn in handen van verschillende (oud)bestuursleden. Over de geschiedenis van de wijk is minder op papier vastgelegd dan in Cooperativa Santa Anita en wat er is, wordt niet centraal beheerd. Gelukkig waren er tijdens dit onderzoek nog ongeveer vijf families die al vanaf 'het begin' in dit gebied woonden. Aan de hand van hun verhalen kon ik de ontstaansgeschiedenis van Ciudadela Carlos Crespi grotendeels reconstrueren.

Halverwege de twintigste eeuw behoorde het zuidelijke deel van het huidige grondgebied van Ciudadela Carlos Crespi toe aan twee naast elkaar gelegen hacienda's van de familie Delgado, waarvan de hoofdgebouwen nog altijd bestaan maar buiten de wijk liggen. De ene hacienda werd beheerd door Griselda Delgado, de andere door Victor Manuel Delgado. De grond waarop het noordelijke deel van de huidige wijk ligt, behoorde tot een boerderij waarvan de eigenaresse een ongetrouwde dame was, Rosario Arce. Vanaf de jaren vijftig werden successievelijk stukken grond van de agrarische bedrijven verkocht aan particulieren, die ze kochten om er een woning op te bouwen. Ieder gezin bouwde zijn eigen huis en na verloop van tijd, als de kinderen trouwden, gingen die op een aangrenzend of nabijgelegen perceel wonen. Door deze geleidelijke groei is er nog steeds een aantal families waarvan meerdere familieleden met hun gezinnen in de wijk wonen. Die woningen uit de beginperiode zijn opgetrokken uit grote adobe blokken. Deze bouwmethode wordt nu niet meer toegepast, waardoor de eerste generatie huizen als zodanig visueel herkenbaar is. De rest van de bewoners kwam in de decennia erna, toen de hacienda-eigenaren steeds meer stukken van hun grondgebied verkochten.

Het geografische gebied dat nu tot de Ciudadela Carlos Crespi behoort, bestaat uit twee tegenover elkaar liggende flanken van heuvels, waar een riviertje tussendoor loopt, de Río Milchichig (zie kaart 5). De twee heuvels waren in die tijd met elkaar verbonden door een pad naar het dorp Sinincay en een brug met de naam San Francisco. Het pad heet tegenwoordig De Oude Weg naar Sinincay en de brug is later vervangen door een nieuwe. Bewoners die er sinds die tijd wonen herinneren zich de brug San Francisco als een houten brug met een overkapping van dakpannen. De nederzetting rondom de brug kreeg al snel de informele naam San Francisco en behoorde officieel tot de rurale parochie Sinincay, onderdeel van het kanton Cuenca. Toen het aantal bewoners toenam, werd een president aangewezen die de nederzetting ging vertegenwoordigen. Van een formele buurtorganisatie was toen nog geen sprake, maar de president nam wel initiatieven om het gebied te ontwikkelen. *Don* 'Ricardo', die tegen de tachtig loopt, was een van de eerste wijkpresidenten. Naar eigen zeggen werd onder zijn leiding in *mingas* een nieuwe onverharde weg naar Sinincay aangelegd. Later kwa-

Afbeelding 7: Noordelijk gedeelte van Ciudadela Carlos Crespi, 2002

men er elektriciteit en een waterleiding. Hij wist nog goed dat er in de eerste decennia dat hij er woonde maar drie openbare watertappunten waren. Toen het inwonertal begon te stijgen was dat veel te weinig en legden ze in *mingas* een waterleiding aan.⁵⁸ Ook *doña* 'Lorena' (45) en haar man herinnerden zich nog dat ze toen ze hier ongeveer vierentwintig jaar geleden kwamen wonen, water moesten halen bij die openbare tappunten. Wassen deden ze eerst in de rivier en later, toen die vervuild raakte, bij de openbare wasplaatsen. Omdat alle bewoners van die wasplaatsen gebruik maakten, moesten ze vaak midden in de nacht de was doen, precies zoals in Cooperativa Santa Anita in 2003 nog steeds het geval was.⁵⁹

Halverwege de jaren zeventig toen het gebied dichter bevolkt raakte, kwam het langzaam tot ontwikkeling. De in 1975 opgerichte woningcoöperatie Lacta Huasi kocht een grondgebied ten noordoosten van de toenmalige nederzetting San Francisco. In 1976 kocht een groep oud-leerlingen van de Salesiaanse technische hogeschool een terrein ten zuidoosten van San Francisco om er een woonwijk en een school op te bouwen. Deze middenklasse woonwijk werd planmatig ontwikkeld en werd Urbanización Carlos Crespi genoemd, naar een zeer geliefde Italiaanse priester van de Salesiaanse congregatie die in Cuenca alom bekend staat als 'de priester van de armen'. Toen de oud-leerlingen van de Salesiaanse hogeschool hun woongebied de naam Carlos Crespi gaven, besloten de bewoners van het gebied dat San Francisco was gaan heten, te stemmen over een officiële naam voor hun wijk. De bewoners die op de zuidflank woonden, stelden Barrio Carlos Crespi voor, terwijl de toenmalige president die op de noordflank woonde Barrio San Francisco voorstelde, omdat de nederzetting in de volksmond al zo heette. Barrio Carlos Crespi kreeg echter de meeste stemmen. Met deze nieuwe naamgeving werd de bestaande wijk in de ogen van de bewoners 'officieel' gesticht. *Don* 'Ricardo' bestendigde de doop van de wijk met een naambord dat hij in het hart van de wijk, bij de brug plaatste (zie afbeelding 8).

Kaart 5: Ciudadela Carlos Crespi

In de jaren tachtig raakten de bewoners van de twee delen aan weerszijden van de rivier zo verdeeld, dat ze zich opsplitten in Carlos Crespi 1 en Carlos Crespi 2. Elke sector had in die tijd een eigen president en eigen buurtfeesten. Deze sociale tweedeling werd ook een administratieve tweedeling, toen in 1983 de zuidelijke sector bij het stedelijk grondgebied van Cuenca werd getrokken en dus een officiële stadswijk werd, terwijl de noordelijke sector de status van landelijk gebied behield en tot Sinincay behoorde. Maar op een gegeven moment besloten de bewoners om de beide sectoren toch weer te verenigen en hielden ze hun buurtvergaderingen en feesten weer samen. In de jaren negentig splitste een deel van de bewoners in het noordoosten van de wijk zich van de wijk Carlos Crespi af. Ze waren ontevreden over de trage wijkontwikkeling en voelden zich door de wijkpresident in de steek gelaten. Zij gin-

gen verder onder de naam Los Pinos. Net als in Sector 2 van Cooperativa Santa Anita hadden zij de ervaring dat ze wel aan de *mingas* deelnamen maar dat alle voorzieningen steeds in het centrale deel van de wijk terechtkwamen. Rond dezelfde tijd besloten de bewoners de naam Barrio Carlos Crespi te veranderen in Ciudadela Carlos Crespi. Volgens *don* 'Ricardo' was dat "omdat er inmiddels al elegante gebouwen stonden [...]. Het idee was om dit te urbaniseren, dus zou het geen *barrio* meer zijn maar een *ciudadela*."⁶⁰ Uiteindelijk werd in 1993 ook het deel ten noorden van de rivier officieel als stedelijk gebied erkend en kon de wijk zich aansluiten bij de Federación de Barrios de Cuenca.

In tegenstelling tot de geregistreerde geografische grenzen van Cooperativa Santa Anita en de bekendheid (of beruchtheid) van dat gebied bij de gemeente Riobamba, is Ciudadela Carlos Crespi een veranderlijke sociaalgeografische constructie van de bewoners zelf, die bij de gemeente niet of nauwelijks bekend is. De gemeentelijke planologische dienst werkt met andere gebiedsindelingen en bij de afdeling die het sociale ontwikkelingsbeleid maakt, zijn ze pas sinds kort bezig de zelfgedefinieerde stadswijken in kaart te brengen. In 2001 was minder dan de helft van de wijken in kaart gebracht en Ciudadela Carlos Crespi was ook bij hen niet bekend. Niet alleen professionals, ook bewoners zelf wisten trouwens vaak niet welk grondgebied tot hun wijk behoorde: elke bewoner had zijn eigen interpretatie van de grenzen en wat de één nog als Ciudadela Carlos Crespi beschouwde, behoorde volgens een ander tot een van de aangrenzende wijken.⁶¹ Ze zagen ook geen grote verschillen tussen henzelf en de bewoners uit de aanpalende wijken en om die reden was de precieze afbakening van hun wijk voor hen niet relevant. Omdat ook de leden van het wijkbestuur niet precies wisten welke huizen wel bij Ciudadela Carlos Crespi hoorden en welke niet, is een exact bewonersaantal uit die periode niet te geven. Naar schatting woonden er ongeveer honderddertig tot honderdveertig huishoudens.

Afbeelding 8: Toegangsbord in het centrum van de wijk

Bestuurlijke perikelen in de wijk

Door de losse organisatiestructuur van Ciudadela Carlos Crespi, het gevolg van de spontane totstandkoming, hebben de bewoners van de wijk, in tegenstelling tot die in Cooperativa Santa Anita, geen last gehad van frauduleus handelen door oprichters of wijkbestuurders. Toch heeft ook deze volkswijk periodes van grote onderlinge verdeeldheid gekend die de cohesie aantastten. De tijdelijke opdeling in Carlos Crespi 1 en Carlos Crespi 2 en de afsplitsing van Los Pinos zijn daar een voorbeeld van. Tegenwoordig bestaat de wijkorganisatie in Ciudadela Carlos Crespi uit een bestuur dat om de paar jaar wordt gekozen en aangevoerd wordt door een onbezoldigde president. Deze organisatie heeft geen juridische status en er is geen kantoor waar de stukken worden opgeslagen.⁶² Daarom houdt elke wijkpresident zijn eigen archief bij zich. Alleen de boekhouding en de aktes worden aan het volgende bestuur overgedragen. Dat leidt nogal eens tot verwarring over de zaken en voorzieningen die voorgangers geregeld hebben.

Don 'Ricardo' – met een woonduur van tussen de veertig en vijftig jaar een van de bewoners die het langst in de wijk woont – is jarenlang wijkpresident geweest. Vanwege zijn naar eigen zeggen goede contacten met een voormalig prefect van de provincie heeft hij behalve de basisinfrastructuur ook een sportveld kunnen laten aanleggen. In 2002 was het de bestuursleden van Ciudadela Carlos Crespi en die van aanpalende wijken echter onduidelijk bij welke wijk het sportveld officieel hoorde. De bewoners van de naastgelegen Urbanización Carlos Crespi claimden het veld als onderdeel van hun wijk, terwijl de gemeente van mening was dat het sportveld voor alle wijken samen bedoeld was. Tijdens een bestuursvergadering bleek dat *don 'Ricardo'* stukken in zijn archief had die aangaven dat het sportveld exclusief bij Ciudadela Carlos Crespi hoorde. Omdat hij in eerste instantie de documenten niet aan het vigerende bestuur wilde overdragen, kon de president niet op het conflict inspelen en dreigde het bestuur de zeggenschap over het sportveld te verliezen aan een van de naburige wijken.

De frictie tussen de voormalige en vigerende bestuurders liep enkele weken lang hoog op. Volgens bestuurslid 'Julia' gedroeg *don 'Ricardo'* zich wel vaker autoritair. Zo zou hij destijds zijn positie als wijkpresident geclaimd hebben op basis van het feit dat hij hier als een van de weinigen “geboren en getogen” was.⁶³ Jarenlang had het presidentschap binnen zijn gezin gecirculeerd zonder dat er wijkverkiezingen waren gehouden. Zijn leiderschap was in haar ogen ondemocratisch en niet legitiem. Hoewel de bestuursleden waarmee ik in 2001 sprak door de bewoners waren gekozen en *don 'Ricardo'* geen deel van het bestuur uitmaakte, bleef hij zich met de bestuurlijke zaken bemoeien. Het machtsconflict draaide om de vraag of gezag ontleend kon worden aan de anciënniteit van bewoners, zoals *don 'Ricardo'* beweerde, of aan de democratische keuze van bewoners zoals de bestuursleden vonden. In feite is hier sprake van het in de sociale wetenschappen bekende conflict over de vraag of het aangeboren (*ascribed*) of het verworven (*achieved*) leiderschap zwaarder weegt. In de sociale structuur van Cuenca is dit een veelvoorkomend conflict, zoals ik in andere hoofdstukken uiteen zal zetten. Hoewel het meningsverschil hier minder hoog opliep dan in Cooperativa Santa Anita, waren er ook hier bewoners die zich ergerden aan de bemoeizucht van de voormalige president, waardoor er een tijd lang een onderhuidse sfeer van vijandigheden voelbaar was.

Net als in Cooperativa Santa Anita hebben de sociale relaties in Ciudadela Carlos Crespi ook een geografische component. Zowel de voormalige president en zijn familie, als de president, de vice-president en de secretaris die ik in 2001 sprak, woonden in het gebied rondom de brug. Dat gedeelte is te beschouwen als het bestuurlijke centrum van de wijk. Naast de brug stond het bord dat *don 'Ricardo'* er in de jaren zeventig had geplaatst, dat de bezoeker

welkom heette. Even verderop stond langs de weg een schoolbord waarop wijkbijeenkomsten werden aangekondigd. En op het dak van de woning van de toenmalige secretaris was een luidspreker geplaatst waarmee belangrijke mededelingen werden omgeroepen. Omdat Ciudadela Carlos Crespi geen eigen buurthuis had (vergaderingen werden in de nabijgelegen school gehouden), verzamelden de bewoners zich rond deze plek als er iets besproken moest worden. In dat deel van de wijk waren inmiddels vrijwel alle basisvoorzieningen aangelegd.

De bewoners die ver van de brug woonden, voelden zich door het wijkbestuur in de steek gelaten. ‘Claudia’ zei daarover:

Verdeeld, hier in de wijk zijn we verdeeld. Daarginds houden ze geen rekening met ons hier. Daarom, als ze ons soms oproepen om naar de vergadering te komen, protesteren we en zeggen we “als we hier geen enkele vooruitgang zien, alleen maar daarginds, waarom gaan we dan?” Soms vragen ze geld, maar waarom, als ze er ons hier geen profijt van geven. Geïsoleerd zijn we hier. Ze hebben ons altijd in de steek gelaten. Het gaat al jaren zo en wij hebben er geen enkel profijt van, dus waarvoor? Ze roepen ons altijd op om naar de bijeenkomsten te gaan, maar als ze me roepen ga ik niet; ik ga niet omdat het eerlijk gezegd geen doen is.⁶⁴

Zij, en veel van haar burens hadden de ervaring dat de bestuursleden alleen zorgden dat aan ‘hun kant’ van de wijk voorzieningen werden aangelegd. ‘María Caridad’ legde uit hoe zij dat beleefde:

Een tijdje geleden hebben we het elektriciteitsnetwerk vervangen. Toen hebben we allemaal samen gewerkt, *de hele wijk*, omdat het iedereen in de wijk ten goede kwam. Maar sindsdien zijn er bepaalde programma’s, sommige dingen die inderdaad in groepjes gebeuren.⁶⁵

Ook ‘Emilia’ en ‘Estéban’ hadden die ervaring:

Een paar dagen geleden kwamen ze geld ophalen om een lunch aan te bieden aan de heren die hier werkzaamheden kwamen verrichten – architecten en ingenieurs. Toen hebben ze het probleem daar opgelost en zijn dit gedeelte hier vergeten. Wat een pech dat de wijk door de rivier in tweeën gedeeld is; ze lossen alleen de problemen daarginds op.⁶⁶

Dat de ongelijkmatige wijkontwikkeling deels te maken had met geografische beperkingen, waaronder grondverzakkingen aan de zuidkant van de wijk, vonden ze geen goed argument; dat zou in hun beleving juist moeten leiden tot extra aandacht van het bestuur (en van de gemeente) voor hun gedeelte van de wijk. De eenzijdige ontwikkeling ging volgens hen zelfs zo ver dat, sinds de voorzieningen die aan de bestuurderskant aangelegd werden, zo goed als af waren, er ineens ook geen wijkvergaderingen meer gehouden werden. Of dat inderdaad zo was weet ik niet, maar in elk geval beleefden zij dat zo.

Manoeuvreren in een logge bureaucratie

Voor een wijkbestuur is het niet gemakkelijk om naar ieders tevredenheid te functioneren. De bestuursleden zijn op hun beurt immers afhankelijk van de hulp van professionals bij de gemeente. De president en secretaris van Ciudadela Carlos Crespi deden gedurende mijn verblijf maandenlang hun uiterste best om bij de gemeente hulp te krijgen voor enkele noodvoorzieningen, waaronder een keerwand die de grondverschuivingen aan de zuidkant van de wijk tegen kon gaan. Ze liepen echter vast in de bureaucratische molen op het stadhuis. Meerdere malen per week gingen ze op bezoek bij de architecten van de planologische afdeling van de gemeente en bij de ingenieurs van het Ministerie van Openbare Werken en van

het nutsbedrijf Etapa, maar ze werden meestal van de ene afdeling naar de andere en van het ene bedrijf naar het andere gestuurd. Omdat de bewoners telkens te horen kregen dat de gemeente van plan was iets te gaan doen, maar er vervolgens niets gebeurde, verloren sommigen hun vertrouwen in het wijkbestuur en in de gemeente. Zoals ik voor Cooperativa Santa Anita beschreef, voelde ook hier het ene deel van de wijk zich achtergesteld ten opzichte van de bewoners aan de 'overkant' en schortten ze hun bijdragen in geld of arbeid op, waardoor de collectieve activiteiten verlamd raakten.

Volkswijkbewoners weten dat het aanleggen van infrastructurele voorzieningen zonder medewerking van de gemeente vrijwel onbegonnen werk is. Ze doen er alles aan om de aandacht van de professionals en autoriteiten op de problemen in hun wijk te vestigen, maar meestal blijft dat zonder resultaat.

'Amalia': Doordat dit pad is aangelegd is alles gaan verzakken en zijn er grondverschuivingen ontstaan, zoals je kunt zien. En we hebben..., Telerama [*een lokaal televisiestation*] is gekomen, van de radio zijn ze gekomen, ze hebben ons geïnterviewd en zo, maar het heeft ons allemaal niet geholpen. We hebben voor deze situatie hulp gevraagd aan meneer de burgemeester maar nee, nee. Nee, omdat we een stelletje arme lui zijn kan het ze niet schelen, omdat zij ergens anders wonen. Als zij hier zouden wonen, de burgemeester en zo, dan zouden we het goed gehad hebben want dan zouden we een weg gehad hebben. Maar hier wonen geen politici. Het interesseert ze niet.

'Rafael': Zoals wel gezegd wordt: "hier wonen geen belangrijke mensen." [...]

'Amalia': Inderdaad.

'Rafael': Neem alleen al de wegen. Als je naar de Avenida Don Bosco gaat, aan de andere kant van de stad, achter het stadion, daar helemaal, daar heb je bewakers op elke straathoek.

'Amalia': Daar is het anders.

'Rafael': Omdat daar de gedeputeerden wonen, daar wonen de burgemeesters, daar wonen alle 'eigenaren' van de stad Cuenca. Beter gezegd: hier wonen alleen wij 'indianen'.⁶⁷

Alleen wanneer er verkiezingen op komst zijn, laten de kandidaten voor de verschillende functies zich in Ciudadela Carlos Crespi zien. Ze doen dan beloftes die ze niet (kunnen) nakomen. Ze beloven zich sterk te zullen maken voor de aanleg van bepaalde voorzieningen, die uiteindelijk niet gerealiseerd worden omdat er geen geld is, de politieke wil ontbreekt of omdat de projecten technisch complexer blijken dan verwacht.

Wijkbewoners spelen in op die tijdelijke belangstelling. Bij de gemeente presenteren ze zichzelf als hulpbehoevende burgers. Vaak, soms meerdere keren per week, vergezelde ik de wijkbestuurders van Ciudadela Carlos Crespi en Cooperativa Santa Anita op hun weg naar de gemeentelijke instanties. Ze werden van het kastje naar de muur gestuurd en moesten meerdere personen afgaan voordat ze bij de juiste persoon terechtkwamen. In de interacties met de verschillende professionals bij de gemeenten werden ze meestal wel correct bejegend, maar onder die correctheid ging vaak een autoritaire houding schuil waarmee professionals de volkswijkbewoners duidelijk maakten dat ze niets aan de situatie konden veranderen. In enkele gevallen werden de wijkbewoners ronduit neerbuigend behandeld, zoals in een situatie die ik in Cuenca meemaakte. Op 4 november 2003 vergezelde ik wijkpresident 'Pablo' van Ciudadela Carlos Crespi naar de dienst Openbare Werken van de gemeente Cuenca. De gemeente was al geruime tijd bezig met het asfalteren van de doorgaande weg naar Sinin-

cay. Alleen het asfalteren van de laatste paar honderd meter liet al maanden op zich wachten. ‘Pablo’ wilde de verantwoordelijke ingenieur vragen of het laatste stuk op korte termijn kon worden afgemaakt, omdat de bewoners veel overlast hadden van het omgeleide verkeer, voornamelijk vrachtverkeer en bussen. Ik was bij het gesprek aanwezig, maar heb er niet aan deelgenomen. De ingenieur veronderstelde dat ik een buitenlandse student was die nauwelijks Spaans sprak en voelde zich niet door mijn bijzijn geremd.⁶⁸

Na lang wachten was de wijkpresident aan de beurt om zijn verhaal te doen. Hij legde de ingenieur uit dat het niet asfalteren van de laatste paar honderd meter van de doorgaande weg voor verkeeroverlast zorgde op een andere, veel smallere weg. Ook waren de wijkbewoners bezorgd dat die andere weg door het vele vrachtverkeer aan het verzakken was. De ingenieur lachte de wijkpresident hardop uit en zei dat de schanskorven die de betreffende weg ondersteunden niet *konden* verzakken omdat die gemaakt waren om met de ondergrond mee te bewegen. Hij voegde er aan toe dat als er al iets verzakte, dat dan kwam doordat de grond in Ciudadela Carlos Crespi helemaal niet voor bebouwing geschikt was, waarmee hij het illegale karakter van de wijk benadrukte. Het bleek niet mogelijk te zijn het asfalteren van de weg op korte termijn te laten plaatsvinden omdat de resterende paar honderd meter wettelijk nog moesten worden aanbesteed. Er moesten twee aannemers gezocht worden, ieder voor een klein stuk van de weg. De ingenieur van Openbare Werken concludeerde dat het probleem dus bij de wijkbewoners zelf lag, omdat ze niet op zijn voorstel waren ingegaan voor een alternatieve omleiding. De wijkpresident memoreerde dat de bussen korte tijd wel via de door hem voorgestelde route waren gereden, maar dat deze weg zo steil was dat een bus achteruit was gerold en daarbij een kind overreden had, dat daarbij zwaar gewond was geraakt. De ingenieur begon tegen de overige aanwezigen in zijn kantoor te schaterlachen en zei dat de buschauffeurs van tegenwoordig hun bussen niet eens meer konden besturen. De overige aanwezigen lachten uit beleefdheid hardop mee. Het gesprek had niet het gewenste verloop en de wijkpresident besloot weg te gaan. Hij bedankte de ingenieur voor zijn tijd. “Geen dank, we zijn er om u te dienen” zei deze, waarna we zijn kantoor verlieten.⁶⁹

Vanuit het perspectief van sociale interacties en de rollen die mensen spelen, zijn bij dit gesprek een paar belangrijke observaties te maken. In de formele interviews die ik had met de professionals van de gemeente waren deze altijd beleefd en openhartig – soms zelfs zelfkritisch. Dit was de eerste keer dat ik bij een ambtenaar een neerbuigende houding bemerkte, al hadden de wijkbewoners daar tegenover mij al vaker over geklaagd. Dat kwam omdat ik alleen als toehoorder bij het gesprek aanwezig was en de ingenieur dacht dat ik toch niet begreep waar het over ging. Meer nog dan wat hij zei was het zijn non-verbale houding en lichaamstaal waaruit neerbuigendheid sprak. Omdat hij elke serieus bedoelde opmerking van de kant van de wijkpresident weglachte, ging de wijkpresident zich ongemakkelijk voelen. Uit drie specifieke onderdelen van het gesprek werd duidelijk dat de ingenieur zich superieur voelde. Hij plaatste zichzelf als expert tegenover de ‘leek’ ‘Pablo’, door te wijzen op de constructie en werking van schanskorven, en de wijkpresident uit te lachen om zijn gebrek aan kennis daarover. De ingenieur maakte in zijn functie van beleidsuitvoerder een opmerking over het illegale karakter van de wijk, iets wat voor het asfalteren van de hoofdweg (het project waarvoor we kwamen) helemaal niet van belang was. En de ingenieur legde het probleem van de verkeeroverlast bij de wijkbewoners zelf die niet zouden meewerken aan een andere omleiding, en bij de busmaatschappijen die onbekwame chauffeurs in dienst zouden hebben. Op geen enkel moment in het gesprek gaf hij inzicht in de te verwachte planning voor het asfalteren van het laatste stukje weg of in de mogelijkheden tot het versnellen van

de procedure, terwijl dat was waar de wijkpresident om kwam vragen. Zijn performance had succes. ‘Pablo’ voelde zich door het optreden van de ambtenaar geïmponeerd en verliet het kantoor, een moment waarop de ingenieur zijn superieure positie bevestigde door juist het omgekeerde te zeggen: “we zijn er om u te dienen”.

Behalve de invloed van individuele professionals op het verloop van projecten staat ook het gebrek aan onderlinge afstemming tussen de verschillende gemeentelijke instanties de wijkontwikkeling vaak in de weg. Zodra een instantie de aanleg van een bepaalde voorziening toezegt, rijst er een keten van ‘onvoorzien’ problemen die het hele project onmogelijk maakt. Een voorbeeld: aan de zuidkant van Ciudadela Carlos Crespi moest riolering worden aangelegd. Deze kon pas worden aangelegd als de weg waaronder de buizen moesten lopen niet meer zou verzakken. Maar om verzakkingen tegen te gaan was het volgens de instantie die de riolering zou aanleggen noodzakelijk eerst een keermuur te bouwen, die bij een andere instantie moest worden aangevraagd. Die andere instantie stelde dat een keermuur geen oplossing zou bieden omdat de bodem te zwak en te actief was. De wijkbestuurders werden met hun verzoeken van de ene afdeling naar de andere gestuurd, zonder dat er een oplossing werd gevonden. Uiteindelijk losten de bewoners het probleem van het afvalwater zelf provisorisch op, maar in de tussentijd werden ze op hun maandelijks energierekening wel aangeglagen voor het gebruik van de riolering die er niet was. Het echtpaar ‘Emilia’ en ‘Estéban’ vertelde me dat hun maandelijks rekening voor de kosten van watergebruik met de helft werd opgehoogd voor een fictieve aansluiting op de riolering. Ze betaalden daardoor achttien dollar per maand aan het nutsbedrijf Etapa, en dat was in hun ogen zes dollar teveel.⁷⁰

Het gebrek aan centrale regie bij de gemeente levert soms wrange situaties op, bijvoorbeeld als bewoners geconfronteerd worden met de illegaliteit van hun woonsituatie die door de gemeente zelf in de hand is gewerkt. ‘Emilia’ vertelde bijvoorbeeld dat er voor haar huis een bouwvergunning was afgegeven terwijl achteraf bleek dat het perceel niet voor bebouwing geschikt was.

‘Emilia’: er kwam op een dag een man [van de gemeente] die me zei “mevrouw”, zei hij, “waarom heeft u dit perceel gekocht dat eerst een ravijn was?” Hij zei dat dit een ravijn was waar water doorheen stroomde en dat ze dat alleen met grond hadden dichtgegooid. En ik zei hem “waarom heeft de gemeente me dan een vergunning gegeven?”

‘Estéban’: Want we wisten dat niet.

‘Emilia’: Ik wist dat niet, ik hoorde dat, maar ik had al een rooilijnvergunning. En om het huis te bouwen had ik de goedkeuring van de gemeente gekregen, dus zei ik tegen hem “het lijkt erop dat de gemeente hier een fout maakt, want als jullie me gezegd zouden hebben dat ik hier niet mag bouwen, dan had ik bij de man die me de grond verkocht heeft om een ander perceel kunnen vragen, maar jullie hebben me toestemming gegeven en nu kan ik het niet eens meer verhalen op de man die me de grond verkocht heeft. En kijk nu eens hoe het huis erbij staat.” Maar hij zegt dat ze niets konden doen. Zo is het hier dus gegaan.⁷¹

Behalve dat bewoners de dupe zijn van het langs elkaar heen werken van de verschillende gemeentelijke instanties, moeten ze zich ook tot het uiterste inspannen om de projecten die wél worden toegezegd tot een succesvol einde te brengen. Als aanvragers van een project moeten ze zelf opdraaien voor de kosten van de aanleg. Dus als er in een straat riolering wordt aangelegd, betalen de huishoudens die een aansluiting krijgen gezamenlijk de kosten van de aanleg; dat is de officiële regel. Daarnaast wordt van alle wijkbewoners verwacht dat ze

meebetalen aan de maaltijden waarop de verantwoordelijke professionals getraakteerd worden. Bovendien moeten ze meestal ook meehelpen bij de uitvoering van het werk. Dan wordt er een *minga* georganiseerd. 'Emilia' vertelde dat er bij de aanleg van nieuwe elektriciteitskabels tijdens een wijkvergadering werd afgesproken wie er voor de frisdrank zou zorgen, wie er voor de maaltijden zou zorgen en hoeveel bewoners er mee zouden helpen sjuuwen.

Kijk, zo is het gegaan: er kwam een man om te sjuuwen – o nee, hij sjuowde niet eens iets, hij gaf alleen bevelen. Een vrouw moest de stroomdraad gaan halen, een andere vrouw moest iets anders dragen, weer een andere vrouw moest een schep dragen. Allemaal liepen ze achter de man die het moest gaan installeren aan. Zo is het hier gegaan. En als je ze geen frisdrank gaf, als je ze niets gaf, dan sloegen ze je over. Wij stonden in ons recht en gaven ze niets, en daarom hebben ze ons pas als laatste op het elektriciteitsnetwerk aangesloten.⁷²

Afbeelding 9: Werkplaats aan huis, Ciudadela Carlos Crespi

Het wordt in het hoogland impliciet als een plicht gezien dat burgers meedoen aan *mingas* van buurt- en overheidsinstellingen. Voor mensen uit andere delen van het land, zoals 'Emilia', is dat geen vanzelfsprekende plicht.

De lunches die het wijkbestuur de architecten en ingenieurs van de gemeente aanbood, werden door de bestuursleden gezien als een belangrijke geste die er voor moest zorgen dat ze hun werk in Ciudadela Carlos Crespi graag en dus goed deden. Deze vormen van patronage zijn in de *sierra* van Ecuador een onderdeel van het dagelijks leven, maar voor mensen die oorspronkelijk niet uit het hoogland komen zoals het hierboven geciteerde echtpaar, zijn het omgangsvormen waar ze als burgers en betalende klanten liever niet aan mee zouden werken; ze betalen immers gewoon voor de aanleg van het project. De wijkbestuurders zijn pragmatischer. Net als in de beginjaren van Cooperativa Santa Anita wordt patronage in Ciudadela Carlos Crespi in stand gehouden omdat het voor de organisatie de snelste manier is om vooruitgang te boeken. Het hangt van het doorzettingsvermogen, de standvastigheid én de inschikkelijkheid van de bewoners af of ze overheidsinstanties zover krijgen dat ze hun expertise en materialen beschikbaar stellen voor voorzieningen in de wijk, die ze dan zelf moeten meehelpen aanleggen.

Sociale processen van buurtvorming

Wijkbewoners proberen samen en individueel oplossingen te vinden voor de problemen waarmee ze in hun woonomgeving geconfronteerd worden. Ze hebben elkaar nodig, maar dat wil nog niet zeggen dat ze zich met elkaar verbonden voelen. Goede contacten tussen bureaus leiden niet automatisch tot een hechte wijkgemeenschap. Slechte contacten kunnen omgekeerd wel de collectieve samenwerking, en dus de kans op vooruitgang verstoren. Door Cooperativa Santa Anita en Ciudadela Carlos Crespi naast elkaar te plaatsen, bekijk ik hoe sociale relaties in provinciale volkswijken gekarakteriseerd kunnen worden. Ik beschrijf hoe sociale verhoudingen bepaald worden door de ruimte waarin ze gesitueerd zijn, hoe op symbolisch niveau een gemeenschapsgevoel geconstrueerd wordt, en of er bij bewoners sprake is van een emotionele binding met de wijk. Op die manier kan een uitspraak gedaan worden over de sociale factor in het consolidatieproces.

Sociaalgeografische aspecten van de wijkgemeenschap

Om te bekijken in hoeverre de geografische kenmerken van het wijkterritorium van invloed zijn op de identificatie met de wijk, is het interessant Cooperativa Santa Anita en Ciudadela Carlos Crespi te vergelijken. Beide wijken bestaan immers uit twee gescheiden geografische delen: in Cooperativa Santa Anita liggen de twee terreinen los van elkaar en in Ciudadela Carlos Crespi wordt het gebied doorsneden door een rivierkloof. Die markante geografie draagt in de beleving van de bewoners bij aan het idee dat hun wijk niet één gemeenschap is, maar uit twee of meer groepen bestaat. De fysieke scheiding tussen Sector 1 en Sector 2 in Cooperativa Santa Anita vormde de aanleiding voor een sociale scheiding, maar die hield niet op bij een tweedeling tussen de sectoren. De bewoners uit Sector 1 bleken evengoed in groepen verdeeld te zijn: de mensen die 'bovenaan de heuvel' wonen zetten zich af tegen de bewoners 'beneden'. In feite kon elke groepsactiviteit aanleiding geven tot gevoeligheden, waarbij de ene groep zich benadeeld voelde ten opzichte van de andere. De sociale tweedeling tussen de sectoren leidde daar tot een daadwerkelijke opsplitsing, waarbij de voormalige

Afbeelding 10: Kunstenaar uit Ciudadela Carlos Crespi met “museum” aan huis

Sector 2 de nieuwe wijk Urdesa del Norte werd. In Ciudadela Carlos Crespi is er ook zo'n opsplitsing geweest tussen de noord- en de zuidkant van de wijk, maar de beide delen zijn later weer samengevoegd en verenigd in één wijkorganisatie. De latere afsplitsing van Los Pinos had niets met de geografische kenmerken van het terrein te maken, maar kwam voort uit het ook daar heersende gevoel van een groep bewoners dat ze achtergesteld werden.

Onderzoekster Yvonne Riaño brengt het gemeenschapsgevoel in volkswijken in verband met de fysieke locatie. Zij is van mening dat de bewoners van haar onderzoekswijk in Quito zich sterk met hun wijk identificeren omdat hun dagelijks leven zich daar grotendeels afspeelt. Volgens haar draagt een duidelijke afbakening van het territorium bij aan een sterke identificatie. Zij constateert dat de wijkbewoners uit haar onderzoek zich niet of nauwelijks met de formele stad identificeren, noch met de suburbane ring van volkswijken waartoe haar onderzoekswijk behoort, maar specifiek met hun eigen locatie en wijkgemeenschap.⁷³ In Cooperativa Santa Anita en Ciudadela Carlos Crespi is die band met de grond niet zo uitgesproken. Daar komt nog bij dat er tussen Cooperativa Santa Anita en Ciudadela Carlos Crespi een belangrijk verschil is in de helderheid van de gebiedsgrenzen. Terwijl de grenzen van

Cooperativa Santa Anita zijn vastgelegd in de aankoopaktes van de twee terreinen, worden de grenzen van Ciudadela Carlos Crespi door iedereen anders geïnterpreteerd. Toch betekent dat niet dat de gemeenschap in Cooperativa Santa Anita hechter is dan die in Ciudadela Carlos Crespi, want zoals ik hierboven beschreef is daar binnen en tussen de sectoren juist onderlinge verdeeldheid. In de veel minder duidelijk afgebakende wijk Carlos Crespi daarentegen, noemt bijna dertig procent van de ondervraagden in de survey de goede contacten met burens als de meest positieve kwaliteit van de wijk, waarmee dit antwoord bovenaan de lijst van meest gewaardeerde kenmerken van de wijk staat. Dat zou kunnen duiden op een relatief sterke identificatie met de wijkgemeenschap, ondanks het feit dat niemand weet tot waar die gemeenschap zich uitstrekt en ondanks de ontevredenheid over de ongelijkmatige aanleg van wijkvoorzieningen.

De wijk is voor veel bewoners de plek waar ze wonen, maar meestal werken of recreëren ze er niet. Veel wijkbewoners brengen een deel van de dag door in het centrum van de stad waar ze werken, inkopen doen of administratieve bezigheden hebben (aanvragen indienen, betalingsdoen etc.). De meeste mannen en een kleiner aantal vrouwen werkten in de binnenstad en veel kinderen gingen er naar school. Sommige gezinnen hadden een werkplaats aan huis, maar dat beperkte hen niet in hun bewegingsvrijheid (zie afbeeldingen 9 en 10). De man op afbeelding 9 was naast hoedenafwerker bijvoorbeeld ook taxichauffeur, dus werkte hij deels thuis en deels in de rest van de stad. De man op afbeelding 10 had behalve een werkplaats en een (niet voor publiek toegankelijk) "museum" aan huis ook een winkel met werkplaats in de binnenstad. In het weekend trokken gezinnen er op uit naar de parken en pleinen in de binnenstad, of namen ze deel aan sportwedstrijden in andere wijken en dorpen in de omgeving. Ze voelden geen speciale band met het grondgebied van de wijk, ook al niet omdat er in middelgrote provinciesteden zoals Riobamba en Cuenca goede busverbindingen zijn tussen de buitenwijken en het centrum, waardoor de actieradius van bewoners de hele stad en een deel van het omliggende platteland omvat. Voor zover ze zich met een specifiek deel van de stad identificeerden, was dat juist wel met het suburbane gebied, met het gebied op de grens tussen stad en platteland. Veel informanten waardeerden de relatieve rust, de ruimte en de natuur, in combinatie met de stedelijke voorzieningen die ze hadden. In interviews en fotoelicities werd me regelmatig gewezen op de mooie uitzichten op bomen en akkers die dit deel van de stad als woonlocatie een meerwaarde gaven boven de dichtbebouwde middenklassenwijken in het centrum. Ze voelden zich dus wel 'buitenwijkers', maar zonder dat ze zich specifiek met Cooperativa Santa Anita of Ciudadela Carlos Crespi verbonden voelden.

Als er zich kansen op sociale verbetering voordoen verlaten de bewoners hun wijk, tijdelijk of permanent. In de praktijk bleken vooral de gezinsleden van transnationale migranten bereid te zijn om te verhuizen: of ze gingen hun gezinslid achterna, of ze kochten van het geld dat hij of zij terugstuurde een huis in een andere wijk. De voortrekster van de wijkorganisatie uit Ciudadela Carlos Crespi, 'Julia', van wie de man al lange tijd in de Verenigde Staten woonde, richtte zich ondanks haar actieve betrokkenheid bij de wijkorganisatie en de kleine successen die ze voor de wijk had geboekt vanaf 2002 niet meer op een toekomst in de wijk. Dat jaar kondigde ze aan dat ze bij haar man en zussen en de rest van haar familie in New York wilde gaan wonen. Toen ik in het najaar van 2003 bij haar huis aanbelde, was ze inmiddels verhuisd en woonden alleen haar bejaarde moeder en haar jongste nichtje er nog, als enige twee leden van een grote familie waarvan iedereen in New York was gaan wonen.⁷⁴ 'Ivon' en haar naar de Verenigde Staten geëmigreerde echtgenoot hadden andere verhuisplannen. In een ander suburbaan uitbreidingsgebied van Cuenca kochten ze een kavel.

In haar plankenhuis aan de rand van de afgrond langs de rivierbedding had ze niet alleen geluidsoverlast van de burens, ook zakte haar huis langzaam weg in het ravijn achter haar huis. Zij en haar man wilden op het nieuwe perceel een groter en steviger huis bouwen en hun huidige woning verkopen. Dankzij het geld dat haar man in de Verenigde Staten verdiende, konden ze dat plan uitvoeren. Het plan was dat haar man naar Cuenca zou terugkeren zodra de nieuwe woning af zou zijn. Ze was er geen moment rouwig om dat ze Ciudadela Carlos Crespi in de toekomst zou verruilen voor een andere suburbane wijk.⁷⁵ Als zich elders kansen voordoen om een stap in de wooncarrière te maken, zullen de meeste volkswijkbewoners hun wijk verlaten. De band met de grond is niet zo groot dat die de bewoners ervan weerhoudt te verhuizen.

Er is wel een ander belangrijk ruimtelijk principe dat de gemeenschap in beide wijken structureert en de geografische eenheid karakteriseert: de aldaar beleefde tegenstellingen tussen 'boven' en 'beneden', 'voor' en 'achter'. In beide wijken is niet alleen sprake van een fysieke tweedeling, maar ook van de sociale constructie van contrasterende deelgemeenschappen. In Cooperativa heten die deelgemeenschappen Sector 1 en 2 en, binnen Sector 1 is er onderscheid tussen de mensen 'boven' en 'beneden'. Ook in Ciudadela Carlos Crespi deelden de bewoners zichzelf op die manier in de categorieën 'voor' en 'achter' in. In interviews plaatsen wijkbewoners zichzelf altijd tegenover 'anderen' aan de andere kant van de wijk die het beter hadden: de mensen die 'boven' woonden vergeleken hun situatie met die van de mensen 'beneden', de bewoners 'voor' zetten zich af tegen de bewoners 'achter', en omgekeerd.

Een markante gelijkenis met het principe van de polariteiten *hanan/hurin* uit de traditionele Andes cultuur doet zich hier voor. Gade noemt de duale organisatie van de ruimte als een van de belangrijkste kenmerken van de *andino* cultuur.⁷⁶ Vernoemd naar een oude strijd tussen de bewoners van Hanan en Hurin (Cuzco), is het duale principe *hanan/hurin* een model waarmee de kosmologische polariteiten geassocieerd met 'boven', de zon en het mannelijke (*hanan*) aan de ene kant, en aan de andere kant 'beneden', de aarde en het vrouwelijke (*hurin*) worden aangeduid.⁷⁷ Het is bekend dat in rurale, inheemse gemeenschappen in het hoogland van Ecuador het onderscheid tussen de mensen die 'boven' wonen en de mensen die 'beneden' wonen door bewoners zelf wordt aangeduid met de termen *hanan* en *hurin*.⁷⁸ Alhoewel ik niemand de begrippen *hanan* en *hurin* heb horen gebruiken, is het goed mogelijk dat dit element van de *andino* cultuur in de volkswijken is blijven voortbestaan. In elk geval is de polariteit tussen de deelgemeenschappen in het alledaagse taalgebruik blijven bestaan en vormt het de basis van de identificatie met het wijkterritorium.

De symbolische constructie van de wijkgemeenschap

Een ander kenmerk van de inheemse cultuur dat meespeelt in de symbolische constructie van de wijk als gemeenschap is het *fiesta-cargo* systeem, een hiërarchisch systeem van ceremoniële taken dat dateert uit de koloniale tijd. Dat systeem gold oorspronkelijk voor de organisatie van lekebroedersschappen en voor de loopbanen van de leden binnen die broedersschappen. In dat systeem vervulden leden bij toerbeurt bepaalde functies in de organisatie, die tot doel had het religieuze leven in de gemeenschap te organiseren. Degene die een functie in de broederschap bekleedde, deed een investering in tijd en geld (*cargo*) en kreeg in ruil daarvoor een bepaald aanzien in de gemeenschap. De lokale inheemse leiders, *caciques*, bekleedden vaak de hoogste functie in die hiërarchie.⁷⁹ Na de koloniale tijd is dit *fiesta-cargo* systeem in verschillende varianten blijven bestaan. Beide onderzoekswijken hebben jarenlang een vergelijkbaar ceremonieel systeem gekend. Buurtfeesten, religieuze ceremonies, sporttoernooien en

schoonheidsverkiezingen waren de momenten bij uitstek waarop het ‘wij’-gevoel geconstrueerd werd.⁸⁰ Deze gebeurtenissen, die meestal door de wijkorganisatie georganiseerd werden, vormden ook het snijvlak tussen het persoonlijke domein van de individuele bewoners en hun gezinnen, en het collectieve, organisatorische domein van de wijk. De laatste jaren zijn de buurtfeesten volgens bewoners echter in snel tempo aan het verdwijnen en is het *fiesta-cargo* systeem uiteen gevallen.

Bewoners in Cooperativa Santa Anita denken met weemoed terug aan de tijd dat de voormalige manager Escalante nog feesten organiseerde. Hij nam het initiatief tot de jaarlijkse viering van de oprichtingsdag van de wijk – een feest dat na zijn vertrek werd afgeschaft. Ook was het kerstfeest in die periode veel uitgebreider dan tegenwoordig. De bewoners organiseerden toen jaarlijks een Pase del Niño, een processie die van de wijk naar het centrum van de stad ging met een beeld van het kindje Jezus. ‘Ana’ zei daarover:

Vroeger toen de wijk net bestond, deden we allemaal mee. [...] we gaven iedereen een taak en iedereen werkte mee, iedereen droeg eraan bij. We hielden een Pase del Niño naar de stad, naar beneden toe. We werden bijvoorbeeld per *manzana* verdeeld, omdat de verdeling hier per *manzana* en per perceel is.⁸¹ Ze groepeerden bijvoorbeeld drie *manzanas* en bepaalden dat die samen bijvoorbeeld aan een praalwagen werkten. Een andere groep van [bewoners van] drie *manzanas* zorgde bijvoorbeeld voor de dansers. [...] Zo hielp iedereen mee, maar we deden het samen.⁸²

Voor de muziek werd toen nog een disk jockey of een fanfare ingehuurd. Ook werden er zelfs een paar jaar achter elkaar stierenrennen georganiseerd tijdens het kerstfeest, maar dat werd na een paar jaar te duur. Manager César Escalante stelde voor de feesten veel geld beschikbaar. Om zijn persoonlijke betrokkenheid te tonen deed hij de coöperatie het belangrijkste symbool van Kerstmis cadeau: een beeld van het kindje Jezus gekleed in prachtige fluwelen en met lovertjes bewerkte kleren. In de dagen voor Kerstmis rouleert dat beeld onder de bewoners, zodat er thuis rond het beeld gebeden kan worden. Dit gebruik, dat de *novena* heet, is een van de weinige ceremonies die na zijn vertrek zijn blijven bestaan.⁸³

De ceremonies rond Kerstmis dienden in de Andes van oudsher om gezamenlijk een goed jaar af te dwingen. Op basis van het *fiesta-cargo* systeem werden de taken voor de organisatie van het kerstfeest bij toerbeurt verdeeld. De *cacique*, die aan het hoofd stond van de lokale hiërarchie, was de leider van die ceremonies. De rol die César Escalante in de wijkceremonies in Cooperativa Santa Anita speelde en de wijze waarop hij ze liet organiseren, vertoont grote overeenkomsten met die van de *caciques* in het traditionele *fiesta-cargo* systeem. Na het vertrek van César Escalante werden de meeste feesten afgeschaft omdat er veel ruzies waren en omdat de coöperatie in grote financiële problemen verkeerde. Rond Kerstmis wordt sindsdien alleen nog een openluchtmis gehouden, maar die trok in 2001 al nauwelijks bezoekers meer. Ook de jaarlijkse *novena* gaf na Escalantes vertrek aanleiding tot discussies tussen de bewoners uit de beide sectoren. Die discussies draaiden om de vraag wie er wanneer recht had op het beeld. De bewoners van Sector 2 hebben uiteindelijk zelf geld bij elkaar gelegd en een beeld gekocht. In Sector 2 circuleert nu jaarlijks het particuliere beeld, terwijl het beeld van de coöperatie in Sector 1 blijft. Geconcludeerd kan worden dat de buurtfestiviteiten die aanvankelijk een sociaal mechanisme vormden dat de bewoners van Cooperativa Santa Anita met elkaar verbond, door de jaren heen aan belang hebben ingeboet. Toch vinden veel bewoners het jammer dat de traditionele buurtfestiviteiten verloren zijn gegaan.

In Ciudadela Carlos Crespi hebben de moeilijke economische situatie waarin veel huishoudens verkeren en de massale migratie van buurtbewoners naar het buitenland er eveneens toe geleid dat sommige traditionele vieringen aan populariteit inboetten of van karakter veranderden. Zo is de gezamenlijke viering van moederdag afgeschaft. Op die dag werd traditioneel een *Madre Símbolo* gekozen, een vrouw die als 'beste moeder van de wijk' symbool stond voor het goede en het zorgzame in de wijkgemeenschap. Andere feesten die vroeger voor en door de hele wijk georganiseerd werden, zoals oudjaar en carnaval, worden tegenwoordig niet meer gezamenlijk maar in de besloten familiekring gevierd.⁸⁴ Alleen de jaarlijkse *novena* en een openbare kerstviering worden nog gezamenlijk gevierd met een beeld van het kindje Jezus dat door een geëmigreerde wijkbewoner cadeau is gedaan. De overige feesten van het oude *fiesta-cargo* systeem zijn ook in Ciudadela Carlos Crespi weggefallen. Daardoor zijn er steeds minder gedeelde symbolische momenten die de bewoners in staat stellen hun gemeenschappelijke identiteit als wijkbewoner te (re)construeren.

Behalve de verbondenheid met het territorium, de contrasterende verbintenis tussen de deelgemeenschappen en de symbolische constructie van de gemeenschap via feesten, wordt in de literatuur ook het delen van ervaringen en herinneringen aan de stichting en de aanleg van de wijk genoemd als belangrijke factor voor het ontstaan van een saamhorigheidsgevoel. Burgwal stelt in zijn studie over een volkswijk in Quito, dat de onderlinge solidariteit gebaseerd is op "[t]he collective memory that through collective organization and action the poor are able to advance [...]".⁸⁵ Hij constateert dus dat de wijkbewoners omdat ze samen een wijk en woonomgeving hebben gebouwd, door die ervaring hecht met elkaar verbonden zijn geraakt. Ook García, Giuliani en Wiesenfeld stellen dat de dagelijkse herinnering aan die gezamenlijke inspanning een hechte band schept tussen bewoners, waardoor ze zich met hun wijk en de wijkgemeenschap identificeren.⁸⁶ In Cooperativa Santa Anita en Ciudadela Carlos Crespi zijn de herinneringen aan het samen opbouwen van de wijk als bindmiddel echter niet sterk genoeg om het saamhorigheidsgevoel te bewaren, temeer omdat sommige eerste-generatie bewoners inmiddels uit de wijk vertrokken zijn of niet met elkaar overweg kunnen. Ook al hebben bewoners gemeenschappelijke herinneringen aan de ontstaansgeschiedenis van hun wijk, ze interpreteren de wijkgemeenschap eerder als een gelegenheidsformatie dan als een groep met een gedeelde identiteit waartoe ze zichzelf zouden kunnen rekenen.

Door het wegvallen van veel buurtceremonies en door de diversificatie van de bewonersgroep, waardoor gedeelde ervaringen geen bindmiddel meer kunnen vormen, is in de beleving van de bewoners het persoonlijke domein verder af komen te staan van het collectieve organisatorische domein. Buurtparticipatie, *empowerment* en het nastreven van een gezamenlijk doel worden vaak los gezien van de persoonlijke contacten tussen burens, waarin waarden als onderling vertrouwen, reciprociteit, een gevoel van veiligheid en gedeelde normen een rol spelen.⁸⁷ 'Marisol' uit Ciudadela Carlos Crespi vertelde bijvoorbeeld dat "iedereen goed met elkaar [kan] opschieten, alleen werken we soms niet goed samen."⁸⁸ Zij verwoordde wat de meeste bewoners uit Ciudadela Carlos Crespi vinden: ze zijn tevreden over de persoonlijke contacten met hun medebewoners, maar ontevreden over het gebrek aan samenwerking tijdens buurt*mingas* en vergaderingen. Terwijl in Ciudadela Carlos Crespi dertig procent van de ondervraagden de goede contacten in de buurt als positiefste eigenschap van de wijk noemde, antwoordde vijftien procent dat het gebrek aan samenwerking de meest negatieve kwaliteit van Ciudadela Carlos Crespi was. Goede contacten betekenen dus nog niet altijd een goede samenwerking.

Omgekeerd hebben de persoonlijke contacten niet altijd te lijden onder een slechte samenwerking. Ook al verslappen tijdelijk de banden tussen de mensen ‘boven’ en ‘beneden’ of tussen ‘voor’ en ‘achter’, toch kunnen kleinere groepen bewoners onderling het gevoel hebben dat ze van elkaar op aan kunnen. In de afzonderlijke delen van Ciudadela Carlos Crespi en in Sector 2 van Cooperativa Santa Anita is dat vertrouwen in de directe burens relatief groot. Dat komt doordat veel burens familie van elkaar zijn. In Sector 1 van de coöperatie is daarentegen sprake van een onderling wantrouwen. Dat wantrouwen vertaalt zich in een reëel of verbeeld gevoel van onveiligheid. Goede persoonlijke contacten en een slechte collectieve samenwerking kunnen dus samengaan zonder dat de wijkbewoners zich daar grote zorgen over maken, maar slechte persoonlijke contacten brengen sociale onveiligheid teweeg.

Paradoxaal genoeg zien bewoners zich bij het gevoel van sociale onveiligheid genoodzaakt iedereen in het openbaar te vriend te houden, om zelf geen slachtoffer bijvoorbeeld van diefstal te worden. ‘Claudia’ uit Ciudadela Carlos Crespi zei daarover:

‘Claudia’: De wijk is een *zona roja*.

CK: Wat betekent dat?

‘Claudia’: In een *zona roja* wonen mensen die anderen kwaad doen, mensen die anderen schaden door te stelen. Ja, dit is een *zona roja*, daarom zeg ik u dat iedereen op zijn eigen spullen moet letten.

CK: En die dieven, wonen die in de wijk of komen die van buiten?

‘Claudia’: Ja, in de wijk. Daar beneden, die wonen hier beneden in [de wijk] Jaime Roldós, de mensen die daar wonen komen bijna allemaal uit El Vecino. Ze kennen ons allemaal en ze doen ons niks, ze zien ons maar ze doen ons niks omdat het bekenden zijn. Je kunt beter zorgen dat je met elkaar kunt opschieten dan daar vijanden te maken. Ja, je moet met elkaar kunnen opschieten. Dus dit is een *zona roja*, de wijk is een *zona roja*. Soms moet de politie komen maar dat doen ze niet.

CK: Nee?

‘Claudia’: Ze hebben angst om hier te komen.

CK: Vindt u het eng om hier te wonen?

‘Claudia’: Nee, nee omdat zoals ik zeg, we hier al zolang wonen en niemand ons ooit kwaad heeft gedaan.⁸⁹

Wanneer bewoners elkaar niet goed kennen, als er vervelende ervaringen zijn met medebewoners of als er vooroordelen leven, kan wantrouwen ontstaan. Mutaties onder de bewoners zorgen bijvoorbeeld voor een afwachtende houding bij de bewoners die er al langer wonen, zeker als de nieuwe bewoners uit een andere regio komen. In Cooperativa Santa Anita, waar de meeste bewoners tot de eerste generatie behoren, is pas sinds kort een proces van mutaties op gang gekomen, met name doordat er steeds meer (delen van) huizen verhuurd worden. Zo vertelden verschillende bewoners uit Sector 1 van Cooperativa Santa Anita me over een golf van inbraken die enkele jaren geleden plaatsvond, waarbij vermoed werd dat de daders wijkbewoners waren.

‘Janneth’: In dit achterste deel, wie woont hier verder nog? En in de omgeving woont verder helemaal niemand, dus ze moeten van hier zijn.

CK: Hoe verklaart u dat? Zijn er veel nieuwe bewoners?

‘Janneth’: Er zijn veel nieuwe mensen. Er zijn veel nieuwe mensen die niemand kent. Dus die komen hier vanuit andere gebieden naartoe om hier te wonen, sommigen huren een huis, dus je weet het gewoon niet.

In Ciudadela Carlos Crespi zijn veel bewoners van de eerste generatie inmiddels vertrokken naar andere woningen in Cuenca of ze zijn als arbeidsmigrant naar het buitenland verhuisd. Nieuwe eigenaar-bewoners en huurders hebben hun plaats ingenomen (zie tabel 3). Vooral mensen uit armere streken van het land werden aangetrokken tot het door migrantendollars overspoelde Cuenca. De nieuwe bewoners uit andere regio's werden niet altijd met open armen ontvangen.⁹⁰ Volgens 'Marisol' werden met het geld van emigranten vaak nieuwe huizen gebouwd, speciaal voor de verhuur. "Soms verhuren ze die huizen en komen er mensen uit de binnenstad en van de *costa*, zoals bij – ik weet niet of u die mevrouw kent, het huis daarachter – daar wonen nu enkele *morenitos* [*donkere mensen*]."⁹¹ Ze vond de komst van nieuwe mensen een voordeel en nadeel tegelijk. Aan de ene kant konden ze versterking van hun wijkorganisatie goed gebruiken, maar aan de andere kant kwamen er ook steeds vaker 'slechte' mensen in de wijk wonen, mensen die haar kinderen het verkeerde voorbeeld gaven.

Ook *doña* 'Soledad' legde uit hoe Ciudadela Carlos Crespi volgens haar verloederde door de komst van enkele nieuwe bewoners, die er volgens haar andere normen en waarden op na hielden.

Het zijn mensen die uit de kustregio komen. Ze komen oorspronkelijk niet uit Cuenca en dat is de ellende, omdat er over het algemeen zoals u weet niet alleen autochtone mensen van hier wonen, maar het een mengmoes is geworden, met immigraties uit de *sierra*, de *costa*, mensen die niet van hier zijn dus. Als het alleen mensen van hier waren, hoe zouden die hun soortgenoten kwaad kunnen doen? Ze zeggen immers vaak dat Cuenca een Maria-stad is, wat betekent dat er altijd een sterk katholicisme is geweest. En in het katholicisme hebben ze ons geleerd: Gij zult niet stelen! Gij zult niet doden! Gij zult niet jaloers zijn op wat anderen bezitten! Dus hoe kunnen wij onszelf kwaad doen? Dat doen de mensen uit andere gebieden, dat zijn geen mensen hier uit Cuenca.⁹²

Het wantrouwen tegenover de nieuwe bewoners met andere etnische en culturele achtergronden was in eerste instantie groot, maar zij waren in de minderheid. Door hun goede wil te tonen, zowel in de persoonlijke contacten als in hun deelname aan de collectieve activiteiten van de wijkorganisatie, konden ze in de wijkgemeenschap opgenomen worden.

Verloop van het consolidatieproces

In een land als Ecuador waar het volkshuisvestingsbeleid gericht is op het eigen woningbezit, tel je als burger pas mee als je een eigen huis hebt.⁹³ Ook in de twee volkswijken uit deze

Tabel 3: Woonduur huishoudens in de twee wijken

Woonduur in jaren	Cooperativa Santa Anita, gesticht tussen 1990 en 1992 (survey 1999)	Ciudadela Carlos Crespi, ontstaan tussen 1950 en 1960 (survey 2001)
< 5	88	41
5-10	12	18
10-20		18
20-30		10
> 30		13
Totaal	100 % (n = 41)	100 % (n = 72)

Bron: Huishoudsurveys 1999, 2001.

studie woonden de meeste mensen in een eigen huis. In Cooperativa Santa Anita was meer dan negentig procent van de huishoudens eigenaar-bewoner, in Ciudadela Carlos Crespi lag dat percentage op bijna zestig. Grootgebracht in die traditie, waren de meeste wijkbewoners blij dat ze een eigen huis hadden waar ze konden doen en laten wat ze wilden. Ze zagen hun huidige woning als een grote verbetering ten opzichte van hun vorige (huur)woning, omdat een eigen huis een vorm van vrijheid geeft en niemand iets op je gedrag binnenshuis kan aanmerken. In je eigen huis kan niemand je iets opleggen, zo formuleerde iemand het. 'Diego', een jonge, getrouwde man met drie kinderen die in Santa Anita woonde, vertelde over de beperkingen die een huurder vaak krijgt opgelegd.

'Diego': Natuurlijk, een eigen huis hebben is een grote vreugde, want in een huurwoning wonen is heel vervelend.

CK: Waarom? Omdat je dan steeds moet betalen?

'Diego': Nee, niet omdat je moet betalen, maar omdat de eigenaar je steeds komt lastigvallen. Omdat ze de elektriciteit afsluiten.

CK: Oh ja?

'Diego': Ja zeker, bij ons hebben ze een paar keer de elektriciteit afgesloten. Of soms als je op stap was geweest, vielen ze je lastig. Dan sloten ze de voordeur af en dan kon je niet meer binnenkomen, dan moest je op de deur kloppen. De huiseigenaren deden gewoon vervelend.

CK: Is dat in alle huurhuizen zo?

'Diego': Ja, vrijwel in alle huurhuizen waarin wij gewoond hebben was dat hetzelfde. Natuurlijk waren er ook die ons gewoon de sleutel gaven, zodat we niets steeds op de deur hoefden te bonken of hoefden aan te bellen. Die gaven ons de sleutel en dan konden we naar binnen. In een ander huis lieten ze me niet meer binnen, omdat ze me de kamer hadden opgezegd...., ze lieten me niet meer binnen terwijl ik nog geen andere kamer had gevonden waar ik heen kon. Ik kon niet eens mijn spullen ophalen.

CK: Wat een rare situatie.

'Diego': Ja, zo is het. Dat was bij een man. Drie dagen heb ik bij mijn tante moeten slapen en van daaruit heb ik een andere kamer gevonden. Ik had bijna drie dagen nodig om mijn spullen te halen. Ze lieten me niet meer binnen. Ze zeiden "we hebben je de tijd gegeven, waarom ga je niet weg". Ze sloten de deur af, ze lieten me niet meer binnen. Zo is het in andermans huizen; dus daarom zeg ik dat een eigen huis heel plezierig is. Dan hoef je je geen zorgen te maken. Wanneer ze mijn huur opzeggen, wanneer ik moet vertrekken, waar ik heen moet om een andere kamer te zoeken, daar maak je je geen zorgen meer over.⁹⁴

Hoe dwingend het controlemechanisme van huisbazen kan zijn, werd me duidelijk toen ik op bezoek was bij een vriendin die in binnenstedelijke volkswijk van Riobamba woonde. Haar huisbaas sloot dagelijks van zes uur 's morgens tot 's avonds laat het water af. Om zich met het hele gezin te kunnen douchen en daarnaast ook nog de was en de afwas te kunnen doen, moesten ze om vijf uur 's morgens opstaan. Het is dit soort beperkingen waar ook 'Diego' naar verwees.

'Marisa', moeder van vier kinderen en gezinshoofd sinds haar man een paar jaar geleden naar Spanje was vertrokken, legde uit hoe ze er op vooruitgegaan waren sinds ze een eigen huis hebben, omdat haar vorige woning niet meer was dan een bouwvallig onderkomen.

Misschien is het daarom dat ik zeg dat ik me zo sterk met mijn huis verbonden voel dat ik alles eraan mooi vind: het mag dan wel klein zijn, het is wel van mij. En waar we eerst woonden, daar ga je je tegen verzetten. Ik woonde in een hele kleine kamer, een soort schuur. Het was gemaakt van planken met spleten ertussen, die ik met kranten en papier dicht stopte. Dus ik heb het zwaar gehad in de tijd dat mijn kinderen nog heel klein waren. Om van daaruit een eigen huis te krijgen is... voor mij is het zoals de uitdrukking luidt: 'een luxe om mijn eigen huis te hebben.'⁹⁵

Ondanks het gebrek aan basisvoorzieningen en de vele sociale problemen in volkswijken, zijn het eigen woningbezit en de daarmee verkregen vrijheid in doen en laten voor de gezinnen een enorme stap voorwaarts ten opzichte van een huurwoning. Het gevoel ergens thuis te horen heeft dan ook vooral betrekking op de gezinssituatie. Als hun gezinsleden rustig en ongestoord kunnen wonen en leven, voelen de meeste bewoners van Cooperativa Santa Anita en Ciudadela Carlos Crespi zich wel thuis in de wijk.

Als individuele en collectieve belangen op gespannen voet staan, kiezen de bewoners voor de belangen van hun huishouden en hun gezin. Dat betekent dat als ze moeten kiezen, ze hun tijd, geld en arbeidskracht vaak liever in hun eigen huis investeren dan in de deelname aan de verplichte buurt*mingas* voor de aanleg van wijkvoorzieningen. *Don* 'Pedro' en *señor* 'Salazar' uit Cooperativa Santa Anita vertelden bijvoorbeeld dat ze zich bewust afzijdig hielden van wat er in de coöperatie gebeurde, omdat er zoveel onenigheid was. Ze namen meestal niet deel aan de verplichte wijkbijeenkomsten en betaalden liever achteraf de boete. Al hun vrije tijd stopten ze in het verbouwen van hun woning. *Señor* 'Salazar' had daardoor zijn huis in de afgelopen jaren aanzienlijk uitgebouwd. Behalve over een winkel en een feestzaal beschikte zijn huis over een eetkamer met een keuken en boven had het een open ruimte die met behulp van schotten in vier slaapruiden was verdeeld. Bij mijn bezoek in 2003 zag ik dat hij druk bezig was met het uitbouwen van de eerste verdieping, waar hij verschillende slaap- en badkamers wilde maken. Hij omschreef zijn huis toen als "een huis dat op termijn een villa moet worden" en zat boordevol plannen om zijn huis tot die luxe droomvilla te verbouwen.⁹⁶ Bij hem speelde mee dat zijn vrouw in de tussentijd naar Spanje gemigreerd was om daar te werken. Het geld dat ze extra te besteden hadden, droeg bij aan het realiseren van dat woonideaal.

Projecten die in collectief verband stuklopen op onderlinge meningsverschillen en bureaucratische barrières, lukken in kleinere groepjes of individueel soms wel, omdat ze buiten de officiële en legale kanalen om gerealiseerd kunnen worden. Zo had een bewoner van Cooperativa Santa Anita volgens mijn informanten in 1999 als enige in de wijk al een telefoonaansluiting, omdat hij kennissen had bij de lokale telefoonmaatschappij. De rest van de wijk moest daar nog tot 2004 op wachten. Een ander gezin in Sector 1 van de coöperatie kon dankzij de inkomsten van gezinsleden in het buitenland een waterput op het perceel laten aanleggen. In huis werd bovendien een boiler geplaatst. Het gezin kreeg zodoende als enige in de wijk binnenshuis de beschikking over warm en koud stromend water. Daardoor waren de gezinsleden niet langer afhankelijk van de aansluiting op het gemeentelijk waterleiding-netwerk en hoefden ze niet meer deel te nemen aan de *mingas* die daarvoor georganiseerd werden.

Ook in het voorste gedeelte legden enkele families, waaronder *señor* 'Salazar' en buurvrouw 'Jenny' zelf een waterleiding aan. Die liep naar de provinciale weg, vanwaar ze het water van een ander hoofdnet aftapten. In Sector 2 van Cooperativa Santa Anita gingen ze zelfs nog een stap verder in het eigenhandig afdwingen van vooruitgang. Volgens 'Eva' moest er vooral

flink doorgebouwd worden. Dan konden ze als bewoners bij de autoriteiten erkenning van hun woningeigendom claimen, door de gemeente als het ware voor een voldongen feit te plaatsten.

‘Eva’: [Op het gemeentehuis] zeggen ze dat dit hier [officieel] niet bestaat, dat onze papieren ongeldig zijn, dat soort dingen. Er is geen steun. Daarom helpen wij hier vooraan [in Sector 2] elkaar onderling.

CK: Dus het basisprobleem is de legalisering?

‘Eva’: Precies, u wist dat al, de legalisering. Dit hier allemaal is niet legaal, het is een fantoom. Dat willen de bewoners daar achteraan [in Sector 1] niet begrijpen. Hier vooraan weet iedereen dat wel, daarom is er ook meer eenheid. *Daarom zijn ze hier ook huizen aan het bouwen, omdat ze zeggen dat wij het eigendomsrecht hebben, omdat we hier al zo lang wonen.*⁹⁷

De discrepantie tussen individuele en collectieve belangen kan er dus toe leiden dat zich gelegenheidsformaties vormen van bewoners die proberen bepaalde voorzieningen of gemeentelijke erkenning te verkrijgen, die de wijkorganisatie niet in staat is te krijgen. Eigenhandig optreden en zelfvoorzienendheid hebben in deze gevallen de plaats van gezamenlijk handelen ingenomen. Ten opzichte van elkaar presenteren de bewoners zich niet als hulpbehoevende burgers – zoals ze naar de professionals en autoriteiten doen – maar als zelfredzame bewoners. Buren proberen niet voor elkaar onder te doen in de vormgeving en het comfort van hun huizen, om aan te geven dat ze hun huishouden goed op orde hebben en dat ze respectabele burgers zijn. Zoals ik in de volgende hoofdstukken laat zien, speelt de symbolische kracht van architectuur een belangrijke rol in hun *impression management* naar elkaar toe.⁹⁸

Uit deze wijzen van individueel en collectief optreden blijkt dat de volgorde van de consolidatieprocessen hier anders is dan de fasen die in de consolidatieliteratuur beschreven worden en die ik in de inleiding heb aangehaald. De individuele activiteiten zijn niet *het gevolg* van een progressie op wijkniveau, maar kunnen wel collectieve vooruitgang genereren als de gemeente achteraf besluit de wijk toch te legaliseren. Het consolidatieproces van de twee volkswijken in deze studie is een dialectisch proces, waar individuele en collectieve vooruitgang in ongelijkmatige processen tot stand komen. Dat geldt voor de fysiek-ruimtelijke, de juridische en de sociale kanten van consolidatie. De gezinnen met een eigen huis zien de stap van een huurwoning naar een eigen woning als een grote stap voorwaarts. Om dat huis vervolgens te verbouwen tot de droomvilla die ze in gedachten hebben, werken ze met wisselend succes in collectief, georganiseerd verband aan de aanleg van voorzieningen. Tegelijkertijd zoeken ze in hun eigen huishouden of in de persoonlijke kring van familie en vrienden naar mogelijkheden om hun leefsituatie te verbeteren. Als er elders betere mogelijkheden zijn, besluiten ze uit de wijk te vertrekken. De contacten met burens en wijkbewoners die buiten de persoonlijke sfeer vallen, zijn vaak vriendschappelijk maar instrumenteel van aard. Verder blijft het ieder voor zich, of zoals *doña* ‘Soledad’ uit Ciudadela Carlos Crespi het stelde: “elk gezin is een gezin, is een aparte wereld.”⁹⁹

Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik laten zien hoe informele wijken aan de rand van de stad ontstaan en uitgroeien tot stadswijken. Ik heb de sociale en ruimtelijke ontwikkelingen beschreven aan de hand van interacties tussen volkswijkbewoners onderling, en tussen wijkbewoners en profes-

sionals. De domeinen waarbinnen die contacten plaatsvinden heb ik onderverdeeld in het persoonlijke domein van individuele bewoners en het collectieve, organisatorische domein van de wijkorganisatie en de wijkgemeenschap. Aan de hand van de ontstaansgeschiedenis van de twee onderzoekswijken werd duidelijk dat bewoners steeds onderscheid bleven aanbrengen in geografisch tegenover elkaar geplaatste deelgemeenschappen. Het onderscheid tussen de bewoners 'voor' en de bewoners 'achter', tussen bewoners 'boven' en 'beneden', doet denken aan de polaire relatie tussen *hanan* en *hurin*, die kenmerkend is voor de Andes. In tijden van ruzies en ontevredenheid of wanneer consensus ontbrak, splitsten groepen die zich achtergesteld voelden zich van de wijk af, om zelf een nieuwe wijk te vormen. Dat gebeurde in Cooperativa Santa Anita met de afsplitsing van Urdesa del Norte. In Ciudadela Carlos Crespi kwam dat zelfs twee keer voor: de tijdelijk opsplitsing in Carlos Crespi 1 en Carlos Crespi 2 en de permanente afsplitsing van Los Pinos. Maar binnen elk geografisch deel kon altijd weer een nieuw onderscheid gemaakt worden tussen de bewonersgroepen aan weerskanten van het grondgebied. Het onderscheid tussen *hanan* en *hurin* bleef voortbestaan. Mede aan de hand van de locatie in de wijk waar bewoners woonden, werden dus hun onderlinge verhoudingen bepaald. Het contrast tussen de delen droeg bij aan de identificatie met de wijk als geheel.

Toch is de relatie tussen volkswijkbewoners en het grondgebied dat ze bewonen niet hecht te noemen. In provinciesteden gaan volkswijkbewoners voor hun dagelijkse activiteiten meestal naar andere delen van de stad. Ze hebben dus een veel grotere actieradius dan alleen de wijk. In afwijking van wat er over volkswijkbewoners in metropolen geschreven wordt, hebben de wijkbewoners in provinciesteden vaak niet het gevoel juist op die plek thuis te horen. Ze zijn naar de stadsrand gekomen om hun individuele droomhuizen te bouwen, ergens waar de grond betaalbaar was, waar het rustig wonen is, en waar ze een bestaan konden opbouwen. Ze waarderen de rust, de ruimte en de vaak groene omgeving die er aan de stadsrand nog is. In hun waardering voor de locatie speelt ook de aanwezigheid van familieleden in de buurt een rol. Wat bewoners van Cooperativa Santa Anita en Ciudadela Carlos Crespi echter vooral aan hun wijk bindt, is het bezit van een eigen huis. Het gevoel van verbondenheid met de wijk is niet zo sterk dat het hen ervan weerhoudt om te verhuizen als ze elders een beter huis of een beter leven kunnen krijgen. De volkswijkbewoners uit dit onderzoek zijn dan ook eerder te karakteriseren als 'buitenvijkers' dan als leden van een hechte buurtgemeenschap.

Het ontwikkelingstraject dat de wijken doormaakten, laat zien dat het voor wijkbestuurders moeilijk is de balans te vinden tussen een goede organisatie van projecten en een goede sfeer in de wijk; tussen het collectief-organisatorische en het persoonlijke domein. Succesvolle projecten droegen bij aan een groter vertrouwen in de organisatie en aan een hogere opkomst bij de *mingas*, waardoor meer werk verzet kon worden. Toch voelde een deel van de bewoners zich altijd achtergesteld bij de rest, zelfs als er vooruitgang was. Ook ontbrak bij bewoners vaak de motivatie om op wijkniveau met elkaar samen te werken. Als burens elkaar niet goed kenden of elkaar niet lagen, zoals in Cooperativa Santa Anita, konden slechte persoonlijke contacten het functioneren op collectief niveau in de weg staan. Om vooruit te komen, ontwikkelden bewoners in zulke periodes individuele strategieën, zoals de familie uit Sector 1 van Santa Anita die een eigen waterput liet bouwen. Ze hielden zich dan het liefst alleen met hun eigen huis en hun eigen gezinsleven bezig. Problemen met de sociale orde, zoals de periode van frequente diefstallen in Sector 1, waren een teken dat burens zelfs elkaar niet meer konden vertrouwen. Er waren echter ook altijd burens die wél een hechte

band met elkaar hadden, vaak omdat ze familie van elkaar waren. Er was in die gebieden een relatief grote sociale cohesie en sociale controle, hetgeen de veiligheid ten goede kwam. Als de contacten goed waren, besloten burens vaak gezamenlijk nieuwe voorzieningen aan te leggen. In Sector 2 van Cooperativa Santa Anita legde een groepje burens zo een eigen waterleidingnetwerk aan. Huishoudens die niet in staat waren hun financiële situatie te verbeteren of allianties met burens aan te gaan, bleven aangewezen op de kracht van de wijkorganisatie. Als het wijkbestuur in de ogen van bewoners niet voldoende vooruitgang boekte, nam de deelname aan wijkactiviteiten automatisch af en gingen bewoners individueel of in afgescheiden vorm op zoek naar verbeteringen.

Om de sfeer in de wijk goed te houden, moest de wijkorganisatie dus niet alleen aandacht besteden aan de structurele verbetering van het wijkleven, maar ook aan de culturele aspecten van de wijkgemeenschap. Manager César Esclante van Cooperativa Santa Anita had dat gedaan. Ondanks zijn gerechtelijke veroordeling voor oprichting van de coöperatie waren veel bewoners achteraf niet negatief over zijn handelwijze. Hij bracht iets tot stand dat daarna verloren ging: een gemeenschapsgevoel. Hij was de *cacique* die buurtfeesten, wedstrijden en religieuze ceremonies organiseerde, om het gemeenschapsgevoel en de persoonlijke contacten te versterken. Toen zijn rol omstreden werd, ging die beleefde eenheid verloren en kwam er tweespalt voor in de plaats. Ook in Ciudadela Carlos Crespi zorgden geldgebrek bij de organisatie, onderlinge ruzies, de algemeen verslechterde economische situatie van de huishoudens en culturele veranderingen ervoor dat er steeds minder buurtfeesten georganiseerd werden. Het werd voortaan ieder voor zich, zowel in het alledaagse leven als op feestdagen. De conclusie van dit hoofdstuk is dan ook dat de relatie tussen de begrippen *neighborhood* en *neighboring* gelaagd en complex is.

Het model uit de consolidatieliteratuur dat het sociale, ruimtelijke en juridische ‘volwassen worden’ van een wijk voorstelt als een opwaartse lijn, waarbij de vooruitgang van de wijk en de vooruitgang van individuele huishoudens met elkaar verbonden zijn, geeft voor een provinciale volkswijk een te gesimplificeerde voorstelling van zaken. Volgens die literatuur gaan gezinnen meer in hun woningen investeren als op wijkniveau progressie wordt gemaakt. In Ciudadela Carlos Crespi en Cooperativa Santa Anita waren die processen veel ongelijkmatiger van aard en verliepen ze soms zelfs in tegengestelde richting. Afhankelijk van de individuele mogelijkheden en van het onderlinge vertrouwen zetten bewoners hun tijd, geld en arbeid in sommige gevallen in voor het collectieve doel terwijl ze in andere situaties hun individuele belangen lieten voorgaan, ten koste van de collectieve activiteiten. Bewoners verbouwden hun huizen met de financiële mogelijkheden die ze hadden, *ondanks* het feit dat legalisering van de wijk (nog) niet in zicht was en delen van de wijk braak lagen.

Ook de sociale en juridische consolidatie verliep niet altijd in een opwaartse lijn. Voor een succesvolle legalisering was de medewerking van de gemeente vereist, maar in interacties met professionals waren volkswijkbewoners de afhankelijke partij. Zij presenteerden zich als hulpbehoevende burgers. De professionals gedroegen zich als gezagdragers en hoogopgeleide experts, twee rollen waarbij ze zichzelf in een machtspositie konden plaatsen. Soms stelden ze zich als vriendelijke maar autoritaire overheidsdienaren op, die zeiden dat ze aan de gang van zaken weinig konden veranderen maar beloofden hun best te doen. In een enkel geval waren ze ronduit denigrerend en niet geneigd medewerking te verlenen. Vriendschappelijke contacten tussen wijkbestuurders en autoriteiten waren daarom van doorslaggevend belang. Alleen door die contacten konden volkswijken op de politieke agenda komen, als onderdeel van het stedelijk belang. Maar de aandacht was altijd kortstondig, zoals blijkt uit het feit

dat bij de gemeente Riobamba een project voor de regulering van informele wijken in de prullenbak werd gegooid omdat de politieke interesse ineens verdwenen was. Afwisselende periodes van mee- en tegenwerking karakteriseren de relaties tussen bewoners onderling en tussen de wijk en de professionals. Hoe traag de vooruitgang op collectief niveau ook is, aan elkaar tonen wijkbewoners bij voorkeur hun individuele successen en hun zelfredzaamheid. In de volgende twee hoofdstukken zal ik laten zien welke rol de woningarchitectuur speelt in het uitdragen van die individuele successen en bewonersambities ten aanzien van sociale mobiliteit.

Noten

- 1 Als toelichting op de wijk- en buurtindeling in Nederland stelt het Centraal Bureau voor de Statistiek bijvoorbeeld: "Wijken zijn optellingen van één of meer aaneengesloten buurten." CBS, "Gebruik generaliseerde geometrie CBS/TOPgrenzen" (Voorburg en Heerlen: CBS, Divisie sociale en ruimtelijke statistieken, 2003), 4, <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/439A4C77-1254-4472-8AA2-4F6AB32E0E54/0/2003buurtaarttoelichting.pdf> (2 december 2005).
- 2 Robert-Jan Baken et al., *Neighborhood Consolidation and Economic Development of Informal Settlements*, Working Paper Series no. 3 (Rotterdam: Institute for Housing and Urban Development Studies, 1991); Ronald Kranenburg, *Buurtconsolidatie en urbane transformatie in El Alto: een longitudinaal onderzoek naar veranderingsprocessen in de voormalige periferie van La Paz, Bolivia* (Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit Utrecht, 2002).
- 3 Kranenburg, *Buurtconsolidatie*, 25.
- 4 Jorge Hardoy en David Satterthwaite, *Squatter Citizen: Life in the Urban Third World* (London: Earthscan Publications, 1989), 25-29.
- 5 Peter Kellett, "Cultural Values and Housing Behavior in Spontaneous Settlements," *Journal of Architectural and Planning Research* 16, no. 3 (1999): 205-224.
- 6 Kellett, "Cultural Values"; Didier Drummond, *Architectes des favelas* (Paris: Bordas, 1981); Katherine Gough en Peter Kellett, "Housing Consolidation and Home-based Income Generation: Evidence from Self-Help Settlements in Two Colombian Cities," *Cities* 18, no. 4 (2001): 235-247; Peter Ward, "The Practice and Potential of Self-Help Housing in Mexico City," in *Self-Help Housing: A Critique*, red. Peter Ward (London: Mansell Publishing, 1982), 175-208; Esther Wiesenfeld, "Construction of the meaning of a barrio house: the case of a Caracas barrio," *Environment and Behavior* 29, no. 1 (1997): 34-63.
- 7 Ward, "The Practice". Ook in Kellett, "Cultural Values," en Gough en Kellett, "Housing Consolidation," wordt de consolidatie van individuele huizen aan die van de wijk gekoppeld.
- 8 Kranenburg, *Buurtconsolidatie*, 28, 54-55, 170-171.
- 9 Ray Forrest en Ade Kearns, "Social Cohesion, Social Capital and the Neighbourhood," *Urban Studies* 38, no. 12 (2001): 2130; Isabel García, Fernando Giuliani en Esther Wiesenfeld, "Community and sense of community: the case of an urban barrio in Caracas," *Journal of Community Psychology* 27, no. 6 (1999): 727-740; Annelou Ypeij, "Poverty, Survival and Identity in Two Distinct Worlds: An Ethnographical Comparison," in *Rethinking Poverty: Comparative Perspectives from Below*, red. Wil Pansters et al. (Assen: Van Gorcum, 2000), 169-184.
- 10 Oscar Lewis, *Anthropological Essays* (New York: Random House, 1970): 67-80.
- 11 Voor een overzicht van theorieën over sociale uitsluiting en de informele samenleving, zie: Dirk Kruijt, Carlos Sojo en Rebeca Grynspan, *Informal Citizens: Poverty, Informality and Social Exclusion in Latin America* (Amsterdam: Rozenberg, 2001), 2-6; Janice Perlman, *The Myth of Marginality: Urban Poverty and Politics in Rio de Janeiro* (Berkeley: University of California Press, 1976), 97-128.

- 12 Forrest en Kearns, "Social Cohesion," 2131.
- 13 Gerrit Burgwal, *Struggle of the Poor: Neighborhood Organization and Clientelist Practice in a Quito Squatter Settlement* (Amsterdam: CEDLA, 1995), 221.
- 14 Ik gebruik de begrippen huishouden en gezin naast elkaar. Als ik over een huishouden spreek, refereer ik aan de leden die een economische en organisatorische eenheid vormen, terwijl ik met 'gezin' of 'familie' de verwantschap tussen personen bedoel. Een huishouden correspondeert in Ecuador niet altijd met een nucleair gezin.
- 15 Omdat inschrijvingen en mutaties in de administratie van de coöperatie jarenlang niet goed zijn bijgehouden, is dit een schatting. Er werden in 2003 in totaal 565 percelen geteld, verdeeld over de twee sectoren van de wijk. Niet alle percelen waren verkocht, ongeveer tachtig percelen waren in 2003 nog in eigendom van de coöperatie.
- 16 "Que en países como el nuestro, que están en proceso de desarrollo, el cooperativismo es factor importante en la realización de los programas de mejoramiento social; [...] Que el cooperativismo es, además, el sistema adecuado para lograr esos cambios estructurales, en forma ordenada y democrática, como requiere nuestro País;" *Ley de Cooperativas*, DS-1031, Registro Oficial no. 123 (20 september 1966).
- 17 In het volgende hoofdstuk komen verschillende vormen van reciprociteit en collectieve arbeid uitgebreid aan de orde.
- 18 Doordat het door instellingen normaal gevonden wordt dat burgers hun arbeid gratis ter beschikking stellen van het collectieve belang, is de betekenis van de *minga* veranderd, stelt Federico Aguiló, *El hombre del Chimborazo* (Quito: Abya Yala, 1992), 101: "Se diluye el sentido de reciprocidad y en su lugar se acentúa el sentido de gratuidad." Een veelzeggend voorbeeld daarvan vond ik op de website van de Inter-American Development Bank. In een artikel over geïnstitutionaliseerd gebruik van de *minga* in Cuenca staat: "Ecuador's indigenous peoples have managed resources collectively for millenia. Today, Cuenca Mayor Fernando Cordero Cuevas [sic] is adapting that tradition to help solve municipal budget problems." Daniel Drosodoff, "Rural traditions find home in city," *IDB América*, Magazine of the Inter-American Development Bank, January-February (2000), <http://www.iadb.org/iadbamerica/Archive/stories/2000/eng/JAN00E/e200e3.htm> (28 oktober 2004).
- 19 Als voorbeeld van de kosten van de aanschaf van een perceel: in 1992 kocht een gezin een perceel van ongeveer vijfhonderd vierkante meter voor 257.000 sucres, omgerekend toen ongeveer honderdtachtig dollar.
- 20 Met de coöperatieleden die niet in Cooperativa Santa Anita wonen heb ik slechts incidenteel contact gehad tijdens collectieve *mingas* en vergaderingen.
- 21 *Ordenanza Reformatoria que delimita el perímetro urbano de la ciudad de Riobamba*, no. 08-98, art. 5 (Riobamba: Municipalidad de Riobamba, 1998).
- 22 *Oficio 454-91 SCM*, 17 juni 1991 (Riobamba: Municipalidad de Riobamba, 1991). Glasser vermeldt dat in Quito een hoogte van 2850 meter boven zeeniveau de uiterste grens is tot waar drinkwater opgepompt kan worden. Zie David Evan Glasser, "The Growing Housing Crisis in Ecuador," in *Spontaneous Shelter: International Perspectives and Prospects*, red. Carl Patton (Philadelphia: Temple University Press, 1988), 152.
- 23 In de plattgrond van de wijk uit 1990, die als basis diende voor de wijkontwikkeling, staan ruim 400 percelen aangegeven. Op een topografische kaart uit 2003 staan 438 percelen getekend. Verschillende percelen zijn in de tussentijdse jaren gesplitst of bijeengevoegd. Op het kantoor van de coöperatie en bij de gemeente is jarenlang met onnauwkeurige aantallen gewerkt, omdat niemand wist hoeveel percelen er werkelijk waren.
- 24 De Consejo de Coordinación Agraria viel onder de ministeriële verantwoordelijkheid van het Ministerio de Agricultura y Ganadería en de Junta Nacional de Vivienda (nu MIDUVI). Zie *Memorando JV. 97*, 16 december 1997 (Riobamba: Municipalidad de Riobamba, 1997). Het is mij niet duidelijk hoe de Consejo

- de Coordinación Agraria zich verhiel tot het Instituto Ecuatoriano de Reforma Agraria (IERAC) dat in 1964 werd opgericht om de agrarische hervormingen te coördineren.
- 25 Het verloop van de contacten met de Dirección Nacional de Cooperativas is achteraf gereconstrueerd op basis van documenten en een verslag van inspecteur Napoleón Correa die met zijn interventie in 1997 het oprichtingsbestuur ten val bracht. Zie Napoleón Correa, verslag zonder titel van de interventie in Cooperativa de Vivienda Santa Anita gericht aan Galo Bayas Salazar, Director Nacional de Cooperativas (Ongepubliceerd, zonder datum).
- 26 De tekeningen zijn niet op schaal en de geografische ligging van beide sectoren bleek bij nader onderzoek door plaatselijke architecten niet correct te zijn.
- 27 “[...] inmediatamente lotizadas y vendidas a cualquier persona que tenga la plata, sin exigir los respectivos requisitos para ser considerados socios [...].” Correa, verslag, 2.
- 28 Interview RDR 14/03/99.
- 29 Correa, verslag, 14.
- 30 *Juicio penal no. 483-01 seguido en contra de César Antonio René Escalante Alfaro por estafe a la Cooperativa de Vivienda “Santa Anita de Riobamba”*. Registro Oficial no. 93, Función Judicial no. 30-03, 2003, <http://www.dlh.lahora.com.ec/paginas/judicial/paginas/R.O.Mayo.30.2003.htm> (25 augustus 2004).
- 31 Jorge Garcia, “La organización de pobladores en el Ecuador: las Cooperativas de Vivienda Urbana,” *Mon-des en Développement* 15, no. 60 (1987): 99-112; Glasser, “The Growing Housing Crisis”.
- 32 Vergelijk Burgwals conclusies over cliëntelisme in een volkswijk in Quito, Burgwal, *Struggle*, 223.
- 33 Interview RCA 01/11/02.
- 34 Mitchell Seligson en Francesca Recanatini, “The Environment and Governance and Corruption,” in *Ecuador: An Economic and Social Agenda in the New Millenium*, red. Vicente Fretes-Cibils, Marcelo Giugale en José Roberto López-Cálix (Washington DC: The World Bank, 2003), 411-437; Transparency International, *Transparency International Corruption Perceptions Index 2003*, http://www.transparency.org/pressreleases_archive/2003/dnld/cpi2003.pressrelease.en.pdf (25 augustus 2004).
- 35 Interview RIZ 16/10/02.
- 36 Interview REG 15/10/02.
- 37 Interview RNE 07/11/02.
- 38 Interview RIB 08/11/02.
- 39 Interview RFR 28/10/02; zie ook Larissa Lomnitz, “Informal Exchange Networks in Formal Systems: A Theoretical Model,” *American Anthropologist* 90, no. 1 (1988): 42-55.
- 40 Correa, verslag, 4.
- 41 Interview REG 15/10/02.
- 42 Interview RLH 25/10/02.
- 43 Interview RCO 29/10/02.
- 44 Interview RSS 31/10/02.
- 45 Interview RNE 07/11/02. Dit is ook mijn eigen ervaring. In 2000 zorgde ik voor financiële ondersteuning voor de bouw van een nieuw kinderdagverblijf in Sector 1, bedoeld voor de hele wijk. Toen ik in 2002 in Cooperativa Santa Anita was, vroegen bewoners van Sector 2 of ik voor ‘hun’ deel van de wijk ook financiering voor een kinderdagverblijf kon regelen. In dat deel van de wijk bleek niemand van plan te zijn van de net gebouwde voorziening gebruik te maken, omdat het “te ver weg” was en “aan de andere kant” lag.
- 46 Interview RLH 25/10/02.
- 47 Interview REG 15/10/02.
- 48 Interview RRG 24/10/02.
- 49 Interview RFR 28/10/02.

- 50 In deze en de volgende hoofdstukken versta ik onder Cooperativa Santa Anita de gehele wijk bestaande uit beide sectoren, dus inclusief het latere Urdesa del Norte.
- 51 Het bureau C+C Consulcentro werd geleid door de latere burgemeester van Cuenca, Fernando Cordero Cueva. Cuenca gold op dat moment als een stad met een relatief goed gereguleerde ruimtelijke ordening. Zie Stella Lowder, "Cuenca, Ecuador: planner's dream or speculator's delight?" *Third World Planning Review* 12, no. 2 (1990): 109-130.
- 52 *Ordenanza para la aplicación del plan de Ordenamiento Urbano de la ciudad de Riobamba*, no. 02-97 (Riobamba: Municipalidad de Riobamba, 1997).
- 53 *Plan local participativo de los barrios precarios de la ciudad de Riobamba: Fase 1, Plan Piloto* (Riobamba: Municipalidad de Riobamba, Departamento de Planificación: 1999).
- 54 Ik heb in 1999 een bijdrage geleverd aan het pilotproject van TBP voor Cooperativa Santa Anita.
- 55 *Ordenanza Especial que regula la planificación y ejecución de programas y proyectos de urbanización y vivienda de interés social progresivos*, no. 05-2000 (Riobamba: Municipalidad de Riobamba, 2000).
- 56 Toen ik in 2002 op zoek ging naar wat er over was van alle informatie die de werkgroep TBP verzameld en geproduceerd had, vond ik onder een lekkend dak een verregende doos met de kadastrale fiches. Met die informatie is niets meer gedaan; de fiches zijn nooit door het Kadaster verwerkt.
- 57 Interview RMG 19/11/03.
- 58 Interview CVQ 28/02/02; veldwerknooties 08/11/01.
- 59 Interview CSB 21/02/02
- 60 Interview CVQ 28/02/02.
- 61 Dit komt in elk geval bij veel wijken in Cuenca voor, maar waarschijnlijk bij (volks)wijken overal ter wereld. Om die reden werkt de planologische afdeling van de gemeente niet met deze wijkindelingen. Zie Leticia Cevalles en Vilma Villavicencio, *El barrio como célula básica de ordenamiento territorial de áreas residenciales* (afstudeerscriptie, Universidad de Cuenca, Facultad de Arquitectura y Urbanismo, Cuenca, 1995).
- 62 Anders dan bij een coöperatie die landelijk geregistreerd staat, heeft deze organisatie geen manager en geen kantoor. Het is een bewonersorganisatie, maar geen vereniging met een juridische status.
- 63 Tegen mij heeft don 'Ricardo' echter gezegd dat hij ruim veertig jaar in deze wijk woont, maar elders geboren is. Interview CVQ 28/02/02; survey no. 41.
- 64 Interview CGC 16/02/02.
- 65 Interview CCU 22/02/02.
- 66 Interview CJT 14/11/02.
- 67 Interview CER 11/03/02.
- 68 Ik had mezelf bij binnenkomst voorgesteld als onderzoeker, maar omdat ik tijdens het gesprek niets zei, vroeg hij na afloop aan de wijkpresident of ik de Spaanse taal wel machtig was.
- 69 Veldwerknooties 04/11/03.
- 70 Interview CJT 14/11/02.
- 71 Interview CJT 14/11/02.
- 72 Interview CJT 14/11/02.
- 73 Yvonne Riaño, "Residential space and social identity in peripheral "barrios populares" of Quito, Ecuador," in *Cultures, Sous-cultures et Déviances*, red. R. Lucchini en J. Widmer (Bulle: Convention romande de 3e cycle de sociologie, 1993), 61-70.
- 74 Interview CJQ 18/03/02; veldwerknooties 11/11/02, 04/11/03, 08/11/03.
- 75 Veldwerknooties 11/03/02.
- 76 Daniel Gade, *Nature and Culture in the Andes* (Madison: University of Wisconsin Press, 1999), 36-37.

- 77 Jerry Moore, "The Social Basis of Sacred Spaces in the Prehispanic Andes: Ritual Landscapes of the Dead in Chimú and Inka Societies," *Journal of Archaeological Method and Theory* 11, no. 1(2004): 83-124.
- 78 Marcelo Cruz, "Pacha and verticality: reasserting ethnic identity, community and place in the Ecuadorian Andes" (paper presented at the meeting of the Latin American Studies Association, 1997), 7, <http://168.96.200.17/ar/libros/lasa97/cruz.pdf> (2 november 2004).
- 79 *Fiesta staat voor feest of ceremonie, cargo staat voor last of ambt*. Zie: Thomas Abercrombie, *Pathways of Memory and Power: Ethnography and History among an Andean People* (Madison: University of Wisconsin Press, 1998), 291-304; Arij Ouweneel, *Atweer die Indianen ... de jaguar en het konijn in Chiapas Mexico...* (Amsterdam: Thela Publishers, 1994), 93-125.
- 80 Vergelijk Anthony Cohen, *The Symbolic Construction of Community* (Londen: Routledge, 2000), 50-51.
- 81 Een *manzana* is een blok van een aantal percelen (in Santa Anita meestal acht) in het grid patroon van de wijk.
- 82 Interview RNE 07/11/02.
- 83 De *novena* is een periode van negen gebedsdagen voorafgaand aan Kerstmis, waarin de komst van Jezus wordt gevierd. In Ecuador bestaat de *novena* uit het van huis tot huis laten rondgaan van een beeld dat het kindje Jezus voorstelt, zodat bij het beeld kan worden gebeden. Soms worden aalmoezen bij het beeld neergelegd. Oorspronkelijk had de *novena* tot doel de liturgie over te dragen aan gelovigen die daar anders geen kennis van zouden krijgen. Zie Congregation for divine worship and the discipline of the sacraments, "Directory on Popular Piety and the Liturgy: Principles and Guidelines," Vatican City: The Roman Curia, 2001, http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/ccdds/documents/rc_con_ccdds_doc_20020513_vers-direttorio_en.html (2 september 2004).
- 84 Met oudjaar worden er in Ecuador traditiegetrouw poppen van papier-maché gemaakt die vaak op humoristische wijze een gebeurtenis uit het voorbije jaar uitbeelden. Om middernacht worden de poppen op feestelijke wijze in brand gestoken en kan het nieuwe jaar met een schone lei beginnen. Carnaval wordt in de *sierra* gevierd met overvloedige water- en meelgevechten, en met veel eten en drinken.
- 85 Burgwal, *Struggle*, 189.
- 86 García, Giuliani en Wiesenfeld, "Community".
- 87 Vergelijk de vormen van sociaal kapitaal die Forrest en Kearns onderscheiden: "Social Cohesion," 2140.
- 88 Interview CZD 23/03/02.
- 89 Interview CGC 16/02/02.
- 90 In Ecuador is het alledaagse leven doordrongen van regionalisme, waarbij een cultureel onderscheid gemaakt wordt tussen bewoners van de *costa*, de *sierra* en de *oriente*.
- 91 Interview CZD 23/03/02. Over de donkere vrouwen waar 'Marisol' naar verwijst ging het gerucht dat ze prostituees waren en klanten aan huis ontvingen. Deze bewoners zijn enkele maanden later uit de wijk vertrokken.
- 92 Interview CAR 27/02/02.
- 93 Voor een overzicht van het recente volkshuisvestingsbeleid in Ecuador, zie Daphne Frank, "A market-based housing improvement system for low-income families – the Housing Incentive System (SIV) in Ecuador," *Environment and Urbanization* 16, no.1 (2004): 171-184.
- 94 Interview RCR 21/03/99.
- 95 Interview REG 15/10/02.
- 96 Interview RFR 28/10/02.
- 97 Interview RLH 25/10/02.
- 98 Erving Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life* (Londen: Penguin Books, 1990 [1959]).
- 99 Interview CAR 27/02/02.

4. Woningbouw: van eerste steen tot hoogste punt

Inleiding

Op een perceel in Cooperativa Santa Anita liet 'Yadhira' in 1999 voor haar bejaarde moeder een huis bouwen; een perceel dat ze tegen de officiële regels in gekocht had om haar moeder dichtbij te huisvesten.¹ De dag dat 'Yadhira' een *minga* organiseerde voor de bouw van het dak, was het bij haar thuis al vroeg een drukte van belang. Familieleden uit het dorp waar haar man vandaan komt, waren naar de wijk gekomen. Als organisator van de *minga* was het 'Yadhira's' taak de helpers op die dag van twee voedzame maaltijden te voorzien. Terwijl de werkploeg op het perceel van 'Yadhira's' moeder aan het werk ging, legden 'Yadhira' en haar moeder zich toe op het bereiden van een lunch met soep, rijst met mie en saus. Op de bouwplaats werden de voorbereidingen getroffen voor het storten van het beton. De *maestro mayor* legde met hulp van een paar mensen de laatste hand aan de bekisting en anderen reden kruiwagens met cement naar een open plek, waar zand en stenen aan het cement werden toegevoegd. Halverwege de dag werd een uitgebreide lunch genuttigd in het huis van buurvrouw 'Avelina', die haar woonkamer voor deze gelegenheid ter beschikking had gesteld. Na de lunch roerden enkele vrouwen het water door het cementmengsel. De mannen reden om beurten met een zware kruiwagen betonspecie over een loopplank het dak op, waar de *maestro* stond om aan te wijzen waar het materiaal gestort moest worden. 'Yadhira' bood de werkkrachten bakers *chicha* aan, een gefermenteerde drank gemaakt van rietsuiker, die goed is tegen de dorst. Ook werd er brandewijn van rietsuiker geschonken, om het werk enigszins te verlichten. Aan het einde van een dag hard werken, wachtte een luxueuze avondmaaltijd bestaande uit soep, konijn en aardappelen. Na afloop keerden de familieleden weer naar hun dorpen terug. De ruwbouw was af.

Verreweg de meeste woningen in Cooperativa Santa Anita en Ciudadela Carlos Crespi komen tot stand via zelfbouw, een proces waarbij de perceeleigenaren op hun stuk grond een huis (laten) bouwen, meestal met het doel er zelf te gaan wonen.² Onder zelfbouw wordt een heel scala van activiteiten verstaan. Soms maakt een eigenaar zelf een ontwerp of voert hij de bouwactiviteiten uit, al dan niet met hulp van derden. In andere gevallen worden de wensen aan een architect of bouwer kenbaar gemaakt en wordt het werk in opdracht van de eigenaar geheel of gedeeltelijk door derden verricht. Zelfbouwers kunnen dus op uiteenlopende manieren bij de verschillende fasen van ontwerp en uitvoering betrokken zijn.³ Bij zelfbouw lopen de processen van ontwerpen, bouwen en bewonen door elkaar heen. Tijdens de bouw wordt nagedacht over het ontwerp en zodra er vier muren en een dak zijn, kan het pand bewoond worden om het later af te bouwen. Het proces en het artefact kunnen dus niet los van elkaar worden gezien.

In dit hoofdstuk staat het proces van de totstandkoming van woonruimte centraal: het ontwerpen, bouwen en in gebruik nemen van zelfbouwoningen in volkswijken. In Lows

terminologie gaat het hier over de sociale productie van een huis en de sociale constructie van een betekenisvolle plek waar men zich thuis voelt. De hoofdrolspelers zijn de mensen die in eigen beheer een huis hebben gebouwd om zo een eigen woning te bemachtigen. Dat zijn vrijwel alle huishoudens in Cooperativa Santa Anita en bijna zestig procent van de huishoudens in Ciudadela Carlos Crespi (zie tabel 4). Niet alleen burgers beschouwen een eigen huis als een basisbehoefte, ook de overheid doet dat. Sinds de jaren zestig, toen de volkshuisvesting in Ecuador voor het eerst als nationaal beleidsterrein werd erkend, is het beleid volledig gericht geweest op woningeigendom. Na programma's die onder verschillende regeringen met wisselend succes zijn doorgevoerd, werkt het Ministerie voor Stedelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting (MIDUVI) sinds 1998 met het programma Sistema de Incentivos para la Vivienda (SIV). Het SIV-programma is gericht op rechtstreekse subsidieverstrekking aan woningzoekenden uit sociaal zwakkere groepen. Verderop in dit hoofdstuk besteed ik aandacht aan dit programma en aan de geringe betekenis die het programma heeft gehad voor de bewoners van mijn onderzoekswijken. Omdat de meeste wijkbewoners hun onderkomens zelfstandig hebben gerealiseerd, gaat het merendeel van dit hoofdstuk over zelfbouwwoonin- gen.

Het ontwerpen, bouwen en bewonen van huizen in volkswijken vindt plaats in een context waarin twee factoren van belang zijn. Op de eerste plaats komen veel wijkbewoners oorspronkelijk uit dorpen op het platteland. Bij de bouw van een eigen huis in de stad integreren ze soms bepaalde culturele gebruiken en gewoonten uit die dorpen van herkomst. Sommige activiteiten in het bouwproces gaan gepaard met rituele handelingen die op het platteland nog gangbaar zijn maar in de stad niet meer. De bouw van het dak in teamverband (*minga*) en de religieuze inzegening van het huis (*huasipichana*) zijn daarvan de belangrijkste. Tijdens deze activiteiten kunnen reciproke relaties met familieleden, vrienden of burens bestendigd worden en kunnen tradities worden voortgezet of aangepast. De bouw van een eigen huis is voor de toekomstige eigenaar-bewoners behalve een grote persoonlijke aanwinst soms dus ook een belangrijke sociale gebeurtenis. Het thema van acculturatie en modernisering dringt zich op, net als de vraag in hoeverre in dit soort wijken een karakteristieke bouwcultuur is ontstaan waarin gewoonten van het platteland en moderne stedelijke gebruiken met elkaar vermengd zijn.

Op de tweede plaats spelen sociaaleconomische mogelijkheden en de sociale klasse waar- toe wijkbewoners zich rekenen een prominente rol. Juist vanwege hun beperkte sociaalecono- mische mogelijkheden zijn volkswijkbewoners terecht gekomen in ontontgonnen gebieden aan de stadsrand. In de literatuur worden sociale klasse en de (gebrekkige) woonsituatie in

Tabel 4: Soort bewoning

	Cooperativa Santa Anita % (1999)	Ciudadela Carlos Crespi % (2001)
Eigenaar-bewoner	98	58
Huurder	2	25
Inwonend		10
Woning in bruikleen		6
Overig		1
Totaal	100 (n = 41)	100 (n = 72)

Bron: Huishoudsurveys 1999, 2001.

volkswijken veelvuldig met elkaar in verband gebracht, waarbij soms op nogal rechtlijnige wijze wordt gesteld dat zelfbouwers vanwege hun lage sociaaleconomische positie geen volwaardige architectuur zouden kunnen realiseren.⁴ Deze discussie komt in de volgende hoofdstukken nader aan de orde. In dit hoofdstuk vormt de sociaaleconomische situatie echter wel een belangrijke context, omdat wijkbewoners zelf van mening zijn dat hun woonsituatie op de eerste plaats een afspiegeling is van hun financiële situatie en dat hun culturele achtergrond in het bouwproces geen enkele rol speelt. Transnationale migratie en toegenomen inkomensverschillen hebben aan dat zelfbeeld bijgedragen. Daarom begin ik met een schets van de sociaaleconomische situatie van de huishoudens in de twee wijken.

De levensstandaard van de wijkbewoners

De meeste bewoners in de twee onderzoekswijken beschouwen zichzelf als mensen uit de lagere middenklasse. Soms noemen ze zichzelf *gente humilde*, bescheiden mensen van eenvoudige komaf, wat in het lokale taalgebruik synoniem is voor armoede. Maar in vergelijking met andere bevolkingsgroepen in de stad presenteren ze zich juist als “mensen met gemiddelde mogelijkheden” die niet tot de allerarmsten behoren en ook niet tot de hogere middenklasse. Velen onder hen hebben moeite de eindjes aan elkaar te knopen, maar ze kunnen hun armoede voor de buitenwereld goed verbergen. Hun woningen ogen op het eerste gezicht netjes en huiselijk, al hebben ze soms niet eens geld voor een goede maaltijd of voor schoolgeld voor de kinderen. Anderen hebben het financieel beter en dragen dat uit in consumptiegoederen en in een comfortabel huis. Op het gemeentehuis presenteren de wijkbewoners zich in collectief verband bij voorkeur als arme en gemarginaliseerde stedelingen in de hoop aandacht voor hun leefsituatie te krijgen, maar in onze gesprekken wezen ze me regelmatig op plaatsen waar volgens hen de ‘echte’ armen van de stad wonen.⁵

Tussen Cuenca en Riobamba bestaat een cultureel verschil in de wijze waarop volkswijkbewoners met hun moeilijke economische situatie omgaan. Terwijl zelfs de armste Cuencanen hun slechte financiële situatie zoveel mogelijk binnenskamers proberen te houden, zijn Riobambeños uit de lagere klassen assertiever dan hun Cuencaanse lotgenoten. Mede door de emancipatoire activiteiten van de rooms-katholieke kerk en de NGO's in de provincie, hebben ze geleerd om voor zichzelf op te komen en zonder schroom autoriteiten, organisaties en buitenlanders om geld of hulp te vragen. Cuencanen vinden daarentegen van zichzelf dat ze een grote mate van zelfredzaamheid bezitten en dat ze altijd eerst zelf naar oplossingen moeten zoeken voordat ze anderen om hulp vragen. De vele ambachtelijke werkplaatsen en bedrijfjes aan huis en de massale uittocht van transnationale migranten in deze regio zouden daar een ‘bewijs’ voor zijn. Zelf heb ik het verschil in mentaliteit ook gemerkt. In Ciudadela Carlos Crespi heeft nog nooit iemand mij om financiële hulp gevraagd, terwijl de bewoners van Cooperativa Santa Anita wel van me verwachtten dat ik financieel aan hun wijk zou bijdragen en mensen me daar verschillende keren op hebben aangesproken.

Ciudadela Carlos Crespi oogde voor mij op het eerste gezicht welvarender dan Cooperativa Santa Anita. Omdat Ciudadela Carlos Crespi langer bestond, meer infrastructurele werken had en er dankzij de transnationale migranten een aantal grote huizen stond, leek de wijk in fysiek-ruimtelijk opzicht meer op een binnenstedelijke middenklassenwijk. Toch kwam ook in de op het oog goed georganiseerde huishoudens in Ciudadela Carlos Crespi schrijnende armoede voor. Toen daar in 2002 door studenten van de opleiding verpleegkunde een

onderzoek werd gedaan naar de gezondheidssituatie van de wijkbewoners, schrok ik van de aan armoede gerelateerde ziektes die ze tegenkwamen. Een op het oog blakende baby van een jaar bleek ernstig ondervoed en andere, op het oog fitte mensen leden aan TBC, scabiës (schurft) of alcoholverslaving. Ciudadela Carlos Crespi werd door die verpleegkundigen dan ook gezien als een van meest achtergebleven gebieden van Cuenca.⁶

Architecten bij de gemeente zien de verborgen armoede meestal niet. Zij baseren hun oordeel niet op de levensstandaard van de bewoners maar op de kwaliteit van de huizen, die ze vergelijken met die in informele wijken in Quito of Guayaquil. Op basis van die vergelijking concluderen ze dat de armoedeproblematiek in hun stad wel meevalt. Zo zei architect Vintimilla van de afdeling Planificación in Cuenca over de fysiek-ecologische kwaliteiten van de stad:

De stad Cuenca, zoals je wel weet, wordt gekenmerkt door een rijkdom aan stedelijke landschappen [...] met uitzondering van die wijken daar zoals Jaime Roldós en Las Pencas. Toch zijn die nog de hemel vergeleken bij soortgelijke informele wijken in Quito.⁷

Een vrouwelijke architect die in het kader van het woningbouwprogramma van MIDUVI in Ciudadela Carlos Crespi subsidieaanvragen behandelde, dacht daar iets genuanceerder over. Zij was bij veel mensen binnen geweest en had bij het behandelen van de aanvragen veel verhalen over armoede gehoord. Volgens haar kwamen de architecten die bij de gemeente werken te weinig in dit soort gebieden om een goed oordeel te kunnen vormen. Bovendien kun je armoede niet altijd aan de woning aflezen, was ook haar ervaring.

Armoede is hier wel degelijk, maar wat er niet zijn, zijn sloppenwijken. Zij [de professionals bij de gemeente] kijken alleen naar sloppenwijken zoals in Guayaquil wanneer ze het over armoede hebben. Hier betekent armoede dat ze... Hier hebben ze geen rieten huizen die op het water drijven, want dat is wat zij als armoede beschouwen, maar ze zouden eens een bezoek moeten brengen aan de wijken die wij bezocht hebben [...], als je dát geen armoede noemt, wat is het dan wel?⁸

Het beeld dat professionals van de volkswijken hebben is uiteraard van belang omdat het van invloed is op hun mate van betrokkenheid bij de wijkontwikkelingen. Tegelijkertijd laat het voorbeeld zien hoe snel mensen geneigd zijn de leefsituatie van anderen af te lezen aan de buitenkant van het huis, de bouwmaterialen en de woninggrootte. Architecten die nooit bij mensen binnenkomen, baseren hun beeld van een wijk op die eerste, oppervlakkige indruk. Dat draagt bij aan hun ambivalente houding. Enerzijds legitimeren ze hun gebrek aan pro-

Tabel 5: Gemiddeld gestandaardiseerd inkomen huishoudens in onderzoekswijken als index van gemiddeld gestandaardiseerd inkomen huishoudens in Ecuador

Index	Cooperativa Santa Anita % (1999)	Ciudadela Carlos Crespi % (2001)
0-0,5	29	11
0,5-1	49	32
1-2	10	39
2-3	7	11
> 3	5	7
Totaal	100 (n = 41)	100 (n = 72)

Bron: Huishoudsurveys 1999, 2001.

Tabel 6: Armoedepoel huishoudens

	Cooperativa Santa Anita % (1999)	Ciudadela Carlos Crespi % (2001)
Extreme armoede	76	53
Armoede	12	14
Boven armoedegrens	12	33
Totaal	100 (n = 41)	100 (n = 72)

Bron: Huishoudsurveys 1999, 2001.

fessionele aandacht voor wijken zoals deze, door te stellen dat het er te gevaarlijk is om er controles uit te voeren, anderzijds bagatelliseren ze de problemen die er voorkomen, door te stellen dat het lang zo erg niet is als in de volkswijken in Quito of Guayaquil.

Om inzicht te krijgen in het vraagstuk van armoede en ontwikkelingskansen, heb ik een schatting gemaakt van het gemiddeld gestandaardiseerd inkomen dat de huishoudens per maand te besteden hadden.⁹ Dat gemiddeld gestandaardiseerd inkomen van huishoudens in de twee wijken is in tabel 5 weergegeven als index van het gemiddeld gestandaardiseerd inkomen van huishoudens in heel Ecuador.¹⁰ In 1999 had het INEC vastgesteld dat een ‘gemiddeld’ gezin van twee volwassenen en drie kinderen de beschikking had over achten-twintig dollar per persoon per maand.¹¹ In 2001 had het INEC vastgesteld dat een ‘gemiddeld’ gezin van twee volwassenen en twee kinderen een gemiddeld inkomen van vijftig dollar per persoon per maand had.¹² Uit tabel 5 blijkt dat bijna tachtig procent van de huishoudens in Cooperativa Santa Anita minder te besteden had dan het landelijke gemiddelde. In Ciudadela Carlos Crespi was de situatie iets beter, want daar had meer dan de helft van de huishoudens het landelijk gemiddelde of meer tot zijn beschikking. Het is overigens niet zo dat de bewoners van Carlos Crespi betere banen hebben; het is waarschijnlijker dat die betere resultaten verband houden met grootschalige migratie van wijkbewoners naar het buitenland en met de instroom van buitenlandse valuta, waardoor de huishoudens hun inkomsten soms zagen verdubbelen of verdrievoudigen.

Een andere maatstaf is de officiële armoedegrens die de overheid hanteert. Die grens wordt vastgesteld op basis van de kosten van een maandelijks basispakket met voedsel en vaste lasten (*canasta básica*) dat nodig is om te overleven. Iedereen die dat pakket niet kan betalen leeft officieel in armoede. De mensen die niet eens het basispakket aan voedsel voor een maand kunnen betalen (*canasta alimentaria*), leven volgens de norm in extreme armoede.¹³ Als referentiekader bij de cijfers uit de wijken moet gezegd worden dat in de periode van dit onderzoek ruim de helft van de Ecuadoraanse bevolking onder de armoedegrens leefde en deze cijfers dus niet erg veel zeggen.¹⁴ Volgens de armoedemaatstaven leefde in 1999 ruim driekwart van de huishoudens in Cooperativa Santa Anita in extreme armoede (zie tabel 6). Twaalf procent behoorde tot de ‘gewone’ armen. Zij beschikten over een inkomen dat net groot genoeg was om eten voor het gezin van te kopen, maar te weinig om de overige maandlasten van te betalen. De overige twaalf procent leefde boven de armoedegrens. In Ciudadela Carlos Crespi leefde in 2001 meer dan de helft van de ondervraagde huishoudens in extreme armoede. Veertien procent was arm, maar had wel genoeg inkomsten voor voedsel, terwijl een derde van de huishoudens boven de armoedegrens leefde.

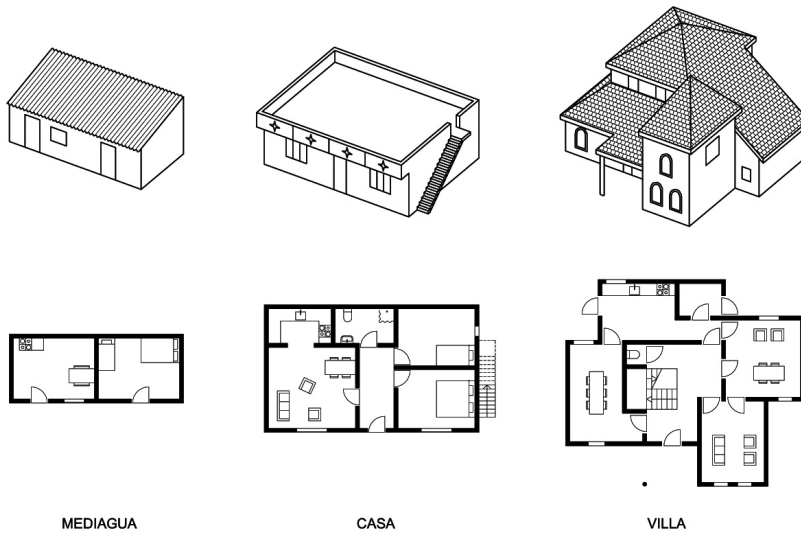
Omdat de kosten van levensonderhoud in Cuenca al jaren hoger zijn dan in Riobamba, zijn de armste gezinnen in Ciudadela Carlos Crespi relatief slechter af dan in Cooperativa

Santa Anita.¹⁵ Dit zijn de gezinnen die geen dollars uit het buitenland ontvangen maar wel geconfronteerd worden met de almaar stijgende kosten van levensonderhoud. De paradoxale situatie die de buitengebieden van kanton Cuenca kenmerkt, is dat – vergeleken met andere Andes steden – er het hoogste percentage armen voorkomt. Enerzijds zijn de suburbane en rurale gebieden van kanton Cuenca dus de bestemming van wat per hoofd van de bevolking omgerekend misschien wel de grootste toestroom van buitenlandse dollars in het land is, maar anderzijds worden ze in vergelijking met andere steden gekenmerkt door een ongekennd hoge armoedegrade.¹⁶ Het is dan ook niet verwonderlijk dat mensen zonder familieleden in het buitenland ook overwegen iemand te laten emigreren, waardoor transnationale migratie in de afgelopen jaren een zichzelf in stand houdend fenomeen is geworden.

In Cooperativa Santa Anita bestonden de huishoudens in 1999 gemiddeld uit 4,8 personen. Ongeveer de helft van de hoofdbewoners was veertig jaar of jonger en van alle bewoners uit de survey was bijna de helft onder de achttien (voor algemene gegevens uit de huishoudsurvey, zie bijlage 1). De meeste gezinshoofden in Cooperativa Santa Anita waren mannen, die vaak werkzaam waren als (taxi)chauffeur, bouwvakker, monteur of in de agrarische sector. De vrouwen die werkten deden dat vaak aan huis, bijvoorbeeld in een winkeltje of als naaister. Er woonde ook één militair, één voormalige politieagent en een man die als ingenieur bij een NGO werkte. Van de hoofdbewoners kwam twaalf procent uit Riobamba zelf, bijna zestig procent kwam uit de overige, rurale gebieden van Chimborazo en de resterende groep was elders in het land geboren. Het beeld van de coöperatie is dus dat van een jonge wijk met veel rurale migranten, met onregelmatige werkzaamheden.

In Ciudadela Carlos Crespi waren de huishoudens met gemiddeld 5,4 bewoners iets groter dan in Cooperativa Santa Anita. Deze wijk bestond al langer. Veel gezinnen bevonden zich in een iets latere levensfase dan die in Cooperativa Santa Anita, waardoor er iets meer *extended families* voorkwamen: elf procent van de huishoudens had negen of meer leden (zie bijlage 1). Toch was ook daar vijfenveertig procent van de wijkbewoners nog altijd jonger dan achttien jaar. In tegenstelling tot de situatie in Cooperativa Santa Anita had in Ciudadela Carlos Crespi in 2001 bijna een derde van de huishoudens een vrouw aan het hoofd. Dat kan opnieuw verband houden met het hoge aantal geëmigreerde mannen. Overal in de regio Cuenca hebben vrouwen in toenemende mate de plaats aan het hoofd van het huishouden ingenomen sinds hun echtgenoten geëmigreerd zijn.¹⁷ De mannelijke gezinshoofden in Ciudadela Carlos Crespi waren werkzaam bij kleine ambachtelijke bedrijfjes of fabrieken, of ze werkten voor eigen rekening als bouwvakker, in een ambachtelijk beroep zoals hoedenmaker, als werknemer in een fabriek of bedrijf, als monteur of als chauffeur. Behalve bij gezinnen die door een geëmigreerde man onderhouden werden, waren de vrouwelijke gezinshoofden overwegend werkzaam als verkoopster, wasvrouw of schoonmaakster. Er woonde ook één voormalige militair die na zijn pensioen andere betaalde werkzaamheden had. Van de hoofdbewoners was driekwart geboren en getogen in Cuenca, achttien procent kwam uit een ander (ruraal) deel van de provincie Azuay en de rest uit een ander deel van het land. Ook in deze wijk hadden bewoners onregelmatig werk. Het feit dat de wijk langer bestond en bewoners hier doorgaans al lang woonden, betekende dus niet dat ze een stabielere inkomenspositie hadden.

Bewoners probeerden op allerlei inventieve manieren hun uitgaven te beperken. Zo sprak ik met een bewoonster in Cooperativa Santa Anita die een winkeltje aan huis had, pal tegenover precies zo'n zelfde winkeltje van haar buurvrouw. Omdat ik de buurtbewoners altijd naar het winkeltje van de buurvrouw zag gaan, vroeg ik haar of ze daar niet teveel concurrentie

Afbeelding 11: Drie woningtypen

van ondervond. Ze legde me uit dat ze weliswaar niet veel verdiende met de verkoop van producten, maar dat ze in elk geval altijd iets te eten uit de winkel kon halen en dat haar gezin op die manier geen honger hoefde te lijden. De winkel diende voor haar meer als een soort grote voorraadkast, die haar overdag wat afleiding bood, dan als vaste bron van inkomsten.

Voor gebroken gezinnen met kinderen was het moeilijk om het hoofd boven water te houden. In beide wijken waren er gezinnen met een laagopgeleide vrouw aan het hoofd die zelf voor het levensonderhoud van de kinderen moest zorgen. Ze onderhielden hun gezin bijvoorbeeld door voor anderen de was te doen, te koken of schoon te maken – onregelmatige klussen waar ze af en toe een paar dollar mee verdienden. *Doña 'Blanca'* uit Cooperativa Santa Anita, die met haar twee tieners in een klein stenen onderkomen van twee bij drie meter woonde, onderhield haar gezin al jaren op die manier, zonder iets aan de woonsituatie te kunnen verbeteren. In 1999 vertelde ze me dat ze met zijn drieën in dat ene kamertje zonder ramen woonden en geen sanitaire voorzieningen hadden. Een muurtje van los gestapelde bakstenen schermde de buitenruimte enigszins af waardoor ze iets meer privacy hadden als ze buiten hun behoefte moesten doen. Ze verdiende toen haar geld met koken en schoonmaken. Vier jaar later was dat nog steeds zo. Voor dit gezin bleef er per maand te weinig geld over om zelfs maar de meest noodzakelijke voorzieningen zoals een latrine aan te leggen.

Om zonder veel inkomsten te kunnen overleven, verbouwden veel families gewassen naast hun huis of hielden ze op kleine schaal vee op de percelen die nog niet in gebruik waren genomen.¹⁸ Ruim een vijfde van de ondervraagden in Cooperativa Santa Anita gaf aan een moestuin te hebben met maïs, groenten of fruit. Tien procent hield kleine dieren zoals konijnen of cavia's voor de slacht en enkele anderen hadden koeien en varkens. Ruim veertig procent van de ondervraagden zei zowel dieren als een moestuin te hebben. In de aanblik van de wijk was dit goed zichtbaar. Moestuinen en aan touwen vastgebonden varkens en koeien bevonden zich her en der verspreid tussen de woningen. Ook in Ciudadela Carlos Crespi hield meer dan een derde van de huishoudens dieren en ruim acht procent verbouwde groen-

Afbeelding 12: Een *villita* in aanbouw, Cooperativa Santa Anita

te of fruit. Het kweken van gewassen en het houden van dieren was overigens niet alleen een manier om uitgaven te beperken, het hoorde ook bij een semi-landelijke manier van leven die de wijkbewoners zo waardeerden.

De huizen

Woningtypen

De meeste bewoners zijn in Ciudadela Carlos Crespi en Cooperativa Santa Anita terechtgekomen omdat ze er een kavel kochten waar ze een huis op gebouwd hebben. Een enkeling is in een door de overheid of een NGO gesubsidieerd huis gaan wonen. Vaak wordt begonnen met een eenvoudige, stenen een- of tweekamerwoning aan een buitenplaats, die *mediagua* wordt genoemd.¹⁹ Bij de *mediagua* komen de deuren uit op de buitenplaats, die dus tevens als verbindingsruimte dient (zie afbeelding 11). In een volgende fase kan het huis worden uitgebreid met meerdere kamers aan de buitenplaats, of met een eerste verdieping die via een buitentrap kan worden bereikt. Uiteindelijk streven de meeste mensen naar een 'echt' huis, een *casa*, waar je binnendoor van de ene naar de andere ruimte kunt lopen en dus meer privacy hebt. Een *casa* wordt in Ecuador hoger gewaardeerd dan een *mediagua*, niet alleen door de bewoners maar ook door officiële instanties zoals MIDUVI. In de definitie van de wijkbewoners is een *casa* een woning met twee of meer verdiepingen, die ruimer is dan een *mediagua*, die een stevige constructie van betonnen kolommen heeft, en een betonnen platdak (*losa*) of een dak met meerdere dakvlakken.²⁰ Als een *mediagua* tot een *casa* wordt uitgebouwd, moet de indeling vaak gewijzigd worden om een centrale gang tussen de kamers te maken. Ook de

draagconstructie moet eerst verbeterd worden zodat er een verdieping en een ander dak op gemaakt kunnen worden.

Naast *casas* die meer met de stad geassocieerd worden, worden ook *villas* als een verbetering beschouwd ten opzichte van *mediagua*. Een *villa* wordt door de professionals omschreven als een woning die gesitueerd is in het midden van een groot perceel, en wordt omgeven door planten en bomen. Een *villa* heeft vaak een schuin dak met meerdere dakvlakken en wordt meer met het platteland dan met de stad geassocieerd, maar in de semi-landelijke volkswijken worden de begrippen *casa* en *villa* door elkaar gebruikt. Ook het centrale bureau voor de statistiek, INEC, beschouwt *casa/villa* als één categorie.²¹ Er zijn wijkbewoners die hun huis een ‘*villita*’ noemen omdat ze het beschouwen als een bescheiden optrekje dat net iets meer is dan een *mediagua*. Maar er zijn ook bewoners die onder een *villa* hetzelfde verstaan als de professionals, namelijk een ruime woning op een groot perceel. Echt luxueuze woningen worden aangeduid als *mansiones*. Dat zijn niet alleen grote en dure huizen, maar ook huizen die meestal op enorme percelen liggen, waarop extra voorzieningen zijn aangelegd, zoals een sportveld of zwembad.

In Cooperativa Santa Anita en Ciudadela Carlos Crespi komen alleen *mediaguas*, *casas* en *villas* voor (zie tabel 7). In tegenstelling tot de kustregio en de *oriente* worden er in de hooglandsteden vanwege het klimaat geen woningen van bamboe gebouwd (*ranchos*) en ook plattelandshutten met rieten daken (*covachas*) komen in de onderzoekswijken niet voor. Vroeger werden zelfbouwhuizen vaak van ongebakken klei (adobe) gemaakt, soms in combinatie met hout, riet of andere toevoegingen voor de stevigheid, maar tegenwoordig wordt alles van baksteen of het goedkopere betonsteen gemaakt. De techniek om adobe huizen te bouwen is langzaam verloren gegaan. De meeste bewoners vinden het bouwen met adobe lichamelijk te zwaar en ze vinden de bouw te lang duren. In Ciudadela Carlos Crespi staan wel enkele tientallen adobe huizen, die halverwege de twintigste eeuw gebouwd zijn en die door de bewoners als traditionele *casas de campo* ofwel plattelandswoningen beschouwd worden, maar tweederde van de huizen is van baksteen en/of betonsteen. In de veel jongere wijk Santa Anita is er vanaf het begin alleen in steen en beton gebouwd. Ondanks het feit dat de huizen daar nog volop in aan- en verbouw zijn, zien woningen er niet uit als de ‘geïmproviseerde onderkomens’ van tijdelijke materialen die in de consolidatiteliteratuur genoemd worden als eerste fase van de ontwikkeling. Bij mijn eerste bezoek bestonden de meeste woningen alleen uit een ruimte op de begane grond – een kwart viel toen onder de noemer *mediagua* – maar een paar jaar later waren er overal verdiepingen in aanbouw.

In de periode waarop deze studie betrekking heeft, was MIDUVI in beide wijken betrokken bij de woningbouw. In Riobamba sloot MIDUVI een convenant met de gemeente, waarin werd afgesproken dat er geld beschikbaar zou worden gesteld voor de bouw van goedkope

Tabel 7: Woningtype volgens bewoners

	Cooperativa Santa Anita % (1999)	Ciudadela Carlos Crespi % (2001)
Mediagua	28	31
Casa	53	64
Villa	20	6
Totaal	100 (n = 41)	100 (n = 72)

Bron: Huishoudsurveys 1999, 2001.

woningen in urbaan-marginale gebieden, waaronder Cooperativa Santa Anita.²² Onder de toelatingsvoorwaarden die ook gelden in het landelijke SIV-programma, konden individuele bewoners een aanvraag indienen voor een gesubsidieerde woning. Hoewel er in het programma een clause was opgenomen waarin stond dat bewoners inspraak mochten hebben in het woningontwerp, werden er in Cooperativa Santa Anita alleen standaardwoningen gebouwd die duidelijk te onderscheiden zijn van de andere huizen. Deze standaardwoningen, die door de bewoners zelf nog vaak 'huizen van de Banco' worden genoemd (verwijzend naar de Banco Ecuatoriano de la Vivienda die vroeger dit soort woningen liet bouwen), zijn eenvoudige vierkamerwoningen. Op zesendertig of tweeënveertig vierkante meter zijn een woonkamer, een eetkamer met keuken, twee slaapkamers en een badkamer gebouwd. Ze zijn gemaakt van betonsteen en het dak is van asbestcementen golfplaten. Het is gebruikelijk dat de bewoners de woning na oplevering meteen beginnen te verbouwen. De medewerkers van MIDUVI gaan daar impliciet ook al van uit.²³ De woningen worden van buiten niet afgewerkt en zijn door hun vorm en materialen direct herkenbaar als sociale koopwoningen, hetgeen soms negatieve associaties oproept. Vaak zijn er klachten over de slecht geïsoleerde 'koude' huizen van MIDUVI, die voor het Andes klimaat niet erg geschikt zouden zijn. De meningen van wijkbewoners over de kwaliteit en het model waren wisselend. In enkele nabijgelegen wijken waar twee NGO's hun eigen sociale woningen bouwden, bleken de woningen van de NGO's niet alleen goedkoper te zijn dan die van MIDUVI, maar ook van duurzamere materialen gemaakt te zijn.²⁴ Het is dan ook niet verwonderlijk dat de huizen van MIDUVI niet altijd hoog gewaardeerd werden.

In 2001 werd er door MIDUVI in Cooperativa Santa Anita een tiental woningen opgeleverd. Twee jaar later waren slechts enkele daarvan bewoond. De rest stond nog leeg. Uit een van die leegstaande huizen waren de kozijnen gestolen. 'Victoria' en 'Jorge' maakten mij opmerkzaam op de mislukking van het project. Ze beklagden zich over het feit dat mensen die met overheidssteun een nieuwe woning krijgen, er niet eens blij mee lijken te zijn: "Ze wonen in de binnenstad in een huurwoning of een eigen huis en laten hun gesubsidieerde huizen in de wijk verkrotten."²⁵ Tegelijkertijd vallen de gezinnen die zo'n woning echt nodig hadden, zoals hun buurvrouw *doña* 'Blanca' die met haar twee kinderen in een klein huis zonder sanitair woont, buiten het programma omdat ze niet voldoen aan de randvoorwaarden. Ze zijn niet kredietwaardig en hebben geen spaartegoed op de bank. Ook beschikken ze vaak niet over de vereiste eigendomspapieren van de grond of de woning. Het is een bekend probleem dat de allerarmsten in de sociale huisvestingsprojecten in Ecuador en andere Latijns-Amerikaanse landen daardoor vaak buiten de boot vallen.²⁶ Omgekeerd blijven mensen die wel een gesubsidieerd huis krijgen, blijkbaar liever in de stad wonen. Zo had de eerste democratisch gekozen wijkpresident van Cooperativa Santa Anita ook een aanvraag bij MIDUVI lopen. Toen zijn huis eenmaal gebouwd was, bleef hij in zijn huurhuis wonen en verhuurde hij de woning in Cooperativa Santa Anita. Omdat dit soort gevallen alleen opgemerkt wordt wanneer achteraf gekeken wordt wie er in de gebouwde huizen wonen, is het gevaarlijk om alleen op basis van het aantal toegekende subsidies te concluderen dat het SIV-programma succesvol is.²⁷

In Ciudadela Carlos Crespi is het programma van MIDUVI evenmin succesvol te noemen, niet omdat daar projectwoningen leeg zouden staan maar omdat er vrijwel geen subsidies werden toegekend. In 2001 kwamen twee medewerkers van MIDUVI naar de wijk om tekst en uitleg te geven over het SIV-programma. Omdat de meeste mensen in Ciudadela Carlos Crespi hun perceel al hadden bebouwd, was de subsidie voor nieuwbouwwoningen slechts

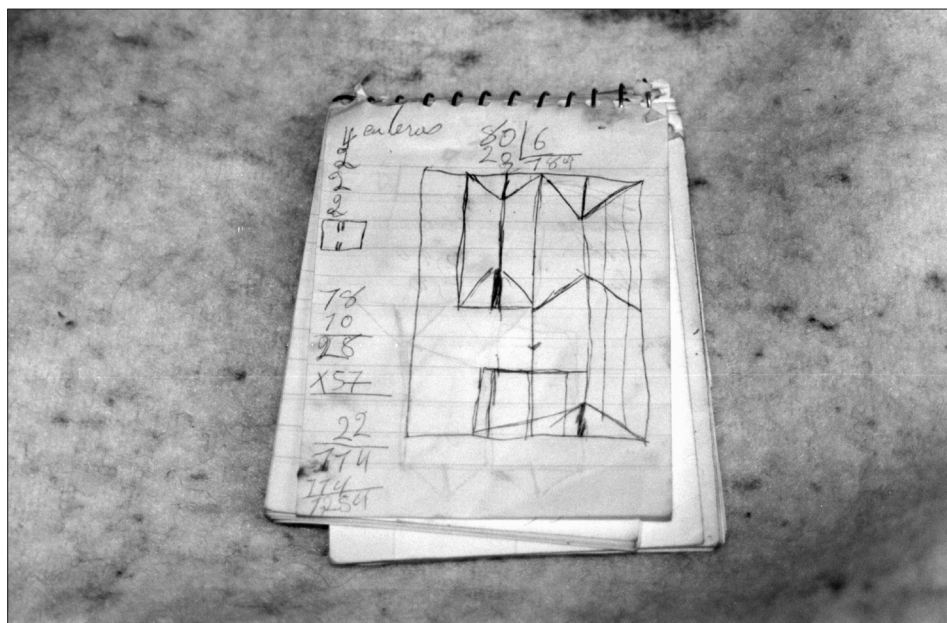
voor een enkeling interessant. Veel bewoners waren wel geïnteresseerd in de subsidie voor woningverbetering. Al tijdens de eerste huisbezoeken met de medewerkers bleken de meeste mensen niet voor deze subsidie in aanmerking te komen, omdat ze niet beschikten over de eigendomspapieren van hun woning. In andere gevallen waren de oorspronkelijke percelen illegaal opgedeeld en bebouwd, waardoor de aktes niet meer klopten.

Een jonge getrouwde vrouw uit Ciudadela Carlos Crespi vertelde over de problemen die de slechte registratie van haar perceel had veroorzaakt. Deze moeder van twee kinderen wilde voor de bouw van een nieuw huis op een door haar gekocht perceel bij MIDUVI subsidie aanvragen. Zij en haar man huurden nu voor vijftig dollar per maand een huis van haar schoonfamilie, maar die kosten waren nauwelijks op te brengen, zeker niet toen hun zoontje geopereerd moest worden. Voor de subsidieaanvraag moest ze kunnen aantonen dat ze de gemeentelijke belastingen betaalde, en dat had ze nooit gedaan dus dat kon ze niet aantonen. Ze wilde dat gaan regelen, maar op het gemeentehuis bleek de notariële koopakte van haar perceel niet in orde te zijn. Het perceel bleek officieel nog onderdeel uit te maken van een veel groter terrein van de oorspronkelijke eigenaresse, en was dus nooit kadastraal gesplitst. Bovendien bleken de terreinafmetingen op haar koopakte niet overeen te komen met het terrein dat ze daadwerkelijk in bezit had. Er moest dus eerst een nieuwe meting verricht worden voordat de kadastrale registratie kon plaatsvinden, die vervolgens nodig was voor de subsidieaanvraag bij MIDUVI. Voor die nieuwe meting moest ze dure formulieren kopen en een architect of ingenieur laten langskomen om de meting te verrichten. In 2003 was ze inmiddels begonnen met de bouw van haar woning. Bij mijn weten was het haar toen nog niet gelukt een subsidie te verkrijgen. Dat gold voor de meeste geïnteresseerden. Want ook al bleef er bij de eerste inventarisatie door de medewerkers van MIDUVI nog altijd een tiental gezinnen over dat wel voor een subsidie in aanmerking leek te komen, uiteindelijk waren er in 2003 nog maar een of twee gezinnen over die zich niet door de bureaucratische procedures hadden laten afschrikken en die daadwerkelijk probeerden de subsidie binnen te halen.²⁸

Zelfbouw

De meeste bewoners bouwen liever op eigen kracht een huis, zonder zich in te laten met ingewikkelde en langdurige bureaucratische processen voor leningen en subsidies, en vrij van eventuele architectonische restricties van een woning van MIDUVI, die na oplevering toch meestal verbouwd moet worden. Hun economische mogelijkheden zijn weliswaar beperkt, maar de hoeveelheid energie waarmee zelfbouwers aan de slag gaan is groot. Sommige eigenaren hebben vooraf een duidelijk idee hoe het huis moet worden, anderen laten dat aan de bouwers over of kunnen zich pas tijdens de bouw een voorstelling maken van het resultaat. Het ontwerp wordt vaak niet op papier gezet, maar direct vanuit het eigen voorstellingsvermogen gebouwd. 'Avelina' uit Cooperativa Santa Anita is een uitzondering: zij ontwierp en tekende haar plannen met grote zorgvuldigheid (zie afbeelding 13). Voor de nieuwe verdieping wilde ze een dak met twee daklijnen (vier dakvlakken), waarbij het ene dakdeel korter zou moeten worden dan het andere zodat ze een terras op het dak zou hebben als wasplaats. Uiteindelijk is dit ontwerp tijdens de uitvoering veranderd en is er één puntdak gemaakt, maar de tekening laat zien hoe zelfbouwer 'Avelina' haar ideeën aan de *maestro* probeerde over te brengen.

Meestal hebben zelfbouwers vooraf wel een bepaald ideaalbeeld in gedachten waar ze naartoe werken. Het eindbeeld is niet zomaar een droom maar wordt stapsgewijs verwezenlijkt. Ik heb meerdere keren verbaasd gestaan over de vastberadenheid waarmee ze dat ideaal

Afbeelding 13: Ontwerpschets van 'Avelina'

realiseren. Het oorspronkelijke ontwerp kan in de loop van het bouwproces wel worden bijgesteld, bijvoorbeeld doordat er nieuwe producten en bouwtechnieken op de markt zijn, of omdat het modebeeld door de jaren heen is veranderd. Toch wordt in zelfbouw niet alles ad hoc bepaald. Zo schetste 'Avelina' me bij mijn eerste bezoek haar gedetailleerde plannen voor de eerste verdieping die ze van buiten wilde versieren met strepen in een specifieke kleur paars en groen. Enige tijd later had ze dat ook daadwerkelijk gedaan en was de wit/paars/groene verdieping verhuurd aan een gezin met twee kinderen. Ook *señor* 'Salazar' werkte door de jaren heen gestaag door aan zijn plan om van zijn *casa* een *villa* te maken, geholpen door de inkomsten die zijn inmiddels naar Spanje vertrokken vrouw naar hem opstuurde. En zelfs een van de armste gezinnen uit Santa Anita, het echtpaar 'Alausi' met zeven kinderen, is er in een paar jaar tijd in geslaagd een nieuw onderkomen te bouwen.

Bij het woningontwerp letten zelfbouwers vooral op de indeling van een huis, de dakvorm, de geveldecoraties en de kleurcombinaties. Het eindbeeld waar de bewoners naartoe werken, kan gebaseerd zijn op huizen die ze elders gezien hebben. Wijkbewoners die zelf in de bouw werkzaam zijn kijken meestal naar de huizen die ze voor anderen gebouwd hebben. 'Marisa' legde uit hoe haar man tot het ontwerp voor hun huis was gekomen:

Omdat [mijn man] altijd in de bouw heeft gewerkt – hij was bouwvakker – heeft hij het ene na het andere huis gemaakt, vaak bij mensen met geld, ingenieurs en zo. Zo is hij tot dit ontwerp gekomen. Hij heeft eerst tekeningen gemaakt en toen dit model gebouwd. Ja, dat heeft mijn man gedaan.²⁹

Een enkeling haalt zijn voorbeelden uit plaatselijke tijdschriften of brochures. Er wordt niets letterlijk of in zijn geheel gekopieerd, want zelfbouwers maken er hun eigen individuele versie van. Als iemand een kleurcombinatie heeft gezien die hij mooi vindt, dan gebruikt hij die

bijvoorbeeld in de omgekeerde voor- en achtergrond kleurstelling: een perzikroze huis met een groen biesje wordt gekopieerd als een groen huis met een perzikroze bies.

Gezinnen waarvan leden naar het buitenland zijn vertrokken halen hun voorbeelden vaak uit het buitenland. De mannen of vrouwen die vanuit de Verenigde Staten of Europa geld naar de achterblijvers sturen om er een huis van te bouwen, sturen dan een foto mee van een huis of gebouw dat ze daar gezien hebben en dat ze willen nabouwen, soms zonder te letten op de haalbaarheid van dat idee. ‘Nancy’ legde uit hoe zij in Cooperativa Santa Anita een huis liet ontwerpen en bouwen terwijl haar man in de Verenigde Staten het geld bij elkaar verdiende.

‘Nancy’: De [man] die het werk aannam, heeft het min of meer getekend en gebouwd. Het is niet [uitgewerkt] met plattegronden of zo, nee dat niet. Het is alleen [globaal] door hem getekend.

CK: Ook aan de hand van uw ideeën of niet?

‘Nancy’: Ja, aan de hand van mijn idee. Omdat ik ‘beneden’ een huis had gezien.

CK: In het centrum?

‘Nancy’: Ja. Dus zei ik dat hij het maar ongeveer zo moest maken.

CK: Waar precies? In het historische centrum of in een woonwijk?

‘Nancy’: In de Ciudadela Cemento Chimborazo. Daar had ik een huis gezien dat van een architect is. Dezelfde man die dat huis gebouwd heeft, heeft dit huis gebouwd. Dus heb ik hem gezegd dat hij het zo moest maken en dat heeft hij gedaan.

CK: Dus hij kende dat andere huis ook?

‘Nancy’: Ja, dat kende hij ook. Alleen is de afwerking daar heel verfijnd en bij mij niet. [Dit is een] tweedegraads afwerking.³⁰

‘Nancy’s’ verhaal maakt duidelijk dat er verschillende gradaties zijn in de mate van betrokkenheid van architecten en aannemers. Haar aannemer had het huis bijvoorbeeld wel geschetst, maar zonder bouwtekeningen te maken, die als bouwaanvraag hadden kunnen dienen. Op die manier bleef zijn werk voor ‘Nancy’ en haar man betaalbaar.

Bij het ontwerp wordt niet alleen geanticipeerd op het esthetische effect, maar ook op functionele aspecten en op vergroting van het comfort. In Ciudadela Carlos Crespi werkten ‘Rafael’ en zijn vrouw bijvoorbeeld in een werkplaats aan huis. Ze verzorgden de afwerking van zogenaamde panamahoeden, bedoeld voor de export. Nadat de hoeden elders geweven en voorgevormd waren, ontvingen zij ze om ze te laten drogen en de rafeltjes eraf te knippen. ‘Rafael’ had zijn huis op dat werk aangepast:

Het model dat we gemaakt hebben, daar hebben we over nagedacht in verband met het werk, ons werk. We hebben het dak zo gemaakt dat de hoeden erop kunnen drogen. Dus daarom hebben we het ontwerp zonder [schuin] dak gemaakt.

Daarom hebben we dit model gekozen en het heeft ons heel erg geholpen.³¹

Ze legden nu dagelijks de hoeden op het platdak te drogen. Andere burens die ook in de sombrero-industrie werkzaam waren, moesten de hoeden in het open veld of op straat te drogen leggen, met het risico dat de hoeden vuil werden. ‘Rafaels’ hoeden bleven schoon en droogden snel op het beschutte dak. Zijn functionele aanpassing van de woning was doordacht en effectief. Zo denken volkswijkbewoners na over hoe hun huis er het best uit kan zien.

In de uitvoeringsfase worden soms nog allerlei dingen bedacht of veranderd omdat ze toch niet blijken te kunnen, of omdat de eigenaar zelf op andere gedachten is gekomen. ‘Avelina’ uit Cooperativa Santa Anita zou in eerste instantie een huis met zeven ramen krijgen, met

ramen aan de voor- en de zijkant van het huis. Dat hadden zij en een bouwvakker die het werk kwam verrichten vooraf bedacht. Maar het eindresultaat werd anders. Ze waren namelijk vergeten rekening te houden met de toekomstige bebouwing van de belendende percelen en het was eigenlijk per toeval dat ze daarop gewezen werden.

CK: Was het een bouwvakker die u vertelde dat het zo beter was [zonder ramen aan de achterkant en met meer ramen aan de voorkant]?

‘Avelina’: Nee, geen bouwvakker. Het idee kwam van een mevrouw die naar dit terrein kwam kijken omdat zij hier ook een perceel heeft. We stonden daarover te praten en toen zei ze “Maar waarom komen de ramen daar? Als er een ander coöperatielid komt en die komt zijn omheining bouwen, dan wordt dat afgedicht,” zei ze. “Waarom doet u het zo als [die muur] niet geschikt is?” zei ze. “U moet [de ramen] alleen aan de voorkant maken en niet aan deze kant. En u moet ook tien centimeter vrij laten.” Dus toen zei ik: “Nee, hoe kunnen ze het [raam] aflichten als die tien centimeter van mij zijn? Hoe kunnen ze dat afsluiten?” Maar ze zei: “Dat is juist het ergste als het maar tien centimeter is. Als het water opspat, komt het daar terecht. Als er afval is, hoopt het zich daar op, omdat daar een open gat is, en hoe gaat u dat eruit halen? Het is veel riskanter de ramen naast de muren [van toekomstige huizen van burens] te maken, dus ik zou ze dicht maken. Ik zeg het niet te kwader trouw, maak ze dicht, want u bent uzelf schade aan het berokkenen.” Dus toen ik erover nadacht, dacht ik: “ze heeft gelijk, ze heeft gelijk.” Dus heb ik ze dicht gemaakt.³²

De muur van de voorgevel, die er al stond, heeft ze toen deels laten openbreken om aan de voorkant een extra raam bij te laten plaatsen, om toch voldoende licht in de woonkamer en keuken te hebben. Dit voorbeeld laat zien hoe een woningontwerp tijdens het bouwproces kan veranderen omdat niet goed over de consequenties is nagedacht.

Ontevredenheid achteraf kan ontstaan doordat de bouwvakkers die ingehuurd worden de plannen niet kunnen of willen uitvoeren of – zoals in bovenstaand voorbeeld – door een gebrek aan vakkennis bij de zelfbouwers. ‘Victoria’ en ‘Jorge’ uit de coöperatie hadden hun huis toen het af was meteen aangepast omdat de oorspronkelijke indeling toch niet handig bleek te zijn. Sommige *maestros* kunnen maar één model bouwen en andere bouwen naar eigen goeddunken zonder naar hun opdrachtgevers te luisteren. ‘Vilma’ uit Cooperativa Santa Anita vertelde dat ze eigenlijk een ander model wilde, maar dat de *maestro* tijdens de bouw zijn eigen ideeën doordrukte.

CK: Hebben jullie het huis zelf ontworpen?

‘Vilma’: Ja, ik. Ik eigenlijk. Mijn man niet omdat hij geen tijd heeft vanwege zijn werk. Hij heeft het aan mij overgelaten. Hij zei “maak maar zoals je wilt,” zodat ik het zou ontwerpen. Maar het is niet geworden zoals ik het wilde. Dat komt door een gebrek aan kennis.

CK: Hoe wilde u het dan?

‘Vilma’: Ik wilde dat het heel groot werd. Ik wilde de woonkamer anders, maar dat is niet gebeurd. Het ontbrak me aan ervaring. [...] Het vervelende is dat als je er geen verstand van hebt, dat de bouwvakker zegt “zó, dat moet u zó doen” en dan accepteert je wat zij zeggen. Maar als je er verstand van hebt dan zeg je [tegen hem] “zó moet u het maken,” punt uit. Maar als je het niet weet dan maken ze het meer naar hun eigen smaak dan naar de smaak van de eigenaar. Dat is tenminste bij mij gebeurd.³³

Ook bij *don* 'Luis' werd het eindresultaat anders. Op zijn schuin aflopende kavel wilde hij aanvankelijk een huis met een niveauverschil en een platdak, maar dat kon de *maestro* niet bouwen. Hij koos voor deze *maestro* omdat hij nog geld van hem tegoed had. De bouw van zijn huis leek hem een goede afbetaling, maar achteraf had hij spijt.

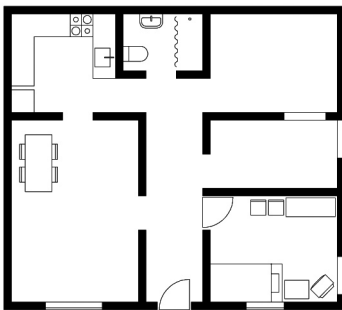
Don 'Luis': Hij kon alleen huizen maken in de vorm van een vierkant dat in vieren verdeeld is, verder niets. Op mijn initiatief heeft hij dit gedeelte [met een woonkamer een eetgedeelte] gemaakt, maar verder wist hij niks. Hij zei dat hij de kamers niet zo kon maken omdat er geen kolommen stonden. Je moet de kamers indelen in overeenstemming met de kolommen, dus hij wilde hier een kamer maken en daar een [hij wijst het aan]. De *maestro* wist niet hoe het anders moest. Als hij het wel had geweten, was het beter geworden.

CK: Hoe zou het er dan uitgezien hebben? Wat is het verschil tussen uw ideeën vooraf en dit model?

Don 'Luis': Het is niet geworden zoals ik het wilde, omdat ik hier sanitair wilde, en ik wilde een betonnen platdak, en dat kon hij ook niet. Dus had ik beter een andere bouwer kunnen nemen, maar ik koos deze *maestro* omdat ik hem geld geleend had. Hij kon het niet terugbetalen en toen zei hij dat hij me het me op deze manier zou teruggeven, in het huis.³⁴

In plaats van de ontworpen split-level woning werd er een 1.90 meter hoge keermuur aangelegd, waarna er geen geld meer overbleef voor de afwerking van de muren en de bouw van een betonnen dak. Toen besloot hij om dan maar een eenvoudig puntdak te maken van asbestcementen golfplaten, in de hoop dat hij later nog eens een betonnen dak zou kunnen bouwen.

Onderlinge verschillen in opvatting tussen de leden van een huishouden kunnen eveneens bepalend zijn voor de mate van de tevredenheid over het huis. Genderrelaties spelen daarbij een belangrijke rol. Vrouwen klagen soms dat hun echtgenoten het huis hebben ontworpen en ingericht zonder rekening te houden met hun wensen. Met name mannen die zelf als bouwvakker werkzaam zijn (ongeveer elf procent van de hoofdbewoners in Ciudadela Carlos Crespi en twintig procent in Cooperativa Santa Anita) zijn geneigd hun huizen te ontwerpen en bouwen zonder naar de wensen van hun vrouw of kinderen te vragen. 'Eva's' man, die bouwvakker was, had zelf hun huis ontworpen en gebouwd. Hij heeft een huis met een puntdak gemaakt terwijl zij liever een platdak wilde. Hij had de muren in een kleur geschilderd die hij mooi vond, terwijl 'Eva' eigenlijk een andere kleur in gedachte had. Alleen de woonkamer was geworden zoals zij dat wilde: "Laten we zeggen dat hierbinnen alles naar

Afbeelding 14: Plattegrond van 'Avelina's' woning

Afbeelding 15: Zitkamer als “plek om uit te rusten” in Cooperativa Santa Anita

Afbeelding 16: Comfortabel interieur in Cooperativa Santa Anita

mijn smaak is, ja dit is mijn smaak. Maar de rest is zijn idee, zijn smaak. Meer zijn smaak dan de mijne.”³⁵ Een paar jaar later zag ‘Eva’ een deel van haar wensen in vervulling gaan, toen het puntdak vervangen werd door een betonnen platdak en er een eerste verdieping bovenop werd gebouwd.

Ook ‘Yadhira’s’ man, die overigens geen bouwvakker was, bepaalde destijds hoe hun huis zou worden. Toen ze het bouwden, wilde zij eigenlijk hetzelfde model als buurvrouw ‘Avelina’, met een gang in het midden. Maar haar man vond het model van ‘Avelina’s’ huis te klein en niet praktisch in het gebruik en dus werd het een woning met een voordeur die uitkwam in een krappe eetkamer, waardoor alle stof direct op de eettafel terecht kwam. Later, toen ze de woning groter maakten, hebben ze deze indeling aangepast en werd de woonkamer uitgebreid zodat er ruimte kwam voor een zithoek en een ruimere eethoek, tot groot genoegen van ‘Yadhira’. Niet alleen mannen in de wijk zelf, ook de in het buitenland woonachtige echtgenoten blijven overigens op afstand het bouwproces coördineren. ‘Marisa’s’ man gaf vanuit Spanje al jaren de instructies voor de bouw telefonisch aan haar door.

Architecten en ingehuurde bouwvakkers kunnen op verschillende manieren bij het bouwproces betrokken zijn. Soms tekent een architect het gewenste idee uit, maar in de meeste gevallen maken bouwvakkers de tekeningen of werken ze op basis van gesprekken met de bewoners. Als eigenaar-bewoners alles zelf willen doen, zonder bemoeienis van architecten of ambtenaren, betekent dit doorgaans dat ze illegaal bouwen. In dat geval zijn de mogelijkheden om het bouwwerk achteraf te legaliseren klein, omdat de benodigde tekeningen ontbreken. Het proces van bouwen en verbouwen is langdurig en verloopt in veel kleine stappen. Daardoor kunnen veranderde woonwensen tijdens het bouwproces worden verwerkt. Veel ontwerpproblemen worden tijdens het bouwen opgelost. In zelfbouw is er aan de ene kant dus sprake van een situationele benadering, maar tegelijkertijd hebben veel zelfbouwers een

Afbeelding 17: Met zorg ingerichte eetkamer in Ciudadela Carlos Crespi

bepaald idee voor ogen en wordt er min of meer planmatig aan dat idee gewerkt. Deze werkwijze waarin situationeel handelen en een lange termijn visie op een natuurlijk wijze samengaan, vormt een belangrijk kenmerk van zelfbouw in volkswijken.

Een comfortabel interieur

De eerste woning die ik betrad was die van 'Avelina' (afbeelding 14). Via een houten voordeur kwam ik in een centrale gang, met links een doorgang naar de woonkamer en keuken. Rechts was de toegang tot de slaapkamers. Aan het eind van de gang lag de badkamer. Haar slaapkamer was destijds de gezelligste plek in huis, waar we in gezelschap van haar nichtje vele uren pratend of televisiekijkend doorbrachten. Een kleine televisie met videorecorder, een houten kledingkast, twee stoelen en een naaimachinemebel vormden naast haar bed de inrichting van deze kamer, waarvan de vloer met houten planken was afgewerkt. Haar woonkamer bestond toen nog slechts uit een eenvoudige keukentafel met een kruk en een stoel, geplaatst op een kale betonnen vloer. De rest van de kamer was leeg, op een radio na. Als we met meer dan twee personen bij haar aten, werd een jerrycan met drinkwater (stromend water had ze niet) bijgeschoven als extra kruk. Haar keuken bestond uit een betonnen aanrechtblad ingelegd met tegeltjes, en een ijskast. Het toilet werd met een emmertje doorgespoeld en de douche kon niet worden gebruikt. Toen ik begin 2002 weer bij 'Avelina' op bezoek was, had ze diverse meubels bijgekocht die de woonkamer een heel ander gezicht gaven, waaronder een zithoek en een salontafel. Voor de ramen hingen nu gordijnen en de vloer was inmiddels met tegels afgewerkt. Op het dak had ze een wateropslagtank laten aanleggen met een aansluiting op het openbare waterleidingnetwerk. Hiermee kon ze voldoende water opslaan voor het huishoudelijk gebruik gedurende enkele dagen, zodat ze zich nu ook thuis kon douchen.

Er waren families die een heel wat kariger interieur hadden. In de kleinste woning van Cooperativa Santa Anita stond niet veel meer dan een bed. De bewoners hadden geen sanitair en geen aparte slaapvertrekken. Ze hadden wel een radio die onder andere nodig was om berichten over wijkbijeenkomsten te ontvangen, want er was lange tijd geen telefoonnetwerk. Berichten werden via de radio gecommuniceerd. In sterk contrast hiermee stonden de huizen van families waarvan echtgenoten of kinderen in het buitenland woonden. Een familie uit de coöperatie liet, zoals ik eerder vermeldde, zelf een waterput aanleggen van waaruit water kon worden opgepompt dat met een boiler verwarmd werd, zodat ze zich met warm water konden douchen. Andere relatief rijke families bezaten een of meerdere televisies, muziekinstallaties, videorecorders, mobiele telefoons en andere consumptiegoederen. Ook in Ciudadela Carlos Crespi waren er grote verschillen in wooncomfort. Terwijl de meest eenvoudige huizen meer weg hadden van een schuur of stal, waar mensen hun onderdak deelden met dieren, waren er ook gezinnen die een volledig ingerichte woning hadden, voorzien van warm water en soms zelfs met meerdere vaste telefoonlijnen.

Een gemiddeld huis in de onderzoekswijken bestond uit een woon/eetkamer, een keuken, één of enkele slaapkamers en inpandig of extern sanitair (een badkamer met toilet aangesloten op een beerput of een latrine). In de hedendaagse woning hebben kinderen idealiter een eigen slaapkamer, apart van de centrale leefruimte. Alleen de armste families hebben niet meer dan één of twee ruimten. Daar staan bedden zij-aan-zij met het fornuis en met potten en pannen. Soms lopen er ook kippen en andere dieren in huis rond en heeft de armoede van het opeengepakt wonen ook consequenties voor de gezondheid. De inrichting van de woonkamers die ik bezocht heb, varieerde van een eenvoudige houten tafel met houten banken tot complete bankstellen, eettafelsets en decoratieve kasten (zie afbeeldingen 15, 16 en 17). De

armste gezinnen hadden alleen een houten bank en een bed, terwijl de interieurs van de rijkste families qua comfort niet onder deden voor die van de middenklasse in Nederland. Veel gezinnen hadden iets daartussenin, bijvoorbeeld de bewoonster op afbeelding 15. Zij vertelde dat ze, hoewel haar gezin het niet breed had, erg op haar woonkamer gesteld was, omdat ze er tussen de drukke huishoudelijke taken door heerlijk uit kon rusten.

Het gebruik en de inrichting van ruimten in huis wordt deels bepaald door de sociale relaties tussen mannen en vrouwen, ouders en kinderen. De keuken werd in de beide wijken vaak nog gezien als het domein van de vrouw, niet alleen door mannen maar ook door vrouwen zelf. De traditionele rolverdeling waarbij de vrouw voor het eten zorgt, had sommige wijkbewoonsters wel de vrijheid verschaft om deze ruimte geheel naar eigen smaak in te richten. Zo vond 'Dolores' uit Cooperativa Santa Anita de keuken de fijnste plek in huis, omdat die helemaal naar haar smaak was. Ze was zo op haar territorium gesteld, dat ze liever niet had dat haar man er binnenkwam uit angst dat hij haar systeem verstoorde.³⁶ Voor 'Soledad' uit Ciudadela Carlos Crespi en haar familie van drie generaties, was de keuken de enige verblijfsruimte in huis. Met 'Soledad' en haar bejaarde moeder heb ik heel wat uren doorgebracht aan de keukentafel naast de vuile vaat en tussen de vliegen. 'Soledad' was verpleegster en ze deed er alles aan om het huis vrij van ziekten te houden, maar ook bij haar stonden de beperkte ruimte en de gezondheid van de bewoners op gespannen voet met elkaar.

Bij de inrichting van de binnenruimten lieten bewoners zich in toenemende mate leiden door modes en trends, bijvoorbeeld in de inrichting van keukens en woonkamers en in de ideeën over ruimtelijkheid en lichttoetreding. Veel bewoners gaven aan dat ze donkere kamers met kleine vensters, die in adobe huizen op het platteland veel voorkwamen, niet meer van deze tijd vonden. Met de komst van nieuwe technieken om glas aan elkaar te lijmen, zijn grote hoekramen populair geworden. Ook gekleurd glas was erg gewild. Grote ramen zijn een metafoor voor moderniteit. Interieurs zijn door de toepassing van de nieuwe soorten ramen in de loop der jaren steeds lichter en kleuriger geworden. 'Nancy' en 'Vicente' uit Cooperativa Santa Anita hadden hun verhuurappartement op de bovenste verdieping bijvoorbeeld voorzien van dakkopels met oranje plexiglas, die het appartement in een warme gloed hulden. Het moest dat appartement een moderne en comfortabele uitstraling geven waar potentiële huurders naar op zoek waren. Buurtgenoot 'Janneth', die bezig was met de bouw van de eerste verdieping, toonde me vol trots de open verbinding tussen twee kamers, waardoor er geen ruimteverspillende gang nodig was en er een lichte en ruimtelijke sfeer zou ontstaan.³⁷ Bewoners probeerden dus in het interieur bewust met ideeën van ruimtelijkheid te spelen om een modern en eigentijds interieur te maken.

In de Westerse wereld worden privé en openbaar, interieur en exterieur vrijwel altijd als gescheiden of tegengestelde domeinen beschouwd.³⁸ In Latijns-Amerikaanse volkswijken bestaat die strikte tweedeling doorgaans niet. Daar bestrijkt het individuele domein het hele perceel waar meerdere bouwwerken op kunnen staan die door de dag heen of na verloop van een langere tijd van functie kunnen wisselen. Winkels of werkplaatsen kunnen afwisselend dienst doen als werkplek, slaapkamer of leefruimte; met de functies en indelingen wordt flexibel omgesprongen. Een winkel is ook niet altijd een openbare ruimte zoals wij die kennen. Een winkel aan huis kan overdag een semi-openbare ruimte aan de straat zijn, terwijl die 's avonds als slaapkamer dienst doet. Als de winkel open is, kan een klant zijn bestelling door een hek heen aan de verkoper doorgeven en afrekenen via een doorgeefluik. 's Avonds wordt er meestal in winkels geslapen om inbraak tegen te gaan. Zo was bij twee gezinnen uit Cooperativa Santa Anita in hun winkel een slaapplek ingericht waar de man gewoonlijk

sloop om te voorkomen dat er werd ingebroken. In Ciudadela Carlos Crespi had een ouder echtpaar de winkel uitgebreid met een houten hok, waar ze een slaapruijnte van gemaakt hadden. In het stenen huis achter op het perceel dat zij eerst bewoonden, woonde nu hun zoon met zijn familie. Dat een huishouden ook over grotere afstand verspreid kan wonen, bewees een gezin uit Cooperativa Santa Anita waarvan de echtgenoot en zijn twee zonen doordeweeks in hun werkplaats elders in de stad woonden en werkten, terwijl de vrouwen uit het gezin in de wijk samen een huishouden vormden. Alleen op zondag kwamen de mannen naar het huis in Santa Anita.³⁹ De domeinen die bij privé en werk horen, kunnen dus een ander ruimtelijk patroon volgen dan in het Westen gebruikelijk is.

De grens tussen ruimte binnenshuis en buitenshuis is evenmin eenduidig. Voor gezinnen die een éénkamerwoning hebben of die buiten onder een afdak werken, is de buitenruimte voor of naast het huis als een verblijfsruimte te beschouwen, want ze brengen er een deel van de dag door. Familieleden die hun huizen op één of meerdere percelen naast elkaar hebben, hebben vaak geen afgebakende perceelgrenzen en kunnen via een gemeenschappelijke tussenruimte van het ene huis naar het andere lopen. Het privé-domein van vreemden wordt daarentegen wel in hoge mate gerespecteerd. Buren zullen nooit onaangekondigd bij elkaar

Tabel 8: Woninginrichting

	Cooperativa Santa Anita % (1999)	Ciudadela Carlos Crespi % (2001)
<i>Zithoek</i>		
Bij elkaar passende set	28	40
Tafel + losse stoelen	30	15
Geen zithoek	43	44
Totaal	100 (n = 41)	100 (n = 72)
<i>Eethoek</i>		
Bij elkaar passende set	31	38
Tafel + losse bank of stoelen	62	40
Geen eethoek	8	22
Totaal	100 (n = 41)	100 (n = 72)
<i>Aantal televisies</i>		
0	10	7
1	83	65
2	5	22
> 2	3	5
Totaal	100 (n = 41)	100 (n = 72)
<i>Aantal ijskasten</i>		
0	24	28
1	76	68
> 2	0	4
Totaal	100 (n = 41)	100 (n = 72)
<i>Telefoon</i>		
Nee	100	48
Ja	0	52
Totaal	100 (n = 41)	100 (n = 72)

Bron: Huishoudsurveys 1999, 2001.

binnenlopen en veel huishoudens bakenen hun perceel af met een hek of een muur, waarbij de erfafscheiding zowel een fysieke als een sociale barrière moet vormen.⁴⁰

Hoe maken mensen onder deze wisselende omstandigheden van hun huis een betekenisvolle plek? Volgens Witold Rybczynski voelen mensen zich ergens thuis als ze huiselijkheid en comfort ervaren. Comfort heeft in de hedendaagse betekenis niet alleen betrekking op het lichamelijke welzijn van bewoners (bescherming tegen kou, warmte, neerslag en wind), maar ook op ervaringen van gezelligheid en gemak.⁴¹ Lichamelijk welzijn is een belangrijk aandachtspunt in volkswijken. Zoals ik net beschreef aan de hand van de wateropslagtank die 'Avelina' had laten plaatsen zodat ze zich kon douchen, en de aandacht van verpleegster 'Sole-dad' voor de hygiëne in huis, betekent comfort voor volkswijkbewoners dat ze de mogelijkheden hebben (of krijgen) om een schoon en gezond leven te leiden. In de stoffige volkswijken, waar bovendien niet iedereen binnenshuis stromend water heeft, is dat geen vanzelfsprekendheid, zoals al bleek uit het feit dat sommige gezinnen scabiës hebben. Het is wel een situatie waar iedereen hard naar streeft, niet alleen vanwege het persoonlijk welzijn van de eigen gezinsleden, maar ook om de reputatie van zich af te schudden dat ze 'vieze' plattelandsbewoners zouden zijn. In Ecuador wordt properheid namelijk geassocieerd met een modern-stedelijke leefstijl, en omgekeerd wordt van plattelandsbewoners vaak gezegd dat ze het met hun persoonlijke hygiëne niet zo nauw nemen. Rondom properheid en vuilheid bestaat dus een heel discours waar ik later op terug kom, waarmee sociale categorieën geconstrueerd worden. Comfort in de beperkte betekenis van lichamelijk welzijn heeft dus fysieke en sociale kanten, en wijkbewoners tillen aan beide zwaar. Dat blijkt ook uit het feit dat de meesten proberen hun armoede voor de buitenwereld verborgen te houden.

Behalve de aanwezigheid van basisvoorzieningen die nodig zijn voor lichaamsverzorging en een gezond leven, wordt comfort in huis ook bepaald door de ruimtelijke kwaliteiten van het huis zelf, die het verblijf meer of minder aangenaam kunnen maken. Het hebben van voldoende leef- en slaapruiimte voor alle gezinsleden en het zoeken naar een balans tussen open en dichte ruimten behoort tot die categorie. Als mensen te dicht op elkaar wonen of zich niet kunnen terugtrekken, ervaren ze een huis doorgaans als oncomfortabel.⁴² Het is een onderwerp waar volkswijkbewoners veel over spreken wanneer ze de kwaliteiten van een huis beschrijven, zij het in andere bewoordingen. In beide volkswijken biedt een huis de bewoners idealiter behalve een dak boven het hoofd ook een sfeer van huiselijkheid, privacy, intimiteit, veiligheid en de voorzieningen om prettig te leven. Onder comfort verstaan wijkbewoners dat een huis groot genoeg is om op afzonderlijke plekken te wonen en te slapen; dat het huis beschikt over basisvoorzieningen als water en elektriciteit; en dat ze er gezond en veilig kunnen leven, zonder overlast van stof, modder, burenlawaai of criminaliteit.

Daarnaast zijn er tal van consumptiegoederen die het huiselijk leven extra comfort kunnen verschaffen, omdat ze de vrijetijdsbesteding of het huishouden gemakkelijker of leuker maken, zoals een radio, televisie, ijskast, telefoon of boiler. Bepaalde consumptiegoederen zoals een radio en een televisie behoorden in mijn onderzoekswijken tot de basisuitrusting van elk huis (zie tabel 8). In de rijkere gezinnen hadden de kinderen soms zelfs een eigen televisie en muziekinstallatie op hun slaapkamer. In de keuken behoorden een ijskast en een blender (voor het maken van vruchtensappen) meestal tot de standaarduitrusting. Soms werden materiële objecten in het interieur gezien als dragers van herinneringen en waren er emoties aan verbonden, zoals in het geval van 'Eva' uit Cooperativa Santa Anita. De ijskast was voor haar een dierbare herinnering aan haar trouwdag, toen zij en haar man het apparaat kochten. Het herinnerde haar ook aan een minder mooi moment, namelijk de dag waarop

Afbeelding 18: Huisaltaar in Ciudadela Carlos Crespi

verschillende andere kostbare spullen, zoals een muziekinstallatie en een televisie, uit haar huis werden gestolen. Ze was die dag aan het werk en toen ze terugkwam bleek er te zijn ingebroken. Sindsdien mocht ze van haar man niet meer buitenshuis werken en werd haar wereld ingeperkt tot haar woonerf. De gevolgen van de diefstal hadden op allerlei niveaus – emotioneel, relationeel en praktisch – in haar huiselijk leven doorgewerkt. De ijskast was voor haar een aandenken aan haar trouwdag en symboliseerde tegelijk de periode van voor de inbraak.⁴³ *Don 'Luis'* uit dezelfde wijk kende speciale waarden toe aan de ingelijste decoraties die bij hem aan de muur hingen, waaronder zijn chauffeursdiploma en enkele portretten. Er hing een geschilderd portret van hem en zijn vrouw toen ze nog jong waren. Daarnaast hing een schilderij van zijn zoon in zijn jonge jaren. Het herinnerde *don 'Luis'* aan de tijd toen zijn zoon nog vrijgezel was en thuis woonde. Nu de kinderen het huis uit waren en zij als ouder echtpaar op deze kale, van water verstoken heuvel woonden, waren het deze visuele herinneringen die het huis tot hun thuis maakten.⁴⁴

Behalve herinneringen en emoties die verband houden met onderlinge relaties in het gezin, kunnen aan objecten ook bijzondere of bovennatuurlijke krachten en religieuze betekenis-

sen worden toegekend. Veel rooms-katholieke bewoners hadden in hun interieur een speciale plaats voor een huisaltaar. Het geloof in de kracht van de heiligenbeelden als vorm van huiselijke bescherming was groot. Met name vrouwen gaven aan te geloven in de kracht van de heiligen. Ze putten troost uit en ontleenden kracht aan hun geloof en het huisaltaar was daar een intiem onderdeel van (zie afbeelding 18). De plaats van het altaar in het huis was meestal de woon- of de slaapkamer. De beeldjes stonden vaak zij-aan-zij met andere betekenisvolle objecten zoals een televisie of stereo-installatie. Naast rooms-katholieke symbolen zoals een huisaltaar en religieuze afbeeldingen aan de wand – bijvoorbeeld schilderijen van het laatste avondmaal of zoals in Ciudadela Carlos Crespi foto's van pater Carlos Crespi – waren er ook andersoortige objecten die bewoners gebruikten om huis en haard te beschermen tegen kwade invloeden. Zo hadden sommige bewoners een blad van een Aloë Vera aan de muur hangen (bij voorkeur aan een rood lint) of een Aloë Vera plant bij de voordeur in de tuin, omdat aan deze plant een zuiverende werking wordt toegedicht, en die kwade energieën op afstand zou houden. In Ciudadela Carlos Crespi was een familie die een zakje water boven de voordeur had hangen, waarvan gezegd werd dat het dezelfde werking had. Amuletten en

Afbeelding 19: Eerste
bouwfase: fundering en
kolommen

religieuze symbolen werden op deze manier in de woning geplaatst om het huis tegen kwaad te behoeden.

De manier waarop gezinnen hun beperkte middelen en energie verdelen over het interieur en het exterieur zegt iets over de sociale en persoonlijke betekenissen van de woonomgeving voor bewoners. Er zijn grofweg twee methoden van werken: van buiten naar binnen of omgekeerd. De gescheiden 'Avelina' had veel energie gestoken in het uitbouwen en afwerken van de buitenkant van het huis, waardoor ze pas veel later aan de inrichting toekwam. Haar woonruimte was lange tijd beperkt tot haar slaapkamer. Terwijl de eerste verdieping in aanbouw was en de gevels al geschilderd waren, bleef de woonkamer leeg. Naar buiten toe was dat een sterke presentatie, want haar huis werd door buurtgenoten beoordeeld als een mooi huis dat al 'ver af' was. Van binnen was haar huis toen nog niet erg comfortabel, dat kwam later pas. Omgekeerd was het huis van *don* 'Luis' van binnen erg gezellig, terwijl de buitenkant nog kaal en onaf was. Van buiten leek het een eenvoudig onderkomen, maar van binnen straalde het een grote huiselijkheid uit. Een aangeklede zithoek, een eethoek, een boekenkast vol boeken, een muziekinstallatie en enkele wanddecoraties gaven het interieur een gezellige aanblik. Bij hem moest de buitenkant noodgedwongen later komen omdat hij niet alles ineens kon betalen.

Het bouwproces

De bouwers

Een zelfbouwer kan zonder veel hulp van anderen de eerste stappen in het bouwproces zetten. Om te beginnen moeten er op een vlakke ondergrond betonnen funderingsbalken worden gestort, waarop gewapend betonnen kolommen worden gebouwd, die de draagconstructie vormen (zie afbeelding 19). Als die kolommen gemaakt zijn, kunnen de muren tussen de kolommen opgemetseld worden. Dit werk gebeurt door de eigenaar zelf of wordt uitbesteed aan een *maestro*. Als de kolommen eenmaal staan en het dak gebouwd moet worden, is meer mankracht tegelijkertijd nodig. In Cooperativa Santa Anita zijn de meeste daken van beton (zie tabel 9). Beton moet altijd binnen een dag gestort worden, anders wordt het hard. In Ciudadela Carlos Crespi zijn de meeste daken gemaakt van asbestcementen golfplaten. Die zijn kant-en-klaar te koop en hoeven alleen bevestigd te worden, maar ook daarbij is hulp vaak welkom. Sommige eigenaren huren voor het hele werk betaalde arbeidskrachten in, maar voor veel wijkbewoners is het organiseren van een *minga* een voor de hand liggende manier om arbeidsintensieve onderdelen te bouwen. Bij zelfbouw wordt een *minga* meestal georganiseerd voor de bouw van het dak. Hierbij wordt de hulp ingeroepen van familieleden, die al dan niet ergens anders wonen, en soms van burens. Deze individueel georganiseerde *mingas* moeten onderscheiden worden van de collectieve, verplichte *mingas* die de wijkorganisatie organiseert en die in het vorige hoofdstuk ter sprake kwamen.

Een *minga* is, algemeen gesteld, een oorspronkelijk inheemse vorm van collectieve arbeid, op basis van reciprociteit. *Mingas* maken van oudsher onderdeel uit van de sociale organisatie in Andes-gemeenschappen. Met name in kleine, rurale Quichua-gemeenschappen vervullen georganiseerde vormen van wederkerigheid een belangrijke sociale functie en kunnen status, macht en economische middelen via deze mechanismen gekanaliseerd worden.⁴⁵ In de literatuur wordt *voluntad* ofwel vrijwilligheid omschreven als de hulp of arbeid die verwanten aan elkaar bieden, bijvoorbeeld bij de bouw van het dak van een nieuw huis dat een pasgetrouwd

Tabel 9: Bouwmaterialen

	Cooperativa Santa Anita % (1999)	Ciudadela Carlos Crespi % (2001)
<i>Muren</i>		
Baksteen	85	36
Betonsteen	5	24
Baksteen/betonsteen gemengd	2	6
Hout	5	6
Adobe	0	22
Diverse materialen gemengd	2	7
Totaal	100 (n = 41)	100 (n = 72)
<i>Dak</i>		
Asbestcementen golfplaten	15	56
Dakpannen	5	18
Beton	56	6
Stalen golfplaat	24	15
Plastic golfplaat	0	1
Diverse materialen gemengd	0	4
Totaal	100 (n = 41)	100 (n = 72)

Bron: Huishoudsurveys 1999, 2001.

stel bouwt.⁴⁶ In ruil voor hun hulp ontvangen ze een maaltijd. De synoniemen *ayni* en *waje-waje* worden in de literatuur omschreven als een wederkerige uitwisseling van vergelijkbare arbeid tussen niet-verwante leden van een gemeenschap. Ook hierbij wordt door de organisator aan de helpers altijd een maaltijd en drank verstrekt, maar de wederkerigheid bestaat in principe vooral uit het uitwisselen van arbeid: de organisator moet omgekeerd meehelpen in een *ayni* van zijn helpers.

Een *minga* of *min'ka* zou zich volgens verschillende auteurs van bovenstaande vormen van reciprociteit onderscheiden doordat de deelnemers voor hun arbeid vergoed worden met een uitgebreide en feestelijke maaltijd met drank en (soms) met aanvullende goederen, zonder dat de organisator de verplichting heeft de investering in tijd en arbeid van de deelnemers met een gelijke hoeveelheid tijd en arbeid terug te betalen: “[I]n its most generic sense [*min'ka*] denotes exchanges of work for food and drink. [...] [*Mink'a*] does not require the host to return an equivalent day's labor to the worker, and stresses remuneration through consumption instead.”⁴⁷ Het onderscheid tussen de verschillende vormen van sociale wederkerigheid is complex en genuanceerd, maar het zou buiten dit onderzoek reiken om daar verder op in te gaan omdat in mijn onderzoeksgebieden begrippen als *ayni* of *waje-waje* niet gebruikt werden. Wanneer familieleden elkaar vrijwillig kwamen helpen bij de bouw van het dak, werd er bijvoorbeeld niet gesproken van *voluntad* maar van een *minga de familiares*, een *minga* van familieleden. Alle vormen van reciprociteit werden daar aangeduid als *minga*.

Ik begon dit hoofdstuk met een korte beschrijving van de *minga* die ‘Yadhira’ organiseerde om een dak te laten maken op het huis dat zij voor haar moeder liet bouwen. De deelnemers aan die *minga* kregen in ruil voor een dag hard werken twee uitgebreide maaltijden. Bovendien schiep het bij ‘Yadhira’ en haar man een verplichting. Als een van de deelnemers aan deze *minga* zelf een keer een *minga* zou houden, zou hij ‘Yadhira’ en haar man ook kunnen vragen mee te helpen. Iets meer dan de helft van de bewoners van Cooperativa Santa Anita

Tabel 10: Mingas en loonarbeid tijdens bouwproces

	Cooperativa Santa Anita (1999) %	Ciudadela Carlos Crespi (2001) %
Minga	51	30
Hulp van niet-gezinsleden	24	8
Hulp van niet-gezinsleden in combinatie met betaalde arbeid (bouwvakkers)	27	22
Geen minga	44	39
Uitsluitend zelfbouw (gezinsleden)	7	10
Uitsluitend betaalde arbeid (bouwvakkers)	37	29
Weet niet*	5	31
Totaal	100 (n = 41)	100 (n = 72)

Bron: Huishoudsurveys 1999, 2001.

* Dit antwoord werd gegeven door mensen die een woning van een vorige eigenaar gekocht hadden, en door huurders.

heeft een gedeelte van het huis in een *minga* van familieleden of burens gebouwd (zie tabel 10). In Ciudadela Carlos Crespi is dat ongeveer een derde. Er is bij een *minga* voor de bouw van het dak in de twee wijken altijd sprake van een directe reciprociteit waarbij arbeid wordt geruild tegen eten en drinken. Meestal strekt de wederkerigheid zich ook op langere termijn uit en wordt van de gastheer of -vrouw verwacht dat hij of zij ook deelneemt aan *mingas* van deelnemers aan zijn of haar werkgroep, in het bijzonder bij familieleden.

Het traditionele principe van de *minga* heeft door de hedendaagse bouwmethoden nieuwe betekenissen gekregen. Omdat beton snel hard wordt, zijn vele arbeidskrachten nodig om in korte tijd het beton te bereiden en op een relatief groot oppervlak egaal te storten voordat het uitharden begint. Er zou gesteld kunnen worden dat het zonder het principe van de *minga* in Cooperativa Santa Anita niet mogelijk zou zijn daken van beton te maken, omdat de meeste bewoners geen tien tot twintig bouwvakkers op een dag zouden kunnen inhuren. Toch is het niet zo dat een *minga* per definitie een goedkope oplossing is. Bewoners moeten vaak lang sparen om voor een grote groep mensen een of twee voedzame maaltijden te bereiden. Voor sommige bouwactiviteiten is het inhuren van een ervaren bouwvakker goedkoper dan het bereiden van een maaltijd voor een groep helpers. Maar de benodigde mankracht hangt uiteraard af van het gekozen bouwsysteem: voor het aanleggen van een betonnen dak zijn meer handen tegelijkertijd nodig dan voor het plaatsen van kant-en-klare dakplaten. Mensen die de maaltijden niet kunnen betalen, vallen terug op een eenvoudiger bouwmethode en op de hulp van de eigen gezinsleden. Aan de ene kant van het sociaaleconomische spectrum staan dus de bewoners die alles zoveel mogelijk eigenhandig hebben gedaan, al dan niet met de hulp van gezinsleden, terwijl aan de andere kant van het spectrum zich degenen bevinden die juist zoveel mogelijk door ingehuurde bouwvakkers hebben laten doen. Veel bewoners roepen bij specifieke arbeidsintensieve klussen nog wel de hulp van familieleden of burens in.

Inwijdingsritueel *huasipichana*

Ter afsluiting van de *minga* en ter ere van de inhuldiging van een nieuw huis, was het vroeger in de rurale Quichua-gemeenschappen gebruikelijk een ceremonie te houden die *huasipichay* of *huasipichana* wordt genoemd. In Riobamba spreken ze over *huasipichay*, in Cuenca over *huasipichana*. Over dit ritueel dat in de hele Andes voorkomt, is betrekkelijk weinig geschre-

ven. Letterlijk betekent *huasi pichana* in het Quichua ‘het schoonvegen van het huis’.⁴⁸ Het wordt in diverse regionale varianten beschreven als een ceremonie ter ere van het voltooiën van het dak.⁴⁹ Voor de ceremonie kan een *compadre*, een peetvader of -moeder gevraagd worden. Van hem of haar wordt in sommige regio’s verwacht dat hij/zij de eigenaar een dakkrans cadeau doet en ervoor zorgt dat het dakkrans op het nieuwe dak geplaatst wordt. Bij dit feest vloeit de sterke drank rijkelijk en worden veel mensen dronken, reden waarom anderen dit feest bewust niet houden.

Rituele dronkenschap heeft in de Andes van oudsher een belangrijke sociale en kosmologische functie. Bij de Quechua- en Aymara-gemeenschappen in de Andes kan rituele dronkenschap gezien worden als een soort ontologische reis door ruimte en tijd, op zoek naar de oorsprong van het bestaan. Bij de bouw van een huis krijgt de rituele dronkenschap volgens Denise Arnold, die onderzoek deed in het Boliviaanse Qaqachaka, op verschillende niveaus betekenis:

By sharing the memory of the process of house construction on each of these occasions, Qaqas reconstruct not only space, but also time, as they remember the past, ancestral genealogies, and their mythic and historical origins. The house thus serves as a mnemonic backdrop upon which the collective memories of the ancestors and the dead is overlaid.⁵⁰

In de context van het inwijdingsritueel bevestigt de gemeenschappelijke dronkenschap de relatie tussen het nieuwe bouwwerk, de gemeenschap, de voorouders en Moeder Aarde.⁵¹

In oude Peruaanse en Boliviaanse gemeenschappen hangen de beschreven rituelen nauw samen met sociaalethnische identificatie van de leden. Ze bevestigen hun band met elkaar als *Quechuas* of als *Aymaras* en met de kosmos en het landschap dat ze omringt. In de twee onderzoekswijken speelde etnische identiteit een verwaarloosbare rol. In Cooperativa Santa

Afbeelding 20: *Minga* voor de bouw van het dak

Anita beschouwden vier informanten uit de survey zichzelf als inheems of als ‘*natural*’, in Ciudadela Carlos Crespi waren dat er ook maar enkele. Als taal en kleding als identiteitsmarkers beschouwd kunnen worden, waren er in beide wijken twee gezinnen waarvan de vrouwen niet in Westerse confectie maar in lokale klederdracht liepen. In enkele gezinnen werd Quichua gesproken. Deze gezinnen hadden overigens geen dakkruis op hun woning, waaruit ik afleid dat het uitdrukken van een indiaans-etnische identiteit niet direct samenhangt met de bouwtradities die ik hier beschrijf. Belangrijker was hun religieuze overtuiging. Ik heb geen cijfers van de aantallen rooms-katholieken en protestanten in de wijken. Secundaire data over de religieuze aanhang per provincie ontbreken eveneens, omdat de kerken alleen globale schattingen hebben. Wel is bekend dat op het platteland in de provincie Chimborazo een groot aantal inheemse bewoners bekeerd is tot een protestantse religie, zoals blijkt uit de groeiende aanhang van de Unión Misionera Evangélica in het nabij Riobamba gelegen dorp Colta.⁵² Wat dit betekent voor de bewoners van Cooperativa Santa Anita blijft gissen. Enkele bewoners gaven expliciet aan evangelisch te zijn en om die reden geen rooms-katholieke inwijdingsrituelen te hebben gehouden.⁵³ In Cuenca, een rooms-katholiek bolwerk, ligt het percentage protestanten vermoedelijk lager dan in Riobamba, maar ook in Ciudadela Carlos Crespi gaven bewoners aan evangelisch te zijn.

Tegenwoordig wordt de *huasipichana* of *huasipichay* in de twee volkswijken vrijwel niet meer gevierd, maar sommige bewoners hebben dat vroeger wel gedaan of kennen het ritueel. In Cooperativa Santa Anita werd het ritueel gezien als de traditionele beëindiging van de *minga* voor de bouw van het dak, maar stond het los van de plaatsing van een dakkruis. Voor bewoners in Ciudadela Carlos Crespi was de *huasipichana* wel verbonden met de plaatsing van een dakkruis. In Cooperativa Santa Anita kwamen geen dakkruizen voor; in Ciudadela Carlos Crespi wel. Ook de traditionele maaltijd die tijdens het feest geserveerd wordt, verschilt volgens de informanten per regio. In de regio Cuenca bestaat de maaltijd traditiegetrouw uit geroosterde cavia (*cuy*) met grote witte maïs (*mote*). Bewoners uit Cooperativa Santa Anita vertelden dat ze varken of kip met aardappelen geserveerd hebben.⁵⁴ In Cooperativa Santa Anita waren eigenlijk maar weinig bewoners bekend met de benaming *huasipichay*. De meeste kenden het feest als ‘feest van het dak’, of ‘*la borrachera*’ het zuipfestijn, en ze zagen het, net als in Ciudadela Carlos Crespi, als een ceremonie van het platteland die in de wijk niet meer werd gevierd. Een van de weinige mensen uit Cooperativa Santa Anita die de *huasipichay* wel had gevierd, was ‘Avelina’. Toen zij halverwege de jaren negentig haar huis in de coöperatie liet bouwen, organiseerde ze voor de bouw van het betonnen dak een *minga*. Aan die *minga* namen familieleden deel uit het dorp waar ze toen woonde. Na afloop van de werkzaamheden namen ze de bus terug naar het dorp. Daar hebben ze toen een varken geslacht, een feestmaal bereid en de hele nacht doorgefeest.⁵⁵ Op mijn vraag wat voor feest dat was, antwoordde haar broer: “Niet echt een groot feest, maar na het eten ging iedereen dansen en drinken.”⁵⁶ Dat feest was dus in het dorp waar ze toen woonde. In de coöperatie had naar mijn weten verder niemand het feest gevierd.

‘Marisa’ uit Santa Anita legde me uit waarom in Cooperativa Santa Anita geen dakkruizen worden geplaatst. Bij haar ouders in een dorp op het platteland even ten noorden van Riobamba werd de *huasipichay* naar haar weten vroeger veel gevierd, “maar dat was niet voor [de bouw van] een betonnen platdak, maar [een dak met] dakpannen.”⁵⁷ Omdat een dakkruis alleen geplaatst wordt op een schuin dak en veel huizen in Cooperativa Santa Anita een platdak hadden (en dus officieel geen hoogste punt hebben), was het rituele dakkruis er nooit geïntroduceerd. Ook de hoge kosten van het feest en het grote aantal protestanten in de regio

droegen bij aan het verdwijnen van de traditie. Tegenwoordig kunnen de meeste mensen het feest niet meer betalen. ‘Yadhira’ en ‘Diego’ vertelden me in 1999 dat het financieel niet meer op te brengen was om een feest te geven, “omdat je er misschien wel twee jaar voor zou moeten sparen”, maar ze herinnerden zich ook dat het ‘vroeger’ wel veel gebeurde.⁵⁸ Sindsdien heeft het feest langzaam aan belang ingeboet en is het werk in een *minga* veel meer een functionele uitwisseling van arbeid geworden, zonder ceremonieel vertoon. Zodra het dak is aangelegd – dus wanneer het beton gestort is of de dakbedekking is aangebracht – gaan de meeste mensen tegenwoordig gewoon terug naar huis.

Veel mensen, vooral vrouwen, houden bovendien niet van de dronkenschap die met het feest geassocieerd wordt. Toen ik aan ‘Marisa’ vroeg of zij een feest had gegeven toen het dak af was, verontschuldigde ze zich door te zeggen dat ze niet zo van alcohol hield. Volgens haar hoorde je betaalde bouwvakkers en deelnemers aan de *minga* uit fatsoen wel drank aan te bieden “omdat ze daar kracht van krijgen,” maar een feest geven deden mensen volgens haar alleen als ze zelf ook van sterke drank hielden. ‘Victoria’ en ‘Jorge’ omzeilden dit probleem door tijdens de *minga* alleen ‘*chicha de Avena*’ te serveren, een alcoholvrije variant op het maïsbiere, dat gemaakt wordt van een haverproduct van het merk Quaker. Na afloop van de *minga* gaven ze geen feest: “Op andere plaatsen drinken ze wel eens [alcohol], maar door de [slechte] economische situatie zijn er maar weinig mensen die sterke drank schenken. Het gaat erom dat ze komen werken, verder niets.”⁵⁹ In de coöperatie zag men het feest en de alcohol die erbij gedronken werd over het algemeen als bijkomende aspecten die de bouw alleen maar duurder maakten en het proces onnodig vertraagden. De formele uitwisseling van arbeid tegen voedsel bleef in stand, maar het rituele feest na afloop was nagenoeg afgeschaft en op de maaltijden werd hoe langer hoe meer bezuinigd. In de huidige geïndustrialiseerde bouwprocessen waarin alles duur is en snel moet gaan, was zo’n feest alleen maar een obstakel, want “wat je uitgeeft aan een feest, daar kun je ook een raam van kopen”, zoals ‘Marisa’ me toelichtte.⁶⁰

Het dilemma dat de *huasipichay* met zich meebrengt – hoge kosten en dronken bezoekers in ruil voor een inwijding – hebben de rooms-katholieken in Cooperativa Santa Anita opgelost door de inzegening op een ander tijdstip te laten plaatsvinden. De viering of dienst hoeft dan niet direct na voltooiing van het dak gehouden worden; het kan ook jaren later, als zich een geschikte gelegenheid voordoet en er een priester in de buurt is. Vaak wordt de eerste communie van een kind of een trouwdag als gelegenheid aangegrepen om een priester zijn zegen over het huis te laten uitspreken. ‘Marisa’ antwoordde op mijn vraag of haar huis is ingezegend:

Ik heb het [huis] laten inzegenen, zoals men dat noemt. Ik heb geprofiteerd van het feit dat er een priester uit onze kerkparochie hier naartoe kwam. Toen heb ik hem ‘s avonds op de koffie uitgenodigd en gevraagd of hij zijn zegen wilde uitspreken, maar niet meer dan dat. Er kwamen drie, vier mensen om erbij aanwezig te zijn maar verder niemand. Geen feest dus.⁶¹

Ook andere bewoners hebben dat zo gedaan. ‘Wilma’ liet hun huis inzegenen tijdens een mis ter ere van de eerste heilige communie van een van haar kinderen. ‘Nancy’ vroeg in 1998 de pater die een mis kwam opdragen voor de viering van Oudjaar, om zijn zegen over haar huis uit te spreken.⁶² Weer anderen vertelden dat het ieders vrije keus was en hadden het niet laten doen of er een eigen interpretatie aan gegeven. *Señor* ‘Salazar’ had vooruitlopend op de dag dat zijn huis af was bijvoorbeeld alvast een “pre-inauguratie” gehouden en ‘Lourdes’, tot slot, had zelf haar vloer met gewijd water gedweild.⁶³

In Ciudadela Carlos Crespi, waar wel dakkruizen voorkomen, zijn het op het eerste gezicht vooral de oudere adobe huizen in de wijk die een kruis op het dak hebben. Het huis van *don* 'Francisco' is zo'n huis. Hij bouwde zijn huis aan het begin van de jaren zestig, beetje bij beetje. Toen het dak na twee jaar af was, hield hij een twee dagen durende *huasipichana*.⁶⁴ In die tijd was het gebruikelijk dat burens als *compadres* werden gevraagd. Ze gaven elkaar een dakkruis cadeau als teken van de hechte onderlinge band in de buurt die toen nog een rurale gemeenschap was. Het dakkruis bestaat in Cuenca meestal uit een stenen kruis, geflankeerd door twee stenen duiven of twee stenen duiveneieren als symbolen van vrede en vruchtbaarheid. De plaatsing van het dakkruis vormt daar het belangrijkste moment in de *huasipichana* ceremonie. De *compadre* plaatst het kruis op de nok van het dak en strooit daarna muntgeld (*capillos*) rond, dat door omstanders mag worden opgevangen.⁶⁵ Soms gaan de feestelijkheden gepaard met het afsteken van vuurwerk. 'Claudia' kende het ritueel nog van vroeger. Toen zij klein was, vond ze het erg leuk om het 'feest van het kruis' bij burens in de wijk bij te wonen: "We vingden dan soms een paar *capillos*";⁶⁶ geld vangen was voor buurtkinderen het spannendste onderdeel. Ook het kruis op het oude adobe huis van architect 'Paco' in Ciudadela Carlos Crespi kent een geschiedenis, want het is destijds geplaatst door de eigenaresse van de nabijgelegen hacienda.⁶⁷ Tegenwoordig geven burens elkaar geen dakkruizen meer cadeau. Ciudadela Carlos Crespi is een stadswijk geworden waar collectieve rituelen net als in Cooperativa Santa Anita hebben plaatsgemaakt voor individuele vieringen.

Al is het dan niet meer als buurtfeest, soms wordt de *huasipichana* nog wel gevierd. Een van de recente vieringen in de wijk vond plaats in 2002 bij *don* 'Gabriel'. Hij vierde op 2 april van dat jaar dat de draagconstructie van zijn huis voltooid was. Het huis was toen nog niet af, want met het interieur en de plaatsing van ramen en deuren begon hij pas daarna. 'Gabriel' had een *comadre* gevraagd om voor een kruis te zorgen. Bij dat onderdeel van het ritueel was 'Gabriel' als eigenaar van het nieuwe huis zelf niet aanwezig. De 'peetmoeder' kocht het kruis, zorgde dat het door een priester werd ingezegend en plaatste het op het dak.⁶⁸ En daarna was het feest. Dat feest duurde de hele nacht, tot grote ergernis van zijn buurman, *don* 'Bolívar', die de *huasipichana* omschreef als "iets van mensen van het platteland."⁶⁹ 'Gabriel' komt echter niet van het platteland. Hij was zesendertig en woonde al zijn hele leven in de wijk, waar hij het oorspronkelijke familieperceel met zes erfgenamen deelde. In zijn beleving hoorde het net zo goed bij de suburbane gebieden van Cuenca als bij de dorpen er buiten. In de opvatting van zijn buurman *don* 'Bolívar' hoorde de *huasipichana* echter niet bij 'beschaafde' stedelingen. Het was behalve een boerse gewoonte in zijn ogen ook een onchristelijke gebeurtenis want "Christus roep je aan zonder tumult."⁷⁰ Hij was protestant en beleed zijn geloof in stilte, thuis. Hij had geen inauguratie van zijn huis gehouden en zei zich te ergeren aan het in zijn ogen overmatige drankgebruik dat bij dit soort feesten gebruikelijk was. Hij achtte dronkenschap in strijd met zijn religieuze principes en associeerde het bovendien met de cultuur van Quichua-gemeenschappen, waar hij zich als blanke stedeling (zo noemde hij zichzelf) ver boven vond staan.

Voor sommige bewoners had de kracht van het kruis een bredere connotatie dan alleen een rooms-katholieke. Toen ik buurtgenoot *doña* 'Lorena' vroeg wat de betekenis van het dakkruis was gaf ze als antwoord dat mensen wilden zorgen "dat de bliksem niet inslaat, dat God ons bijstaat."⁷¹ Volgens haar maakten mensen soms ook iets van metaal aan het kruis, als bliksemafleider. Zo kreeg het hoogste punt tevens een praktisch nut, waarbij het kruis tegelijkertijd Gods bescherming aanriep en desastreuze natuurkrachten weerde. Hoewel het feest van het dak geen communale gebeurtenis meer was, zochten wijkbewoners individueel of in

familieverband nog wel naar manieren om hun huishouden Gods zegen te geven en “slechte energieën en duivels buiten te houden”, zoals ‘Soledad’ het formuleerde.⁷²

Sommige bewoners hielden de officiële religie liever gescheiden van wat zij als volksgeloof beschouwden. Mijn vragen over het dakkruis en de viering van de *huasipichana* gaven aanleiding tot discussies over de religieuze betekenis van dit ritueel. *Doña* ‘Monica’ en haar dochter ‘Noelia’ voerden zo’n discussie toen ik ze vroeg naar de betekenis van het dakkruis. *Doña* ‘Monica’, een vrome vrouw die haar huisaltaar als waardevolste bezit beschouwde en catecheseles gaf aan jongeren, zag de *huasipichana* vooral als een volkstraditie die los stond van de rooms-katholieke liturgie. Haar dochter legde juist de nadruk op de priesterlijke inzegening als onderdeel van het feest. Geen van tweeën wisten ze overigens de precieze Quichua-naam van het feest, die in elke zin veranderde toen ze me uitlegden wat het inhield.

‘Monica’: Weet u, mensen plaatsen een kruis, ik weet niet, ik denk dat het ook iets traditioneels is, iets dat komt van....

‘Noelia’: Het is iets traditioneels. Men plaatst het kruis en er wordt een mis gehouden. Ze houden een mis zodat God het huis en al zijn inwoners inzegt. [*moeder kijkt verbaasd*] Natuurlijk! Waarom denkt u anders dat ze een kruis plaatsen en een feest geven en het huis inzegenen?

‘Monica’: Maar welke mis wordt er dan gehouden? Nee mijn kind, het is iets traditioneels. Of beter gezegd: het heeft een naam die ze in deze omgeving vaak gebruiken, het heet de *huasapichana*.

CK: Hoe?

‘Monica’: *Huasapichana*.

‘Noelia’: *Huasapichan!*

‘Monica’: *Huasapichan?*

CK: En wat betekent dat?

‘Monica’: Het feest. Voor het afmaken van het huis. Omdat het huis af is.

CK: Oh ja, is dat iets uit het Quichua?

‘Monica’: Ja.

‘Noelia’: *Huasipichama*.

‘Monica’: Ik geloof dat er gedanst wordt, feest, vuurwerk en zo. Het is een *traditie*. Ik vind dat je religie niet met dat soort dingen mag verwarren. Stel bijvoorbeeld dat ik religieus was, dat ik een mis zou houden en mijn huis zou laten inzegenen door hier een priester naartoe te halen....

‘Noelia’: Maar zo doet de meerderheid het! Op het platteland doen ze dat mama, ik weet het zeker. Op het platteland houden ze meestal een mis en zegenen ze het huis in. [Meneer ‘K’] heeft ook een mis gehouden en het huis ingezegend.

‘Monica’: Ja maar dat was geen feest met vuurwerk en zo!

‘Noelia’: Nee, maar op het platteland....

‘Monica’ [*die het onderwerp nu wil afronden, op stellige toon*]: Dat is dus de *huasipichan!*⁷³

Voor ‘Monica’ waren de plaatsing van het dakkruis en de inzegening duidelijk twee aparte zaken.

Een ritueel feest voor de bouw van het dak, rituele dronkenschap, de plaatsing van een dakkruis door een *compadre* of de priesterlijke inzegening van een nieuw huis – het waren in de twee wijken gebeurtenissen die niet (of niet meer) met de buurt als geheel gevierd werden en deels waren afgeschaft. Wijkbewoners beschouwden hun eigen gebruiken en gewoonten

in het bouwproces dan ook niet als iets bijzonders: tradities in de bouw waren er volgens hen alleen op het platteland. Een van de bewoners van Cooperativa Santa Anita opperde na afloop van een interview dat voor mij de bouwkunst in de indiaanse gemeenschappen misschien veel interessanter zou zijn dan de huizen in de wijk, omdat ze in Cooperativa Santa Anita “geen rekening houden met culturele kwesties.”⁷⁴ In de stedelijke wijken was volgens de bewoners alles afhankelijk van geld en had de vormgeving of inrichting van ruimten geen enkele culturele lading meer. Maar uit de verschillende beschrijvingen en interpretaties die hierboven gegeven zijn blijkt iets anders. Oude bouwtradities hebben in de huidige stedelijke context nieuwe vormen en betekenissen gekregen, maar het geloof in de invloed van bovennatuurlijke, goddelijke krachten en natuurkrachten is nog alom aanwezig. Nieuwe fatsoensnormen en veranderde religieuze opvattingen hebben niet zozeer het geloof in goede en kwade krachten veranderd, maar de manier waarop huis en huishouden daartegen beschermd moeten worden.

Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik laten zien hoe de volkswijkbewoners hun huizen bouwen binnen de randvoorwaarden die hun financiële mogelijkheden, hun kennis en de culturele gewoonten en gebruiken stellen. Door de verschillende identiteiten te bekijken die de wijkbewoners in zich verenigen, en de rollen die ze in bepaalde situaties spelen, kunnen de gelaagde betekenissen die via het bouwproces tot uitdrukking worden gebracht inzichtelijk gemaakt worden. De prioriteiten die zelfbouwers stellen tijdens het bouwproces en de taken die ze als ontwerpers, bouwers, gezinsleden, wijkbewoners, en stedelingen op zich nemen, zijn in dit hoofdstuk de revue gepasseerd.

Ontwerpen, bouwen en bewonen zijn bij zelfbouw met elkaar verknoopte processen. Zelfbouwers hebben meestal vooraf wel een bepaald idee voor ogen waar ze min of meer planmatig naar toewerken, maar aanpassingen vinden plaats op de bouwplaats zelf. Deze werkwijze waarin situationeel handelen en een lange termijn visie op een natuurlijke wijze samengaan, vormt een belangrijk kenmerk van zelfbouw in volkswijken. Een tweede kenmerk van zelfbouw is het samengaan van eigen handelingen en ingehuurde expertise. Zelfbouw, deels eigenhandig, deels in *mingas*, was tot enkele jaren terug de gangbare manier van bouwen. Tegenwoordig laten mensen die het kunnen betalen, hun huis ontwerpen door een deskundige zoals een architect of aannemer, en laten het bouwen door betaalde bouwvakkers. De productie van woningen heeft in dat geval meer weg van particulier opdrachtgeverschap dan van doe-het-zelf bouwen. Het organiseren van een *minga* is overigens niet per definitie de goedkoopste oplossing, want het bereiden van een groot feestmaal is duur. Met de toename van het aantal transnationale families is de bouw van woningen in provinciale volkswijken in het algemeen steeds minder een zaak van de gemeenschap geworden en steeds meer een individuele kwestie. De financiële mogelijkheden van de transnationale gezinnen om professionals en bouwvakkers in te huren en individuele basisvoorzieningen aan te leggen die voor de wijk niet gerealiseerd kunnen worden, hebben voor hen de noodzaak tot samenwerking verminderd en de onderlinge verschillen vergroot. Terwijl in Cooperativa Santa Anita bijna tachtig procent van de huishoudens moet rondkomen van een per capita inkomen dat lager is dan het landelijk gemiddelde, zijn er ook huishoudens die vele malen meer te besteden hebben. In Ciudadela Carlos Crespi is dat onderscheid nog groter doordat er veel transnationale

migrantenfamilies zijn. Die verschillen komen dus niet alleen in de kwaliteit en het comfort van de woningen tot uitdrukking, maar ook in het bouwproces zelf.

Hoe het bouwproces doorlopen wordt, wordt meestal bepaald door het hoofd van het huishouden, al dan niet in overleg met de overige gezinsleden. Bij gezinnen waarvan de man bouwvakker is, is hij meestal degene die zijn huis ontwerpt en bouwt. Vrouwen van wie de man in het buitenland woont, krijgen vaak telefonisch instructies over de te nemen stappen en over het gewenste resultaat. Vrouwen hebben in specifieke domeinen in huis, zoals bijvoorbeeld de keuken of de slaapkamer, vaak wel zeggenschap over de inrichting. Omdat zelfbouw een proces is waarin verschillende activiteiten door elkaar lopen en waar diverse partijen bij betrokken zijn, kan het resultaat anders uitpakken dan gehoopt. Klachten over eigenwijze of onkundige *maestros*, inschattingsfouten van zelfbouwers bij het maken van het ontwerp, en onderlinge meningsverschillen tussen echtgenoten of gezinsleden vormen een vast onderdeel van de bewonerservaringen.

Een derde kenmerk van zelfbouw in volkswijken is dat de wijkbewoners putten uit verschillende culturele repertoires voor bouwen en wonen. Veel wijkbewoners zijn geboren op het platteland of woonden op hun huidige plek toen dat nog landelijk gebied was, zoals in het geval van Ciudadela Carlos Crespi. Het bouwen in *mingas* en de inhuldiging van een nieuw huis met het feest van het dak, *huasipichanal/huasipichay*, zijn twee activiteiten die als algemeen kenmerkend worden beschouwd voor rurale (vaak inheemse) gemeenschappen in de Andesregio. In de stad worden de oorspronkelijke, sociale en kosmologische betekenissen van die rurale tradities getransformeerd. Omdat de bouwtijd uit financieel oogpunt beperkt moet blijven, heeft de *minga* in de beide wijken vooral een economische betekenis gekregen. Kapitalistische arbeidsrelaties en de industrialisering van bouwproducten hebben ervoor gezorgd dat moderne bouwmethoden (ingehuurde bouwvakkers, prefab bouwonderdelen) sneller en soms ook goedkoper zijn dan de traditionele manier van bouwen.

De rituele viering van de *huasipichanal/huasipichay*, het plaatsen van het dakkruis en rituele dronkenschap komen nauwelijks meer voor; plengoffers zijn geen diepgewortelde sociale ervaring meer en burens geven elkaar geen dakkruizen meer cadeau. In beide wijken wonen protestantse bewoners die geen boodschap hebben aan de inzegening van het huis, aan een dakkruis, of aan de rituele dronkenschap waarmee de viering vaak gepaard gaat. Voor de rooms-katholieken geldt dat zij hun huis liever op een ander tijdstip door een priester laten inzegenen. Praktisch gezien hebben veel bewoners bovendien liever een platdak met de mogelijkheid tot uitbreiding van het huis. Op een platdak plaatst men geen dakkruis; dat hoort volgens de bewoners alleen bij een puntdak. Toch geloven veel mensen in beide wijken in de kracht van materiële objecten ter bescherming van huis en haard: als het geen dakkruis is, dan een Aloë Vera in huis, een waterzakje bij de voordeur of een huisaltaar in het interieur. Amuletten die kwade krachten kunnen buiten houden, variërend van ziektes en bliksemnslag tot duivels en demonen, hebben een vaste plaats in huis.

Niet alleen gebruiken en gewoonten uit de stedelijke of rurale omgeving staan de wijkbewoners ter beschikking. Sinds er een golf van transnationale migraties op gang gekomen is, hebben velen zich laten inspireren door gebouwen en leefstijlen in het buitenland. Wat dat voor de architectuur betekent, komt in het volgende hoofdstuk aan de orde. In het interieur is vooral de centrale plaats die consumptiegoederen innemen opvallend. Elk gezin heeft een radio en in bijna ieder huis staat tenminste één televisie. Ideeën over een comfortabel leven komen tot uitdrukking in de inrichting van de woning en in de centrale plaats die consumptiegoederen in huis innemen. Maar comfort betekent ook dat bewoners over voldoende

ruimte in huis beschikken en over de basisvoorzieningen die het welzijn en de gezondheid van de gezinsleden moeten waarborgen. Het feit dat armoedeziektes als scabiës nog steeds voorkomen, maakt duidelijk dat die waarborg er niet voor elk gezin is. En ook al hebben veel huishoudens tegenwoordig meerdere televisies of zelfs videorecorders, een zithoek of eethoek is voor veel mensen een grote investering, die pas na lange tijd gedaan kan worden.

Er zijn tussen huishoudens verschillen in prioriteitstelling tijdens het bouwproces. Sommige huishoudens stoppen in eerste instantie meer energie in de inrichting en het wooncomfort binnenshuis, terwijl anderen het huis zo snel mogelijk afbouwen en van buiten afwerken ten koste van het interieur. De nadruk op een comfortabel interieur vergroot het woonplezier, terwijl de nadruk op het exterieur het sociale aanzien van de eigenaar kan vergroten. De observatie dat volkswijkbewoners uit verschillende culturele repertoires putten, heeft in de literatuur vaak geleid tot de vraag in hoeverre er sprake is van een ‘typische’ volkswijkcultuur. De vraag is of het feit dat volkswijkbewoners uit verschillende repertoires putten, ook leidt tot herkenbare expressievormen. Deze discussie ontstond in de jaren zeventig in Lima, waar diverse wetenschappers zich bogen over de invloeden die rurale, meest Quechua-migranten hadden op bepaalde gebieden van het stedelijk leven, zoals taal, muziek, sociale omgangsvormen en architectuur. Oorspronkelijk rurale Andes-tradities werden door migranten gecombineerd met elementen uit de Limeense *criollo*-erfenis. Het resultaat daarvan werd aangeduid als *chicha*-cultuur.⁷⁵ De acculturatieprocessen hadden volgens onderzoekers nieuwe expressievormen tot gevolg, waarvan de *chicha*-muziek het meest bekend is geworden.

Volgens Cornejo Polar voegen rurale migranten in Lima de verschillende repertoires niet samen tot een harmonieuze synthese, maar blijven het twee aparte, soms schizofrene culturele constellaties.⁷⁶ De rurale migrant in de grote stad leeft dus in twee aparte, over elkaar geschoven werelden. De la Cadena ziet die conceptuele tweedeling niet als of-of maar als en-en situatie, en spreekt daarom van “*inclusive otherness*”, waarmee ze aangeeft dat mensen in verschillende situaties uit verschillende culturele repertoires putten zonder het gevoel te hebben in een spagaat te verkeren.⁷⁷ Hannerz ziet processen van creolisering of hybridisering in metropolen vooral als potentiële bron van culturele vernieuwing en als een expressie van nieuwe sociale identiteiten die rurale migranten in de stad ontwikkelen.⁷⁸ José Matos Mar gaat nog een stap verder en stelt dat de *chicha*-cultuur heeft bijgedragen aan het construeren van een nieuwe nationale identiteit waarin grote delen van de bevolking zich zouden herkennen.⁷⁹ Maar Jesús Martín Barbero ziet de *chicha*-cultuur in Lima toch vooral als een onderscheidend cultureel kenmerk van volkswijken.⁸⁰ Over de invloed en uitwerking van culturele transformaties die met rurale migratie in verband worden gebracht, verschillen auteurs dus van mening.

Zonder op deze plaats verder op de theoretische interpretaties van acculturatie in te gaan, is het goed stil te staan bij de invloed die het samenkomen van de verschillende repertoires in volkswijken zou kunnen hebben op de rest van de stad. In Cooperativa Santa Anita en Ciudadela Carlos Crespi komen inderdaad allerlei invloeden samen, zoals ik heb laten zien. Van een onderscheidende *chicha*-cultuur is in mijn ogen echter geen sprake; daarvoor is de verwevenheid van invloeden te subtiel en te gevarieerd en zijn de volkswijken te klein en te onbeduidend op stedelijk niveau. Als er al een verschil is tussen volkswijkbewoners en andere stedelingen, dan is dat een statusverschil. In beide steden wordt vaak op de mensen uit volkswijken neergekeken. Maar ook bij die karakterisering zijn kanttekeningen te plaatsen, want zoals uit de survey-gegevens bleek verschillen de sociaaleconomische mogelijkheden sterk per huishouden en zijn niet alle gezinnen hulpbehoevend of arm te noemen. Bij beleidsmakers

en intellectuelen in Riobamba en Cuenca is het thema ‘volkswijkcultuur’ of *chicha*-cultuur in elk geval geen onderwerp van discussie. Wel wordt er de laatste tijd veel gediscussieerd over nieuwe trends in de architectuur – niet alleen in volkswijken maar in *alle* suburbane gebieden – die toegeschreven worden aan transnationale migratie, en over het idee dat er een ‘vulgarisering’ van de architectuur optreedt. Daarover gaan de volgende drie hoofdstukken.

Noten

- 1 Omdat zij samen met haar echtgenoot al een huis had, had ze officieel geen tweede perceel mogen kopen.
- 2 In hun rol als ontwerpers en bouwers spreek ik over ‘zelfbouwers’. Ter onderscheiding van huurders en niet in de wijk woonachtige huiseigenaren spreek ik over ‘eigenaar-bewoners’.
- 3 Vergelijk Peter Ward, “The Practice and Potential of self-Help Housing in Mexico City,” in *Self-help Housing: A Critique*, red. Peter Ward (London: Mansell Publishing, 1982), 200.
- 4 Zo stelt Bourdieu dat mensen uit de lagere klassen in hun bestedingspatroon voornamelijk functionele afwegingen maken. Zie Pierre Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (London: Routledge, 2000), 372-396. Holston is van mening dat volkswijkbewoners, ondanks de esthetische rijkheid van hun architectuur, door het kopiëren van elementen uit de dominante architectuur slechts hun ondergeschikte positie bevestigen. Zie James Holston, “Autoconstruction in Working-Class Brazil,” *Cultural Anthropology* 6, no. 4 (1991): 447-465.
- 5 De sociaaleconomische situatie van volkswijkbewoners is niet zomaar te omschrijven als arm of uitzichtloos, want de onderlinge verschillen tussen huishoudens zijn groot. Met mijn toenmalige Amsterdamse appartement van vijfenvijftig vierkante meter op vier hoog als eigen referentiekader, werd ik getroffen door de onderlinge variatie in huizen en in woonsituaties, waarbij ik evenzeer verbaasd kon zijn door de rijkdom in architectuur en inrichting van enkele luxe villa’s als door de soberheid en armoede van andere.
- 6 Veldwerknootities 20/11/02.
- 7 Interview CAV 10/12/01. De wijk Jaime Roldós ligt naast Ciudadela Carlos Crespi. De autoriteiten verwarren Ciudadela Carlos Crespi vaak met Jaime Roldós.
- 8 Interview CVV 08/03/02.
- 9 Het gestandaardiseerd inkomen is het besteedbaar inkomen van een huishouden, gecorrigeerd voor verschillen in huishoudsamenstelling, dus herleid tot het inkomen dat in huishoudens per persoon besteedbaar is. Op deze manier zijn welvaartsniveaus van huishoudens onderling vergelijkbaar gemaakt. Vergelijk de definitie van het CBS, “Statline elektronische databank,” “Inkomensbeoordeling van huishoudens,” <http://statline.cbs.nl/StatWeb/start.asp?LA=nl&DM=SLNL&clp=Search%2FSearch> (29 januari 2006).
- 10 Toelichting: voor de huishoudens in de onderzoekswijken die een gemiddeld gestandaardiseerd inkomen hebben dat gelijk is aan het landelijk gemiddelde, is de index 1. Voor de huishoudens die een gemiddeld gestandaardiseerd inkomen hebben dat onder het landelijk gemiddelde ligt, is de index kleiner dan 1, et cetera.
- 11 Een gezin van vijf personen verdiende volgens die berekening 1,6 maal het minimumloon, dat in 1999 1.025.003 sucres per maand bedroeg, zie ILDIS, “Economía Ecuatoriana en Cifras, 1970-2005,” Salario mínimo vital y remuneraciones complementarias/salario unificado, 2005, <http://www.ildis.org.ec/estadisticas/estadisticas.htm> (28 september 2005).
- 12 Een gezin van vier personen verdiende volgens die berekening 1,6 maal het minimumloon, dat in 2001 125,2 dollar per maand bedroeg. Waarom het INEC de standaard heeft aangepast van vijf naar vier personen is methodologisch niet toegelicht, maar volgens een rapport van ILDIS strookt dit niet met de gemiddelde gezinsopbouw in Ecuador en zou het een rekenkundige truc kunnen zijn om de armoedecij-

- fers te verlagen. Zie ILDIS, “Análisis de Conyuntura Económica 2002,” 2002, www.ildis.org.ec/analisis/coyuntura2002.pdf (15 mei 2003).
- 13 In 1999 bedroeg de armoedegrens 603.432 sucses (ongeveer 38,5 dollar) per persoon per maand en de grens van extreme armoede 301.716 sucses (ongeveer 19,3 dollar) per persoon per maand. Zie CEPAL, *Panorama Social de América Latina 2002 – 2003*, (Santiago de Chile: CEPAL, 2003), 284, <http://www.eclac.cl/cgi-bin/getProd.asp?xml=/publicaciones/xml/0/12980/P12980.xml&xsl=/dds/tp1/p9f.xsl&base=/tp1/top-bottom.xslt> (8 december 2005). In 2001 lag de armoedegrens op 77,55 dollar per persoon per maand en de extreme armoedegrens op 58,82 dollar per persoon per maand. Zie Nadesha Montalvo, “Perfil del país: Ecuador,” website *LatinAmericanJobs*, <http://www.latinamericanjobs.com/s-home.htm> (24 augustus 2005).
- 14 ILDIS, “Análisis de Conyuntura 2002”; UNDP, *Las Tecnologías de Información y Comunicación para el Desarrollo Humano: Informe sobre Desarrollo Humano Ecuador 2001* (Quito: UNDP, 2001), 12-13, <http://www.undp.org.ec/ldh2001/informe.php> (14 juni 2002).
- 15 *El Comercio*, “Cuenca fue la ciudad más cara durante el 2002,” 9 januari 2003; ILDIS, “Análisis de Conyuntura 2002”; ILDIS, “Las remesas de los emigrantes y sus efectos en la economía Ecuatoriana,” Plan Migración, Comunicación y Desarrollo, *Cartillas sobre migración* no. 1 (2002), www.ildis.org.ec/migracion1.pdf (21 maart 2003).
- 16 Víctor Bretón Solo de Zaldívar, “Cooperación al desarrollo, capital social y neo-indigenismo en los Andes ecuatorianos,” *Revista Europea de Estudios Latinoamericanos y del Caribe* 73 (2002): 51.
- 17 Patricio Carpio Benalcázar, *Entre Pueblos y Metropolis: La Migración Internacional en Comunidades Austroandinas del Ecuador* (Quito: ILDIS, 1992); David Kyle, *Transnational Peasants: Migrations, Networks, and Ethnicity in Andean Ecuador* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2000); Ann Miles, “The High Cost of Leaving: Illegal Emigration from Cuenca, Ecuador and Family Separation,” in *Women and Economic Change: Andean Perspectives*, red. Ann Miles en Hans Buechler, vol. 14 van *Society for Latin American Anthropology Publication Series* (Arlington: American Anthropological Association, 1997), 55-73.
- 18 Voor voorbeelden van ‘stedelijke boeren’ in volkswijken wereldwijd, zie de geannoteerde bibliografie van Wietse Bruinsma en Wilfrid Hertog, “Annotated Bibliography on Urban Agriculture,” voorbereid voor Swedish International Development Agency (Leusden: ETC Urban Agriculture Programme, 2003), http://www.ruaf.org/bibliography/annotated_bibliography.pdf (1 december 2005).
- 19 De naam van dit woningtype verwijst naar de dakvorm, *media agua*, dat letterlijk vertaald zou kunnen worden als half dakvlak voor afwatering. In Nederland wordt zo’n dak een lessenaarsdak genoemd. In de praktijk worden echter ook eenvoudige woningen met twee dakvlakken (een zadeldak) *mediagua* genoemd en lijkt de term vooral gebruikt te worden voor eenvoudige woningtypes, meestal zonder inpan-dige gang.
- 20 Kolom is de gangbare bouwkundige benaming voor een verticaal constructief element. Begrippen als pilaar en zuil worden voornamelijk in de klassieke bouwkunst gebruikt.
- 21 Zie INEC, “Sistema Integrado de Consultas a los Censos Nacionales, IV Censo de Población y V de Vivienda 2001,” elektronische databank, 2002-2004, <http://www.inec.gov.ec/REDATAM/RpWebEngine.exe/PortalAction> (11 oktober 2005).
- 22 “Convenio de cooperación institucional otorgado por el ministerio de desarrollo urbano y vivienda y el municipio de Riobamba para la construcción de viviendas en barrios marginales de la ciudad de Riobamba,” (Riobamba: MIDUVI, zonder datum).
- 23 Veldwerknootities 03/03/99, 15/03/99, 07/12/01, 07/01/02.
- 24 De woningen van de NGO’s FEPP en Sevipal zijn van baksteen, die van MIDUVI van het slecht isolerende betonsteen, veldwerknootities 20/02/99 en 15/03/99.
- 25 Interview RCA 01/11/02.

- 26 María Verónica Bastidas, *La producción estatal de vivienda en el Ecuador*, Cuadernos de Políticas Sociales no. 2 (Quito: ILDIS, 1989); Elizabeth Kubale Palmer en Carl Patton, "Evolution of Third World Shelter Policies" in *Spontaneous Shelter: International Perspectives and Prospects*, red. Carl Patton (Philadelphia: Temple University Press, 1988), 3-24; Kosta Mathéy, "Self-Help Approaches to the Provision of Housing: The Long Debate and a Few Lessons," in *Cities in the Developing World: Issues, Theory, and Policy*, red. Josef Gugler (Oxford: Oxford University Press, 1997), 280-290.
- 27 Zoals Daphne Frank (2004) doet. Daphne Frank, "A market-based housing improvement system for low-income families – the Housing Incentive System (SIV) in Ecuador," *Environment and Urbanization* 16, no.1 (2004): 171-184.
- 28 De gehonoreerde subsidies worden op de website van MIDUVI vermeld: MIDUVI, "Beneficiarios," <http://www.miduvi-siv.gov.ec> (30 november 2005).
- 29 Interview REG 15/10/02.
- 30 Interview RMG 18/10/02.
- 31 Interview CLR 18/03/02.
- 32 Interview RDR 14/03/99.
- 33 Interview RIZ 16/10/02.
- 34 Interview RCN 21/03/99
- 35 Interview RLH 21/03/99.
- 36 Interview RCO 29/10/02.
- 37 Interview RRG 24/10/02.
- 38 Irene Cieraad, "Introduction: Anthropology at Home," in *At Home: An Anthropology of Domestic Space*, red. Irene Cieraad (Syracuse: University Press, 1999), 3.
- 39 Interview RRG 17/10/02.
- 40 Zie ook Peri Fletcher, *La Casa de Mis Sueños: Dreams of Home in a Transnational Migrant Community* (Boulder: Westview Press, 1999), 97.
- 41 Witold Rybczynski, *Home: A Short History of an Idea* (New York: Penguin Books, 1987), 20.
- 42 Rybczynski, Home, 228.
- 43 Interviews RLH 21/05/99 en RLH 25/10/02.
- 44 Interview RCN 21/03/99.
- 45 Federico Aguiló, *El hombre del Chimborazo* (Quito: Abya Yala, 1992), 100-102; Giorgio Alberti en Enrique Mayer, "Reciprocidad andina: ayer y hoy," in *Reciprocidad e intercambio en los Andes peruanos*, red. Giorgio Alberti en Enrique Mayer (Lima: Instituto de Estudios Peruanos, 1974), 13-33.
- 46 Enrique Mayer, "Las reglas del juego en la reciprocidad andina," in *Reciprocidad e intercambio en los Andes peruanos*, red. Giorgio Alberti en Enrique Mayer (Lima: Instituto de Estudios Peruanos, 1974), 45.
- 47 Peter Gose, "House rethatching in an Andean annual cycle: practice, meaning, and contradiction," *American Ethnologist* 18, no. 1 (1992): 47-48. Zie ook Mayer, "Las reglas," 46; Benjamin Orlove, "Reciprocidad, desigualdad y dominación," in *Reciprocidad e intercambio en los Andes peruanos*, red. Giorgio Alberti en Enrique Mayer (Lima: Instituto de Estudios Peruanos, 1974), 298; Juan Martínez Borrero en Harald Einzmann, *La cultura popular en el Ecuador: Tomo 1, Azuay* (Cuenca: Centro Interamericano de Artesanías y Artes Populares, 1993), 86-87. De beschrijvingen van huizenbouw door middel van collectieve arbeid die elders in de Andes vaak *ayni* worden genoemd, lijken sterk op de beschrijvingen van de Ecuadoraanse *minga*. Zie Denise Arnold, "The House of Earth-bricks and Inka-stones: Gender, Memory, and Cosmos in Qaqachaka," *Journal of Latin American Lore* 17 (1991): 12.
- 48 *Huasi* = huis en *pichana* = schoonvegen, zie Aguiló, *El hombre*, 310 noot 46. In de provincie Chimborazo waar Riobamba in ligt, wordt voor ditzelfde ritueel ook het Puruhá begrip *bulubay* gebruikt. Zie: Aguiló, *El hombre*, 82; Marcelo Cruz, "Pacha and verticality: reasserting ethnic

- identity, community and place in the Ecuadorian Andes” (paper presented at the meeting of the Latin American Studies Association, 1997), 7, <http://168.96.200.17/ar/libros/lasa97/cruz.pdf> (23 augustus 2005).
- 49 Cruz, “Pacha and verticality”; Galo Ramon, “La vivienda andina: espacio, simbolismo y ritualidad en Cangahua,” *Cultura*, Revista del Banco Central del Ecuador VII, no. 21A (1985): 123-144; *El Mercurio*, “Patrimonio intangible,” 28 september 2004. Voor een beschrijving van dit ritueel in Bolivia, zie Arnold, “The House of Earth-bricks.” Voor een beschrijving van een vergelijkbaar ritueel uit Zuid-Peru dat *wasichakuy* heet en de jaarlijkse vernieuwing van stro-daken omvat, zie Gose, “House rethatching,” 44. Ook in West-Europa wordt het bereiken van hoogste punt tijdens het bouwproces gevierd door de bouwers, maar die viering staat hier los van de gebruikelijke *housewarming* feesten door bewoners. Bij zelfbouw kunnen die twee samenvallen.
- 50 Arnold, “The House of Earth-bricks,” 6.
- 51 Zie Thomas Abercrombie, *Pathways of Memory and Power: Ethnography and History among an Andean People* (Madison: University of Wisconsin Press, 1998); Cruz, “Pacha and verticality”.
- 52 Hoewel cijfers moeilijk te geven zijn, schat Blanca Muratorio dat in 1977 16% van de Quichua populatie in Chimborazo tot deze evangelische gemeente was toegetreden. Zie Blanca Muratorio, “Protestantism, Ethnicity, and Class in Chimborazo,” in *Cultural Transformations and Ethnicity in Modern Ecuador*, red. Norman Whitten Jr. (Urbana: University of Illinois Press, 1981), 515. De rooms-katholieke kerk in Chimborazo geeft op haar website aan dat naar schatting 80% van de bevolking rooms-katholiek is, zie La Iglesia Católica en Ecuador, “Diócesis de Riobamba,” <http://www.iglesiaecuador.org.ec/EpiscopadoEcuatoriano/divisionesecclesiasticas/riobamba.htm> (28 september 2005).
- 53 Interviews RCO 29/10/02 en RSS 31/10/02.
- 54 Interviews RDR 14/03/99 en RLH 25/10/02.
- 55 Interview RDR 14/03/99.
- 56 Interview RCR 21/03/99.
- 57 Interview REG 15/10/02.
- 58 Interview RCR 21/03/99.
- 59 Interview RCA 01/11/02.
- 60 Interview REG 15/10/02.
- 61 Interview REG 15/10/02.
- 62 Interviews RIZ 16/10/02 en RMG 18/10/02.
- 63 Interviews RNE 07/11/02, RPZ 05/11/02, RFR 28/10/02 en RMC 23/10/02.
- 64 Interview CRH 27/11/02. Hij noemt het feest *la puesta del techo en huasipichana*.
- 65 Interview CSL 21/02/02.
- 66 Interview CGC 16/02/02.
- 67 Interview CJQ 14/02/02.
- 68 Interview CMU 06/12/02. Hij noemt het feest zowel *el acabe de casa* als *huasipichana*.
- 69 Interview CGF 22/11/02.
- 70 Interview CGF 22/11/02.
- 71 Interview CSL 21/02/02.
- 72 Interview CAR 27/02/02; ook in interview CCU 22/02/02.
- 73 Interview CBL 07/03/02.
- 74 Interview RCA 01/11/02.
- 75 Jorge Burga Bartra, “Arquitectura popular en Lima,” *Quehacer*, revista bimestral del centro de estudios y promoción del desarrollo (DESCO) 81 (1993); José Matos Mar, *Desborde Popular y Crisis del Estado: Veinte años después* (Lima: Fondo editorial del congreso del Perú, 2004); Jorge Thieroldt Llanos, “La cultura chicha como un nuevo y desconcertante nosotros,” *Debates en Sociología* 25-26 (2000): 187-211.

- 76 Antonio Cornejo Polar, "A Non-Dialectic Heterogeneity: The Subject and Discourse of Urban Migration in Modern Peru," *Critical Studies* 13, no. 10 (2000): 112-123.
- 77 Marisol de la Cadena, *Indigenous Mestizos: The Politics of Race in Cuzco, Peru, 1919-1991* (Durham: Duke University Press, 2000), 35.
- 78 "The very fact that newcomers are newcomers may indeed contribute to their involvement in cultural innovation; again, where social relationships have to be achieved, as is so often the case in city life, but in particular with regard to those more recently arrived, innovation may serve as a kind of personal currency through which individuals draw attention to themselves." Ulf Hannerz, *Cultural Complexity: Studies in the Social Organization of Meaning* (New York: Columbia University Press, 1992), 199.
- 79 Matos Mar, *Desborde Popular*, 147-148; zie ook citaat José Alva in Thieroldt Llanos, "La cultura chicha," 209.
- 80 Jesús Martín-Barbero, *Communication, Culture and Hegemony: From the Media to Mediations* (London: SAGE Publications, 1993), 197, 200.

5. Het ideaal van een modern huis ‘met een model’

Inleiding¹

‘Gabriel’ uit Ciudadela Carlos Crespi is hoedenmaker. Evenals enkele van zijn burens werkt hij per dag stapels panamahoeden af die bedoeld zijn voor de export. Hij is in de wijk geboren en getogen. Op het terrein van zijn familie, dat hij met andere erfgenamen deelt, bouwt hij zoals we eerder zagen zijn nieuwe huis. Toen dat huis in 2003 met de viering van de *huasipichana* werd ingehuldigd, was het nog niet af. Hij woonde toen nog met zijn vrouw en kinderen in een kleine *mediagua* achter op het perceel. Het nieuwe huis-in-aanbouw, dat opvalt door de felblauwe gevel en ramen van rookglas, wordt volgens hem een “traditioneel” huis. Huizen die niet traditioneel zijn, zijn namelijk “luxueus” en een luxueus huis, daar heeft ‘Gabriel’ geen geld voor. Dat is alleen weggelegd voor families van transnationale migranten, zo vertelde hij me. Die kunnen huizen “met een model” laten bouwen, zodat de buitenwereld kan zien dat ze er sociaal en financieel op vooruit gegaan zijn.

Woningarchitectuur herbergt, presenteert en representeert. Bij zelfbouw hebben de makers een bepaalde controle over alle drie die functies: ze bouwen hun eigen privéruimte, ze presenteren hun opvattingen over het wonen aan de buitenwereld en ze representeren op selectieve wijze bepaalde normen en waarden uit de samenleving. Op de volgende pagina’s staat het artefact centraal, want net als in het bouwproces worden ook via de expressieve kwaliteiten van het gebouw zelf sociale relaties en identiteiten bemiddeld.

In hun pogingen om sociaal aanzien te verkrijgen speelt architectuur als communicatiemiddel voor zelfbouwers een uiterst belangrijke rol.

People in poor autoconstructed neighborhoods are especially sensitive to domestic architectural signs, and their houses are especially eloquent, not only because they build houses, and therefore have considerable technical knowledge about them, but also because they talk about them passionately in terms of a system of aesthetic judgments. To understand these judgments is to grasp the relationship between their exterior concerns as visual discriminations and the sense of self and society they occasion.²

Architectonische vormen worden nagebootst of in nieuwe samenstellingen gepresenteerd terwijl parallel daaraan in discussies wordt bepaald welke architectonische vormen als goed en geschikt worden bestempeld, en welke als ongepast. Verbale en non-verbale communicatie gaan in de expressieve cultuur zij aan zij: “If the symbolic value of a built structure is recognised as something special to the society which builds it, there seems ample linguistic evidence to show that it may still be conceptualized in a linguistic framework which is itself of a different order of emphasis and signification.”³ Er is derhalve sprake van verschillende door elkaar lopende verbale en visuele betekenisystemen. De esthetische en morele categorieën die op

die manier worden geconstrueerd, dienen als kader voor sociaal en cultureel onderscheid tussen personen en groepen.

Enerzijds omhult een huis het meest persoonlijke leven van de bewoners, anderzijds is architectuur ook een duidelijk zichtbaar en openbaar medium waarmee boodschappen worden uitgedragen over wie de bewoners zijn en hoe ze door anderen gezien willen worden. De Wijs-Mulkens, die onderzoek deed naar woningen van de Nederlandse elite, spreekt in dat verband van een sociaalsemiotisch systeem, waarbij de gebouwde omgeving gezien wordt als een systeem van betekenisdragers, geladen met contextafhankelijke betekenissen. Die betekenissen kunnen volgens de auteur 'gelezen' worden om tot de achterliggende sociale systemen door te dringen.⁴ Deze benadering borduurt voort op een traditie die ontstond in de jaren zestig en zeventig, en werd aangevoerd door structuralisten als Claude Lévi-Strauss, Umberto Eco en Roland Barthes. Voor hun analyses van ruimtegebruik gebruikten zij de linguïstische semiotiek van Ferdinand de Saussure, en vooral het onderscheid dat hij maakte tussen *langue*, een grammaticaal systeem, en *parole*, de individuele betekenissen die via taal worden uitgedrukt. Anderen vonden deze semiotische analyses te statisch omdat architectuur daarin beschouwd werd als een ruimtelijke tekst die 'slechts' gedecodeerd hoefde te worden om tot de diepere ordeningsprincipes van een samenleving door te dringen, terwijl de wederkerige relaties tussen mensen en hun gebouwde omgeving buiten schot bleven.⁵

Ik beschouw woningarchitectuur niet als een passieve betekenisdrager, maar als een interactief medium waarmee zelfbouwers, burens, professionals en machthebbers een sociaal onderscheid en culturele identiteiten construeren. Dat sociale onderscheid heeft betrekking op de economische draagkracht en is meestal gerelateerd aan transnationale migratie. Culturele identiteiten hebben te maken met leefstijlen en de manier waarop lokale, nationale en internationale cultuurelementen in de leefstijlen verweven worden. De actieve wijze waarop via architectuur bemiddeld wordt, blijkt vooral bij de introductie van nieuwe architectonische elementen: soms passen bewoners hun gedrag aan de nieuwe architectuur aan en soms wordt de architectuur aan het dagelijks gebruik aangepast, bijvoorbeeld als een huis bij nader inzien toch niet functioneel blijkt. Via de gekozen bouwstijl kunnen volkswijkbewoners uitdragen dat ze hun huishouden goed op orde hebben, dat ze er economisch op vooruitgegaan zijn of dat ze zichzelf een bepaalde sociale status of identiteit toedichten. Het is daarbij ook belangrijk om persoonlijke smaak en modebewustzijn tot uitdrukking te brengen. Anderen reageren op de expressies van de zelfbouwers door hun waardering of afkeuring te laten blijken, soms in woorden maar vaak ook in bouwkundige daden. De wijze waarop betekenissen van woningarchitectuur via het gebruik in het alledaagse leven bemiddeld en betwist worden, staat hier dus centraal. Omdat de massale migratie naar het buitenland in de afgelopen jaren zo'n sterke invloed heeft gehad op de lokale bouwkunst in Cuenca, en in mindere mate in Riobamba, geef ik eerst een kort overzicht van de invloed van transnationale migratie op de lokale bouweconomieën, alvorens de waardering voor uiteenlopende architectonische vormen in kaart te brengen.

Migrantendollars in de bouweconomie

Ruim twee decennia van transnationale contacten hebben met name in Cuenca en omgeving hun sporen in de gebouwde omgeving nagelaten. Als centrum van een arbeidsexporterende regio zijn er in de afgelopen decennia naar schatting honderdvijftigduizend mensen uit de

regio Cuenca vertrokken. Op een bevolkingsaantal van vierhonderdduizend in het kanton Cuenca, is het aantal transnationale migranten dus aanzienlijk.⁶ Door het vele geld dat vanuit het buitenland aan de achterblijvers wordt gestuurd, is Cuenca een mekka geworden voor witgoed- en elektronicabedrijven. Ook reisbureaus en koeriersbedrijven floreren bij de gratie van de gebroken gezinnen. Er worden veel migrantendollars uitgegeven aan auto's en luxe-goederen, maar vooral aan nieuwe huizen.⁷ Humberto Cordero, president van de Cámara de la Construcción in de regio Cuenca, de Kamer van Koophandel voor de constructieve sector, schat dat er alleen al in het jaar 2000 driehonderd miljoen migrantendollars in woningbouw zijn gestoken.⁸ De bouwsector kreeg daardoor aan de ene kant een enorme impuls, maar aan de andere kant leidde het ook tot een schaarste aan grond en mankracht, omdat naar schatting zeventig procent van de bouwvakkers uit de zuidelijke Andes naar het buitenland was vertrokken, waardoor de prijzen in de bouw sterk stegen.⁹ Landspeculaties namen toe en de lonen van werknemers in de bouw stegen mee (en trokken Peruaanse en Colombiaanse bouwvakkers aan die onder het wettelijke prijsniveau werkten). De prijsverschillen tussen de regio's waren zodanig toegenomen dat een uitvoerder in de bouw in Cuenca in 2002 zo'n honderdzwintig dollar per week verdiende, terwijl dat in Riobamba de helft was (zie bijlage 2).¹⁰ Als gevolg van de prijsstijgingen bedroeg de vierkantemeterprijs van grond in het stedelijk gebied in dat jaar ruim driehonderd dollar.¹¹

Toen de nieuwe migratiegolf eenmaal in volle gang was, kwam er in Cuenca tijdelijk een kentering in de bouwhausse, die een paar jaar duurde. De invoering van de dollar had investeringen in Cuenca minder lucratief gemaakt dan voor die tijd. Ook het versoepelen van de mogelijkheden voor illegale migranten om in de Verenigde Staten een bankrekening te openen, zorgden voor een vermindering van de in onroerend goed geïnvesteerde migrantendollars. Veel gemigreerde Cuencanen verkozen een spaartegoed in de Verenigde Staten boven een riskant project in de dure bouweconomie van Cuenca.¹² De woningbouw in Cuenca stagneerde, maar het prijspeil bleef gedurende jaren het hoogste van het land.¹³ Door de prijsstijgingen groeide de kloof tussen migrantenfamilies en de rest van de bevolking uit tot een nieuw sociaal onderscheid dat de oude sociale klassenindeling doorsneed. De relatieve rijkdom van geslaagde migrantenfamilies werd een algemeen referentiekader waar iedereen zich aan spiegelde. Steeds meer mensen overwogen om ook weg te trekken. Door de zichtbaarheid van de nieuwe vormen van consumptie in huizen en dure auto's, en door de relatieve armoede van de mensen die niet aan die consumptiepatronen mee konden doen, werd transnationale migratie een generator van meer transnationale migratie. Succesvolle migrantenfamilies werden gezien als de nieuwe rijken van het land.¹⁴

Studies hebben uitgewezen dat de meeste gezinnen met familie in het buitenland in die tijd tussen de honderd en driehonderd dollar per maand ontvingen. Dit betekende in de praktijk soms een verdubbeling van het maandelijks besteedbaar inkomen ten opzichte van de oude situatie.¹⁵ Maar zeker niet alle verhalen van weggetrokken landgenoten zijn succesverhalen. In de kranten verschijnen regelmatig artikelen over de ontberingen die Ecuadoranen meemaken tijdens hun overtocht en in het land van bestemming. Een leven in de illegaliteit, discriminatie en heimwee vallen velen zwaar. Ook voor de achterblijvers is het zwaar. Regelmatig moeten kinderen na vertrek van een of beide ouders min of meer voor zichzelf zorgen. Psychische problemen bij kinderen en de opkomst van jeugdbendes worden in onderzoeken met de massale migratie in verband gebracht.¹⁶ Bovendien hebben veel achtergebleven familieleden bij informele geldverstrekkers hoge schulden gemaakt voor de overtocht, die ze met

de opgestuurde bedragen moeten aflossen. Als migranten in het land van bestemming geen werk vinden, raken hun families in Ecuador dus ook in grote problemen.

Sommige migranten keerden na verloop van tijd terug naar Ecuador. In beide onderzoekswijken woonden mannen die na een jarenlang verblijf in het buitenland waren teruggekomen. ‘Vicente’ uit Cooperativa Santa Anita is zo iemand. Hij had met het verdiende geld eerst zijn huis tot een luxe woning verbouwd en hoopte met het resterende geld een bedrijfje te kunnen beginnen. Een ander voorbeeld is ‘Gustavo’ uit Ciudadela Carlos Crespi. Hij had aan een jaar werken in Valencia en Murcia niet veel zichtbare weelde overgehouden. Hij zat dagelijks onder een afdak voor zijn huis panamahoeden bij te knippen en kon het hoofd maar net boven water houden. In beide wijken waren ook mannen en vrouwen weggegaan, die niet van plan waren terug te komen omdat ze hun leven elders hadden opgebouwd. Zo leefden ‘Monica’ en ‘María Caridad’ uit Ciudadela Carlos Crespi met de wetenschap dat hun echtgenoten niet van plan waren uit de Verenigde Staten terug te keren. Afgezien van enkele kortstondige bezoeken hadden deze mannen hun huis en haard definitief achtergelaten. Zo schuilt achter elk geval van migratie een verdrietig verhaal, hoewel de buitenwereld vooral de mooie kanten ziet. Want hoe zwaar het leven van veel transnationale gezinnen ook is, de meeste Ecuadoranen zien het op de eerste plaats als een spiegel voor eigen, nieuwe mogelijkheden.

Woningarchitectuur als vorm van communicatie

Architectuur: geen woorden maar daden

Bouwen is een openbare aangelegenheid. Iedereen kan zien hoe een bouwwerk eruit komt te zien. Toch liggen discussies over de architectonische kwaliteiten van andermans huis in Ecuador gevoelig. Wijkbewoners vertelden me keer op keer dat ze geen uitspraken konden doen over de huizen in hun wijk omdat men zich alleen met zijn eigen zaken hoort te bemoeien. Doña ‘Soledad’ uit Carlos Crespi gaf als antwoord op mijn vraag welk soort huizen ze mooi vindt: “*entre gustos de colores no discuten los doctores*”, over smaak valt niet te twisten en dat behoort je dan ook niet te doen. Ze was daar heel duidelijk in en vatte deze interviewvraag, die bedoeld was om een algemene indruk te krijgen, op als iets heel persoonlijks:

Voor iedereen is zijn huis iets onmisbaars en dus kun je niet zeggen “ik vind dit huis lelijk” of “kijk eens in welke kleur ze dat hebben geschilderd, wat een smaak!”

Nee, niks dus, want iedereen heeft zijn eigen ideeën. Ik kan dit mooi of lelijk vinden, maar mijn mening gaat toch niemand wat aan?¹⁷

Anderen deden mijn vragen af met “*hay que conformarse*”, wat er op neerkomt dat je genoeg moet nemen met wat God je geeft in het leven, dus laat je je niet uit over andermans huis.

De gevoeligheid van het onderwerp blijft niet beperkt tot volkswijkbewoners alleen. Ook architecten spreken zich vrijwel nooit kritisch uit over elkaars ontwerpen of over opvallende woningen in de stad, zeker niet als die van vooraanstaande burgers zijn. Nadat architect Carlos Velasco uit Riobamba tijdens een openbare lezing tal van begintwintigste-eeuwse gebouwen in de stad op kritische wijze had becommentarieerd, zei hij dat hij niet in zou gaan op de hedendaagse architectuur “omdat die architecten nog leven.”¹⁸ Dat vond hij onfatsoenlijk. Daarentegen becommentariëren architecten en volkswijkbewoners wel openlijk de huizen van de nieuwe rijken op het platteland, maar dan in de vorm van abstracties en stedelijke mythen, zoals ik verderop zal laten zien. Ook vertellen ze wel hoe mooi ze bepaalde huizen in vilawijken vinden en wordt er zonder schroom positief gesproken over de statige historische

panden van “de aristocratie” in het centrum, panden die door de UNESCO tot werelderfgoed zijn verklaard. Zolang hun commentaren passen binnen de algemene publieke opinie, spreken ze zich hardop uit, maar zodra het een persoonlijk commentaar betreft, zeggen ze dat over smaak niet gesproken kan worden.

Een mogelijke verklaring daarvoor is dat architectuur een indirecte vorm van communicatie is, die ambivalente waarden kent. De boodschap die via architectuur wordt uitgedragen is voor de zenders van de boodschap soms moeilijk te beheersen en voor de ontvangers soms moeilijk te interpreteren.

Far from always offering a clear picture of someone’s economic stature, conspicuous displays often raise questions about his or her priorities, in particular, and about shared definitions of appropriate economic activity, in general. Costly houses and big parties get neighbors talking.¹⁹

Architectuur zegt iets over degenen die het gebouw gemaakt hebben of die het bewonen. Die boodschap is voor meerdere interpretaties vatbaar. Architectuur representeert de smaak, de kennis van zaken en de financiële situatie van bouwers en bewoners, en wordt daarom gezien als een zeer persoonlijke uitdrukkingvorm. Tegelijkertijd omhult het huis het persoonlijke leven van de bewoners. De buitenkant is ondanks het representatieve karakter geen rechtstreeks venster op het leven dat zich binnen afspeelt. Spreken over architectuur vergt dus een goede interpretatie van de uitgezonden boodschap, iets waar veel wijkbewoners moeite mee hebben. Ze zouden op basis van wat zij aan de buitenkant van een huis zien, verkeerde conclusies over het privéleven van bewoners kunnen trekken. Daarom zeggen ze dat over smaak niet te twisten valt.

Bovendien zegt het spreken over woningarchitectuur iets over de relatie tussen de bouwers/bewoners van de woning (de zenders van de boodschap) en de criticus (de ontvanger van de boodschap). Zeggen dat je een bepaald huis lelijk vindt, is hardop uitspreken dat je denkt dat een huishouden te arm is om iets aan de esthetiek van het huis te doen, of dat de bewoners een ‘slechte’ smaak tentoonspreiden. Met dit soort uitspraken plaatst de criticus zichzelf in een hogere positie dan de bouwers of bewoners van zo’n huis. Voor architecten is dat eveneens een reden geen uitspraken te doen over het werk van nog levende collega’s. Daarnaast maakt het een criticus zelf kwetsbaar voor negatieve kritiek van anderen: als ik zijn huis niet mooi vindt, vindt hij mijn huis misschien ook niet mooi. Zo’n uitspraak zou de onderlinge verhoudingen dus ter discussie kunnen stellen.

Opmerkelijk genoeg spreken wijkbewoners en professionals in andere contexten wel openlijk over de sociale relaties in hun alledaagse omgeving. Zo waren burenruzies in de wijken of twisten binnen de architectengroep wel bespreekbaar, en werden leden van verschillende kampen soms zelfs met naam en toenaam genoemd. Maar blijkbaar wordt het blootleggen van een relatie tussen personen die elkaar kennen, door uitspraken te doen over een meerduidig medium als architectuur, gezien als een vorm van roddelen, als iets onfatsoenlijks waartegen de bouwers/bewoners zich niet zouden kunnen verweren. Daarom kan alleen gesproken worden over huizen van groepen die sociaal ver van de criticus afstaan, waardoor zijn uitspraken veralgemeniseerd worden. En als er al over huizen in de (sociale) nabijheid gesproken wordt, gaat het meestal over ‘mooie’ huizen. Zeggen dat iemand een mooi huis heeft, kan immers worden opgevat als een compliment en als erkenning van de geambieerde status van de bewoners, waardoor de relatie tussen spreker en bewoners op een positieve manier wordt benadrukt.

Ondanks de gevoeligheid van het onderwerp woningarchitectuur kwamen er in de gesprekken die ik met wijkbewoners had talloze stereotyperingen naar voren, waaruit ik de criteria kon destilleren die wijkbewoners hanteren in hun beoordeling van woningarchitectuur. Bovendien is het juist de communicatieve kracht van architectuur dat succesvolle onderdelen worden gekopieerd terwijl onsuccesvolle ontwerpen worden genegeerd. Kortom, de huizen vertellen soms wat de makers/bewoners wilden verzwijgen. Bewoners kopiëren elementen van andere huizen die ze mooi of passend vinden, en integreren die in hun eigen ontwerp. De kosten van de bouw, de architectonische kwaliteiten en de associatie met Amerikaanse en Europese bouwtechnieken zijn daarbij terugkerende afwegingen.

'Migrantenarchitectuur'

Veel volkswijkbewoners proberen in hun huis tot uitdrukking te brengen wat ze bereikt hebben in het leven. Ze laten zien dat ze niet tot de allerarmsten, en soms zelfs tot de beter gesitueerden, behoren. Ze tonen dat ze verstand hebben van bouwen en inrichten, en dat hun huishouden fatsoenlijk en op orde is, in de hoop daarmee sociale waardering te verkrijgen. Huishoudens die weinig geld te besteden hebben, proberen letterlijk steen voor steen vooruit te komen. Bij hen gaat het bouwproces langzaam, maar ze proberen in kleine details, zoals een vrolijk geleverde buitengevel, te tonen dat ze respectabele mensen zijn. Daartegenover staan gezinnen die veel geld aan de architectuur te besteden hebben en die dat via de gevels tentoonspreiden. Onder hen zijn de families van transnationale migranten die er in Ecuador en elders in de wereld om bekend staan dat zij hun huizen gebruiken als uithangborden van hun succesvolle stap voorwaarts.²⁰

In Ciudadela Carlos Crespi en Cooperativa Santa Anita zijn de woningen van transnationale families groter en van duurere bouwmaterialen gemaakt. Ze zijn uitgerust met bij elkaar passende meubels en comfortverhogende voorzieningen die de meeste overige huishoudens niet hebben. De nieuwe rijken die dankzij de opgestuurde geldbedragen meer te besteden hebben, vertonen een neiging tot opzichtige consumptie, in de literatuur aangeduid als *conspicuous consumption*.²¹ Anderen liften mee op het relatieve succes van deze 'migrantenarchitectuur': doordat de kracht van de architectuurtaal die migrantenfamilies hanteren zo groot is dat villa's met bepaalde uiterlijke kenmerken altijd met transnationale migratie in verband worden gebracht, zijn ook andere bouwers dit idioom gaan gebruiken. Een opzichtige bouwstijl, met elementen zoals een neoclassicistisch voorportaal met Griekse zuilen of een grote glaspui met gekleurd glas, is min of meer synoniem geworden voor economisch succes en een internationale leefstijl.

Hoe volkswijkbewoners tegen de huizen in hun wijk en elders in de stad aankijken, hangt deels samen met de lokale bouwtradities. Cuenca kent andere bouwtradities dan Riobamba en de machthebbers in Cuenca hebben andere ideeën over de architectuur in hun stad dan die in Riobamba. Professionals in Cuenca hebben sinds de jaren zestig actief gezocht naar een architectuuridioom dat past bij het cultuurhistorische verleden van de stad en bij de natuurlijke omgeving. Deze zoektocht naar culturele eigenheid leidde in de jaren zeventig en tachtig tot de ontwikkeling van een bouwtraditie die in de volksmond 'La Arquitectura Cuencana' wordt genoemd en populair werd bij de culturele elite. De autoriteiten in Cuenca maken zich sterk voor een coherent stadsbeeld. In Riobamba heeft het ontbreken van een bepaalde vormgevingstraditie geleid tot een willekeurige vermenging van bouwstijlen. In het gemeentelijke beleid wordt weinig gedaan om daar verandering in aan te brengen, ook al wordt op papier gepleit voor een coherenter stadsbeeld. In Ciudadela Carlos Crespi zijn de

Afbeelding 21: Woning van voormalig transnationale migrant in Cooperativa Santa Anita

Afbeelding 22: Woningen van transnationale migranten in Ciudadela Carlos Crespi

bewoners trots op de rijke cultuurhistorie van Cuenca, vooral op de monumentale binnenstad, en kunnen ze waardering opbrengen voor traditionele bouwstijlen en voor de pogingen van de overheid om monumenten te beschermen. Bewoners van adobe huizen wijzen op de traditionele waarden die erin tot uitdrukking komen. Maar voor hun nieuwe woningen halen ze hun voorbeelden niet uit bouwtradities. Ze kijken naar nieuwe villa's in villawijken of naar architectuur uit het buitenland. In Riobamba spreken bewoners veel minder vaak dan in Cuenca over de waarde van de cultuurhistorische gebouwen in de binnenstad. In gesprekken over bouwstijlen verwijzen wijkbewoners eerder naar de architectuur van Cuenca dan naar die van hun eigen stad. In Cooperativa Santa Anita kijken bewoners bij de bouw van een nieuw huis eveneens naar de luxueuzere huizen in villawijken, of naar voorbeelden uit andere Ecuadoraanse steden of het buitenland.

Ondanks de lokale verschillen in bouwtradities zijn de beoordelingsmechanismen van de bewoners van Ciudadela Carlos Crespi en Cooperativa Santa Anita vergelijkbaar. Tijdens interviews en informele gesprekken bleek dat de bewoners sterk geneigd zijn te denken in dualiteiten. Zoals het fragment over 'Gabriel' aan het begin van het hoofdstuk laat zien, worden architectonische classificaties zoals 'traditioneel' en 'gewoon' geplaatst tegenover 'modern' en 'bijzonder'. De beoordeling en waardering van woningarchitectuur verlopen volgens een dichotoom model met een cluster van duidelijk benoembare kenmerken die hoog gewaardeerd worden aan de ene kant van het spectrum, en een cluster van veel minder duidelijk benoembare kenmerken aan de andere kant. De verbale onduidelijkheid over de minder gewaardeerde architectonische kenmerken hangt waarschijnlijk samen met de hierboven beschreven zelfcensuur om zich negatief uit te laten over andermans bezittingen.

De pool die een hoge waardering krijgt, bestaat uit de volgende classificatie van architectonische kenmerken: 'moderne' architectuur; een zichtbare betrokkenheid van professionals in huizen 'met een model'; 'elegante', uit het 'buitenland' afkomstige ontwerpen; 'dure' bouwmaterialen; een hoog afwerkingsniveau; bij elkaar passende meubelsets en comfortverhogende voorzieningen. Tegenover 'mooie' of 'moderne' huizen staan in de volksmond 'gewone' huizen en tegenover huizen met een 'model' staan huizen die 'niets speciaals hebben'. Het is belangrijk te beseffen dat dit de manier is waarop de wijkbewoners over architectuur *spreken*. Het is hun verbale constructie van architectonische categorieën, hetgeen niet wil zeggen dat 'buitenlandse modellen' ook daadwerkelijk uit het buitenland afkomstig zijn of dat 'dure bouwmaterialen' echt zo duur zijn. Het is hun idee van mooi, modern en succesvol dat hier geconstrueerd wordt, in de vorm van een metafoer. James Fernandez stelt dat metaforen in culturele expressies gebruikt worden om sociaal en cultureel onderscheid aan te brengen en vergelijkingen tussen groepen mogelijk te maken. Op een visueel waarneembare wijze kunnen boodschappen worden gecommuniceerd, die op hun beurt reacties uitlokken.²² Lawrence en Low parafraseren Fernandez' metaforentheorie door te stellen dat "[h]umans predicate space upon themselves and obtain qualities that they, in turn, project upon space."²³ De kracht van de beelden blijkt uit de zogenaamde 'migrantenarchitectuur', die een metafoer is geworden voor economisch succes en sociaal prestige. Aan de hand van interviewfragmenten laat ik zien hoe die sociale constructie in zijn werk gaat.

Het gezin van 'Vicente' en 'Nancy' behoort tot de weinige gezinnen in Cooperativa Santa Anita die in enkele jaren tijd een relatief grote woning hebben gebouwd, waarvan men in 2002 kon zeggen dat die min of meer voltooid was. Dankzij het geld dat 'Vicente' als illegale migrant in New York verdiend had, hebben zij hun woonwensen grotendeels kunnen realiseren. Het huis bestond uit een begane grond en twee verdiepingen, waarvan het echtpaar

en hun twee kinderen alleen de begane grond bewoonden. Daarboven was een appartement gebouwd dat ze van tijd tot tijd verhuurden, zodat de maandelijkse inkomsten ook op langere termijn gewaarborgd waren. Op het dak van het huis hadden ze een wateropslagtank van vijfhonderd liter geplaatst, zodat er steeds voldoende water was voor de badkamer en de keuken. Met de inhoud van een tank deden ze ongeveer twee weken. Het interieur van de woning oogde bij mijn bezoeken comfortabel en ordelijk. De vloer was afgewerkt met smalle planken vloerdelen in twee verschillende kleuren, waardoor een gestreept licht-donker patroon ontstond, iets dat ik nog niet eerder had gezien en dat een exclusieve indruk maakte. De zithoek was voorzien van een salontafel, een televisie en een videorecorder, en het interieur was zorgvuldig aangekleed met kamerplanten en decoraties. De grote terreinwagen waarin 'Vicente' rondreed, maakte de indruk compleet dat dit gezin het goed voor elkaar had. Deze indruk leefde ook bij veel burens. Dit huis werd vaak als voorbeeld genoemd van een van de weinige 'mooie' huizen in de wijk.

In Ciudadela Carlos Crespi staan verschillende huizen die qua afmetingen, voltooiing en inrichting vergelijkbaar zijn met het huis van 'Vicente' en 'Nancy' uit Cooperativa Santa Anita, bijvoorbeeld dat van 'Julia'. Zij bewoonde lange tijd een onopvallend hoekhuis dat door een buurtgenoot omschreven werd als "*bien humilde*", heel bescheiden. Nadat haar man naar de Verenigde Staten was vertrokken, "veranderde het huis van gezicht", zoals een buurman het omschreef, van een eenvoudige, rechthoekige zelfbouwwooning in een huis de een "Amerikaanse stijl".²⁴ Het huis bestond toen uit drie verdiepingen en een overdekt dakterras. Gelegen aan het centrale kruispunt in de wijk waren de gele gevels met de groene accenten vanaf vrijwel elk punt opvallend goed zichtbaar. Binnen, op de eerste verdieping waar de verblijfsruimten zijn, was ten tijde van mijn onderzoek een gezellige zithoek ingericht met aan de lichtblauwe wanden foto's van de vele familieleden die in New York woonden. Het huis beschikte verder over een wateropslagtank op het dak, een geiser en meerdere vaste telefoonlijnen. 'Julia's' echtgenoot stuurde haar regelmatig geld op voor het huis, waardoor ze in 2001 onder andere een hek om haar perceel kon laten plaatsen. Nadat haar twee dochters naar hun vader vertrokken waren, besloot 'Julia' in 2003 ook naar New York af te reizen, waarna 'Julia's' moeder die elders in de wijk woonde haar etage verruilde voor het comfortabele gele hoekhuis, waar ze met de enige niet-gemigreerde zoon uit de familie, haar schoondochter en hun kinderen ging wonen.

Huizen die de informanten uit de twee onderzoekswijken beschreven als 'mooi', zijn altijd op de een of andere manier in verband te brengen met processen van economische modernisering en mondialisering, en met name met transnationale migratie. Sommige bewoners noemden heel expliciet de huizen van buurtgenoten met familie in het buitenland de enige mooie huizen in de buurt, andere verwezen naar extravagante villa's van veronderstelde migrantenfamilies in villawijken in de stad en weer andere noemden woningen van veronderstelde *coyotes*, mensensmokkelaars, als voorbeelden van overdadige weelde.²⁵ 'Marco' uit Cooperativa Santa Anita omschreef veronderstelde migrantenhuisen als "*demasiada atractiva*", ongelooflijk aantrekkelijk, en 'Gabriel' uit Ciudadela Carlos Crespi vertelde me dat migrantenhuisen opvallen omdat ze "elegantier, groter en beter afgewerkt" zijn dan huizen van niet-migranten.²⁶

Migrantenhuisen hebben volgens de bewoners geïmporteerde modellen of ze zijn gebouwd met buitenlandse materialen of met behulp van bouwtechnieken die naar hun weten uit het buitenland afkomstig zijn. Zo omschreef 'Jorge' uit Cooperativa Santa Anita de woningen van twee gezinnen die gezinsleden in Spanje hebben als "modellen uit Murcia" zonder zelf

precies te weten hoe huizen in Murcia eruitzien.²⁷ Uit het feit dat die gezinnen daar familie hadden en dat ze met het geld dat zij verdienden hun huis bouwden, leidde hij af dat de architectuur geïnspireerd was op de huizenbouw in Murcia. De bewoners omschreven dit soort huizen als “moderne huizen”, “huizen met luxe”, “huizen met een model” en ze spraken van “elegante modellen” en huizen die “door architecten of ingenieurs ontworpen zijn”. Ook ‘Lorena’ formuleerde het op die manier:

Soms weet ik niet eens waar ik genoeg geld vandaan moet halen voor de maaltijd. Volgens mij kunnen alleen mensen die naar het buitenland gaan moderne huizen bouwen, met hulp van ingenieurs en architecten. [...] Tegenwoordig is alles goed ontworpen met ingenieurs en architecten. U weet toch wel dat sommige moderne huizen in elke slaapkamer een badkamer hebben? Dus alleen mensen met geld hebben zoiets.²⁸

Volkswijkbewoners zien transnationale migranten als de nieuwe rijken die zich mooie en prettige huizen kunnen veroorloven.

In andere regio’s in de wereld zijn onder dezelfde omstandigheden soortgelijke veranderingen in architectuur en consumptiepatronen geconstateerd. Roxana Waterson beschrijft hoe in Indonesië het geld dat migranten elders verdienen wordt besteed aan huizen in de gebieden van herkomst. In het district Tana Toraja op Sulawesi bijvoorbeeld worden de renovatie en de hernieuwde inauguratie van *origin-houses* (voorouderhuizen) gezien als de beste investering van migrantengeld. Hoe vaker een voorouderhuis gerenoveerd is en dus hoe vaker een ritueel feest is gegeven, hoe meer prestige het de erfgenamen oplevert. De migranten die de renovatie bekostigen, laten het gerenoveerde voorouderhuis leeg staan omdat er teveel rituele beperkingen zitten aan het gebruik van dat gebouw. Ze bouwen voor zichzelf een modern huis, een bungalow of een stenen huis met twee verdiepingen, voor als ze in de gemeenschap verblijven.²⁹ Ook in Marokko zijn migranten fervente bouwers:

De hele Rif-regio, grootleverancier van arbeidskrachten voor Noord-Europa, is één grote bouwput, zo valt op bij een rondrit. Migrantten bouwen overal: in de stad, in hun geboortedorp en zelfs op de rug van de heuvels en bergen waar nog geen infrastructuur aanwezig is. “Ze kopen een lapje grond en zetten er grote huizen op”, zegt burgemeester Mohamed Tanouyat van het stadje Aklim. “De grootste en mooiste huizen zijn van de migranten.”³⁰

Ook in Riobamba en Cuenca zijn de grote huizen vaak van mensen die als arbeidsmigrant hun geld verdiend hebben, of die rijk zijn geworden in de sector eromheen (bijvoorbeeld mensensmokkelaars, kredietverstrekkers en koeriersdiensten). ‘Mooi’ is in toenemende mate synoniem geworden voor ‘duur’ en ‘luxueus’. De consumptieve kracht van individuele huishoudens is een belangrijke sociale waarde geworden die ook een culturele connotatie heeft, namelijk dat men openstaat voor alles wat er bij een transnationale leefstijl komt kijken: een modieuze woninginrichting, nieuwe elektronica, het gebruik van internet, e-mail en chat, het leren van een paar woordjes Engels en de bekendheid met nieuwe producten en andere gewoonten. Ook de snel toegenomen populariteit van de viering van Halloween is daar wellicht een voorbeeld van.

Het discours van de wijkbewoners geeft inzicht in de wijze waarop wijkbewoners architectonische vormgeving koppelen aan sociaal aanzien. Een mooi huis heeft een bijzonder model. Het is meestal groot, luxueus, gebouwd met de modernste technieken uit het Westen en afgewerkt met exclusieve materialen. Zo’n huis kost veel geld en dus – zo is de gedachtegang – zal het wel van een migrantenfamilie zijn. Het maakt daarbij niet uit of de eigenaren daad-

werkelijk transnationale migranten zijn, of mensen die aan transnationale migratie verdienen, of mensen die *doen alsof* ze familie in het buitenland hebben. Allemaal tonen ze hun (veronderstelde) financiële vooruitgang in extravert consumptief gedrag.³¹ Niet-migrantenfamilies die het zich kunnen permitteren kopiëren migrantenhuizen om net als hun migrantenburen aanzien te verwerven; dat is de non-verbale vorm van communicatie via architectuur. Zo is de zogenaamde 'migrantenarchitectuur' in zuidelijk Ecuador een invloedrijk fenomeen geworden.

'Moderne' en 'gewone' huizen

Wanneer het de huizen in hun eigen wijk betrof, maakten de wijkbewoners grofweg een onderscheid tussen 'gewone' huizen – eenvoudige *mediaguas* en *casas* van adobe of steen – en 'moderne' huizen. Moderne huizen waren huizen die geassocieerd werden met technische innovatie en met de neoliberale wereldeconomie. In de praktijk waren dat opnieuw de *casas* en *villas* van nieuwe rijken en migrantenfamilies.

'Lorena': Er is niet veel verschil [tussen de huizen in Ciudadela Carlos Crespi], omdat de meerderheid van de huizen van adobe is en de recentere – dan spreken we over de laatste tien jaar – bijna allemaal van betonsteen of baksteen. De enige die een beetje anders zijn, zijn die daar achter de school. Die zijn min of meer modern. Daar zijn ook appartementengebouwen, naast het sportveld of ertegenover. Dus waarom is dat? Dat is omdat het mensen zijn die naar het buitenland zijn gegaan en die hebben ze veel moderner gemaakt en zo. Maar hier in deze sector zijn er maar één of twee echte moderne huizen, meer niet. Die van *doña* ['María Caridad'] omdat haar man naar New York is gegaan, en zo verandert het langzaam, maar verder...

Haar man: En die van *doña* ['Julia'].

'Lorena': Die van *doña* ['Julia'] ja, die hier min of meer naast ligt. Daarom zeg ik: ja er zijn drie of vier andere huizen, meer zijn het er niet, omdat de meerderheid huizen heeft van adobe en de nieuwere van betonblokken en baksteen.³²

'Estéban', die aan de andere kant van de wijk woonde, wees me eveneens op de migrantenhuizen van 'Julia' en 'María Caridad' toen we het over moderne huizen hadden.

'Estéban': Aan de overkant staan drie, vier huizen die kopieën zijn van huizen in de Verenigde Staten. Hier in dit gedeelte niet, hier staan alleen oude huizen.

CK: Zijn er in dat opzicht dan verschillen tussen de twee delen van de wijk?

'Estéban': Ja, het verschil is dat de meerderheid van de mensen aan de overkant wel familie in de Verenigde Staten heeft. Dus is het een beetje beter verzorgd en hebben ze betere bouwconstructies. Hier niet, hier zijn alle huizen van boven tot beneden allemaal gelijk. De meeste zijn van adobe.³³

Volgens 'María Caridad', de bewoonster van een van de migrantenhuizen, stonden er op een of twee oudere traditionele woningen na, juist alleen maar moderne huizen in de wijk.³⁴ Zij wilde zichzelf nadrukkelijk niet als rijke migrantenvrouw profileren, maar als 'gewone' bewoonster, ook al was haar huis comfortabeler dan de meeste huizen in de wijk.

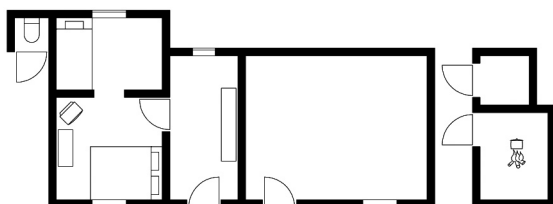
Adobe huizen met een pannendak, waarvan er in Ciudadela Carlos Crespi nog enkele tientallen stonden (en niet een of twee zoals 'María Caridad' zei, zie tabel 9) werden door de meeste bewoners gezien als voorbeelden van het traditionele bouwen. Mensen wisten dat die huizen dateerden uit de beginperiode van de wijk, toen dit gebied nog niet tot de stad behoorde maar tot de plattelandsgemeente Sinincay. Er werd naar verwezen als huizen in

Afbeelding 23: ‘Avelina’s’ geboortedorp, nabij Riobamba

een rustieke, landelijke bouwstijl. In 2003 bouwde niemand in de wijk meer met adobe blokken, omdat het lichamelijk zwaar en tijdrovend werk was. Bewoners van adobe huizen waren er overigens wel erg tevreden mee, omdat het materiaal de warmte beter vasthoudt en deze huizen daarom als heel comfortabel werden gezien.³⁵ Het oordeel van de bewoners over de esthetiek van deze traditionele plattelandswoningen varieerde: een deel vond ze “niet meer van deze tijd” en “uit de mode”, terwijl een ander deel het comfort en de nostalgie van de ambachtelijk gemaakte huizen wel waardeerde.³⁶

De meerderheid van de informanten verstond onder een mooi huis toch vooral een grote, luxeuze en moderne stadswoning, ingericht met meubels en decoratieve elementen. Wat de zelfbouwers ‘mooi’ vonden, hing ook samen met wat ze zelf het handigst vonden om te bouwen. Zo legde ‘Gabriel’ uit Ciudadela Carlos Crespi me uit dat hij moderne huizen veel mooier vond dan huizen die op de traditionele manier gebouwd zijn met adobe en dakpannen, omdat huizen van adobe muren hebben van vijftientig centimeter dik, waarvoor je dus een groter perceel nodig hebt. Bovendien, zo legde hij me uit, heb je voor een pannendak veel

Afbeelding 24: Plattegrond huis ‘Avelina’s’ zuster

Afbeelding 25: Plattelandswoning van adobe, Ciudadela Carlos Crespi

dikkere dakbalken nodig dan voor asbestcementen golfplaten, waardoor de hele constructie zwaarder en duurder wordt.³⁷ Een grotere bekendheid met buitenlandse woningarchitectuur en Westerse bouwtechnieken als gevolg van transnationale migratie en economische mondialisering van bouwproducten, leidde tot een grote waardering voor nieuwe technieken in de bouw.³⁸ Ook mythevorming over de herkomst van bouwproducten was van invloed op de waardering. Zo vonden enkele volkswijkbewoners asbestcementen golfplaten een goed product omdat het naar hun weten met Europese technologieën vervaardigd werd. Ze omschreven hun daken van internationale merkproducten als Eurolit, Eternit en Ardex als ‘modern’, niet wetende dat het product juist in de landen waar de multinationals die het produceren vandaan komen, allang verboden is omdat het kanker kan veroorzaken.³⁹

Stedelijke en landelijke bouw- en leefstijlen

In februari 1999 bezocht ik met ‘Avelina’ uit Cooperativa Santa Anita haar geboortedorp op twintig minuten rijden van Santa Anita (zie afbeeldingen 23 en 24). Het dorp waar een deel van haar familie woonde, is een gehucht van een paar huizen langs een onverharde weg. ‘Avelina’ liet me zien waar zij zelf is opgegroeid, in een adobe hut met een strodak waar nu alleen restanten van over zijn. Haar zus woonde ten tijde van ons bezoek met haar dochter in een kleine driekamerwoning. Volgens ‘Avelina’ was dit een standaard plattelandswoning, ingedeeld in “een entreeportaal en twee slaapkamers, meer niet.”⁴⁰ Behalve een woongedeelte stond er op het perceel een apart kookgebouwtje en een latrine. Ik kwam het huis binnen via een entreeportaal, waar het enige aanwezige meubilair een houten bankje was dat tegen de muur geplaatst was. Ik mocht verder komen en werd uitgenodigd plaats te nemen op het bed van de zus in de ene slaapkamer. Deze kamer was verder ingericht met een lage kast waarop een zwart-wit televisie stond en een kleerkast. De tweede slaapkamer, die van haar dochter

was, was ingericht met een bed en een houten plank aan de muur waarop ze wat spulletjes had staan. De plankenvloer in de kamer van het meisje was gedeeltelijk opengebroken. In het gat onder de vloer zag ik een konijn rondspringen.

De keuken en het ernaast gelegen caviahok (cavia's worden in de Andes bij bijzondere gelegenheden gegeten) stonden los van het woongedeelte. De keuken was donker; licht kwam er alleen door de deuropening. Een smal houten bankje en een kookplaats bestaande uit een rek van wapeningstaal dat rustte op twee cementblokken waren de belangrijkste objecten in de keuken. Een houten rekje met wat bosuien en een emmer aardappels onder dat rekje, vormden de provisiekast. Zelfs als het stenen huis van de buitenkant niet te onderscheiden zou zijn van sommige huizen in volkswijken, dan nog zou de inrichting volgens 'Avelina' duidelijk maken dat het hier om een plattelandswoning ging. Deze zus is ook lid van Cooperativa Santa Anita en was in de tijd dat we haar in het dorp opzochten net begonnen met de bouw van haar nieuwe huis. Samen met haar dochter zou ze een paar jaar later haar driekamerwoning op het platteland verruilen voor een woning met twee verdiepingen aan de rand van de stad.

Het onderscheid tussen stedelijke en rurale woningen was een alledaags beleefd onderscheid. Toen ik 'Avelina' vroeg de huizen in Cooperativa Santa Anita te omschrijven, zei ze net als veel van haar burens dat er in de wijk overwegend 'stedelijke' woningtypen worden gebouwd. 'Janneth' vond de huizen in de coöperatie 'stedelijke' huizen omdat ze op het platteland volgens haar bouwen met hout, baksteen en golfplaten, terwijl de meeste huizen in Cooperativa Santa Anita een *losa*, een platdak van beton hebben.⁴¹ Bewoonster 'Vilma' vond dat ook:

CK: Wat voor soort huizen staan hier in de coöperatie?

'Vilma': *Losas* tegenwoordig, voornamelijk [huizen met] *losas*. En die van de – hoe heten die huizen ook alweer? – van de Banco [de la Vivienda], die *mediaguas*. Die zijn er, en *losas*, meer niet.

CK: Zijn er verschillen tussen de huizen in de coöperatie en huizen op het platteland?

'Vilma': Op het platteland, bedoel je in de dorpen?

CK: Ja, in de dorpen.

'Vilma': Natuurlijk, natuurlijk zijn die anders. Hier is het alsof het de stad is. Ze proberen te bouwen zoals in de stad. Daarginds hebben de meeste een [schuin] dak, *casas de techo*.

CK: In de dorpen?

'Vilma': Ja, in de dorpen. Hier niet, hier horen ze al bij de stad.

CK: En waarom willen jullie hier geen schuine daken?

'Vilma': Ja, daar zou je over na moeten denken waarom dat zo is. Ik denk alleen dat het zich steeds verder ontwikkelt [*“se va civilizando un poco más”*]. Ja, het ontwikkelt zich steeds meer, ze willen niet doorgaan zoals op het platteland.⁴²

'Gabriel' uit Ciudadela Carlos Crespi merkte eveneens op dat zijn medewijkbewoners niet meer met adobe bouwen omdat ze "steeds moderner worden."⁴³ 'Ana' uit Cooperativa Santa Anita deelde de mening dat de woningen in de wijk geen rurale woningen waren, omdat ze op het platteland volgens haar houten luiken gebruikten in plaats van de stalen traliewerken die ze hier hadden. En de raam- en deuropeningen waren op het platteland klein, terwijl die in de stad juist groot waren.⁴⁴ 'Nancy' en 'Vicente' omschreven de architectuur in Cooperativa Santa Anita als een 'mengvorm': "een beetje van het platteland en een beetje uit de stad. Een

mengvorm ja. De mensen die van het platteland houden, maken de [architectuur] van het platteland en degenen die van de stad houden, maken de [architectuur] van de stad.”⁴⁵

Het onderscheid tussen stadswoningen en rurale woningen op basis van uiterlijke kenmerken is niet eenduidig en laat veel ruimte voor interpretatie. Onderzoekers van materiële cultuur benadrukken daarom het belang van de relatie tussen het artefact en de wijze waarop het tot stand is gekomen.⁴⁶ Ook bij bouwproducten is de fabricage van invloed op de waardering van een product. Goedkope asbestcementen golfplaten komen veel op het platteland voor, maar worden zoals ik hierboven al stelde tevens beschouwd als een Westers product dat met geïmporteerde technologieën vervaardigd is. Derhalve worden ze ook gezien als een stedelijk product. Dakpannen worden afhankelijk van de vorm en de wijze van fabricage in het ene geval gezien als typerend voor rurale woningen, terwijl ze in het andere geval worden beschouwd als exponent van het moderne stedelijke leven. Handgevormde dakpannen, die *teja española* worden genoemd en die omschreven kunnen worden als holle en bolle elementen die over elkaar worden geschoven, worden in kleine ovens op het platteland vervaardigd. Ze worden gezien als een ruraal streekproduct. De geïndustrialiseerde variant bestaat uit verder doorontwikkelde pannen in diverse kleuren en uitvoeringen (bijvoorbeeld geglazuurd). Deze variant wordt geassocieerd met stedelijke fabrieken en internationale technologieën. Terwijl de handgevormde dakpan dus een toonbeeld is van lokale ambachtelijkheid in de plattelandsdorpen en van een rurale bouwtraditie (zie afbeelding 25), wordt een industriële dakpan als een modern stedelijk of een geïmporteerd product gezien.⁴⁷

In vergelijking met de kamerindeling en de architectuur van rurale huizen zoals in ‘Avelina’s’ geboortedorp worden de huizen in Cooperativa Santa Anita door bewoners zelf beschouwd als stadshuizen, omdat alle voorzieningen onder één dak zijn samengebracht, omdat ze grotere ramen hebben waardoor er meer licht binnenkomt, omdat ze met industriële bouwmaterialen gemaakt zijn, en omdat de inrichting past bij een stedelijke leefstijl. Ook in Ciudadela Carlos Crespi wordt het onderscheid tussen stad en platteland gekoppeld aan het onderscheid tussen traditionele bouwmethoden, passend bij een landelijke leefstijl, en modern-stedelijke bouwwijzen die passen bij het stedelijk leven. Dat onderscheid is niet zozeer geografisch maar vooral cultureel. De bewoners van de twee wijken vinden hun eigen woonomgeving geografisch gezien namelijk wél landelijk van karakter, maar ze vinden dat ze wat leefstijl betreft bij de stad horen. Hun woningen zijn ingericht op een verblijf binnenshuis, op het ontvangen van bezoek en op ambachtelijk werk aan huis of in de stad.

Daarnaast proberen de wijkbewoners ook te leven naar de heersende normen van properheid en gezondheid, die geassocieerd worden met de stad en met een stedelijke leefstijl. Net als ‘Wilma’ aangaf in het eerder genoemde citaat, willen de wijkbewoners “niet meer leven zoals op het platteland.” Ze willen vooruit, hun wijk verder ontwikkelen, “civiliseren,” zodat ze net als alle andere stedelingen een schoon en gezond leven kunnen leiden. Dit soort uitspraken past binnen een groter discours waarin reinheid en gezond zijn als kenmerken van een stedelijke middenklasse geplaatst worden tegenover de veronderstelde onreinheid en vermoedelijke ziekten van de plattelandsbevolking. Colloredo-Mansfeld stelt dat de nationale preoccupatie met hygiëne in Ecuador ertoe geleid heeft dat daadwerkelijke of veronderstelde tekenen van vuil gezien worden als indicatie van sociale ongeschiktheid. Het onderscheid tussen vuil en schoon wordt gebruikt om sociale en etnische grenzen te stellen, en dan met name de grens tussen een stedelijke blanke/*mestizo* middenklasse en rurale indianen en boeren.⁴⁸ Zijn indiaanse informanten uit Otavalo waren zich net als de volkswijkbewoners uit mijn onderzoek bewust van de stedelijke normen omtrent hygiëne: “people often saw recent

economic changes as the move towards the white-mestizo's clean life.”⁴⁹ Ze refereerden daarmee niet alleen aan de vooruitgang waarbij ze een stoffige en modderige leefomgeving konden verruilen voor een schonere, maar ze duiden vooral op de categorische verandering van hun reputatie van boer of indiaan naar stedelijke mesties.

Voor de volkswijkbewoners uit mijn onderzoek speelde etniciteit niet zo'n belangrijke rol. Wat wel een rol speelde, was hun wens om als volwaardige stedelingen gezien te worden. Voor hen was het onderscheid dat Colloredo-Mansfeld op de eerste plaats als “hygienic racism” beschrijft,⁵⁰ vooral een onderscheid tussen landelijke en stedelijke leefstijlen, en tussen de daarmee geassocieerde sociale posities. Via hun huizen wilden de meeste volkswijkbewoners dan ook expliciet uitdragen dat ze geen boeren of *cholos* (meer) waren, maar nette, stedelijke mestiezen. Ze toonden, waar mogelijk, aan de buitenkant van het huis dat ze konden voldoen aan de heersende normen van stedelijke properheid. Dat deden ze bijvoorbeeld door een watertank op het dak te laten plaatsen (niet alleen comfortverhogend binnenshuis, maar ook zichtbaar van buiten) en door middel van de gebruikte materialen en afwerking in het interieur. Omdat vuilheid en stank in de beeldvorming vaak aan het houden van dieren wordt gekoppeld, hielden de meeste bewoners hun cavia's en konijnen niet in huis, zoals op het platteland gebruikelijk is, maar achter op de patio of naast het huis. Hoewel ze zelf vaak waren opgegroeid in plattelandshuizen met lemen muren, aarden vloeren en een dak van stro, verkozen ze voor hun eigen kinderen een huis met betegelde vloeren, afgewerkte stenen binnenmuren en een gipsplafond. Dat oogde niet alleen moderner, het droeg ook het beeld uit dat de gezinnen schoon en ordentelijk leefde.

Waarderingschema van woningarchitectuur

Huizen 'met een model'

In beide wijken was er weinig waardering voor eenvoudige huizen die niet opvallen (“*casitas sin ninguna cosa*”) of voor grof uitgevoerde bouwwerken (“*construcciones bruscas*”), waarvan er volgens de bewoners van Cooperativa Santa Anita veel in hun wijk stonden. ‘Vicente’ legde uit hoe die huizen eruitzien:

‘Vicente’: Ze bestaan uit één stuk en ze hebben maar één raam aan de straat. Ze hebben maar één verdieping en een deur, meer niet. Ze hebben geen decoraties en het model bestaat uit één stuk.

CK: Hebben ze geen versieringen?

‘Vicente’: Niks van versieringen, alles eenvoudig.⁵¹

Tegenover de eenvoudige, slecht afgewerkte en nauwelijks gedecoreerde huizen staan de huizen ‘met een model’, die door professionals ontworpen zijn. Ook in Ciudadela Carlos Crespi dacht men er zo over:

‘Gabriel’: Het zijn goede ontwerpen en goede modellen en dat is bijna niet te realiseren omdat je veel geld nodig hebt om zo'n huis in het centrum te bouwen.

CK: Hoe zien die ontwerpen eruit?

‘Gabriel’: Ze zijn ontworpen door architecten.

CK: Maar wat hebben ze voor speciaals dat u is opgevallen?

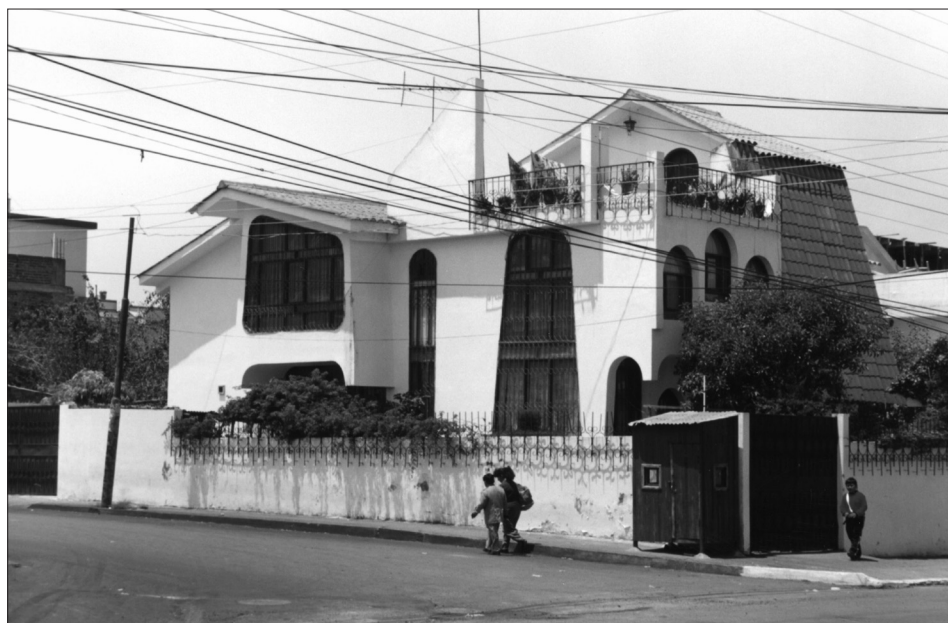
‘Gabriel’: Het speciale zou zijn dat de modellen ook een [getekende] plattegrond hebben en zo, niet zoals ik het gedaan heb, op het oog, maar gepland.⁵²

‘Marisol’ die zelf in een eenvoudig stenen huisje woonde, maakte eveneens onderscheid tussen huizen in de wijk die “met tekeningen” gebouwd zijn en huizen “zonder tekeningen”, zoals haar eigen huis, waarmee ze net als ‘Gabriel’ het onderscheid aangaf tussen haar zelfbouw-woning en de duurdere, door architecten ontworpen huizen.⁵³

‘Ivon’, van wie de man al enkele jaren in de Verenigde Staten woonde, was nauw betrokken bij de bouw van hun nieuwe huis in een uitbreidingswijk aan de rand van de stad. Haar man stuurde het geld op dat hij overhield. Zij hield het bouwproces nauwlettend in de gaten. In Ciudadela Carlos Crespi woonden zij, haar twee kinderen en haar moeder in een eenvoudige houten woning aan de rand van de rivierbedding. Zij en haar man hadden ervoor gekozen om met het geld dat hij in de Verenigde Staten verdiende, niet alleen een sprong in hun wooncarrière te maken, maar ook uit deze wijk weg te gaan. Hun nieuwe huis, een stenen woning van twee verdiepingen, werd door een architect ontworpen. Deze architect voerde ook de directie over het bouwproces. In 2002 lag de bouw tijdelijk stil omdat het geld op was, maar ze hadden van de migrantendollars al wel een nieuwe eethoek aangeschaft, die in plastic stond opgeslagen tot ze het nieuwe huis konden betrekken. Ze hoopten snel met de bouw verder te kunnen. Haar man was van plan terug te komen zodra het nieuwe huis af was. Hoewel dit gezin in Ciudadela Carlos Crespi door hun woonsituatie dus niet opviel als ‘migrantenfamilie’, waren ook zij druk bezig met hun wooncarrière en gingen ze van een huis ‘zonder model’ naar een huis ‘met een model’.

De betrokkenheid van professionals bij verbouwingsplannen is tegenwoordig binnen de stadsgrenzen, dus ook in stedelijke volkswijken, steeds gebruikelijker, omdat in toenemende mate controle op bouwaanvragen wordt uitgeoefend. Maar het verschil tussen huizen ‘met’ en ‘zonder model’ zit vooral in de aard van de betrokkenheid: heeft de architect alleen zijn handtekening op de bouwaanvraag gezet of heeft hij ook daadwerkelijk het woningontwerp gemaakt? Alleen dan is er sprake van een huis ‘met een model’. Woningen die door architecten zijn ontworpen, kenmerken zich in de ogen van de bewoners door een ruimtelijke complexiteit in bouwvolumes en in de inwendige organisatie van ruimten. Daarnaast vinden bewoners dat architecten betere draagconstructies ontwerpen dan zichzelf of hun *maestros*. ‘Jorge’ uit Cooperativa Santa Anita zei over mooie huizen elders in de stad: “Ze hebben een betere structuur. Het betonnen gedeelte is wat beter, omdat ze gebouwd worden onder de technische directie van een architect of een civiel ingenieur, terwijl ik van dat soort dingen niets afweet.”⁵⁴ Een huis ‘met een model’ is in de belevingswereld van de bewoners verder een woning die functioneel is ingedeeld, in tegenstelling tot sommige zelfbouwhuizen. Bij zelfbouwhuizen is er vaak binnenshuis geen verbinding tussen de kamers en de verdiepingen, waardoor je buitenom moet lopen; dat is immers de goedkoopste oplossing. Bij woningen ‘met een model’ is er inpandig ruimte voor horizontale en verticale looproutes vrijgemaakt en staan verschillende ruimten op een doordachte manier met elkaar in verbinding. De ruimtelijke kwaliteit is dus een direct gevolg van een groter bouwbudget en van de ingehuurde expertise van professionals.

Soms komt het voor dat zelfbouwers, nadat ze zelf de begane grond gebouwd hebben, ineens wel wat geld beschikbaar hebben om een architect in te huren. Ze vragen de architect dan om een huis ‘zonder model’ te verbouwen tot een huis ‘met een model’. De professionals zelf zijn niet altijd enthousiast over dit soort opdrachten. Een vrouwelijke architect uit Cuenca legde me uit hoe moeilijk het is om zelfbouwhuizen te verbouwen – een probleem dat zich vaak voordoet bij migrantenfamilies uit lagere sociale klassen die ineens geld hebben voor een verbouwing. Een *mediagua* met een eenvoudige en vaak slechte of scheve draagconstruc-

Afbeelding 26: Schuine gevels en daken, Riobamba

tie moet dan bijvoorbeeld omgebouwd worden tot een huis met twee verdiepingen, zonder dat er kamers verloren gaan of de draagconstructie teveel verplaatst wordt. Dat betekent dat de architect met kunstgrepen de oorspronkelijke constructie moet verstevigen en een ruimte moet ombouwen tot inpandige hal met trappenhuis. Soms zou het efficiënter zijn om het bestaande huis af te breken en op dezelfde plaats een nieuw huis te bouwen, maar dat willen de opdrachtgevers meestal niet. De verwachtingen ten aanzien van het ontwerp dat een architect maakt zijn hooggespannen, maar soms zijn de wensen van de klant technisch gezien gewoon niet uitvoerbaar. Door haar ervaring met dit soort projecten kwam de architect uit Cuenca tot de uitspraak dat ze migrantenfamilies lastige opdrachtgevers vond: ze wilden technisch onmogelijke dingen en hadden een eigen – in haar ogen slechte – smaak.⁵⁵

De dakvorm (plat of schuin) en het materiaal van de dakbedekking (beton, pannen of platen) zijn indicatief voor het onderscheid tussen huizen ‘met’ en ‘zonder model’. Huizen ‘zonder model’ hebben vaak een platdak van beton of een eenvoudig schuin dak van asbestcementen golfplaten, terwijl bij huizen ‘met een model’ aaneengeschakelde en geschakeerde dakvlakken voorkomen. Tussen de twee steden Riobamba en Cuenca bestaat wel een verschil. In Ciudadela Carlos Crespi hebben de meeste huizen net als in de rest van Cuenca een schuin dak, liefst met dakpannen; platte of schuine daken van beton komen er veel minder voor. Dat hangt samen met de Cuencaanse bouwtraditie, waar het schuine dak met dakpannen gezien wordt als een typisch Cuencaans bouwelement dat nog stamt uit de koloniale tijd; het pannendak wordt gezien als onderdeel van het historisch erfgoed van de stad. In de beschermde binnenstad die tot het werelderfgoed van de UNESCO behoort en waar strenge regels voor het uiterlijk van gebouwen bestaan, zijn alleen schuine daken met dakpannen toegestaan.⁵⁶ Ook elders binnen de stadsgrenzen moeten daken er vanaf de straat zo uitzien dat het in elk geval *lijkt* alsof ze een pannendak hebben.⁵⁷

In Riobamba wordt in navolging van de bouwtradities in Quito meer met beton gebouwd en in Cooperativa Santa Anita hebben de bewoners dan ook een voorkeur voor betonnen daken met creatieve vormen. ‘Gewone’ zadeldaken met twee dakvlakken, zoals op het platteland gangbaar zijn, zijn niet gewild; een dak moet in elk geval door materiaalgebruik of door de vormgeving ‘moderner’ lijken dan de standaardwoningen op het platteland. Schuine dakvlakken, niveaverschillen en hellende gevelvlakken worden bijzonder gewaardeerd (afbeelding 26). Ook pannendaken zijn er sinds een tijd in de mode. Enkele jaren geleden was in Cooperativa Santa Anita een huis met een betonnen platdak nog een doel op zich, maar deze trend lijkt veranderd.⁵⁸ In de wijk zelf staan nog niet zo veel huizen met schuine gevels en daken, maar in de buurten waar de hogere middenklasse woont, zijn er volgens de bewoners voorbeelden te over. ‘Ana’ maakte me attent op mooie huizen met daken met niveaverschillen (“*losas a desnivel*”) die ze bijvoorbeeld in de duurere wijk Los Alamos had gezien. Buurtgenoot ‘Cathy’ sprak over “schuine gevels” en ‘Marco’ en ‘Rosa’ vertelden eveneens over deze nieuwe dakvormen bij de huizen die zij mooi vonden.⁵⁹ Een bouwvakker die toevallig bij ze op bezoek was, nam aan het gesprek deel. Op mijn vraag hoe de huizen die zij mooi vinden er precies uitzien, ontspon zich het volgende gesprek.

‘Marco’: Het zijn villa’s.

‘Rosa’: Moderne huizen met dakpannen.

‘Marco’: Ze hebben een *losa* met daar bovenop dakpannen. [...]

‘Rosa’: Met moderne decoraties uit andere landen.

CK: Uit welke landen?

‘Rosa’: Geen idee waar vandaan.

Afbeelding 27: Oude trends (links) en nieuwe trends (rechts) in raamkozijnen, Ciudadela Carlos Crespi

Afbeelding 28: Aandacht voor gevelafwerking

'Marco': Die nemen ze mee, omdat tegenwoordig veel mensen in Spanje verblijven, dus het zijn Europese modellen. [...] Veel mensen zijn naar het buitenland vertrokken. Er zijn bijvoorbeeld ook modellen uit de Verenigde Staten, want veel mensen zijn naar de VS gegaan.

CK: Zijn die modellen anders?

'Marco': Ja, heel anders! Ze zijn ontzettend mooi, ze zijn nieuw.

CK: In welk opzicht zijn ze nieuw? In welk opzicht zijn ze anders?

'Marco': Die huizen zien er anders uit omdat ze niet zo zijn afgewerkt zoals bij deze huizen hier, die bijvoorbeeld een platdak hebben. Daar hebben de huizen geen platdak maar schuine daken, dus ze zijn anders.

Bouwvakker: Maar dan van gewapend beton.

'Marco': Van gewapend beton. Ze worden dus niet door houten balken ondersteund, maar door het beton zelf, dus dat is een groot verschil. Daarom is het aantrekkelijk om zo'n huis te hebben, maar uiteraard is dat erg duur.

CK: Hoeveel zou dat dan kosten?

'Marco' [*na overleg met de bouwvakker*]: Dat zal ongeveer veertigduizend dollar kosten, alleen al de constructie.⁶⁰

In onderstaand gesprek komen diverse gewaardeerde kenmerken samen: schuine gevels, een bubbelbad op het dakterras en dakpannen "uit andere landen."

'Nancy': In Ciudadela Las Acacias staan mooie huizen.

CK: Hoe zien die eruit?

'Nancy': Dat weet ik niet precies.

'Vicente': Met ramen in het midden, want het zijn schuine gevels. Op de bovenste verdieping hebben ze een terras met een jacuzzi en zo.

Afbeelding 29: Gedecoreerde gevel, Cooperativa Santa Anita

CK: Hebben ze een *losa* (betonnen dak)?

‘Vicente’: Met een *losa* en zo. Maar bovenop het beton zitten speciale dakpannen die uit andere landen komen, bijvoorbeeld uit uw land; uit de Verenigde Staten, Spanje en Engeland, waar ze van die dunne dakpannen hebben, die ze hier geïmporteerd hebben. En dat heeft dat huis op het dak, bovenop het beton.⁶¹

Het onderscheid tussen bewoners van huizen ‘met een model’ en die van huizen ‘zonder model’ is op de eerste plaats een sociaaleconomisch onderscheid. Uit de citaten blijkt hoe wijkbewoners een bepaalde vormgeving, geïmporteerde bouwtechnieken en hoge bouwkosten koppelen aan transnationale migratie. In de sociale constructie van ‘migrantenarchitectuur’ neemt zelfs de oorsprong van lokaal verkrijgbare dakpannen soms mythische vormen aan. Het is een verbale manier om te laten zien hoe visuele, constructieve en functionele kenmerken van huizen in hun ogen de verschillen tussen rijke en arme huishoudens markeren.

Afwerking en details

Omdat de zelfbouwers uit dit onderzoek zich terdege bewust waren van het sociale belang van een fraai ontwerp, besteedden ze veel aandacht aan de onderdelen waarvan de expresievorm binnen hun bereik lagen, zoals de gevelafwerking. Een door professionals ontworpen huis konden ze meestal niet betalen, maar een opvallend geverfde gevel of een doordachte daklijn behoorde wel tot het architectonisch repertoire van de zelfbouwer. De lokale context speelde daarbij opnieuw een rol. In de historische binnenstad van Cuenca zijn de toegestane kleurcombinaties streng gereguleerd.⁶² Architecten maar ook zelfbouwers in Cuenca waren zich er daardoor van bewust dat sommige kleurcombinaties de visuele eenheid van het straatbeeld konden verstoren. In de historische binnenstad van Riobamba was die normering er ten tijde van het onderzoek nog niet. Daar stonden beeldbepalende panden in kleurcombinaties

zoals feloranje met fluorescerend groen of felgeel met wit. Met name enkele nieuwe utiliteitsgebouwen, waaronder een ziekenhuis, een televisiestudio en enkele hotels, vielen van verre op door hun felle, contrasterende kleuren. Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat in de diverse woonwijken in de stad en ook in Cooperativa Santa Anita felle gevelkleuren door sommigen juist gewaardeerd werden.

De gevel is voor volkswijkbewoners het visitekaartje waarmee ze hun persoonlijke smaak, stijl en kennis van de mode uitdragen. Huizen waarvan de gevel nog niet geschilderd was, werden niet als 'af' beoordeeld en kregen een negatieve waardering van de omwonenden. 'Marisa' uit Cooperativa Santa Anita was van mening dat "hoe meer versieringen je aanbrengt, hoe beter het eruit ziet"⁶³, maar de keuze van de decoraties bleek door hen vrij nauw genomen te worden want wat de een 'vrolijke' kleuren vond, vond de ander 'schreeuwerig'. Sommigen kozen bewust voor 'vrolijke', 'heldere' of 'opvallende' kleuren voor de buitengevel, terwijl anderen opteerden voor 'niet al te felle' of 'niet vulgaire' kleuren. Veel huiseigenaren in beide wijken kozen voor de veilige en bescheiden kleur '*blanco hueso*', crèmekleurig wit, omdat deze kleur zoals 'María Caridad' me uitlegde, "niet te fel is en niet te flets."⁶⁴ Doña 'Monica' uit Ciudadela Carlos Crespi had haar huis opvallend lichtblauw geschilderd. Ik vroeg haar waarom ze voor die kleur gekozen had.

'Monica': Omdat ik me wilde onderscheiden van de rest. Omdat deze kleur hier nog niet was. Daarom heb ik het dak staalblauw geschilderd en [de muren] lichtblauw. Zo kan ik me onderscheiden van de rest. Het was mijn persoonlijke keuze, hoewel ik het nu niet meer zo mooi vind.

'Noelia' [*Jachend*]: Slechte smaak!

'Monica': Ik zal kijken, misschien verander ik het, misschien ga ik het okergeel maken want dat heeft ook nog niemand.

'Noelia' [*Jachend*]: Nog erger!

'Monica': Daarom juist, om me te onderscheiden van de rest.

CK: Is het belangrijk voor u een uniek huis te hebben?

'Monica': Natuurlijk, anders dan de rest.

CK: Waarom is dat zo belangrijk?

'Monica': Omdat ik me ermee identificeer. Ik zeg bijvoorbeeld "ik woon in wijk zus of zo, mijn huis staat in dit of dat gedeelte en het is het enige huis dat er zo uitziet." Dus kan iedereen het herkennen, daarom zei ik dat dit het enige huis is.⁶⁵

Over de kleuren van de gevel wordt heel wat nagedacht. Vaak wordt aan de hoofdkleur een tweede, contrasterende kleur toegevoegd, waarmee biesjes, strepen of andere versieringen worden gemaakt (zie afbeelding 29). De combinaties worden meestal afgekeken van een gebouw dat de wijkbewoners elders gezien hebben. Elke wijkbewoner gebruikt de gewenste kleurcombinaties op zijn eigen manier, want de ongeschreven regel is dat er geen twee huizen in de wijk hetzelfde mogen zijn. Don 'Carlos' had in 1999 zijn voorgevel nog niet geschilderd en zat met het probleem dat hij niet wist welke kleuren hij moest kiezen. Hij was van plan geweest perzikkleur met bruin te nemen, maar dat had een andere bewoner al gebruikt, dus dat viel af. Hij vroeg mij, als veronderstelde deskundige, om advies, maar omdat ik niet erg op de hoogte was van de trends in kleurcombinaties, kon ik hem niet goed adviseren. Gelukkig schoot 'Avelina' me te hulp en adviseerde hem blauw met een witte bies te kiezen. Het kopiëren van gevels uit andere wijken is wel toegestaan, vandaar dat *señor* 'Salazar' uit Cooperativa Santa Anita, die in een naburige middenklassenwijk een huis met een crèmekleurige gevel en details in helder groen had gezien, van plan was zijn huis precies in die

kleuren te verven. ‘Diego’ uit Cooperativa Santa Anita haakte voor de kleur van de buitengevels aan bij de populariteit van ‘migrantenarchitectuur’ en verfde zijn huis geel “zodat het een *casa mediterránea* wordt.”⁶⁶ Een betrekkelijk nieuwe manier om kleur te bekennen, is door middel van gekleurde ramen. Bij mijn eerste bezoek in 1999 waren er slechts enkele huizen in de coöperatie die bruin getint glas hadden. Die trend heeft zich in de jaren erna doorgezet en uitgebreid. De nieuwste modekleur in 2002 was blauwgetint glas en diverse bewoners, zowel in Cooperativa Santa Anita als in Ciudadela Carlos Crespi, schetsten me hun droomhuis met blauwe of bruine ramen.

Andere details waarmee volop geëxperimenteerd wordt, zijn gevelornamenten zoals dakranden met reliëf, gedraaide balkonralies, entreeportalen en raamvormen. De huizen van de nieuwe rijken zijn vaak voorzien van elementen die door de professionals soms als Victori-aans worden aangeduid: Griekse zuilen naast de ingang, boogramen onderverdeeld in vakjes, en torens. In navolging daarvan probeerden de zelfbouwers hun huis meer cachet te geven door zulke elementen te integreren. Op afbeelding 27 is te zien hoe ‘Francisco’ uit Ciudadela Carlos Crespi zijn oude adobe woning in 2003 moderner en statiger maakte door in de vierkante gaten nieuwe ramen met een boogpatroon en roedeverdeling te plaatsen.

Niet alleen de materialen van de bouwconstructie, ook de wijze waarop het huis van buiten is afgewerkt vormt een belangrijke indicator voor de sociaaleconomische positie van een huishouden en bepaalt de waardering van buurtgenoten. Marmer is een statussymbool bij uitstek, maar ook materialen waarvan gedacht wordt dat ze uit ‘het buitenland’ komen zijn aantrekkelijk, zoals de speciale dakpannen die ‘Vicente’ uit Cooperativa Santa Anita in een eerder genoemd citaat beschreef. In een naburige wijk van Santa Anita ligt een huis dat van buiten met marmer is bekleed en dat me door ‘Avelina’ en haar nichtje werd aangewezen als een bijzonder fraai huis dat “*bien terminada*” was en waar ik beslist een foto van moest maken.⁶⁷ Ook *doña* ‘Monica’, buurtgenoot ‘Bolívar’ en *doña* ‘Lorena’ uit Ciudadela Carlos Crespi noemden alledrie marmer als een van de materialen die een huis in hun ogen tot een modern droomhuis maakten.⁶⁸

Afwerkingen zijn er in Ecuador in een aantal gradaties: de duurste kwaliteit wordt een afwerking “van de eerste categorie” genoemd, terwijl de wijkbewoners zeggen genoeg te moeten nemen met materialen van de tweede en derde categorie. Dit onderscheid wordt niet alleen door volkswijkbewoners gemaakt, ook architecten gebruiken deze classificatie.⁶⁹ De exclusiviteit en kostbaarheid van de materialen uit de eerste categorie afwerkingsproducten maakt dat ze hogelijk gewaardeerd worden. Door de bekendheid van zelfbouwers en professionals met de algemene classificaties van materialen die in de afwerking gebruikt worden, ontstaan in het dagelijks gebruik enerzijds een schijn duidelijkheid en anderzijds manoeuvreerruimte. De drie afwerkingscategorieën lijken op een abstract niveau voor iedereen duidelijk, maar in de praktijk zijn de waarden voor meerdere uitleg vatbaar, want is een met marmer bekleed onderdeel van een verder sober afgewerkte zelfbouwwoning bijvoorbeeld voldoende om het hoogste afwerkingsniveau te behalen? Tegelijkertijd schept deze ambivalentie de mogelijkheid om sociale categorieën op te rekken. Marmer geeft status en dus kiezen sommige zelfbouwers ervoor in elk geval *iets* van marmer te maken, zelfs als de rest van het exterieur nog niet is afgewerkt.

Woninginrichting en voorzieningen

De inrichting van het huis kan eveneens aanzien verschaffen, hoewel veel buurtgenoten elkaars woningen niet van binnen kennen omdat men elkaar niet snel thuis uitnodigt. Als

iemand eenmaal gezien heeft dat een woning van een buurtgenoot is afgewerkt met dure materialen, en ingericht is met dure meubels en opvallende wanddecoraties (schilderijen, tapijten), dan doet dat verhaal snel de ronde. In Cuenca, waar de zelfbenoemde 'noblesse' vanaf het begin van de twintigste eeuw investeerde in een sfeervolle inrichting van haar salons (zie hoofdstuk 2), wordt een weloverwogen samenstelling van meubels, decoraties en snuisterijen in de woonkamer door wijkbewoners zeer gewaardeerd. Sommigen droomden van een echte salon, zoals 'Lupe' uit Ciudadela Carlos Crespi:

CK: Kunt u vertellen hoe uw droomhuis eruit zou zien?

'Lupe': Het huis van mijn dromen heeft alles, dat zou alles hebben, bijvoorbeeld een bar in de woonkamer. Het zou een groot huis zijn, heel ruim, zo zou mijn droomhuis zijn. Ik zal het wel nooit krijgen. Misschien mijn kinderen, misschien slagen zij er wel in. Iedereen heeft illusies en zij zullen ook een voorstelling hebben van wat ze zouden willen hebben. Een grote mooie woonkamer bijvoorbeeld.

CK: Is de woonkamer belangrijk voor jullie?

'Lupe': Ja de woonkamer, het hele huis: een mooie slaapkamer, een mooie woonkamer, een salon, waar je een feest kunt geven of een verjaardag kunt vieren [...]. Een grote salon voor de hele familie. Maar ja, je moet het doen met wat je hebt.⁷⁰

Doña 'María Caridad' had haar woonkamer gedecoreerd met wandkleden en beelden. Ze had ondermeer een beeld van een grote eenhoorn, dat ze als het pronkstuk in haar interieur beschouwde. *Doña* 'Monica' was trots op de bar die ze in haar woonkamer had en ook een andere buurvrouw toonde trots de bar vol drankflessen als mooiste onderdeel van haar woonkamer.

In Riobamba zijn minder voorbeelden van luisterrijke interieurs van de oude 'noblesse' die voor wijkbewoners als voorbeeld zouden kunnen dienen. De nieuwe rijken lijken in hun interieurs meer nadruk te leggen op de hoeveelheid meubels dan op het beeld dat het geheel oproept. Met 'Avelina' en 'Yadhira' bezocht ik eens de villa van een zeer rijke familie, waarvan de man in Houston woonde. Zij hadden deze villa, die tot de grootste huizen in Riobamba behoort, al eerder van binnen gezien. 'Yadhira' probeerde mij vooraf duidelijk te maken hoe groot en luxueus het huis was, door het te omschrijven als "een huis met zeven zithoeken."⁷¹ Inderdaad was de enorme woonkamer ingedeeld in diverse zitgedeelten, naast en achter elkaar, die met uiteenlopende meubelsets waren ingericht. Niet zozeer de uitstraling van de woonkamer in zijn geheel, maar vooral de hoeveelheid meubels maakte indruk op 'Avelina' en 'Yadhira'. Het was een duidelijk voorbeeld van *conspicuous consumption* binnenshuis.

Op de waarderingsschaal die de bewoners hanteren, staan de relatief kale ruimten met een multifunctioneel karakter die plattelandswoningen kenmerken, laag aangeschreven. Stadswoningen waarin elke ruimte zijn eigen functie en inrichting heeft, worden veel hoger gewaardeerd. Een huis 'met een model' doet aan de buitenkant vermoeden dat de verschillende kamers en plekken in huis elk een eigen sfeer en inrichting hebben, en dat spreekt tot de verbeelding. Het hoogst in de rangorde staan huizen met woonkamers die niet slechts één zithoek hebben, maar een scala aan zithoeken, en niet één badkamer, maar bij elke slaapkamer een eigen badkamer (dit past ook in het beeld waarbij 'schoon zijn' in verband gebracht wordt met een modern-stedelijke leefstijl). Bewoners associëren dit soort huizen niet alleen met dure meubels en een hoogwaardige materiaalafwerking (marmeren trap en parketvloer), maar ook met comfortverhogende of extravagante voorzieningen, zoals een jacuzzi of een op afstand bedienbare garagepoort. Zo vroegen 'Amalia' en 'Rafael' uit Ciudadela Carlos Crespi me eens op verbaasde toon of ik nog geen huizen van *residentes* (zoals transnationale

Tabel 11: Waarderingschema woningarchitectuur van volkswijkbewoners

	'gewoon'	speciaal: 'modern', 'mooi', 'met een model', 'goed gebouwd'
<i>Productieproces</i>		
Bouwmaterialen	Ambachtelijk vervaardigd Streekproduct	Industrieel vervaardigd (Inter)nationaal product
Woning	Eigen ontwerp Bouw eigenhandig en/of in mingas	Ontwerp van professional Deels of uitsluitend ingehuurde arbeiders voor de bouw
<i>Artefact</i>		
Model	Mediagua Klein/een verdieping Draagconstructie op het oog gebouwd	Casa/villa Groot/meerdere verdiepingen Draagconstructie volgens wettelijke normen berekend
	Eenvoudige organisatie van interne ruimten Alleen woon- en slaapkamer(s), multifunctionele ruimten	Complexe organisatie van interne ruimten Ruimten voor gespecialiseerde functies zoals garage, studeerkamer, binnentuin etc.
Afwerking en details	Rechthoekig model, 'doos' Woning nog in aanbouw Buitenkant niet gestuukt/geschilderd Materialen derde categorie Geen decoratieve gevelelementen	Geschakeerd model, diverse dakvlakken Woning min of meer voltooid Buitenkant gestuukt en geschilderd Materialen eerste of tweede categorie Decoratieve gevelelementen
Woninginrichting en voorzieningen	Niet alle basisvoorzieningen aanwezig Geen sanitair, of een latrine buitenshuis	Aangesloten op stromend water, elektriciteit, riolering, telefoon Inpandig sanitair
	Geen comfortverhogende voorzieningen	Comfortverhogende voorzieningen zoals geiser, bubbelbad, schotelantenne, mobiele telefoon etc.
	Zelfgemaakte meubels, losse meubels die geen set vormen	Gekochte woonkamer- en eetkamersets
	Goedkope of gratis verkregen decoraties zoals Coca-Cola kalenders	Gekochte decoraties, waaronder schilderijen, tapijten en keramische beelden

migranten ook wel genoemd worden) bezocht had, omdat ik niet bleek te weten dat die villa's meestal een Turks bad of zwembad hebben. Ook 'Vicente' uit Cooperativa Santa Anita noemde een jacuzzi als een vanzelfsprekend onderdeel van huizen die nog luxueuzer waren dan dat van hem.⁷² Enkele andere bewoners associeerden ze op de eerste plaats met garages en auto's.

CK: Hoe ziet u dat een huis van een migrant is?

'Francisco': Aan de garages en de auto's.

CK: Aan de garages?

'Francisco': En de garagepoort gaat er automatisch.

CK: Echt waar?

'Francisco': Soms hebben ze een alarm en zo. Wij hebben het geld niet om zo te wonen.

CK: Ik ook niet hoor.

‘Francisco’: [*lachend*] Wij hebben gewoon een waakhond gekocht!⁷³

Ondanks dat de stereotypen een eigen leven zijn gaan leiden, waren de woningen van migrantenfamilies in de twee onderzoekswijken inderdaad vaak voorzien van consumptiegoederen die niet-migrantenfamilies zich niet konden veroorloven. Toen er nog geen vast telefonienetwerk in Cooperativa Santa Anita was, had ‘Marisa’ bijvoorbeeld al wel een mobiele telefoon om contact te houden met haar man in Spanje. Mobiele telefonie was toen nog erg duur en dit was dus een betrekkelijke luxe. Bij veel van de nieuwe rijken in de twee wijken zag ik videocamera’s, videorecorders, stereo-installaties en grote televisies in huis. Hoewel de inrichting van huizen voor de meeste wijkbewoners verborgen blijft, worden verhalen over mooie interieurs of dure spullen rondverteld, en dragen zo bij aan het prestige van de bewoners. Als de tot nu toe besproken kenmerken van de architectuur en de inrichting worden samengevoegd, is de waardering voor architectonische en interieurkenmerken als volgt weer te geven:

Sociale constructie van ‘geschikte’ architectuur

Nu duidelijk is hoe ‘speciale’ en ‘fraaie’ huizen worden onderscheiden van ‘gewone’ huizen (de sociale constructie van ‘mooie’ architectuur), is het zaak te kijken naar wat wijkbewoners in hun eigen woonomgeving vinden passen (de sociale constructie van ‘geschikte’ architectuur). Want niet alles wat mooi is, is passend. Volkswijken staan bekend als locaties waar de bouwers architectonische elementen uit verschillende repertoires op creatieve wijze met elkaar verweven en combineren. Ze kunnen daarbij putten uit bouwtradities die horen bij hun gebieden van herkomst, uit stedelijke bouwtechnieken en uit buitenlandse voorbeelden. Het is aan individuele zelfbouwers om daar binnen hun financiële en technische beperkingen een weg in te vinden en een afweging in te maken. Ze zijn vaak goed op de hoogte van verkrijgbare materialen en van de kosten van basisproducten zoals zand, cement en staal, waardoor het resultaat te beschouwen is als een uiting van “informed quotation and combination”.⁷⁴ Met de kennis van trends, technische mogelijkheden en bijbehorende kosten beoordelen ze ook elkaars creaties en de huizen elders in de stad. Aan de hand van een abstract waardeeringsmodel (tabel 11) construeren volkswijkbewoners een ruw onderscheid tussen mensen die ‘gewone’ huizen bewonen en mensen die huizen bewonen die boven de middelmaat uitsteken. Het model geeft dus het sociale onderscheid aan tussen woningeigenaren die zijn blijven steken in een stapsgewijze realisatie van de woonbehoeften en zij die in hun economische activiteiten blijkbaar zo succesvol zijn dat ze hun droomhuis van begin tot eind kunnen realiseren. De gevolgen van transnationale migratie hebben de patronen van sociale mobiliteit veranderd. Doordat families uit de (hogere) middenklasse zonder verwanten in het buitenland vaak relatief minder te besteden hebben dan families uit de lagere sociale klassen die wel *remittances* ontvangen, is een nieuw sociaal landschap ontstaan. Kruijt, Sojo en Gynspan stellen dat: “new social actors have gained a presence on the economic, social and political stage, and are now seeking a space of their own to maneuver in.”⁷⁵ Die manoeuvreerruimte hebben ze gevonden in de woningarchitectuur.

Lange tijd was de woonlocatie in Latijns-Amerikaanse steden een belangrijke indicator van iemands status.⁷⁶ De hogere middenklasse woonde bij elkaar in villawijken en de stedelingen uit de lagere klassen bouwden hun eigen wijken aan de randen van de stad. Maar

dat gestratificeerde geografische onderscheid heeft aan betekenis ingeboet nu ook in dorpen en volkswijken succesvolle migrantenfamilies wonen, en nu er omgekeerd ook in wijken van de (hogere) middenklasse verarmde gezinnen zijn. Het zijn vooral de zichtbare consumptiepatronen van individuen en huishoudens die als graadmeter dienen, vandaar dat de expresievorm ‘migrantenarchitectuur’ zo belangrijk is geworden, net als de aanwezigheid van consumptiegoederen in het interieur. In tabel 11 zijn de clusters van architectuurkenmerken uit het discours weergegeven als een dichotoom model, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen huizen die volkswijkbewoners ‘gewoon’ vinden en huizen die in hun ogen iets bijzonders hebben waardoor ze opvallen. Met nadruk stel ik dat dit een onderscheid is dat volkswijkbewoners maakten. Architecten denken anders over architectonische kwalificaties. Zij vinden bijvoorbeeld een huis met bepaalde geveldecoraties zoals een diamantmotief ‘volks’; geen echte bouwkunst. Ze hebben er weinig waardering voor, in tegenstelling tot de volkswijkbewoners die zulke decoraties juist wel waarderen.

In het alledaagse leven worden de ambivalente waarden van de woningarchitectuur en de woninginrichting bemiddeld, en daarmee het onderscheid tussen gezinnen die met hun huis aanzien verkrijgen en de overige bewoners.⁷⁷ Er is in beide wijken een brede waardering voor de opvallende huizen van de nieuwe rijken in naburige wijken, maar dat wil niet zeggen dat de wijkbewoners deze huizen ook altijd vinden passen in hun eigen woonwijk. Wat op een abstract niveau veel lof oogst, wordt soms niet gewaardeerd als het de woning van de buurman betreft. Omdat je een huis nu eenmaal niet zoals kleding aan de situatie kunt aanpassen, is de afweging die zelfbouwers moeten maken bij het kiezen van de juiste architectonische combinaties, een complexe afweging. Het vergt een gevoel voor subtiliteit en nuances om de algemeen gewaardeerde architectuurkenmerken te vertalen in een voor de woonwijk geschikte combinatie.

Doña ‘Soledad’, die zelf in een adobe patiowoning in Ciudadela Carlos Crespi woonde, vond het bijvoorbeeld jammer dat met de komst van de nieuwe woningtypen een opzichtige consumptie in de wijk de boventoon was gaan voeren: “Ze schaffen extravagante dingen aan die van elders komen, uit andere steden. Misschien stemt dat overeen met wat ze in het buitenland verdienen en dan sturen ze dat op voor hun huizen, maar ze houden geen tradities meer in ere.” Toen ik vroeg wat ze daarvan vond, zei ze dat ze dat niet goed vond, want “je moet je afkomst niet verloochenen.”⁷⁸ *Doña* ‘María Caridad’ woonde in een huis dat door buurtgenoten tot de vier à vijf ‘migrantenhuizen’ in de wijk werd gerekend. Van haar zou verwacht kunnen worden dat zij de villa’s van migrantenfamilies niet misplaatst vond. Toch was zij van alle informanten de enige die een specifiek huis van een van de burens aanwees en daar commentaar op gaf:

‘María Caridad’: Daarginds staat een hoekhuis. Daarvan zou ik zeggen dat het een slechte investering is om zo’n soort huis hier te bouwen.

CK: Dat gele huis?

‘María Caridad’: Dat ja. Ja, dat vind ik, omdat een eigen zaakje beginnen hier bijna niets oplevert en als je het verhuurt, betalen ze je onder de kostprijs. Het zou goed passen op de plaatsen die ik u net genoemd heb.⁷⁹ Daar zou het goed staan zo’n soort huis. Hier ziet het er ongelijk uit, alsof het *niet in overeenstemming is met de omgeving*.⁸⁰ (mijn cursivering)

De zinsnede “niet in overeenstemming met de omgeving”, geeft de essentie weer van wat de meerderheid van de bewoners vond, namelijk dat je een huis moet bouwen dat ook past bij de buurt – dus bij de fysieke en sociale omgeving.

‘Gabriel’ uit Ciudadela Carlos Crespi vond moderne migrantenvilla’s ‘mooi’, omdat ze “in de mode zijn” en omdat ze “elegant, groter en beter afgewerkt” zijn en “een goed ontwerp” hebben, waarmee zijn uitspraken passen in het algemene discours. Toch vond hij enkele visueel opvallende huizen weer niet mooi, omdat ze volgens hem “niet in overeenstemming” waren met de leefstijl van de bewoners. Het ging om huizen met opvallende (ronde) ramen of grote glazen puien.⁸¹ Er worden in concrete gevallen dus grenzen gesteld aan de acceptatie van nieuwe architectonische elementen. Daar is tijd voor nodig. Noviteiten waarmee nieuwe rijken pronken, worden in eerste instantie door de rest van de gemeenschap veroordeeld omdat ze te afwijkend worden gevonden; omdat ze een visuele ontkenning zijn van de dominante waarden. Maar als steeds meer mensen het nieuwe voorbeeld volgen, worden de innovaties langzaam ‘normaal’ gevonden. Er kan dan een architectonisch idioom ontstaan dat bevestigend werkt voor de mensen die zich deze vormentaal als symbool voor hun identiteit hebben toegeëigend.⁸² De ronde ramen en glaspuien die ‘Gabriel’ noemde, waren nog te nieuw om als statusmarker te gelden. Ze waren nog niet alom geaccepteerd en werden ‘niet in overeenstemming’ gevonden. Andere, eerder geïntroduceerde vernieuwingen zoals gekleurd glas, waren al wel tot het idioom van de ‘mooie, moderne’ woning gaan behoren en ook ‘Gabriel’ had daarom bruin glas gebruikt.

Een mooi huis wil iedereen, maar zodra het huis op een of andere manier uit de toon valt, worden de makers op een indirecte wijze bekritiseerd, bijvoorbeeld door het aanhalen van een bekende mythe over migrantenhuizen. Die mythe, die in talloze varianten in het hoogland circuleert, gaat over een fictieve migrantenfamilie in een boerendorp die een luxueus huis heeft laten bouwen. De naam van het dorp wisselde per verteller. Volgens de een stond dat huis in Biblián (provincie Cañar), volgens een ander stond het in Déleg (provincie Azuay) en weer anderen noemden heel andere dorpen als locatie. De mythische villa was volgens de vertellers zo luxueus dat er zelfs een lift in zat. Maar omdat er in het dorpje nog geen elektriciteit zou zijn – in andere varianten werden andere verklaringen gegeven waaronder het gebrek aan kennis bij de boerenbewoners, die niet wisten hoe ze een lift moesten bedienen – gebruikten de bewoners de lift als varkensstal, kippenhok of caviahok. De mythe werd verteld als een statement om aan te geven dat de luxe van migrantenwoningen soms te ver doorschoot of zijn doel voorbijschoot, maar had ook een duidelijk klassegebonden en morele ondertoon, die bleek uit de manier waarop professionals de mythe gebruikten (dat komt in het volgende hoofdstuk aan de orde).

In de volkswijken vertelden bewoners hun eigen variant op deze bekende mythe. Soms deden ze dit om op indirecte wijze de huizen van buurtgenoten te kunnen bekritisieren, want de mythe ging altijd over migrantenhuizen in een klein dorpje ver weg op het platteland. In die context gaf ‘Francisco’ uit Ciudadela Carlos Crespi zijn interpretatie van de discrepantie tussen huis en leefstijl door te stellen: “Ze maken een badkuip om in te baden maar ze gebruiken die vervolgens voor de vuile was. Daarom is het niet in overeenstemming.”⁸³ Een buurvrouw, die zelf in een luxueuze villa woonde, legde me uit: “Als je naar Checa gaat bijvoorbeeld, zie je prachtige huizen, maar met het vee in de woonkamer, schapen in de eetkamer. Ze weten niet waar het voor bedoeld is.”⁸⁴ Ze kon de vormgeving van de luxueuze migrantenhuizen wel waarderen maar keurde het ‘verkeerde’ gebruik van de binnenruimten af. Of deze huizen echt hoofdzakelijk voor vee gebruikt werden, wisten de wijkbewoners trouwens meestal niet; ze veronderstelden het. Het verhaal was een eigen leven gaan leiden. In die narratieve constructie speelt het sociale en culturele onderscheid tussen stad en platteland een belangrijke rol. Niet voor niets gingen alle varianten van de mythe over het ‘verkeerd’

gebruiken van een ligbad, en over de aanwezigheid van vee in huis. Mensen op het platteland werden op deze manier afgeschilderd als ‘vieze’ mensen, die ondanks hun nieuwe huizen nog niet in staat waren een ‘echt’ stedelijk leven te leiden. Door dit te benadrukken plaatsten de vertellers zich aan de kant van de ‘echte’ stedelingen. Tegelijkertijd probeerden ze al te ambitieuze wijkbewoners met behulp van de mythe als voorbeeld van gemankeerde ambities af te remmen.

Sociale en culturele identiteiten worden via de gekozen architectuur uitonderhandeld. Zelfbouwers en bewoners die er economisch op vooruitgegaan zijn, willen ook comfortabeler (en dus schoner en gezonder) leven. Hun leefstijl is vaak beïnvloed door wat ze gehoord en gezien hebben van het leven in de Verenigde Staten en Spanje. Hun zelfbeeld verandert. Ze vinden zichzelf niet alleen rijker maar ook kosmopolitischer geworden. Zo wilde de echtgenoot van ‘Julia’ toen hij even in Ciudadela Carlos Crespi terug was, niet meer met de bus naar het centrum, omdat hij die nu vies, druk en gevaarlijk vond. In plaats daarvan namen ze een taxi, zoals hij in New York zou doen. Op die manier markeren de verschillen in consumptiepatronen behalve sociaaleconomische ook culturele verschillen. Ook in andere Ecuadoraanse regio’s zijn bemiddelingsprocessen via architectuur opgetekend. Colloredo-Mansfeld laat in zijn studie van Otavaleños in Noord-Ecuador zien hoe waardepatronen via de woningarchitectuur geconstrueerd worden. Rijke handelsreizigers en rijke wevers hebben daar uiteenlopende opvattingen over de geschiktheid van opzichtige woningarchitectuur in relatie tot individueel prestige aan de ene kant en het tonen van gemeenschapszin aan de andere kant. Terwijl rijke handelsreizigers kiezen voor een stedelijk woningtype met een betonnen pladak dat geheel door ingehuurde bouwvakkers gebouwd wordt, kiezen rijke wevers soms bewust voor traditioneel gebouwde huizen met pannendaken die in *mingas* gebouwd worden. Zo bestendigen ze de wederkerige banden met gemeenschapsleden en zetten ze lokale bouwtradities voort, ook al zijn de kosten ervan hoger dan van een huis van het stedelijke type.

[T]he cultural importance of the conspicuous display of resources – whether in house forms, automobiles, or other commodities – lies in the way signals of wealth initiate new appraisals of socially appropriate economic activity.⁸⁵

De nieuwe architectonische vormen brengen op een actieve manier een discussie op gang over de waarden van bestaande en nieuwe gebruiken en over sociale grenzen.

Fletcher stelt in haar etnografische studie van een Mexicaans dorp waar transnationale migranten nieuwe woningtypen introduceerden: “The new house designs reflect and restructure social relationships. In some cases, the houses are modified [...]; in others, domestic social relations are renegotiated within the new spatial arrangements.”⁸⁶ Die wisselwerking tussen artefact en gebruikers zien we ook terug in Cooperativa Santa Anita en Ciudadela Carlos Crespi. De relaties tussen burenen veranderen wanneer sommige gezinnen over alle benodigde basisvoorzieningen beschikken, terwijl de rest van de wijk nog van de gemeente afhankelijk is. Visueel worden de contrasten uitvergroot doordat juist de rijkere gezinnen hun huizen met een hoge erfafscheiding van de buitenwereld afsluiten.⁸⁷ ‘María Caridad’ uit Ciudadela Carlos Crespi legde me uit dat haar huis, waarschijnlijk omdat het luxueuzer is dan dat van de burenen, al een paar keer doelwit was geweest van inbraak. Daarom stak ze nog meer geld in het afsluiten en beveiligen van haar perceel, dat een kleine vesting in de wijk leek te worden.⁸⁸ Het omgekeerde gebeurde ook, namelijk dat het alledaags gebruik van het huis leidde tot aanpassingen aan de architectuur en het interieur. Vaak hoefden er overigens geen muren of deuren verplaatst te worden om een ruimte een ander gebruik te geven. Er waren in beide wijken voorbeelden van woonkamers die als werkruimte gebruikt werden, van

slaapkamers die als verblijfsruimte dienst deden en van sanitaire ruimten die bij gebrek aan stromend water voor de opslag van goederen dienden. De sociale constructie van ‘geschikte’ woningarchitectuur geschiedt in een proces van uitproberen en aanpassen, waarbij de veranderingen geleidelijk aan worden doorgevoerd. Maar vergeleken bij de langzame tred van de veranderingen een halve eeuw geleden, ligt het tempo waarop huizen in het afgelopen decennium “van gezicht veranderden” (zoals een informant het uitdrukte) in de ogen van de wijkbewoners toch behoorlijk hoog.

Conclusie

Architectuur representeert en (her)structureert sociale relaties en culturele kernwaarden. In een land als Ecuador, waar geen programma’s voor massawoningbouw bestaan, zijn grote delen van de bevolking aangewezen op zelfbouw. Een belangrijk kenmerk van zelfbouw is dat de bouwers op een directe manier betrokken zijn bij het architectonisch ontwerp van hun huis. In de woningarchitectuur kunnen ze de financiële mogelijkheden van het huishouden, hun woonwensen, sociale ambities en culturele waarden tot uitdrukking brengen. De architectuur zegt iets, maar niet alles, over de identiteiten van de bewoners (rurale migranten, geboren en getogen stedelingen, transnationale migranten) of over hun leefstijlen (modern, kosmopolitisch). Omdat de non-verbale communicatie via architectuur voor verschillende interpretaties vatbaar is, laten wijkbewoners zich het liefst alleen uit over mooie huizen of over woningen ver weg. Maar ook via stereotyperingen en bovenal door de bouwactiviteiten zelf onthullen zij de waarde die zij aan specifieke architectonische vormen hechten.

In het Ecuador van het nieuwe millennium worden de huizen van de nieuwe rijken, meestal transnationale migranten, vaak als ijkpunt genomen. Door de massale arbeidsmigratie naar het buitenland, die rond de millenniumwisseling op gang is gekomen, en door de enorme omvang van de teruggestuurde geldbedragen, is transnationale migratie de nationale en lokale economieën gaan bepalen. Cuenca had al een lange traditie van arbeidsmigratie en veel van het teruggestuurde geld werd lange tijd in de bouw van nieuwe huizen gestoken, waardoor het stedelijke landschap veranderde en de stad de duurste van het land werd. In Riobamba kwam de transnationale migratiestroom later op gang. Tegenwoordig worden ook daar arbeidsmigratie en de import van nieuwe ideeën en producten in de woningbouw steeds vaker met elkaar in verband gebracht, zij het dat de invloed van ‘migrantenarchitectuur’ er minder ingrijpend is dan in Cuenca.

De ‘migrantenarchitectuur’ wordt over het algemeen geassocieerd met grote, moderne, stedelijke huizen die door professionals ontworpen zijn. Deze omvat opvallende modellen en een hoogwaardige afwerking met dure materialen. Zowel de modellen als de bouwmaterialen worden meestal verondersteld geïmporteerd te zijn, want producten en ideeën uit het Westen staan hoger aangeschreven dan lokale producten en technieken. Daarnaast worden deze huizen geassocieerd met luxueuze voorzieningen die het leven aangenamer maken zoals een bubbelbad of een op afstand bedienbare garagepoort voor de grote vierwiel aangedreven auto’s waar veel nieuwe rijken in rijden. Deze associaties werken twee kanten uit: migrantenfamilies bouwen vaak dergelijk luxueuze woningen, dus worden alle luxueuze woningen met migranten in verband gebracht. In de twee onderzoekswijken zijn de huizen van de meeste transnationale migranten inderdaad zichtbaar groter, verder voltooid en luxueuzer dan die van niet-migranten, al komen jacuzzi’s en op afstand bedienbare garages er niet voor. De

merkbare economische vooruitgang van deze nieuwe rijken heeft ertoe geleid dat het onderscheid migrant/niet-migrant synoniem is geworden voor het onderscheid 'mooie moderne' woning versus 'gewoon' huis.

De wijkbewoners moeten in het woningontwerp een combinatie maken van betaalbare elementen die in de mode zijn, terwijl ze er ook op moeten letten dat het huis in overeenstemming is met de sociale omgeving en met de leefstijl van de gezinsleden. Als een zelfbouwer met zijn huis indruk weet te maken op zijn omgeving, kan hij er prestige aan ontleen. Maar als hij of zij de geldende codes negeert en een huis bouwt dat anderen niet in overeenstemming vinden met de context, wordt zijn werk in informele gesprekken bekritiseerd. Een villa die in de chicste wijk van Cuenca zou kunnen staan, maar in plaats daarvan in Ciudadela Carlos Crespi staat, wordt door de burens niet in overeenstemming geacht met de locatie en met de gemiddelde levensstandaard in de wijk. Een huis met een ligbad dat niet voor baden gebruikt wordt omdat er geen stromend water is, is niet in overeenstemming met de leefstijl van de gezinsleden. Via het rondvertellen van een mythe over een misplaatst migrantenhuis worden de sociale normen binnen de wijk in stand gehouden en wordt tegelijk een sociaal onderscheid geconstrueerd tussen volkswijkbewoners – en het beeld dat zij van zichzelf hebben als stedelingen – en plattelandsbewoners. Van stedelingen wordt verwacht dat ze schoon en netjes zijn. De wijkbewoners willen aan de buitenwereld tonen dat zij, ondanks hun landelijk ogende woonomgeving aan de stadsrand, wél echte stedelingen zijn. Hun huizen geven, waar mogelijk, op materiële wijze uitdrukking aan dat idee van ordentelijkheid en een hygiënisch leven.

Hoewel bouwen en wonen in de beide onderzoekswijken steeds minder een collectieve aangelegenheid geworden is, zijn er nog altijd collectieve normen ten aanzien van woningarchitectuur en consumptie. Zo lijken relatief rijke bewoners niet geneigd te zijn om hun individuele rijkdom al te opzichtig tentoon te stellen. Bubbelbaden, automatische garagepoorten en schotelantennes komen er niet voor. Rationele overwegingen – “zo'n groot huis loont hier niet dus dan kun je beter verhuizen” –, morele overwegingen dat mensen hun bouwtradities in ere behoren te houden en veiligheidsoverwegingen belemmeren dat wellicht. Meestal stopt de toestroom van buitenlands geld bovendien op het moment dat de migrant terugkeert of wanneer hij of zij besluit de financiële banden met Ecuador te verbreken. De meeste economische successen zijn dus tijdelijk van aard; er zit een bovengrens aan. Aan de andere kant is het bezit van televisies, videorecorders, bij elkaar passende meubels en decoraties in het interieur allang niet extravagant meer. Doordat bekend is dat de nieuwe rijken in de stad zo wonen, streven veel wijkbewoners ernaar hun huis ook zo in te richten.

Migrantenfamilies zijn niet alleen een nieuwe sociale klasse geworden, maar ook in cultureel opzicht vormen ze een aparte groep. Hun dagelijks leven is meer ingesteld op het onderhouden van internationale contacten via internet en mobiele telefonie dan bij niet-migranten het geval is. Niet-migranten proberen de internationalisering van de architectuur en woninginrichting bij te houden: een normaal raam wordt vervangen door een Victoriaans boograam of door een raam van rookglas; een gevel wordt geverfd in een 'mediterrane' kleur. Woningen die tonen dat de eigenaren een modern stedelijk leven leiden, dat ze (langzaam) vooruit komen, al dan niet dankzij gezinsleden overzee, en dat ze op de hoogte zijn van de trends in de architectuur, geven de bewoners kans op waardering. Zo wordt op verbale wijze, door blijken van waardering of afkeuring, én op non-verbale wijze, door nabootsing en aanpassing, bepaald welke architectuur door volkswijkbewoners 'mooi' en 'passend' gevonden wordt. Ondanks de nieuwe sociale tweedeling die in Ecuador is ontstaan door de migratiegolf,

beschouwen de volkswijkbewoners zichzelf en hun buurtgenoten als mensen uit de stedelijke middenklasse die in meer of mindere mate voor hun bestaan moeten knokken, hoewel ze erkennen dat de onderlinge verschillen in de wijk groot en vooral erg zichtbaar zijn geworden.

Noten

- 1 Delen van het model voor woningwaardering dat in dit hoofdstuk besproken wordt, zijn eerder uitgewerkt in Christien Klaufus, "Dwelling as representation: Values of architecture in an Ecuadorian squatter settlement," *Journal of Housing and the Built Environment* 15, no. 4 (2000): 341-365.
- 2 James Holston, "Autoconstruction in Working-Class Brazil," *Cultural Anthropology* 6, no. 4 (1991): 457-458.
- 3 Paul Oliver, "Introduction," in *Shelter, Sign and Symbol*, red. Paul Oliver (London: Barrie & Jenkins, 1975), 30.
- 4 Elleke de Wijs-Mulkens, *Wonen op stand: Lifestyles en landschappen van de culturele en economische elite* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1999), 9.
- 5 Voor een overzicht van de invloeden die de semiotische benadering van onder andere Claude Lévi-Strauss en Umberto Eco heeft gehad op het vakgebied van architectuur en stedenbouw en de kritiek daarop, zie: Nan Ellin, *Postmodern Urbanism* (Cambridge: Blackwell Publishers, 1996), 247-269; Neil Leach, "Structuralism," in *Rethinking Architecture: A reader in cultural theory*, red. Neil Leach (London: Routledge, 1997), 163-164.
- 6 ILDIS, "Características y diferencias clave entre las primeras migraciones y la reciente ola emigratoria," Plan Migración Comunicación y Desarrollo, *Cartillas sobre migración* no. 10 (2004), www.ildis.org.ec/migracion10.pdf (1 September 2005). In de stad Cuenca woonden in 2001 ruim 277.000 mensen, in het kanton Cuenca bijna 418.000 en in de provincie Azuay bijna 600.000, zie INEC, "Sistema Integrado de Consultas a los Censos Nacionales, IV Censo de Población y V de Vivienda 2001," elektronische databank, 2002-2004, <http://www.inec.gov.ec/REDATAM/RpWebEngine.exe/PortalAction> (11 oktober 2005).
- 7 Bendixen & Associates, *Receptores de remesas en Ecuador: Una investigación del mercado* (Quito: Banco Interamericano de Desarrollo, Fondo Multilateral de Inversiones & Pew Hispanic Center, 2003) <http://www.iadb.org/mif/v2/files/BendixenEC.doc> (25 januari 2005). Hoewel deze onderzoekers stellen dat gemiddeld slechts vijf procent van de teruggestuurde geldbedragen gebruikt wordt voor de aanschaf van een woning, is men er in Cuenca van overtuigd dat het percentage veel hoger ligt.
- 8 Mona Serageldin et al., "Migratory Flows, Poverty and Social Inclusion in Latin America," paper Graduate School of Design Center for Urban Development Studies, Harvard University, 2004, 9-10, <http://www.worldbank.org/urban/symposium2003/docs/papers/serageldin.pdf> (4 maart 2005); *El Comercio*, "La migración genera su propia industria," 18 juni 2001.
- 9 *El Comercio*, "El Austro perdió al 70% de su mano de obra," 19 maart 2001; *El Mercurio*, "Costos Construcción: Quito, Guayaquil, Cuenca," supplement *El Constructor*, 4 november 2001, 11.
- 10 Persoonlijke communicatie met diverse architecten, november 2002. Voor lonen in 2004, zie Serageldin et al., "Migratory Flows," 12; zie ook *El Mercurio*, "Materiales de construcción se elevan," 20 oktober 2004.
- 11 Serageldin et al., "Migratory Flows," 10.
- 12 Manuel Orozco, *The Remittances Marketplace: Prices, Policy and Financial Institutions* (Washington DC: PEW Hispanic Center, 2004) <http://pewhispanic.org/files/reports/28.pdf> (7 januari 2005); *El Comercio*, "Con menos dinero para construir," 6 augustus 2001; *El Comercio*, "Los emigrantes edifican menos en Cuenca," 30 augustus 2002.

- 13 De kosten van de *canasta básica* lagen in Cuenca in 2003 veertig dollar boven het landelijke peil, zie *El Comercio*, “Cuenca fue la ciudad más cara durante el 2002,” 9 januari 2003; zie ook Serageldin et al., “Migratory Flows,” 9.
- 14 George spreekt in dat verband over het ‘demonstratieve effect’ van consumptie. Eugenia Georges, *The Making of a Transnational Community: Migration, Development, and Cultural Change in the Dominican Republic* (New York: Columbia University Press, 1990), 209.
- 15 Bendixen & Associates, *Receptores de remesas*, 4; Andrés Solimano, “Workers Remittances to the Andean Region: Mechanisms, Costs and Development Impact” (paper presented at the Multilateral Investment Fund-IDB’s Conference on Remittances and Development, May 2003, Quito) www.iadb.org/mif/v2/files/SolimanoEC.doc (17 september 2003); ILDIS, “El proceso emigratorio en la provincia de Loja,” Plan Migración Comunicación y Desarrollo, *Cartillas sobre migración* no. 6 (2004), www.ildis.org.ec/migracion6.pdf (4 januari 2005); ILDIS, “El proceso emigratorio en el sur de Quito,” Plan Migración Comunicación y Desarrollo, *Cartillas sobre migración* no. 7 (2004), <http://www.ildis.org.ec/migracion7.pdf> (4 januari 2005); Serageldin et al., “Migratory Flows”.
- 16 Raúl Castillo, Marisol Patiño en Blanca Pesántez, *Incidencia de la emigración en la construcción de la identidad y proyecto de vida de los jóvenes, Girón, 2002* (Cuenca: Universidad de Cuenca, Departamento de Cultura, 2003); Jason Pribilsky, “Nervios and ‘modern childhood’: migration and shifting contexts of child life in the Ecuadorian Andes,” *Childhood* 8, no. 2 (2001): 251-273; *El Comercio*, “La depresión sí afecta a los jóvenes hijos de migrantes,” 28 november 2002; *El Universo*, “Emigración origina pandillas juveniles,” 8 januari 2003; *El Comercio*, “La emigración deja chicos olvidados y con líos académicos,” 12 januari 2005.
- 17 Interview CAR 27/02/02.
- 18 Lezing van Carlos Velasco in het gebouw van het Colegio de Arquitectos del Ecuador te Riobamba op 31 oktober 2002.
- 19 Rudolf Colloredo-Mansfeld, *The Native Leisure Class: Consumption and Cultural Creativity in the Andes* (Chicago: The University of Chicago Press, 1999), 40.
- 20 Zie bijvoorbeeld voor Mexico: Peri Fletcher, *La Casa de Mis Sueños: Dreams of Home in a Transnational Migrant Community* (Boulder: Westview Press, 1999). Voor Indonesië, zie Roxana Waterson, *The Living House: An Anthropology of Architecture in South-East Asia* (London: Thames and Hudson, 1997).
- 21 Dit begrip is eind negentiende eeuw geïntroduceerd door Thorstein Veblen als veronderstelde identiteitsmarker van een nieuwe kapitalistische bovenlaag. In antropologische studies van consumptie is op dit begrip veel kritiek geleverd, zie bijvoorbeeld Pierre Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (London: Routledge, 2000), 31, 55; Colloredo-Mansfeld, *The Native*, 199-200.
- 22 James Fernandez, “The Mission of Metaphor in Expressive Culture,” *Current Anthropology* 15, no. 2 (1974): 119-145; James Fernandez, “The Performance of Ritual Metaphors,” in *The Social Use of Metaphor: Essays on the Anthropology of Rhetoric*, red. David Sapir en Christopher Crocker (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1977), 100-131.
- 23 Denise Lawrence en Setha Low, “The Built Environment and Spatial Form,” *Annual Review of Anthropology* 19 (1990): 472.
- 24 Interview CMQ 04/11/03.
- 25 Interview CLR 18/03/02.
- 26 Interviews CMU 06/12/02 en RPZ 05/11/02.
- 27 Interview RCA 01/11/02.
- 28 Interview CSL 21/02/02.
- 29 Waterson, *The Living House*, 229-248.
- 30 Ahmed Olgun, “Wie niet in een kasteel woont, is een mislukkeling,” *NRC Handelsblad*, 7 augustus 2003.

- 31 Vergelijk Emily Walmsley, "Transformando los pueblos: La migración internacional y el impacto social al nivel comunitario," *Ecuador Debate* 54 (2001), <http://www.dlh.lahora.com.ec/paginas/debate/paginas/debate356.htm> (2 februari 2003).
- 32 Interview CSL 21/02/02.
- 33 Interview CJT 14/11/02.
- 34 Interview CCU 22/02/02; ook in interview CMU 06/12/02.
- 35 Interviews CSL 21/02/02 en CGC 16/02/02.
- 36 Interview CCR 12/11/02.
- 37 Interview CMU 06/12/02.
- 38 Vergelijk Katherine Gough, "Linking production, distribution and consumption: Self-help builders and the building industry in urban Colombia," *Third World Planning Review* 18, no. 4 (1996): 397-414.
- 39 Het Ministerie van Landbouw en Veehouderij bericht daar overigens wel over: Carlos Rodriguez, "Fabricacion de tejas fibro-reforzadas con fibra natural," "Servicio de información agropecuaria del Ministerio de Agricultura y Ganadería del Ecuador," <http://www.sica.gov.ec/agronegocios/productos%20para%20invertir/fibras/tejas.htm> (11 oktober 2005). Een van de bekendste merken asbestcementen golfplaten is Eurolit, waarbij Euro staat voor Europa. Voor het gebruik van dit materiaal in Colombia, zie Gough, "Linking production".
- 40 Interview RDR 14/03/99.
- 41 Interview RRG 24/10/02.
- 42 Interview RIZ 16/10/02.
- 43 Interview CMU 06/12/02.
- 44 Interview RNE 07/11/02.
- 45 Interview RMG 18/10/02.
- 46 Daniel Miller, red., *Material Cultures: Why some things matter* (London: University College London, 1998).
- 47 Informatie afkomstig van een architect en een wijkbewoonster uit Cuenca, interviews CLV 14/11/02 en CLM 21/02/02. Zie verder *El Comercio*, "Las tejas prensadas refuerzan las cubiertas," supplement Construir, 10 april 2004. Een soortgelijk onderscheid ten aanzien van ambachtelijke en geïndustrialiseerde bakstenen in Colombia wordt gemaakt in Gough, "Linking production".
- 48 Rudolf Colloredo-Mansfeld, "Dirty Indians', Radical *Indigenas*, and the Political Economy of Social Difference in Modern Ecuador," *Bulletin of Latin American Research* 17, no. 2 (1998): 188.
- 49 Colloredo-Mansfeld, "Dirty Indians'," 196.
- 50 Colloredo-Mansfeld, "Dirty Indians'," 188.
- 51 Interview RMG 18/10/02; ook in interviews RFD 22/10/02, RRG 24/10/02, RFR 28/10/02, RLH25/10/02.
- 52 Interview CMU 06/12/02.
- 53 Interview CZD 23/03/02; ook in interview CSL 21/02/02.
- 54 Interview RCA 01/11/02.
- 55 Interview CAO 07/11/03.
- 56 *Ordenanza para el Control y Administración del Centro Histórico de la Ciudad de Cuenca*, Ordenanza no. 42, Municipalidad de Cuenca (20 mei 1983), art. 21 en 28, http://www.cuenca.gov.ec/bdasp/ordenanzas/OrdenArchiv/ordenanza_42.DOC (18 november 2004).
- 57 *Ordenanza que Sanciona el Plan de Ordenamiento Territorial del Cantón Cuenca: Determinaciones para el Uso y Ocupación del Suelo Urbano*, Ordenanza no. 28, Municipalidad de Cuenca (26 augustus 1998), art. 32, 40 en 41, http://www.cuenca.gov.ec/bdasp/ordenanzas/OrdenArchiv/ordenanza_28.DOC (18 november 2004). Het komt er in de praktijk op neer dat huizen een platdak met een dakterras hebben en aan de voorgevel voorzien zijn van louter visuele afdakjes.

- 58 Voor de *losa*-trend in de jaren negentig in Noord-Ecuador, zie Rudolf Colloredo-Mansfeld, "Architectural Conspicuous Consumption and Economic Change in the Andes," *American Anthropologist* 96, no. 4 (1994): 861.
- 59 Interviews RNE 07/11/02 en RFD 22/10/02.
- 60 Interview RPZ 05/11/02.
- 61 Interview RMG 18/10/02. 'Vicente' heeft zelf jarenlang in de VS gewoond en gewerkt en hij spreekt vanuit die ervaring.
- 62 *Ordenanza para el Uso del Color y Materiales en las Edificaciones del Centro Histórico*, Ordenanza no. 118, Municipalidad de Cuenca (25 oktober 2000), [http://www.municipalidadcuenca.gov.ec/ordenanza.php?id=47&ci=20&n=10&csq=centro%20historico%](http://www.municipalidadcuenca.gov.ec/ordenanza.php?id=47&ci=20&n=10&csq=centro%20historico%20) (28 november 2005). In Quito is het kleurgebruik in de binnenstad al sinds 1890 gereguleerd. Huiseigenaren die hun pand verfd in kleuren die niet getuigden van 'goede smaak' konden aangepakt worden. Lange tijd werd wit gezien als de kleur die het meest recht deed aan het Spaans-koloniale verleden van de historische binnenstad. Felle kleuren waren niet toegestaan. Zie Gareth Jones en Rosemary Bromley, "The relationship between urban conservation programmes and property renovation: evidence from Quito, Ecuador," *Cities* 13, no. 6 (1996): 377-378. Ook in andere Latijns-Amerikaanse binnensteden, waaronder Puebla, Mexico zijn de gevelkleuren aan regels gebonden. Zie Gareth Jones en Ann Varley, "The reconquest of the historic centre: urban conservation and gentrification in Puebla, Mexico," *Environment and Planning A* 31, no. 9 (1999): 1553.
- 63 Interview REG 15/10/02.
- 64 Interviews CCU 22/02/02 en RFR 28/10/02.
- 65 Interview CBL 07/03/02.
- 66 Veldwerknooties 23/01/02.
- 67 Veldwerknooties 14/03/99.
- 68 Interviews CBL 07/03/02, CGF 22/11/02 en CSL 21/02/02.
- 69 Interview RMG 18/10/02. Ook de Cuencaanse architect Vilma Villavicencio heeft me dat onderscheid uitgelegd: een afwerking van de derde categorie gebeurt met de meest eenvoudige materialen; een afwerking van de tweede categorie is goed, maar niet verfijnd of duur, terwijl een afwerking van de eerste categorie materialen zoals marmer en porselein omvat (veldwerknooties 14/11/03).
- 70 Interview CLM 21/02/02.
- 71 Veldwerknooties 08/03/99.
- 72 Interviews CLR 18/03/02 en RMG 18/10/02.
- 73 Interview CRH 27/11/02.
- 74 Holston, "Autoconstruction," 460.
- 75 Dirk Kruijt, Carlos Sojo en Rebeca Grynspan, *Informal Citizens: Poverty, Informality and Social Exclusion in Latin America* (Amsterdam: Rozenberg, 2001), 22.
- 76 Peter Ward, "The Latin American inner city: differences of degree or of kind?" *Environment and Planning A* 25, no. 8 (1993): 1151.
- 77 Vergelijk de manier waarop Mendoza de expressieve cultuur van straattedansen in zuid-Peru interpreteert door aan te geven dat abstracte grenzen tussen groepen worden geconstrueerd door tegenstellingen (dichotoom model) terwijl via individuele gevallen in het alledaagse leven de grenzen constant bemiddeld worden: in het ene geval wordt een danser gerespecteerd vanwege het in ere houden van inheemse tradities, terwijl een andere danser verguisd wordt vanwege die zelfde verbondenheid met de indiaanse cultuur. Zoila Mendoza, *Shaping Society through Dance: Mestizo Ritual Performance in the Peruvian Andes* (Chicago: University of Chicago Press, 2000).
- 78 Interview CAR 27/02/02.

- 79 Ze had me even tevoren verteld dat ze graag aan de Avenida Solano of de Avenida Remigio Crespo zou willen wonen, twee lanen in een buurt die geldt als de chicste buurt van Cuenca.
- 80 Interview CCU 22/02/02.
- 81 Interview CMU 06/12/02.
- 82 Fletcher, *La Casa*, 79.
- 83 Interview CRH 27/11/02.
- 84 Interview CSS 20/11/02.
- 85 Colloredo-Mansfeld, "Architectural Conspicuous Consumption," 862.
- 86 Fletcher, *La Casa*, 81-82.
- 87 Voor soortgelijke voorbeelden uit Mexico, zie Ellen Pader, "Spatiality and Social Change: Domestic Space Use in Mexico and the United States," *American Ethnologist* 20, no. 1 (1993): 114-137.
- 88 Interview CCU 22/02/02.

6. 'Migrantenarchitectuur': verdeeldheid onder professionals in Cuenca

Inleiding¹

Tijdens een lunch in het restaurant van de Universidad de Cuenca, eind 2002, sprak ik met twee docenten van de architectuurfaculteit over allerlei tendensen in de lokale bouwwereld. We hadden het over de verschillende stromingen in de lokale architectuur, waaronder neo-classicistische, modernistische en neovernaculaire tradities. Toen we bij de recente trends in vormgeving belandden, kwam het gesprek op de soms extravagante vormgeving van huizen die als migrantenhuizen worden getypeerd. De architecten maakten me duidelijk dat deze trend van architectonische opulentie op de architectuurfaculteit veel discussies oproep. We spraken over die discussies. In mijn enthousiasme over het onderwerp en over het interessante gesprek dat we voerden, gaf ik aan daarover te willen publiceren, liefst met hen samen. Maar in tegenstelling tot wat ik verwachtte, reageerden ze na een geanimeerd gesprek ineens zeer terughoudend op dit voorstel. Sterker nog, ze vroegen me niet bekend te maken dat ik er met hen over gesproken had. Ze zeiden dat het praten over de architectuur die in de volksmond 'migrantenarchitectuur' wordt genoemd, bij professionals "taboe" was.² Tot die tijd had ik me niet gerealiseerd dat het onderwerp zo gevoelig lag, omdat architecten, beleidsmakers en universitair docenten er in onze gesprekken steeds over begonnen. Nu ik erop gewezen werd dat het onderwerp bij architecten tegenstrijdige reacties kon oproepen, kregen de sociale verschuivingen die erachter schuilgingen meer betekenis.

Dit hoofdstuk gaat over de interne discussies over 'migrantenarchitectuur' die tijdens mijn onderzoek in de vakwereld van Cuenca gevoerd werden, meestal zonder in de openbaarheid te komen. Specifieke debatten over huizen in volkswijken werden er niet gehouden, maar de discussies over veranderingen in de volksarchitectuur in suburbane en rurale gebieden sloten zo sterk aan op de onderwerpen die de bewoners van Ciudadela Carlos Crespi bezighielden, dat ik dit professionele debat voor de Cuencaanse situatie beschouw als het tweede perspectief op bouwen en wonen in volkswijken, naast dat van zelfbouwers. Ik besteed aandacht aan de vragen waarom de nieuwe architectuurtrends zo gevoelig lagen, hoe er in de discussies tegenaan gekeken werd en welke achterliggende sociaalculturele dynamiek ze onthulden. Ik koppel de professionele wijzen van denken en handelen aan de ontwikkelingen in Ciudadela Carlos Crespi.

Zoals we eerder zagen, staat 'migrantenarchitectuur' voor een trend in lokale bouwstijlen die wordt toegeschreven aan de groei van het aantal transnationale migranten die geldbedragen naar hun achtergebleven familieleden sturen. Omdat aan de buitenkant niet te zien is of zulke huizen daadwerkelijk van migrantenfamilies zijn – er zijn namelijk ook families die zulke huizen bouwen om te doen alsof ze familie in het buitenland hebben – wordt 'migrantenarchitectuur' in de volksmond gebruikt als een begrip dat in bredere zin geassocieerd wordt met de nieuwe rijken, met de groeiende tendens van extravagante consumptie en met de

import van buitenlandse vormen en ideeën. De import van buitenlandse architectuur wordt in dit debat van professionals gekoppeld aan een groep mensen van wie de culturele elite vindt dat ze weinig cultureel kapitaal heeft (een laag opleidingsniveau, weinig verstand van kunstvormen) en dat ze een 'slechte' smaak tentoonspreidt. Dit sociale aspect is van belang om de discussie te begrijpen.

Ten tijde van mijn onderzoek hield de recente golf van transnationale migratie de gemoe-deren van journalisten en onderzoekers volop bezig. Er verschenen talloze rapporten die verklaringen gaven voor de nieuwe migratiegolf en die de economische en sociale gevolgen ervan in kaart brachten. Deze publieke belangstelling contrasteerde met de afwezigheid van een publiek debat over de gevolgen van transnationale migratie op de bouwconomie en op de inrichting van stad en landschap. Ondanks dat de effecten zichtbaar waren en de veranderende landschappen als een probleem werden ervaren, werd er door architecten dus niet vrijuit over gesproken.

De informele commentaren van professionals tijdens onze gesprekken hadden een vast patroon. Professionals leverden kritiek op de in hun visie ongepaste vormgeving van huizen van veronderstelde migranten op het platteland. Daarnaast bekritiseerden ze de in hun ogen ongeschikte functionele indeling van de nieuwe plattelandshuizen, omdat ze van mening waren dat de bewoners een landelijke leefstijl hadden en de nieuwe huizen daar niet geschikt voor waren. Parallele ontwikkelingen in de stad kwamen meestal niet ter sprake. Een reden daarvoor die vaak werd aangevoerd, was dat opulente huizen in de stad minder opvielen dan op het platteland. Uit interviews bleek echter dat 'vreemde' architectuur (in de betekenis van 'anders dan gebruikelijk' en 'niet van hier') in de stedelijke ruimte evengoed vaak als een probleem werd beschouwd, maar dat het de positie van de elitearchitecten letterlijk en figuurlijk te dicht naderde om er openlijk op te kunnen reageren. De opkomende populariteit van extravagante bouwstijlen ondermijnde de dominante ideologie en dus de professionele status van architecten die deze ideologie aanhingen. De professionals van de gevestigde orde verloren hun greep op het stadsbeeld als representatie van een geïdealiseerde samenleving. Bovendien tastte de zichtbare aanwezigheid van de nieuwe rijken in de stad ook hun persoonlijke, sociaaleconomische status aan. In dat spanningsveld zagen ze zich in hun opvattingen over het gewenste stadsbeeld niet alleen tegenover zelfbouwers en leken geplaatst, maar ook tegenover elkaar, zoals ik verderop zal laten zien. Eerst schets ik het ontstaan van een gevestigde orde in het vakgebied van de architectuur en urbanistiek in Cuenca.

De positie van professionals in de Cuencaanse samenleving

De architectenstand in Cuenca

De recente geschiedenis van lokale architectuurtradities in Cuenca begon vier decennia terug, toen de openbare universiteit van Cuenca een eigen architectuuropleiding kreeg. In de jaren zestig werd de sociale hiërarchie in de stad gedomineerd door een relatief kleine, hechte elitegroep. Deze bestond uit aristocratische families, die zichzelf beschouwden als afstammelingen van de Spanjaarden, en een groep succesvolle handelaren en industriëlen die ook tot de elite was doorgedrongen. Onder de eerstgenoemde groep bevonden zich haciënda-eigenaren, kunstenaars en bestuurders. Ze waren het grootste deel van hun tijd woonachtig in de stad, van waaruit ze hun landgoederen in de omgeving bestuurden. Vandaar dat de ontwikkelingen in de stad en op het platteland niet van elkaar los gekoppeld kunnen worden. De

elite vormde een culturele bovenlaag die zich liet voorstaan op een fatsoenlijke en religieuze leefstijl en een verfijnde smaak. De leden van de aristocratie cultiveerden hun veronderstelde afstamming van de Spanjaarden. Er circuleerden stambomen van zo'n vijftigtal families. De 'noblesse' identificeerde zichzelf op basis van de achternamen in die stambomen. Ze trouwden zoveel mogelijk binnen de eigen groep. Om het circuit gesloten te houden voor burgers uit lagere echelons, bekleedden ze meerdere betaalde en onbetaalde functies tegelijkertijd. Hierdoor bleven vooraanstaande overheidsfuncties, lidmaatschappen van vooraanstaande clubs en fondsen, culturele en zakelijke posities binnen de gelederen.³

De regionale economie maakte in die tijd grote veranderingen door. De nationale overheid voerde twee agrarische hervormingswetten door, maar die leidden er alleen toe dat veel landarbeiders in de regio Cuenca kleine onproductieve stukken land toegewezen kregen, terwijl de landadel de meest productieve landerijen in eigen beheer hield.⁴ De groei van de armoede op het platteland en de toename van het aantal industrieën in de stad had ruraal-urbane migratie tot gevolg. De bevolkingsomvang in Cuenca groeide van veertigduizend inwoners halverwege de twintigste eeuw naar zestigduizend aan het begin van de jaren zestig en ruim honderdduizend halverwege de jaren zeventig.⁵ De haciënda-eigenaren met landerijen aan de randen van de stad verkochten delen van hun grond aan de groeiende groep nieuwe stedelingen die op zoek was naar woonruimte, waardoor informele woongebieden zoals Ciudadela Carlos Crespi ontstonden.

In die context drong de stedelijke elite er bij de Universiteit van Cuenca op aan een eigen opleiding tot architect/stedenbouwkundige te starten, mede vanuit de gedachte dat ze met architecten en stedenbouwkundigen uit eigen gelederen alle facetten van de stedelijke ontwikkeling in eigen hand zouden kunnen houden.⁶ In 1958 werd aan de faculteit Mathematische Wetenschappen de Escuela de Arquitectura y Urbanismo toegevoegd, waardoor de opleiding architectonisch ontwerpen een ingenieursopleiding werd. In 1961 werd de opleiding ondergebracht in een aparte faculteit, waar afgestudeerden de titel Arquitecto verwierven. De eerste architecten die er afstudeerden waren leden van de elite. Zij hielden zich in hun beroepspraktijk bezig met het ontwerpen van villa's voor rijke opdrachtgevers. Tegelijkertijd bekleedden ze ook functies binnen de toonaangevende instellingen in de stad, waaronder de planologische afdeling van de gemeente en de architectuurfaculteit. Deze planologische elite vormde een gesloten groep.

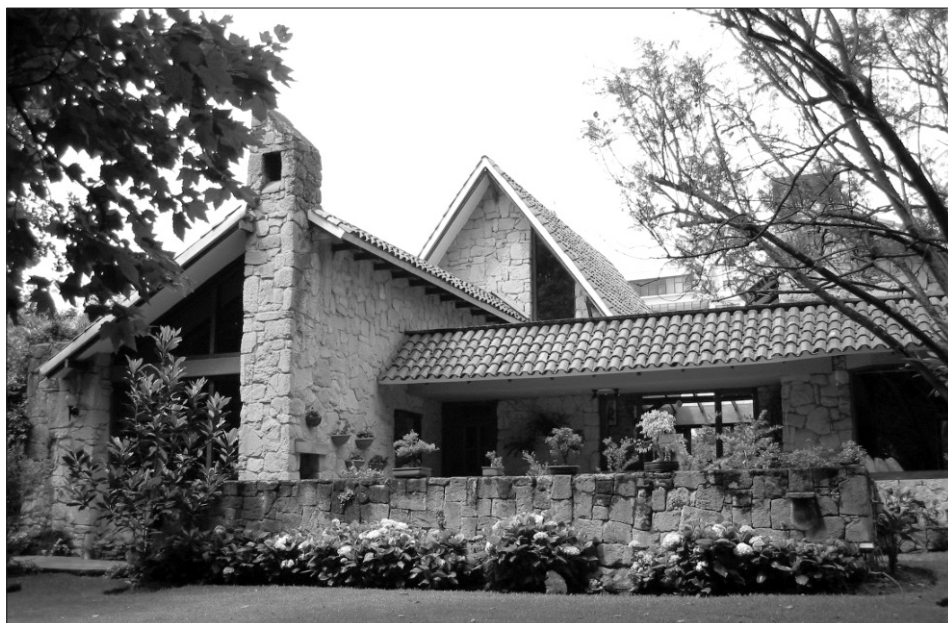
Ook in de eenentwintigste eeuw zijn de docenten van de faculteit nog altijd overwegend afkomstig uit het circuit van de gegoede Cuencanen.⁷ In Cuenca, en in Ecuador in het algemeen, is het hebben van *palancas*, mensen die als kruiwagen kunnen fungeren, uiterst belangrijk. Via de juiste connecties kan men bepaalde posities krijgen, terwijl werkervaring, kennis en benodigde capaciteiten vaak op de tweede plaats komen. De vacatures aan de Universidad de Cuenca worden niet via een openbare sollicitatieprocedure ingevuld, maar 'geschikte' kandidaten worden rechtstreeks benaderd. Om die reden waren veel architecten die ten tijde van dit onderzoek aan de architectuurfaculteit verbonden waren, familie van elkaar. De meesten hadden meerdere bronnen van inkomsten. Sommigen hadden naast hun universitaire aanstelling een eigen ontwerppraktijk, anderen bekleedden hoge ambtelijke en politieke functies en een van hen was directeur bij een grote culturele instelling. De onderlinge uitwisseling van werk en diensten, zoals door Hirschkind voor de jaren zeventig is beschreven, was ook tijdens de onderzochte periode heel gebruikelijk in deze groep architecten. Niet alleen binnen maar ook tussen de instanties onderling waren nauwe banden, waardoor de planologische elite de gelederen gesloten kon houden.

Tussen 1996 en 2004 werden de banden tussen de gemeente en de architectuurfaculteit extra aangehaald. In twee opeenvolgende ambtsperiodes van vier jaar was architect Fernando Cordero Cueva burgemeester van het kanton. Hij is een architect die geschoold is in de hoogtijdagen van La Arquitectura Cuencana. Voordat hij in 1996 burgemeester werd was hij in verschillende functies verbonden aan de architectuurfaculteit. Tijdens zijn ambtsperiodes werd een aantal studieprojecten van de gemeente rechtstreeks aan de faculteit toegewezen.⁸ In de praktijk betekende dit, dat de architecten die aan de faculteit verbonden waren de opdrachten op basis van senioriteit verdeelden. Daardoor rouleerden de opdrachten in de top van de faculteit. De docenten die lager in de faculteitshiërarchie stonden kregen geen opdrachten toegespeeld. De betreffende architect/docent die een opdracht toegewezen kreeg, liet het project in de lessen door studenten uitwerken en het resultaat van de studie diende hij bij de gemeente in. Volgens enkelen die dit onderhandse systeem bekritiseerden, kwam het geld dat ze ervoor kregen niet altijd aan de faculteit als geheel ten goede, maar zou een belangrijk deel door de architecten zelf worden geïnd. Op die manier hielden architecten uit de elitegroep alle opdrachten en de opbrengsten daarvan binnen de eigen kring.

Ook zijn er tussen de faculteit en de beroepsorganisatie Colegio de Arquitectos lange tijd sterke banden geweest. Het Colegio de Arquitectos is een vereniging waar alle praktiserende architecten verplicht lid van moeten zijn om hun vak te mogen uitoefenen. Het is een landelijke organisatie die is onderverdeeld in regionale afdelingen. De taak van het Colegio is om de wet op de professionele uitoefening van het vak, de *Ley de ejercicio profesional de la arquitectura*, te controleren en indien nodig architecten die zich er niet aan houden een sanctie op te leggen.⁹ Het Colegio speelt daarnaast ook een rol in de toewijzing van vergunningen: voordat een vergunningaanvraag bij een gemeente kan worden ingediend, moet eerst een vooraanvraag bij het Colegio worden ingediend, waar deze getoetst wordt aan de wettelijke

Afbeelding 30: Woning in opdracht, ontworpen door Jaime Malo (foto Boris Albornoz)

Afbeelding 31: Woonhuis van Honorato Carvallo naar eigen ontwerp (foto Boris Alborno)

regels. De aanvrager (een architect, bouwbedrijf of overheidsinstantie) moet aan het Colegio een promisse van de totale bouwkosten betalen. Met het betalingsbewijs kunnen de vereiste stukken daarna bij de gemeente worden ingediend voor het verkrijgen van een vergunning.¹⁰ In de lokale wereld van ontwerpers en bouwers is het Colegio dus een belangrijke poortwachter in de procedurele route.

Lange tijd werden de onderlinge contacten tussen de architecten van de verschillende instanties gebruikt om een systeem van vriendjespolitiek in stand te houden, waardoor de officiële procedures omzeild konden worden. Vanaf het ontstaan van de lokale afdeling van het Colegio de Arquitectos in de jaren zeventig tot aan 2003 waren alle presidenten bijvoorbeeld tevens docent aan de architectuurfaculteit.¹¹ Maar in 2003 bleek dit systeem van onderlinge verbondenheid nog maar moeilijk houdbaar. De samenleving, en dus ook de beroepsgroep, was aan het veranderen en de privileges van een kleine groep elitearchitecten werden door de samenleving niet langer getolereerd. Voordat ik daar dieper op inga, volgt eerst een overzicht van de symbolische wijze waarop deze architecten hun dominantie in de stedelijke ruimte tot uitdrukking brachten: via een sterke ideologische traditie in architectuur en stedenbouw.

Het ontstaan van een Cuencaanse architectuurstroming

Totdat de eerste lokaal opgeleide architecten eind jaren zestig afstudeerden, waren het voornamelijk ingenieurs en enkele architecten van buitenaf geweest, die woningen en andere gebouwen ontwierpen. De ingenieurs bouwden huizen in de traditie van de Internationale Stijl. Huizen in deze modernistische stijl, die onder andere bekend is geworden door het werk van de Zwitserse architect Le Corbusier, worden gekenmerkt door strakke, geometrische vormen. Het zijn sobere 'woonmachines' van beton, zonder geveldecoraties, waarin functionele en technologische aspecten de boventoon voeren. De vooruitgangsgedachte en het univer-

salisme in de kunst werden erin tot uitdrukking gebracht. In Cuenca staan diverse villa's in deze strakke, modernistische bouwstijl. Hiervan wordt in de volksmond gezegd dat ze tot de 'generatie van de ingenieurs' behoren, verwijzend naar de periode dat architectonisch ontwerpen nog tot de ingenieursopleiding behoorde.

De eerste architecten die aan de nieuwe architectuurfaculteit afstudeerden, zetten zich af tegen de strakke vormgeving van de Internationale Stijl, die ze niet vonden passen in Cuenca. Zij gingen op zoek naar lokale eigenheid in de architectuur en ontwikkelden de stroming die nu bekend staat als La Arquitectura Cuencana.¹² Van de eerste generatie afgestudeerde architecten werden vooral Rafael Malo, Enrique Malo en Jaime Malo bekend. Deze drie aan elkaar verwante architecten, zelf afkomstig uit de sociale bovenlaag,¹³ bouwden rustieke villa's voor welgestelde Cuencanen. Zij ontwierpen villa's met een ambachtelijke en landelijke uitstraling (zie afbeelding 30). Op basis van het schema van de koloniale woning, die geordend was rond een patio, een tweede patio (*traspatio*) en een tuin (*huerta*), werden in de villa's van de Malo's veel open ruimten en binnentuinen geïntegreerd. Het licht kon zo tot diep in de woningen doordringen. De binnentuinen bevatten vaak waterpartijen en bakken met planten. In het interieur waren hout en natuursteen de belangrijkste materialen. De villa's werden meestal midden op het perceel gesitueerd en omgeven door weelderige tuinen, die een harmonie tussen gebouw en landschap moesten uitdrukken, net als de inpandige tuinen dat binnenshuis deden.

Na de eerste generatie architecten volgden er nieuwe generaties die de traditie van de Malo's voortzetten, maar er wel hun eigen interpretatie aan gaven. Honorato Carvallo van het bureau Planarq wordt door velen genoemd als protagonist van de tweede generatie. Ook hij en zijn zakelijk partners bouwden villa's met bakstenen gevels en pannendaken (zie afbeelding 31), maar in tegenstelling tot hun voorgangers integreerden zij ook nieuwe technologische ontwikkelingen in hun gebouwen, om die een eigentijds beeld te geven. Carvallo hield minder strak vast aan de ruimtelijke indeling rondom een patio of binnentuin, maar ook zijn ontwerpen worden gekenmerkt door een inwendige ruimtelijkheid en diverse zichtlijnen. Behalve vrijstaande eengezinswoningen bouwde hij ook twee-onder-een-kapwoningen en appartementengebouwen. Wat hij met zijn voorgangers gemeen had was het soort klanten dat van zijn diensten gebruik maakte: ook hij bouwde voornamelijk voor welgestelde particulieren.

Het werk van de Cuencaanse architecten paste in de cultuur van de zelfbenoemde 'noblesse'. De elite van Cuenca verheerlijkte op nostalgische wijze de eenvoud van het plattelandsleven en de vaardigheden van de Cuencaanse ambachtslieden. De representatie van landelijke waarden in stedelijke villa's correspondeerde met de manier waarop de elite zichzelf presenteerde: als hedendaagse landheren. Veel mensen uit de bovenlaag bezaten een hacienda of buitenverblijf op het platteland, waar ze de weekeinden doorbrachten. Doordeweeks woonden ze in hun stedelijke villa's. Hirschkind beschrijft de symbolische betekenis van het buitenleven voor de stedelijke elite als volgt:

A rural property is a symbol that evokes the image of landed gentry projected by the Nobles onto their ancestors. It is also a place to pass vacations and to picnic, and is thus a symbol of the leisure that Nobles enjoy.¹⁴

Door de herwaardering van inheemse waarden in de Arquitectura Cuencana, deden deze symbolen ook in de stedelijke villa's hun intrede.

Via de verheerlijking van ambachtelijkheid, natuur en landleven, construeerden de elitearchitecten via de Arquitectura Cuencana een sociaal en visueel onderscheid tussen henzelf en

hun rijke klanten in de villawijken enerzijds, en ‘gewone’ mensen in de volkswijken en dorpen anderzijds. De villa’s waren weliswaar geïnspireerd op inheemse bouwtradities, maar ze staken in comfort en grootte sterk af bij de eenvoudige adobe tweekamerwoningen op het platteland die als bron van inspiratie dienden. Carlos Jaramillo Medina beschrijft waar de nieuwe huizen gesitueerd werden:

In de architectuurwereld, waarin bewust de rationele bijdrage van de ingenieurs uit de jaren vijftig werd vergeten, droeg een herwaardering van het inheemse bij aan architectonische visies en handelwijzen. Deze nieuwe tendens werd vertolkt in eengezinswoningen in de tuinstad, die in opdracht van leden uit de middenklasse en hogere klasse gebouwd werden.¹⁵

De villa’s uit de stroming van La Arquitectura Cuencana werden niet op het platteland gebouwd, maar in ruim opgezette villawijken die in de tweede helft van de twintigste eeuw werden aangelegd naar het model van de Europese tuinsteden.

Niet alleen via de architectonische vormgeving, ook in de stedelijke geografie werd zodoende lange tijd geprobeerd het onderscheid tussen de sociale klassen tot uitdrukking te brengen.¹⁶ Veel nieuwe woongebieden die in de jaren zeventig en tachtig werden aangelegd, waren privéverkavelingen van grondeigenaren die hun terreinen in percelen opdeelden en aan familie of kennissen verkochten.¹⁷ Zo bouwde Honorato Carvallo een kleine villawijk voor zijn eigen familie en ook de woonhuizen van de Malo’s staan in soortgelijke urbanisaties. Voor hun architectonische visie werd een gepaste omgeving gecreëerd die het sociale

Afbeelding 32: Historische binnenstad van Cuenca (foto Xavier Ordóñez)

onderscheid tussen de elite en het volk geografisch benadrukte. Burgers uit de middenklasse waren aangewezen op sociale huisvestingsprojecten van de Banco Ecuatoriano de la Vivienda, die standaardwoningen van zesendertig vierkante meter bouwde, of op woningcoöperaties en woningassociaties. De beeldvorming over de verschillende soorten wijken verschilde uiteraard sterk: een ruim opgezette, groene privé-urbanisatie met villa's in de stad had meer sociaal aanzien dan een suburbane wijk met kleine standaardwoningen. Bovendien was het aanbod in de goedkope sector niet in overeenstemming met de vraag naar betaalbare huisvesting. Halverwege de jaren tachtig werden door de overheid in Cuenca ongeveer achttienhonderd wooneenheden gerealiseerd, terwijl het tekort aan betaalbare woningen bijna negentienduizend eenheden bedroeg.¹⁸ Afgezet tegen de woningnood onder de lagere klassen waren de private urbanisaties met villa's in de Cuencaanse neovernaculaire stijl dus symbolen van fysieke-ruimtelijke macht en weelde.

Eind jaren negentig bleken nieuwe ontwikkelingen op de woningmarkt in staat de oude sociale en fysiek-ruimtelijke grenzen op te rekken. De effecten van transnationale migratie op de architectuur en woningbouw, die eerder ter sprake kwamen, vertroebelden de voorheen zichtbare grenzen tussen sociale groepen en tussen geografische gebieden. Hoe snel deze veranderingen gingen, werd me duidelijk uit een opmerking die een ingenieur van de gemeente maakte. Hij vertelde me dat hij in een huis van negentig vierkante meter in een prestigieuze privé-urbanisatie voor de hogere middenklasse woonde. Toen hij hoorde dat ik in Ciudadela Carlos Crespi onderzoek deed, reageerde hij met de opmerking dat voor zijn begrip sommige migrantenhuizen daar, vergeleken met zijn eigen woning, kasten van huizen waren, groter dan hij ooit zou kunnen betalen. Toch waren die veranderingen uiteraard niet van de ene op de andere dag ontstaan.

Sociale verschuivingen in opleiding en beroep

Een van de veranderingen die de moeite waard is om te bekijken, betreft de verschuiving in het beroep van architect en het professionele prestige van de titel Arquitecto. Van een kleine en dure eliteopleiding in de jaren zestig en zeventig, groeide de opleiding tot architect in de jaren tachtig en negentig uit tot studie waar studenten uit brede lagen van de bevolking op af kwamen. Dat was mede het gevolg van hervormingen in het hoger onderwijs in de jaren tachtig, toen studeren ook voor lagere inkomensgroepen betaalbaar werd gemaakt.¹⁹ Daardoor nam niet alleen het aantal studenten toe, maar veranderde ook de samenstelling van de groep. In de nieuwe onderwijswet werd het collegegeld afhankelijk gemaakt van het inkomen van de ouders, waardoor ook studenten uit lagere sociale klassen architect konden worden.²⁰ Dankzij een goede landelijke reputatie van de Cuencaanse architectuur kwamen er bovendien studenten uit andere provincies in Cuenca architectuur studeren.²¹ Door de gestegen populariteit van de opleiding nam het aantal inschrijvingen in de loop van de jaren negentig zelfs zo sterk toe, dat er op de faculteit een capaciteitstekort ontstond. Een paar jaar geleden werd daarom een numerus fixus ingevoerd.²² Er worden nu nog maar tachtig nieuwe studenten tot het eerste jaar toegelaten. Samen met de doubleurs komt het aantal eerstejaars daardoor op maximaal honderdtwintig studenten. Het effect van de invoering van de numerus fixus is te zien in de afname van het aantal studenten tussen 1998 en 2003 in tabel 12.

Om een algemeen beeld te krijgen van de sociaaleconomische achtergrond van architectuurstudenten in de periode die deze studie bestrijkt, heb ik het gevolgde middelbaar onderwijs als indicator genomen. Het middelbaar onderwijs is in Ecuador namelijk sterk naar klasse verdeeld: grof gezegd gaan de armen naar openbare scholen en de rijken naar privéscholen.

De verhouding tussen deze groepen is op landelijk niveau ongeveer zeventig procent in het openbaar onderwijs tegenover dertig procent in het privéonderwijs.²³ In tabel 12 is te zien dat in de periode van 1998 tot 2004 ongeveer de helft van de architectuurstudenten op een openbare middelbare school gezeten had. Dat betekent dat de groep studenten afkomstig uit het privé onderwijs ten opzichte van het landelijk gemiddelde nog altijd iets oververtegenwoordigd is, maar dat architectuur zeker geen eliteopleiding meer is. Verder is van de studentenpopulatie bekend dat ongeveer zeventig procent afkomstig is uit de provincie Azuay waar Cuenca de hoofdstad van is. De rest komt hoofdzakelijk uit naburige provincies. Het percentage vrouwelijke studenten schommelt rond dertig procent. Architect is dus nog overwegend een mannenberoep.

Doordat er in de jaren negentig zo'n enorme toestroom van studenten was, studeerden er jaarlijks meer architecten af dan de lokale markten toelieten. In 2002 stonden er bij het Colegio de Arquitectos in de provincie Azuay meer dan duizend architecten ingeschreven, waarvan er ongeveer zeshonderd actief als architect werkzaam waren.²⁴ Naar schatting negentig procent van hen verdiende zijn of haar brood met woningbouw, waardoor de onderlinge concurrentie groot was. Door de grotere gevarieerdheid van de nieuwe generaties architecten, waarvan een groot deel geen toegang had tot het gesloten systeem van de gevestigde-orde-architecten, die de verdeling van opdrachten onderhands regelden, nam de druk op dat systeem toe. Professionals die werden buitengesloten protesteerden bijvoorbeeld tegen de gewoonte van de burgemeester om opdrachten aan een select groepje docenten van de architectuurfaculteit te geven. Deze protesten kregen een officiële spreekbuis, toen een nieuwgekozen president van het Colegio de Arquitectos zich met deze praktijk ging bemoeien.

In 2003 werd Marcelo Astudillo tot president van het Colegio de Arquitectos van Azuay gekozen. Hij was de eerste president sinds de oprichting van het Colegio die tijdens zijn bestuursperiode geen functie aan de architectuurfaculteit bekleedde. Hij streefde naar meer transparantie in de wijze waarop overheidsopdrachten werden gegund, zodat een eerlijke concurrentie tussen architecten mogelijk werd en ook jonge architecten een kans zouden krijgen. Daarom trok hij ten strijde tegen wat hij vriendjespolitiek noemde en tegen het onderhands verdelen van ontwerp opdrachten. Hij deed dit onder andere door de procedure van de prijsvraag te bepleiten, waardoor architecten op basis van vaardigheden met elkaar zouden kunnen concurreren in plaats van op basis van *palancas*, kruiwagens. In het eerste jaar van zijn aanstelling lukte het Astudillo om de gemeente te bewegen een ideeënprijsvraag uit te schrijven voor de ontwikkeling van de rivierzone El Barranco, die de stad doorsnijdt. Deze pro-

Tabel 12: Studenten architectuurfaculteit naar categorie middelbaar onderwijs

	% Openbare school	% Privéschool	% College van universiteit	Totaal (= 100%)
1998	55	43	2	637
1999	52	46	2	578
2000	51	47	2	559
2001	51	47	2	516
2002	49	49	2	507
2003	49	49	2	478

Bron: Universidad de Cuenca, Unidad de Matrícula Diferenciada, 2003.

cedure van de ontwerpprijsvraag, die bij wet geregeld is, was nooit eerder in Cuenca toegepast. Eigenlijk had de burgemeester de opdracht voor een stedenbouwkundige studie van El Barranco al op de gebruikelijke wijze aan bevriende architecten van de faculteit toegezegd,²⁵ maar na overleg met het Colegio de Arquitectos bedacht hij zich en besloot een prijsvraag uit te schrijven. Door deze beslissing liepen enkele kopstukken van de faculteit deze prestigieuze studieopdracht mis. Er ontstond een conflict tussen de faculteit aan de ene kant en de burgemeester en het Colegio de Arquitectos aan de andere kant, dat deels in het openbaar werd uitgevochten.²⁶

Na een paar decennia waarin een sterke culturele elite een monopolie had op de inrichting van de stad en op de representatie van hun ideaalbeeld van de Cuencaanse samenleving, verloor de hechte groep architecten van de gevestigde orde in de jaren negentig geleidelijk aan haar monopolie. Gebeurtenissen zoals de prijsvraag voor El Barranco kenmerkten een verschuiving, niet alleen in de architectenstand, maar meer in het algemeen ook in de sociale stratificatie van Cuenca. Sommige leden van de culturele elite onderkenden deze verschuivingen, maar de meeste vonden de veranderingen verwarrend en wilden er niet over spreken. Volgens een antropoloog, werkzaam bij de afdeling Cultuur van de Banco Central del Ecuador in Cuenca, was er tijdens de periode van dit onderzoek sprake van een “totale herordening van de sociale verhoudingen”, van een “enorme culturele dynamiek”. Deze trof met name de zelfbenoemde ‘noblesse’, omdat de architectuur waarmee zij zich identificeerde – de koloniale en neoclassicistische architectuur uit Europa en de neovernaculaire *Arquitectura Cuencana* – concurrentie ondervond van nieuwe, eigentijdse manieren van ontwerpen en bouwen.²⁷ Hij doelde daarmee op de transnationale migranten en nieuwe rijken die hun geambieerde status zichtbaar maakten in hun woningen. Nieuwe groepen van rijke opdrachtgevers en nieuwe generaties architecten kregen voortaan de kans om invloed uit te oefenen op het beeld van de stad en de dorpen eromheen.

De architecten die in die jaren afstudeerden, waren niet alleen afkomstig uit meer verschillende lagen van de bevolking, maar ze werkten ook voor meer diverse categorieën van opdrachtgevers, met nieuwe stijlontwikkelingen in de woningbouw tot gevolg. De jongere generaties architecten bedienden zich steeds minder van elementen uit de hegemonische bouwtradities en gingen zich richten op nieuwe internationale voorbeelden. Architecten die in 2002 verbonden waren aan de architectuurfaculteit beschreven deze ontwikkelingen als een “breuk met het verleden”. De koloniale, neoclassicistische en neovernaculaire stromingen die zij als een goede representatie van een lokale identiteit hadden beschouwd, maakten plaats voor een stadsbeeld dat van onderop bepaald werd, waarbij geëmancipeerde burgers zelf de ontwerpen van hun vaak opvallende villa’s uitkozen. Dit verontrustte hen. Architect en architectuurdocent ‘Dario’ zei daarover:

De nieuwe architectuur heeft ervoor gezorgd dat de architectuur van Cuenca, die altijd als goed beschouwd is, zijn kwaliteit verliest. Ik zou niet willen zeggen haar identiteit, maar wel de ontwerpqualität, de esthetische kwaliteit, de ambachtelijke kwaliteit, want onze architectuur is nog altijd ambachtelijk. [...] Deze kwaliteiten van de Cuencaanse architectuur gaan verloren, omdat [de nieuwe ontwerpen] kopieën zijn, slechte kopieën, van bepaalde modellen, uit bepaalde tijdschriften. Wat gebeurt er? Ze [*de opdrachtgevers*] zien een tijdschrift en zeggen “zo’n huis wil ik”. Wellicht is zulke architectuur geschikt voor de identiteit van het Noord-Amerikaanse volk, maar niet voor steden als de onze. Wij hebben op de eerste plaats

een sterke invloed van de Inca's gekend en daarnaast een sterke Europese invloed door de cultuur van de Spanjaarden en Portugezen.²⁸

Uit het interviewfragment blijkt dat deze architect de Amerikaanse invloeden die door lagere klasse migranten geïmporteerd werden, vond botsen met de door de hogere klasse geselecteerde elementen uit de prekoloniale en Europese culturen. Toch waren het niet de internationale invloeden op zichzelf die zo choquerend waren, want de elite van Cuenca had altijd met verve culturele elementen uit Europa in Cuenca geïntroduceerd. Het was de rol van de culturele vernieuwers – de nieuwe rijken die huizen lieten bouwen en de architecten die voor hen werkten – die door de gevestigde orde bekritiseerd en tegelijk gevreesd werd, omdat die hun macht over de fysieke stad en de symboliek van het stadsbeeld aantastten.

Binnen de plaatselijke beroepsgroep van architecten waren in feite twee categorieën van architecten ontstaan. De eerste categorie bestond uit de architecten van de gevestigde orde. Zij waren geschoold in de traditie van *La Arquitectura Cuencana*. Zij streefden naar het behoud van architectonische tradities en spraken daarover in termen van bouwstijlen die zij authentiek en locatiegebonden vonden. In hun ogen kwamen in de koloniale, de Franse neoclassicistische architectuur en in de neovernaculaire traditie van *La Arquitectura Cuencana* transcendenten waarden tot uitdrukking die ze vonden passen bij de stad. Voor het platteland waren traditionele zelfbouwoningen van hout, adobe en dakpannen in hun beleving het meest authentiek. In hun discours werden bouwtradities uit verschillende historische periodes, en verschillende geografische zones onder één noemer geschaard: het was 'inheemse architectuur'. Carlos Jaramillo, subdecaan van de architectuurfaculteit, schrijft bijvoorbeeld: "De echte lokale inheemse architectuur, die zich in het historische centrum en op het platteland bevindt, vertoont in ruimtelijke indeling en technische kenmerken overeenkomstige verwijzingen naar de koloniale periode."²⁹ Hoe groot de onderlinge verschillen tussen adobe plattelandshuizen, koloniale, neoclassicistische en neovernaculaire stadshuizen ook waren, in de sociale constructie van 'inheemse architectuur' bracht de culturele elite die bouwtradities samen. Gebouwen met een andere vormgeving beschouwden de gevestigde professionals als niet authentiek. Ze vonden de vormgeving uitheems, vergankelijk van aard en teveel gericht op uiterlijk vertoon en op indruk maken.

De tweede categorie bestond veelal uit architecten van jongere generaties die mede door de kansen die de nieuwe cliëntèle hen bood, in hun werk een nieuwe vormgeving uitprobeerden. Soms lieten ze zich inspireren door architectuur uit de Verenigde Staten waarmee ze via architectuurtijdschriften kennismakten, soms voerden ze de wensen van (transnationale) opdrachtgevers letterlijk uit, en in andere gevallen zochten ze zelf naar vorminnovaties. Ze werden door de eerste groep als 'commerciële architecten' beschouwd. Ze werkten vanuit de vraag van de opdrachtgevers en verdienden daar relatief veel geld mee. Behalve jongere architecten behoorden er ook enkele architecten van de gevestigde orde tot deze groep. Hoewel zij binnen de faculteit in de minderheid waren, genoten ze onder studenten soms wel aanzien omdat ze er financieel succesvol mee waren. De symbolische strijd tussen deze twee groepen was dus niet alleen een ideologische strijd, maar ook een economische strijd om opdrachten en klanten. Daarnaast was het ook een strijd op het persoonlijke vlak: om het behoud van sociale status.

'Dario', behorend tot de eerste categorie, legde me uit hoe de sociale veranderingen zijn persoonlijke situatie beïnvloed hadden.

In onze regio zijn de kosten van grond schandalig gestegen. Waarom? Omdat migranten elk willekeurig bedrag betalen dat een willekeurige burger, een wille-

keurige docent aan de universiteit niet kan betalen. Dus het is een van die duidelijke fenomenen hier dat de kosten van grond tot ongelooflijke hoogten gestegen zijn. En vanwege de dollarisering, die voor ons een recent fenomeen is, is het onmogelijk om tot een zekere middenlaag, middenklasse door te dringen, of om grond te kopen die zij [*de transnationale migranten*] wel kunnen kopen en die zij duurder hebben gemaakt omdat ze elke vraagprijs betalen.

[...] Recentelijk is de middenklasse, die wij als universitaire docenten en handelaars vormden, praktisch verdwenen. Dus is er – ik probeer het op een snelle manier uit te leggen zodat je het begrijpt – op dit moment is er een groep die alles heeft en de rest die niks heeft. Van het kopen van een stuk grond tot het bouwen van een huis – het is tegenwoordig een proces van miljoenen dollars geworden. Dat is wat er gebeurt is. De huurhuizen tieren welig, want mensen die veel economische macht hebben, bouwen huizen voor de verhuur. Dat gaat uiteindelijk een groot deel van de bevolking van dit land raken. Over een tijd zijn er voor hen geen mogelijkheden meer om een eigen huis te bouwen. En architecten werken alleen voor deze klanten die [*financiële*] mogelijkheden hebben, terwijl de zogenaamde middenklasse geen architect meer inhuurt.

[...] Vroeger maakte ik onderscheid in een hogere klasse, een middenklasse en een klasse van armen. Nu heb je degenen die wel iets hebben en degenen die niets hebben, dat is het probleem. En onze kinderen, onze kleinkinderen vragen me altijd wanneer ze hun huis kunnen bouwen, maar ze kunnen hun huis niet bouwen. Dat betekent van de andere kant, vanuit professioneel oogpunt, dat er professionals

Afbeelding 33: Rurale bouwtradities nabij Cuenca: adobe huis met pannendak en balkon met houtsnijwerk

Afbeelding 34: Nieuwe bouwstijlen op het platteland

Afbeelding 35: 'Migrantenarchitectuur' als toonbeeld van familierijkdom

zonder werk zitten, en dat ze zonder werk blijven. Er zijn heel veel architecten die al jaren hun vak niet meer uitoefenen en zich met andere dingen bezighouden.³⁰

Doordat de toegenomen vraag naar woningen de huizenprijzen had opgedreven, was het voor families zonder buitenlandse inkomsten moeilijk geworden om een betaalbare woning te verkrijgen. Deze ontwikkeling had de oude grenzen tussen sociale klassen opgerekt. De zelfbenoemde 'noblesse' moest privileges inleveren. Voor professionals van de gevestigde orde betekende dit een aantasting van hun professionele en persoonlijke privileges. Op het professionele vlak was de grote onderlinge concurrentie er de oorzaak van dat sommige collega's onder de wettelijk vastgelegde prijzen gingen werken, waardoor de inkomsten uit architectonische ontwerpen onder druk kwamen te staan. Nu iedere burger zich op de woningmarkt leek te kunnen begeven, had de vroeger zo prestigieuze titel *Arquitecto* aan status ingeboet. Niet de architect bepaalde wie waar kwam te wonen, dat deden burgers nu zelf. De persoonlijke statusverandering wordt verwoord in het bovenstaande gespreksfragment, waarin 'Dario' zichzelf als lid van een verdwijnende middenklasse afspiegelde. Zijn kinderen zullen misschien niet eens in staat zijn een eigen huis te laten bouwen en daarmee heeft hij als vader en als lid van de zelfbenoemde 'noblesse' persoonlijk gefaald, zo vond hij.

Omdat de sociale veranderingen consequenties hadden voor het beroepsmatige en persoonlijke leven van professionals, en omdat ze bepaalde verschuivingen niet konden overzien en niet konden classificeren, vermeden professionals een openbaar debat over het onderwerp. Als 'migrantenarchitectuur' ter sprake kwam, verwezen ze naar de huizen van zogenaamde *cholos* op het platteland. De verwijzing naar deze groep, die door de elite lager in de sociale hiërarchie werd geplaatst en verder weg woonde, was veiliger dan een discussie over architectuur en stedenbouw in de stad. Want juist daar raakte het onderwerp de eigen professionele en persoonlijke levenssfeer van de architecten.

Debat over 'migrantenarchitectuur'

Nieuwe woningarchitectuur op het platteland

De inheemse woningarchitectuur die tot halverwege de twintigste eeuw het buitenstedelijke landschap rond Cuenca domineerde, bestond uit een houten draagconstructie, muren van adobe en een schuin dak met dakpannen.³¹ Aan de voorkant hadden deze huizen vaak een overdekt voorportaal van een of twee verdiepingen hoog, waarbij de balkons en dakranden soms voorzien waren van decoratief houtsnijwerk (zie afbeelding 33). De ruimten in huis hadden destijds meerdere functies; slapen en de opslag van goederen waren de belangrijkste. De keuken was als een apart blok naast het huis gebouwd en sanitair was er vaak niet. Door de sobere kleuren, de natuurlijke materialen en de plaatsing temidden van het groene landschap worden de huizen uit deze periode door buitenstaanders geprezen om hun harmonie met de omgeving. Het is deze inheemse bouwtraditie die de elitearchitecten van de Cuencaanse opleiding zozeer waardeerden dat ze er hun eigen, luxueuze varianten op maakten in de vorm van de *Arquitectura Cuencana*.

Vanaf de jaren zeventig tekenden zich, parallel aan de eerste migratiegolf, veranderingen af in de morfologie en in het gebruik van plattelandswoningen.³² De voorportalen verdwenen uit de plattegronden en de voorgevels werden steeds vaker gemaakt van in het zicht gelaten baksteen, dat soms gedeeltelijk werd afgesmeerd en in heldere kleuren werd geverfd. Bouwvolumes werden complexer en meer geschakeerd, met uitstekende delen, balkons, terrassen en

dakkapellen. De huizen werden groter gemaakt omdat elke ruimte zijn eigen functie kreeg. Het gebruik van bouwmaterialen als beton, asbestcement, staal, glas, aluminium en materialen voor de afwerking zoals tegels en plavuizen nam eveneens toe. In veel nieuwe huizen werden decoraties toegepast die in de oude portaalwoningen niet voorkwamen: zuilen en bogen en ramen die door roeden in vakjes zijn onderverdeeld (zie afbeelding 36). Vanaf de jaren negentig nam het gebruik van gladde tegels (badkamertegels) tegen de buitengevel toe, net als verlijmdes hoekramen van donker glas. Sommige rijke eigenaren lieten hun naam op de gevel van hun gebouw aanbrengen. Zo kon er geen misverstand over bestaan aan wie de rijkdom toebehoorde (zie afbeelding 35).

David Kyle merkt in zijn boek over transnationale migratie in Ecuador op: "In some rural villages near Cuenca, out-migration and subsequent remittances are noticeable by simple observation: primarily the explosive construction of new homes, which are considerably more extravagant than those of other comparable sized towns in Ecuador."³³ Andere onderzoekers constateren: "South-central Ecuador is now littered with large homes based on North American styles, newly purchased trucks, and other displays of wealth that result from remittances."³⁴ En in een van de vele landelijke krantenberichten over dit onderwerp staat: "De eigenaren van deze huizen kiezen luxueuze modellen met voorzieningen die niet in overeenstemming zijn met de omgeving. [...] Deze huizen contrasteren met de nederige onderkomens van andere bewoners die niet "het geluk" hebben dat ze familieleden in het buitenland hebben."³⁵ De opvallendheid van deze migrantenhuizen was, kortom, hun belangrijkste kenmerk. Dat vormde de aanleiding voor discussies over de gewenste inrichting van stad en landschap.

Om hun dromen te realiseren vroegen transnationale migranten hun architecten wel eens een huis van een afbeelding na te bouwen. Dat leidde er soms toe dat architecten een haast onmogelijke opdracht kregen. Fernando Vega, hoofd van het Sociaal Pastoraat in Cuenca en actief betrokken bij de belangenbehartiging van transnationale migranten, vertelde dat een van zijn vrouwelijke parochianen een architect een afbeelding had gegeven van het huis dat ze nagebouwd wilde hebben. Dat was niet zomaar een huis: het bleek een foto van het Sydney Opera House te zijn!³⁶ Op de opvallende huizen kwam kritiek van de kant van de gevestigde architecten in Cuenca. Zij baseerden hun commentaar op de principes van 'goede' architectonische vormgeving die ze zelf als professionals geleerd hadden en die ze als docenten uitdroegen. Hun ideeën over architectuur en ruimtelijke ordening waren ingebed in een wereldbeeld waarin hiërarchische verschillen tussen stad en platteland, tussen elite en volk en tussen oudere en jongere vakgenoten structurerende principes waren. Zij uitten hun bezorgdheid over de fysiek-ruimtelijke veranderingen in een discursieve vorm waarbij aan bouwstijlen morele waarden werden toegedicht. 'Migrantenarchitectuur' werd in dat discours beschouwd als tegenpool van de eerder genoemde bouwstijlen die 'mooi', 'waardig' en 'fatsoenlijk' werden gevonden.

Architect 'Dario' van de architectuurfaculteit legde me het onderscheid uit tussen de bouwstijlen die tot het inheemse erfgoed werden gerekend en de nieuwe 'migrantenarchitectuur' die hij een expressie vond van een slechte smaak.

Men heeft een specifiek type architectuur vastgesteld dat van de migranten zou kunnen zijn. Het is in strikt morfologische zin een mengarchitectuur, een soort eclecticisme, het is van alles wat, want ze bouwen een neoclassicistische entree met bijvoorbeeld moderne of postmoderne zuilen et cetera et cetera. Ja het is een vreselijke mengeling. Het getuigt van slechte smaak, van zeer slechte smaak.³⁷

‘Migrantenarchitectuur’ werd dus beschouwd als stilistisch onzuiver, als niet puur. Daarom werd deze gezien als uitdrukking van een slechte smaak. De perceptie van gevestigde architecten dat de nieuwe migrantenhuizen stilistisch onzuiver waren, kan hebben bijgedragen aan het taboe erover te spreken. Analoot aan Mary Douglas’ theorie over taboes zouden de vreemde mengvormen van ‘migrantenarchitectuur’ als gevaar voor de sociale orde kunnen worden beschouwd.³⁸ Voor de groep die gewend was een leidende rol in die orde in te nemen, de architecten van de zelfbenoemde ‘noblesse’, was dat gevaar reëel.

Om de nieuwe trends in woningarchitectuur te kunnen duiden, grepen deze architecten terug op hun professionele kennis en op de classificaties die zij geleerd hadden. Zo luidde ‘Dario’s’ analyse als volgt:

We kunnen op het platteland de vernietiging van de [oorspronkelijke] volksarchitectuur en de invasie van deze nieuwe architectuur waarnemen. Het is duidelijk dit modellen zijn die vanuit de stad naar het platteland zijn overgebracht. De vormen, materialen en technologieën zijn geschikt voor de stad, of kunnen daar geschikt zijn. Maar ze worden zonder na te denken overgebracht, zonder ze aan te passen aan het platteland. Dus staan ze daar spreekwoordelijk te huilen, de huizen huilen naast de oorspronkelijke huizen die zonder architecten gebouwd zijn, de architectuur van adobe en dakpannen die zich vermengen met de natuur. Dan staat daar ineens een gigantisch huis van baksteen met enorme afmetingen, terwijl de oorspronkelijke huizen van het platteland nooit groot zijn. Dat is een heel inheemse architectuur, echt van hier. Die [huizen] hebben ook een heel andere functionele indeling. Die hebben geen woonkamer, eetkamer, muziekkamer. Wij gebruiken die misschien, maar zij, de boeren, geven prioriteit aan de muren, de keuken en de ruimte voor cavia’s en het vee.³⁹

Bij die classificaties hoorde het onderscheid tussen stedelijke en rurale leefstijlen. In zijn ogen had een boerengezin geen gedifferentieerd woonhuis nodig.

Er werd door professionals niet gesproken over veranderende leefstijlen en behoeften op het platteland. Meestal werd aangenomen dat gewijzigde gewoonten en gebruiken een *gevolg* waren van de introductie van nieuwe huizen: “ze willen zich met die slechte architectuur identificeren en tegelijkertijd veranderen ze hun cultuur, hun gewoonten, hun gebruiken, hun manier van leven.”⁴⁰ De wederkerige beïnvloeding van mens en omgeving werd in de discussie vaak uit het oog verloren. Omdat de architecten de sociale en culturele veranderingen op de eerste plaats zagen als een gevolg van materiële en ruimtelijke veranderingen, bestempelden ze de architectonische transformaties als ‘slecht’. Ik kan nog enkele voorbeelden geven van de wijze waarop de ‘slechte’ eigenschappen van ‘migrantenarchitectuur’ op het platteland in het discours verwoord werden. Architect Diego Jaramillo schreef bijvoorbeeld in een lokaal tijdschrift:

Op deze manier wordt een cultureel landschap geschapen dat het midden houdt tussen een slechte stedelijke smaak en een landelijk karakter. Een soort stadswijken in een rurale setting of, beter gezegd, ontwortelde rurale nederzettingen als uitdrukking van een ontwortelde cultuur [...].⁴¹

Jaramillo noemde in datzelfde artikel migrantenhuizen op het platteland “fetisj huizen” omdat ze in zijn ogen met de verkeerde bedoelingen gebouwd werden. Net als ‘Dario’ vond hij dat de opulente vormgeving geen blijvende waarden uitdrukte. Hij betreunde het dat de bouwers zich niet leken te bekommeren om de vraag hoe huizen in de omgeving en in lokale tradities verankerd konden worden.

Ook sociaalwetenschapper Ana Luz Borrero Vega van de openbare universiteit van Cuenca uitte in een artikel kritiek op 'migrantenarchitectuur'. Zij bestempelde de huizen van transnationale migranten als "cementen monsters", die in haar visie het landschap aantastten.

De import van architectuurstijlen uit de grote stad, de overvloed en het misbruik van beton en betonstenen zorgen ervoor dat gebieden met een hoge migratiegraad de identificatie met hun erfgoed en de architectonische harmonie verliezen, ten gunste van echte "cementen monsters", die soms midden in een klein dorpje staan dat eerst gekenmerkt werd door een elegante harmonie met het landschap en de omgeving.⁴²

Voor Borrero Vega was de grensvervaging tussen stad en platteland en de oprukkende moderniteit in gebieden die tot voor kort slechts langzaam leken te veranderen, een culturele bedreiging die ze benadrukte door het woord monsters te gebruiken. Ik zal verderop laten zien dat architectonische transformaties ook in andere delen van de wereld op die manier verwoord zijn.

Een algemeen paradigma van waaruit de professionele kritiek op migrantenhuizen geleverd werd, was dat van de objectieve vormanalyse. Volgens dat paradigma kon objectief vastgesteld worden welke vormen in het landschap pasten. Men ging ervan uit dat er voor elke omgeving een inherent goede en een inherent slechte vormgeving bestond. In een gesprek dat ik met een architect/docent van de jongere generatie had, paste hij deze analyse bijvoorbeeld toe op een ruïne uit de Inca-periode, die hij vergeleek met de hedendaagse 'migrantenarchitectuur'. Hij concludeerde dat het eerste voorbeeld goed in het landschap paste en het tweede slecht.⁴³ Architect en docent 'Roberto' bepleitte eveneens zo'n objectieve vormanalyse. Toch realiseerde hij zich tegelijkertijd dat wat elitearchitecten meestal wansmaak vinden, door de eigenaren van dit soort huizen mooi gevonden wordt. Hij kon dat wel begrijpen omdat hij wist dat ze door deze nieuwe architectuur een zichtbare macht over hun eigen leefomgeving gekregen hadden.⁴⁴ Het verschil tussen een geabstraheerde, professionele vormanalyse en concrete verklaringen op basis van alledaagse ervaringen droeg bij aan de verwarring rondom het fenomeen 'migrantenarchitectuur'. Gevestigde architecten wisten niet goed hoe ze het moesten duiden.

Hoe groot die classificatorische verwarring was, bleek ook uit het gebruik van de bij architecten populaire uitdrukking 'architectuur zonder architecten'. De rurale huizen van adobe en hout die ik aan het begin van deze paragraaf beschreef, werden door professionals steevast aangeduid als 'architectuur zonder architecten'. Met deze uitdrukking verwezen ze naar een invloedrijk boek uit de jaren zestig, *Architecture Without Architects* van Bernard Rudofsky, waarin voorbeelden van inheemse architectuur staan.⁴⁵ De uitdrukking 'architectuur zonder architecten' gaf in dat discours een positieve waardering van een ambachtelijke en inheemse manier van bouwen. 'Dario' zei bijvoorbeeld over de kwaliteiten van traditionele *maestros* uit de streek, "[het waren] gewone boeren die geen enkele universitaire vorming hadden genoten."⁴⁶ Hun lekenarchitectuur werd door professionals als kwalitatief hoogstaand en 'mooi' bestempeld.

Van de nieuwe migrantenhuizen was vaak niet bekend of die met of zonder hulp van architecten ontworpen waren. Dat leverde een vreemde paradox in het discours op. Sommige professionals, waaronder 'Roberto', beschouwden 'migrantenarchitectuur' hoofdzakelijk als resultaat van zelfbouw. Het gebrek aan professionele betrokkenheid zagen ze als reden voor de slechte vormgeving.⁴⁷ Ook 'Dario', die in een bovenstaand citaat de nieuwe huizen lijnrecht tegenover de 'architectuur zonder architecten' plaatst, zei even later in hetzelfde gesprek

dat de oorzaak van de huidige verloedering op het platteland te vinden was in het feit dat op het platteland iedereen, behalve de geschoolde professionals, zich met huizenbouw was gaan bezighouden.⁴⁸ De paradox is dus dat sommige professionals ‘migrantenarchitectuur’ veroordeelden omdat het *geen* ‘architectuur zonder architecten’ meer was, en als zodanig haar authenticiteit en landschappelijke waarde had verloren, terwijl anderen ‘migrantenarchitectuur’ veroordeelden omdat het juist *wel* een ‘architectuur zonder architecten was’. Zij verwezen naar de wetgeving rondom bouwaanvragen en wezen op de verplichting een architect in de arm te nemen. Zij kwalificeerden de migrantenhuizen om die reden dan ook als illegale bouwwerken. Ook deze classificatorische onduidelijkheid met betrekking tot de professionele kennis waarmee migrantenhuizen werden gebouwd, droeg bij aan het taboe erover te spreken.

Hoe dan ook, de nieuwe volksarchitectuur werd door de gevestigde architecten niet langer idyllisch, harmonieus en mooi gevonden, maar commercieel en lelijk; de nieuwe bouwstijlen werden niet als inheems beschouwd maar als mondiaal van karakter en daardoor identiteitloos. Dezelfde *maestros* en zelfbouwers die tot voor kort geroemd werden om hun ambachtelijke bouwtradities, werden nu beticht van een gebrek aan kennis van geschikte architectuur. De stedelijke elite zag het idyllische beeld dat ze van het plattelandsleven geconstrueerd had, in duigen vallen. Niet alleen de ambachtelijke vaardigheden van de dorpelingen en de esthetische harmonie tussen gebouwen en de natuur gingen in hun ogen verloren, ook tradities zoals het bouwen in *mingas* verdwenen. De *minga*, die door de elite gezien werd als een vorm van saamhorigheid die karakteristiek zou zijn voor de sociale relaties in de Andes-landen, maakte plaats voor kapitalistische arbeidsrelaties. Dat was een gevolg van de nieuwe architectuurstijlen die vaak meer gespecialiseerde en technische vakkennis vereisten dan de vroegere huizen van hout en adobe. Dus werden er bouwvakkers ingehuurd en werden er geen *mingas* georganiseerd. Het principe van wederkerigheid was voor transnationale migranten die hun huis vanuit het buitenland bestelden trouwens geen optie, want ze konden zelf ook niet aan andermans *mingas* deelnemen. Maar voor de culturele elite van Cuenca was dit het bewijs dat de nieuwe, geïmporteerde en gekopieerde bouwstijlen gepaard gingen met een betreurenswaardig verlies van de lokale Andes-cultuur.⁴⁹

In die atmosfeer van onduidelijkheid en bezorgdheid gebruikten de professionals van de gevestigde orde de mythe van het grote migrantenhuis, dat in het vorige hoofdstuk al ter sprake kwam, als middel om duidelijkheid te forceren. Zij gebruikten deze mythe niet alleen om afwijkingen van de dominante architectonische norm te voorkomen, maar vooral ook (net als de volkswijkbewoners dat op hun manier deden) om door middel van stereotypering en stigmatisering het sociale onderscheid tussen stad en platteland, tussen blanken en *cholos* te herbevestigen.⁵⁰ Het verhaal werd door professionals meestal op ironische toon verteld, met als doel aan de toehoorders duidelijk te maken dat de woningen van migrantenfamilies ongeschikt waren voor het leven op het platteland; dat de huizen grotesk en lelijk waren en voorzieningen hadden die daar niet van pas kwamen. Op de standaardversie van het huis met de ongebruikte lift bestonden tal van varianten, sommige gebaseerd op eigen ervaringen, zoals die van ‘Dario’: “er zijn op het platteland huizen met een lift voor het vee; om het varken naar boven te brengen, om hem op het terras te wassen.”⁵¹

Ook ‘Flor’ had haar versie:

Er is een huis van een werknemer van mijn vader die geëmigreerd is, maar dat [huis] is inmiddels verkocht – het zou goed geweest zijn als je dat gezien zou hebben. Hij had een schitterend huis in de buurt van het stadion, echt schitterend. Maar in de badkuip had hij maïs liggen. Hij liet maïs drogen in de badkuip! Hij

had alleen een ruimte in gebruik genomen als keuken en een andere als slaapkamer en de rest van het huis stond leeg. [...] Dat is hun manier om te tonen wat ze hebben, ook al weten ze niet hoe ze moeten leven. Ze hebben genoeg geld om iets goeds te kopen maar ze weten niet hoe ze er moeten leven, ze weten niet hoe ze het moeten gebruiken.⁵²

De bewoners van zulke migrantenhuizen werden in alle versies van de mythe gekenschetst als mensen van het platteland die niet wisten hoe ze met geld om moesten gaan en er niet in slaagden een stedelijk leven te leiden.

De gemankeerde aspiraties van deze fictieve migranten komen tot uitdrukking in twee terugkerende verhaalelementen: de badkuip en het vee. Ze zouden het vee met de lift naar boven brengen of hun oogst in de badkuip te drogen leggen. De mythe is dus niet alleen een stereotypering van een groep mensen waarvan gevonden werd dat ze boven hun stand leefden, maar ook een commentaar op de veranderde leefstijlen zelf. Deze voormalige boeren of plattelanders zouden ook in hun nieuwe huis immers onhygiënisch gedrag blijven vertonen.⁵³ Ze hadden dan wel een bad, maar volgens het verhaal gebruikten ze dat bad niet om zich te wassen – waarmee maar weer bevestigd werd dat ze ‘vies’ waren. Of ze hadden dan wel een lift, maar die gebruikten ze om het vee in te stallen, zodat het vee in huis kon worden gehouden, iets wat eveneens als onrein werd beschouwd. Zoals volkswijkbewoners het verhaal gebruikten om grote materiële contrasten in de wijk tegen te gaan en zich als stedelingen hoger te positioneren dan de plattelandsbewoners waarover de mythe gaat, zo gebruikten ook professionals de mythe om sociale grenzen te benadrukken. In hun ogen deden de nieuwe rijken, de *cholos* met hun ‘wansmaak’, het door hen geconstrueerde beeld van het idyllische platteland teniet. Het gestratificeerde wereldbeeld van waaruit de Cuencaanse elite de samenleving bezag, werd door de mondialisering ondermijnd.

Macht over architectonische representaties

De eerste golf van transnationale migratie trof vooral het platteland, maar naarmate de uittocht in de jaren negentig omvangrijker werd, kregen ook de stad zelf en de directe omgeving te maken met de effecten van transnationalisme. De nieuwe bouwstijlen rukten op richting de stad. Architect/architectuurdocent ‘Gerardo’ nam me tijdens een rondrit mee naar het aan Cuenca grenzende dorpje Turi om me te laten zien hoe dichtbij de verandering van het landschap al genaderd was. Hij stelde dat oudere generaties architecten, waaronder hijzelf, hadden zitten slapen en dat het nu bijna te laat was om nog iets van het cultureel erfgoed te redden.⁵⁴ Lange tijd vonden de gevestigde architecten het probleem te ver weg en niet belangrijk genoeg om zich er druk over te maken, maar toen de ‘migrantenarchitectuur’ in hun ogen te overheersend werd, lieten ze van zich horen, zij het altijd volgens hetzelfde patroon van kritiek op de ‘boeren’. Zelfkritiek of kritiek op vakgenoten was er niet.

De bedreiging die de nieuwe rijken voor de oude vormden, is in de afgelopen jaren ook op het persoonlijke vlak dichterbij gekomen. Niet alleen verzezen er steeds meer migrantenvilla's in de landelijke buitengebieden en in volkswijken, ook gingen steeds meer architecten in Cuenca zich met de productie van opvallende architectuur bezighouden. Vaak waren dat architecten van de jongere generaties die door de gevestigde architecten waren opgeleid. ‘Dario’ was daar verbitterd over en stak de hand in eigen boezem: “[de opdrachtgevers] worden door ons, architecten, beschermd. Er is, zo zullen we het maar noemen, een immense markt van professionals die zich voor zulk soort dingen lenen.”⁵⁵ De veranderingen die voor de gevestigde professionals in eerste instantie zowel sociaal als geografisch ‘ver weg’ leken,

bleken ineens heel dichtbij te komen. Dat gevoel werd versterkt doordat ook enkele architecten van de gevestigde orde projecten voor de nieuwe rijken uitvoerden, waardoor het gesloten front van elitearchitecten scheuren begon te vertonen. De reserve om over de stedelijke ontwikkelingen te praten vormde daarom een logisch onderdeel van het taboe. Men zweeg uit zelfbehoud, er waren immers collega-architecten en invloedrijke klanten bij betrokken.

Over opvallende huizen op het platteland werd van tijd tot tijd nog wel iets gepubliceerd, maar ‘ongeschikte’ bouwstijlen in de stad werden met stilte omgeven. Toch was volgens ‘Dario’ ook in de stad de nieuwe architectonische vormtaal een twistpunt:

Ook in het centrum vindt een botsing plaats tussen een architectuur die nog probeert haar identiteit te handhaven en een moderne, internationale architectuur. [*Hij wijst op een afbeelding twee gebouwen aan*]. Dit hotel heeft neoclassicistische Franse invloeden en daarnaast staat een gebouw met een strakke, modernistische vormgeving. [Het zijn] botsingen; botsingen tussen verschillende vormen, tussen opvattingen over ruimte en tussen kosmovisies, zoals wij dat noemen, tussen een naar binnen gekeerd leven en een ander dat naar buiten gekeerd is.⁵⁶

Het citaat maakt duidelijk dat architectonische vormen voor hem diep gewortelde waarden vertegenwoordigen.

‘Dario’ zag zichzelf en zijn collega’s dan ook als bewakers van de transcendente waarden; ze waren de handhavers van een lokale identiteit en van authentieke bouwtradities. In het duale model van architectuur dat hij en zijn collega’s construeerden, representeerden de Spaans-koloniale architectuur, de Franse neoclassicistische architectuur en de *Arquitectura Cuencana* zoals gezegd transcendente en naar binnen gekeerde waarden. Deze bouwstijlen vormden volgens ‘Dario’ een “coherent totaalbeeld” en getuigden van “zeer goede smaak”. De Cuencaanse identiteit werd in gebouwen, gemaakt in deze stijlen, goed tot uitdrukking gebracht: “dat is onze architectuur, daar identificeren wij ons het meest mee.”⁵⁷ Over andere gebouwen zei hij: “Dat kan overal in de wereld staan. Dat is niet onze identiteit. Het neemt onze vormen niet op.”⁵⁸ De makers van andere bouwstijlen werden daarom als ideologische tegenstanders beschouwd. Daarbij werd alles wat ‘internationaal’ of te opzichtig gevonden werd onder één noemer geschaard, of het nu modernistisch of postmodernistisch was. Toch ging de discussie in essentie niet om het internationale karakter of de zichtbaarheid van de architectuur. Het was in Cuenca namelijk algemeen bekend dat de negentiende- en twintigste-eeuwse elite evengoed huizen van voorbeelden liet nabouwen. Hun inspiratie kwam net als tegenwoordig vaak uit het buitenland, bij voorkeur uit Europa (zie afbeelding 3). Het verschil zat in de identiteit van de culturele vernieuwers zelf. In de ‘Franse’ periode werden nieuwe invloeden geïmporteerd door elitefamilies en niet, zoals in het geval van transnationale migranten, door voormalige boeren, volkswijkbewoners of anderen uit de lagere middenklasse.⁵⁹

Vrijwel niemand durfde de machtsverschuivingen die achter de representaties schuilgingen te benoemen. Architect/architectuurdocent ‘Roberto’ was een van de weinigen die dat wel deed:

‘Roberto’: Deze andere recente architectuur, die verband zou kunnen houden met de migratie – we zouden moeten onderzoeken wie in werkelijkheid de eigenaren zijn, maar het lijkt me dat het een sociale sector is die niet dezelfde wortels in Cuenca heeft.... Ze houden zich niet bezig met het thema van de identiteit van Cuenca, want hun interesses liggen veel meer in het tonen van hun aanwezigheid in de stad, als machtige economische sector. [Deze architectuur] is veel meer door de stad verspreid. Er zijn geen specifieke wijken aan te wijzen, want het staat overal.

[...] Deze migrantenhuizen in de stad, maar ook op het platteland, erkennen geen van de voormalige aspecten van de architectuur van Cuenca, noch van de zogeheten *Arquitectura Cuencana*, noch van die andere, meer internationaal georiënteerde architectuur van Planarq, die eveneens geënt was op schoonheid, op esthetische codes. Deze nieuwe architectuur erkent noch de ene noch de andere [stroming]. Het is een sociale sector die zich niet wil verankeren in een traditie. Ze willen zich niet verbinden aan een sociale sector die hen vreemd is, die meer verbonden is met familietradities en achternamen. Nee, het is een nieuwe sociale sector die zijn eigen aanwezigheid wil benadrukken en zich daarbij af wil scheiden van de rest, waarmee ze een duidelijk onderscheid aangeven: dit is mijn architectuur, dit is een uitdrukking van wie ik ben, mijn status, als een nieuwe sociale status.

CK: Ja, maar misschien zoeken de eigenaren de economische macht juist vanwege die vroegere cultuur van achternamen. Is er sprake van een verschuiving in de machtsstructuren?

‘Roberto’: Natuurlijk, het is een sociale sector die lange tijd gemarginaliseerd is geweest. Nu hebben ze economische macht en willen ze die tonen. Daarna zullen ze doordringen tot de politieke macht, maar nu is die macht slechts gering. In dit geval zou je de cultuur kunnen opvatten als een arena om de symbolische macht. Dat is altijd zo geweest, maar ik denk dat deze [nieuwe] uitdrukkingvormen duidelijk onderdeel zijn van die symbolische strijd.⁶⁰

‘Roberto’ maakt hier een belangrijke opmerking. Lange tijd werden vanuit de kantonale raad in Cuenca met wisselend succes programma’s in de dorpen opgezet om het platteland tot ontwikkeling te brengen. Nu sommige plattelandsgezinnen hun economische situatie op eigen kracht hadden verbeterd, zag de stedelijke elite hoe ze haar greep op het platteland begon te verliezen en oordeelde ze vanuit professioneel en persoonlijk oogpunt minder positief over deze emancipatoire ontwikkelingen. Onderzoeker Kyle parafraseert het hegemonisch discours in Cuenca door te stellen dat ‘boeren’ van de stedelijke elite nooit waardering zullen krijgen, of ze nu gebouwen van vier verdiepingen bouwen of niet, omdat de elite de sociale status van burgers beschouwt als een aangeboren kwaliteit.⁶¹

Na de sociale verschuivingen, die in de woningarchitectuur en in het architectendiscours tot uitdrukking komen, te hebben beschreven, is het tijd in te gaan op de vraag hoe kenmerkend deze ontwikkelingen zijn voor Cuenca. Voorbeelden uit de literatuur laten zien dat machtsverschuivingen en de sociale constructie van (een) lokale identiteit(en) op veel plaatsen gepaard zijn gegaan met een symbolische strijd over bouwstijlen. Ellin beschrijft in *Post-modern Urbanism* hoe de nostalgische verheerlijking van het verleden in architectuur en stedenbouw zich wereldwijd ontwikkelde als reactie op het modernisme van de Internationale Stijl en op de voortgaande mondialisering, waarbij authenticiteit en lokale identiteit meer aandacht kregen.

Though putatively “preserving” the past, the undertakings of historic preservationists and gentrifiers alike may be more accurately described as rewriting or inventing the past since buildings and districts are “renovated,” “restored,” or “rehabilitated” to correspond to ideal visions of the past and to satisfy contemporary needs and tastes by incorporating new technologies, floor plans, and more.⁶²

Onderzoekers beschrijven soortgelijke situaties in andere steden zoals Vancouver en Puebla (Mexico), waar de symbolische strijd om architectuurstijlen en de inrichting van stad en land-

schap eveneens op achterliggende sociale en culturele veranderingen duiden die verband hielden met transnationale migratie en mondialisering.

In de westelijke wijken van Vancouver veroorzaakten de opulente villa's van Chinese migranten een controverse tussen de Chinese eigenaren en hun Engels-Canadese buurtgenoten.⁶³ De Canadezen van Engelse afkomst, die van oudsher in deze buurt woonden, hadden een voorkeur voor de Tudor-bouwstijl en voor classicistische en koloniale bouwstijlen. Die stijlen vonden ze een goede representaties van hun manier van leven en van de hoge sociale status die ze als 'oude' rijken hadden. Het weelderige buurtlandschap met parken in de Engelse landschapsstijl symboliseerde een Engels aristocratische afstamming en traditionele waarden, die de druk van de mondialisering zouden kunnen doorstaan. De rijke Hong-Kong migranten, die vanaf de tweede helft van de jaren tachtig in de wijken kwamen wonen, bouwden daarentegen grote, opulente huizen, die vaak het hele perceel besloegen. Gebouwd vanuit de *feng shui* gedachte, zorgden ze ervoor dat het uitzicht door de ramen niet belemmerd werd door bomen. De grote, oude bomen die op hun percelen stonden, werden daarom gekapt. Bij de Engels-Canadezen brak daarop paniek uit. Zij beschouwden de nieuwe huizen van Chinese migranten als 'Monster Huizen' (vergelijk de benaming die Ana Luz Borrero Vega gebruikt voor de migrantenhuizen op het platteland!) en verzochten om het behoud van het in hun ogen waardevolle culturele erfgoed dat door de combinatie van klassieke woningen en landschappelijke elementen werd gevormd. In de debatten die zich ontsponnen, beriepen de Chinese woningeigenaren zich op het recht op privébezit en op het vergroten van de marktwaarde van dat bezit, terwijl de Engels-Canadezen de gebruikswaarde van hun woningen benadrukten, die voor hen bepaald werd door de sociale en omgevingskwaliteiten van de wijk als geheel. De onderzoekers die over dit onderwerp geschreven hebben, interpreteren de spanningen als ideologische tegenstellingen die achterliggende aannames over de sociale hiërarchie tot uitdrukking brengen. De manier waarop macht in de fysieke, sociale en symbolische ruimte gerepresenteerd wordt, staat in deze controverse centraal. Net als de elite in Cuenca waren de Engels-Canadese bewoners bang hun sociale positie en de leefstijlen en betekeniscomplexen die daaraan gekoppeld zijn te verliezen.

Studies naar het behoud van historische binnensteden laten zien dat de stedelijke middenklasse die de bescherming van het erfgoed nastreeft, dit vaak doet om een verloren sociale positie in de stad te herwinnen en om een stadsbeeld te construeren dat overeenstemt met hun morele categorieën van geschikte en ongeschikte gebruikers.⁶⁴ In een studie van Gareth Jones en Ann Varley over Puebla wordt beschreven hoe de middenklasse als gevolg van een economische crisis zodanig verarmd was dat gesproken werd van de 'nieuwe armen' van de stad. Uit frustratie over dit statusverlies zochten leden van de middenklasse hun toevlucht in de aristocratische symboliek van het koloniale erfgoed. Het redden van het erfgoed ging gepaard met een verschuiving van de toegestane activiteiten in de binnenstad: straatventers werden verwijderd en busstations verplaatst. Alle in de ogen van de middenklasse 'onacceptabele' activiteiten door mensen uit de lagere klassen werden zo systematisch uit de binnenstad verplaatst. Jones en Varley concluderen dat "the strenuous efforts of the state and middle classes to recapture the historic centre and to limit others' access to it constituted a moral project conveyed through the construction and representation of a particular spatial order."⁶⁵

Net als in Cuenca was in Puebla de aandacht van de hogere middenklasse voor het 'herstel' en 'behoud' van elementen uit een geïdealiseerd verleden een manier om een gevreesd verlies van controle een halt toe te roepen. Wat de bovengenoemde voorbeelden laten zien, is dat achter debatten over stijl en esthetiek, of juist het zwijgen daarover, een angst schuilgaat voor

Afbeelding 36: Sleutelklaar huis voor kopersmarkt van transnationale migranten

het verlies van controle in, en over de stedelijke ruimte. Het handhaven van of teruggrijpen op stijlelementen die met de eigen positie worden geassocieerd (bouwstijlen van Engelse aristocraten in Vancouver, Spaans-koloniale bouwkunst in Puebla en koloniale, neoclassicistische en neovernaculaire stijlen in Cuenca) is daarbij een terugkerend element. Daarmee wordt een sociaal conflict naar buiten gebracht als ideologisch conflict.

In Cuenca voelden architecten van de gevestigde orde zich op twee fronten bedreigd: als professionals en als elitegroep. De architecten van de oudere generaties waren gewend geraakt aan een sociale orde waarin hun professionele status samenhang met een geprivilegieerde persoonlijke positie als lid van de gegoede burgerij. Als groep verkregen de architecten van de gevestigde orde professionele bekendheid vanwege hun interpretatie van lokale bouwtradities in de *Arquitectura Cuencana*, en naast hun ontwerpwerkzaamheden bekleedden ze nog altijd meerdere functies tegelijk. Ze bepaalden lange tijd de inrichting van de stad en waren verantwoordelijk voor de wijze waarop de sociale orde en lokale cultuur via architectuur en ruimtegebruik werden gerepresenteerd. Maar door de democratisering van opleiding en beroep

werd de druk op de markt voor ontwerp opdrachten groter en de rol van de opdrachtgevers belangrijker.

Door de invloed van transnationale migratie kwamen er in de afgelopen decennia nieuwe groepen opdrachtgevers bij, met andere woonwensen. De nieuwe opdrachtgevers wilden grote, opvallende huizen met moderne, internationale allure om uitdrukking te geven aan hun economische vooruitgang. Architecten zonder toegang tot het gesloten circuit van de gevestigde orde voerden die opdrachten graag uit, omdat ze vaak blij waren dat ze werk hadden. 'Dario' vond die ontwikkeling zorgwekkend omdat hij daarin kwaliteitsverlies zag:

Er is nog wel een zeker respect voor de waarden van die goede architectuur die Cuenca had, maar het is op dit moment niet meer het [geldende] paradigma. De jeugd laat die waarden achter zich en veel nieuwe professionals zijn slecht geïnformeerd. Dat is ook de schuld van de universiteit, omdat die ze geen goede culturele vorming heeft bijgebracht. Dus is er geen respect meer voor onze waarden, onze identiteit. Of zoals ik altijd zeg wanneer ik colleges geschiedenis geef: soms kennen ze de geschiedenis van de stad Miami in de Verenigde Staten beter dan de geschiedenis van Cuenca. En zo is het ook.⁶⁶

In zijn ogen was de mondialisering inmiddels te ver in het professionele leven doorgedrongen; Miami was Cuenca te dicht genaderd.

Generatiekloof

De architecten achter 'migrantenarchitectuur'

Ethische bezwaren tegen de nieuwe bouwstijlen en veranderende identificaties zoals de gevestigde architecten die uitten, speelden bij de jongere generaties professionals veel minder. Zij zagen vooral nieuwe uitdagingen, zowel op ontwerpgebied als economisch. Voor 'Gabriela', een jonge middenklassenarchitect die in 1995 was afgestudeerd, bood de huizenmarkt waarop de nieuwe rijken actief waren allerlei professionele kansen. Haar broer woonde al jaren in New York en een deel van het geld dat hij daar verdiende, wilde hij in Cuenca in onroerend goed investeren. Hij had gehoord had dat er onder transnationale migranten veel vraag was naar woningen die sleutelklaar werden opgeleverd omdat ze vaak geen zin, tijd of mogelijkheden hadden om een bouwproces van begin tot eind te doorlopen. Afgelopen jaren was er een aparte lucratieve markt voor dit soort sleutelklaar opgeleverde woningen ontstaan. 'Gabriela' voegde haar spaargeld bij dat van haar broer en kocht in 2001 van een familielid een bouwkaavel waarop ze een woning liet bouwen (afbeelding 36). In het ontwerp hield ze rekening met wat zij noemde de "smaak van migranten". Boogramen met glasroedes en een luxueuze binnenafwerking waren de beeldbepalende onderdelen.⁶⁷ De vraagprijs was vijftigduizend dollar. Enkele maanden later had ze het huis voor tweënvijftigduizend dollar verkocht aan een Ecuadoraanse vrouw die in de Verenigde Staten woonde.

Vervolgens kocht ze de ernaast gelegen hoekkavel en bouwde daar een soortgelijke woning, iets groter dan de vorige. Dit huis kreeg dezelfde boogramen want, zo zei ze, "daar houden migranten van." Voor dat huis waarvan de bouwkosten tegen de vijftigduizend dollar bedroegen, vroeg ze vijftigduizend dollar. Inmiddels was de vraag van migranten vanuit de Verenigde Staten in 2003 echter afgenomen, waardoor het huis ruim een jaar te koop bleef staan. Uiteindelijk verlaagde ze de vraagprijs en was dit tweede project minder lucratief dan verwacht. Maar ondanks de financiële risico's die de eigen ontwikkeling van twee huizen

met zich meebracht, was het voor haar een prettige manier van werken, omdat het haar niet afhankelijk maakte van eventuele connecties binnen het circuit van gevestigde professionals die de grote opdrachten verdelen.

Om als professional te kunnen overleven waren meerdere inkomstenbronnen nodig. Behalve als architect/ontwikkelaar werkte 'Gabriela' daarom ook als technicus voor MIDUVI en was ze belast met de uitvoering van het woningbouwprogramma SIV.⁶⁸ Vanuit die functie was ze regelmatig in Ciudadela Carlos Crespi, waar ze uiteindelijk slechts één klant voor een subsidieaanvraag overhield.⁶⁹ Omdat ze er via haar contacten in de wijk achterkwam dat er in Ciudadela Carlos Crespi veel mensen geïnteresseerd waren in een gesubsidieerd nieuwbouwhuis voor hun zoon of dochter, ontwikkelde 'Gabriela' een plan voor een nieuwe woningcoöperatie. Een familielid had een groot terrein te koop dat geschikt zou zijn om tot woonwijk te ontwikkelen. Als de coöperatieleden het benodigde bedrag bij elkaar zouden sparen, zou zij als architect alle teken- en regelwerkzaamheden kunnen uitvoeren; een grote opdracht. Het plan strandde toen de wijkbewoners hoorden hoeveel geld ze daar maandelijks voor moesten inleggen (alleen al de aankoop van het terrein zou ongeveer tweehonderdduizend dollar gaan kosten), maar het toont de initiatiefrijkheid van jonge architecten zoals zij. Ook maakt dit voorbeeld duidelijk dat de sterke scheidslijn tussen sociale groepen die de gevestigde architecten construeerden, niet door de jongere generaties werd overgenomen. Voor hen waren volkswijkbewoners net zo goed potentiële klanten.

Zo wilde 'Ivon' uit Ciudadela Carlos Crespi in 2002 met 'Gabriela' praten over de bouw van een nieuw huis in een andere wijk. Zij en haar man, die in de Verenigde Staten werkte, hadden voor veertienduizend dollar een kavel gekocht in een uitbreidingswijk. Nu woonde 'Ivon' zoals eerder beschreven nog met haar moeder en twee kinderen in een houten huis. 'Ivon' en 'Gabriela' spraken over de kosten van het ontwerpen van een nieuw huis en over de mogelijkheden om bij MIDUVI subsidie aan te vragen. 'Gabriela' begrootte dat ze voor het ontwerp vier dollar per vierkante meter zou rekenen, in plaats van haar normale tarief van vijf dollar. Het ontwerp van een huis met twee verdiepingen, ongeveer honderdtwintig vierkante meter, zou dan ongeveer vijfhonderd dollar bedragen. Samen bezochten ze ook 'Gabriela's' eerste projectwoning. Een paar maanden later had 'Ivon' inmiddels een andere architect in de arm genomen en verrees er op het perceel in de buitenwijk een huis met twee verdiepingen. 'Ivon' zelf kreeg ik in 2003 nauwelijks meer te zien. Volgens haar moeder was ze nu elke dag op de bouwplaats om de bouwvakkers aan te sturen; ze had de directievoering zelf op zich genomen. De geëmancipeerde houding van 'Ivon' en haar man op het gebied van woningbouw had ervoor gezorgd dat architecten zoals 'Gabriela' in onderlinge concurrentie erg hun best moesten doen om dit soort ontwerp- of bouwopdrachten binnen te halen. Door meerdere ontwerp- en bouwwerkzaamheden te combineren, creëerden architecten hun eigen werkgelegenheid.

'Gabriela's' vriendin en vakgenoot 'Flor' had eveneens een aantal opdrachten voor migrantenfamilies uitgevoerd. Bij haar waren het geen ontwikkelingsprojecten, maar opdrachten van families die hun bestaande huis wilden verbouwen of een nieuw huis wilden laten ontwerpen. De opdrachten voor migrantenhuisen kreeg ze voornamelijk door mond-tot-mondreclame, zo legde ze uit op een rondrit langs haar projecten.

Het huis waar we nu heen gaan is gemaakt voor een voormalige bouwvakker van mij, een voormalige werknemer van mij. Hij heeft met mij gewerkt en daarom heb ik een huisje voor hem gemaakt. Eigenlijk heb ik geen heel huis gemaakt maar een uitbreiding. Zijn vrouw stuurde dat [ontwerp op video] op naar de Verenigde

Staten zodat hij het kon zien. En omdat de migranten daar met elkaar wonen – ze wonen in een groep, ze delen een appartement met acht, negen mensen – was er onder de mensen die het appartement met hem delen een man die de video zag. Hij vond het mooi en vroeg me contact met hem op te nemen om [een ontwerp te maken]. Hij is ook bouwvakker.⁷⁰

Voor een voormalige hulp in de huishouding had ze ook een huis gebouwd. Al deze klanten waren mensen met een familielid in de Verenigde Staten. Naast kleinere opdrachten die ze via haar ‘kruiwagens’ uit de kring van gevestigde architecten af en toe kreeg toegeschoven, en die vaak meer de directievoering behelsden dan het maken van een architectonisch ontwerp, vormden de opdrachten voor migrantenhuizen een welkome bron van inkomsten.

Ondanks dat vond ‘Flor’ het werk voor transnationale migranten uit lagere sociale klassen niet altijd gemakkelijk. Haar migrantenopdrachtgevers hadden vaak weinig geld, ze wilden meer dan technisch en financieel mogelijk was en hadden een “eigen smaak” waar zij als ontwerpster vaak weinig tegenin kon brengen. Dat verklaart waarom ook zij haar eigen versie van de mythe vertelde, die ik eerder beschreef. Als opdrachtgevers een kopie van de Opera van Sydney wilden, dan hielden ze voet bij stuk, ook als het technisch en budgettair niet haalbaar was. Maar afgezien van deze bezwaren vormden ze voor haar een belangrijke groep opdrachtgevers. De afstand die de elitearchitecten tussen hun groep en mensen uit de lagere sociale klassen in stand probeerden te houden, werd zo door jongere generaties architecten langzaam maar zeker overbrugd. Nieuwe generaties opdrachtgevers en nieuwe generaties architecten ontmoetten elkaar op de veranderde lokale woningmarkt. Samen droegen ze bij aan de verandering van stad en landschap.

Verdeeldheid onder professionals van de gevestigde orde

Architecten van de gevestigde orde zoals ‘Dario’, ‘Gerardo’ en ‘Roberto’ reageerden eensgezind op de ontwikkelingen in de woningarchitectuur. Terwijl ze kritiek uitten op de migrantenhuizen op het platteland, probeerden ze het tij te keren in het domein waar ze nog wel macht hadden: de architectuuropleiding aan de openbare universiteit. Toch bleken de veranderingen ook daar doorgedrongen te zijn, want niet alleen pas afgestudeerde architecten, maar ook enkele docenten hadden inmiddels de markt van nieuwe opdrachtgevers ontdekt. In een poging hun normen en waarden te redden, werd het thema ‘identiteit’ als rode draad in het curriculum ingevoerd. Zo vertelde ‘Roberto’: ‘

Stel je eens voor: voor het eerst heeft de architectuurfaculteit het thema ‘identiteit’ aan het curriculum toegevoegd. Met andere woorden: de docenten van de faculteit hebben besloten dat de studenten, de nieuwe professionals, afstuderen met kennis van het thema identiteit in de architectuur. Dat is een bewijs dat er op de een of andere manier een bewustwording ontstaat, dat een nieuw gezichtspunt terrein wint dat het stadsbeeld vernietigd wordt en dat een nieuwe professional hier weggaat met dat besef. [...] Juist op dit moment is de faculteit bezorgd om dit thema, waaronder de kwestie van ecologisch verantwoord ontwerpen en de kwestie van de expressieve kwaliteiten van een ontwerp.⁷¹

Ook ‘Dario’ legde veel nadruk op de opleiding als redding voor de bouwtradities van Cuenca en stelde dat ze er op de faculteit naar streefden “dat [de studenten.] mensen worden met een grote mate van beroepsethiek, dat ze een goede academische vorming krijgen en dat ze eerlijk zijn [in hun ontwerpen].”⁷² Net als zijn collega’s beschouwde hij het aanleren van een ‘beschaafd’ architectonisch idioom als een belangrijke taak. Hij refereerde aan een speci-

fiek werkcollege waar hij geprobeerd had studenten de beginselen van een ‘goed ontwerp’ bij te brengen.

We hebben er veel nadruk op gelegd dat het respectabele en gerespecteerde projecten zouden worden; dat het geen speelgoedarchitectuur zou worden, die soberheid en serieuze mist; dat het los van de functionele en constructieve voorwaarden ook een goed ontwerp zou worden. In het vormgevingsproces hebben we benadrukt dat ze respect moeten hebben voor onze architectuur, voor onze vormen als je dat zo kunt zeggen, voor onze morfologie. Dat is erg moeilijk, omdat, zoals ik je al verteld heb, het een cultureel probleem is dat al op de lagere school ontstaat.⁷³

‘Dario’ beschouwde de veranderingen in de woningarchitectuur als signalen dat de samenleving haar tradities steeds meer verloochende en hij was pessimistisch over de mogelijkheden om studenten op dat verlies te wijzen, omdat ze er in zijn ogen mee waren opgegroeid. Ook zijn collega ‘Gerardo’ vertelde me dat hij uit alle macht probeerde om zijn studenten ervan te overtuigen dat cultureel erfgoed en bouwtradities verbonden zijn met de identiteit van de Cuencanos.⁷⁴

‘Roberto’ maakte me echter duidelijk dat de ideologische strijd veel verder tot de organisatie was doorgedrongen dan alleen van de kant van de studenten.

‘Roberto’: Wanneer we die thema’s met de studenten in de ontwerplessen bespreken, dan spreekt ze dat aan. Maar we merken dat er een contradictie is in de zin van... ze willen een architectuur zoals die [nieuwe] omdat ze zien dat het een belangrijke ontwikkeling in het vakgebied is, en aan de andere kant zien ze de noodzaak in van een meer lokale, territoriale architectuur met meer traditie. Ze realiseren zich dat de professionele wereld een bepaalde kant op gaat en dat zij in de marges kunnen raken. Tegelijkertijd zijn er in onze eigen faculteit docenten die deze architectuur voor migranten maken, dus is er ook een beeld van “als de docent dat ook doet, als hij me begeleidt bij ontwerpprojecten en als hij in zijn vak succesvol is en zo, dan ga ik ook die kant op.” Dus de faculteit is geen eenheid.

CK: Zijn er dan twee kampen?

‘Roberto’: Ja. De faculteit kent geen eenheid in denkbeelden, noch in handelwijzen. Ook daar manifesteren zich de [beide] visies, hoewel impliciet.⁷⁵

De ontwikkelingen in de woningbouw zijn onomkeerbaar en grijpen diep in de architectenstand in. Commercieel succesvolle architecten die de *Arquitectura Cuencana* verruild hebben voor opvallende creaties voor rijke opdrachtgevers, zijn alternatieve rolmodellen geworden voor aankomende architecten.

Een van hen is architect en architectuurdocent ‘Alonso’. Hij hield er andere opvattingen op na dan zijn conservatieve collega’s. Op de eerste plaats vond hij het belachelijk dat zijn collega’s de architectuur van transnationale migranten, en dus de migranten zelf, stigmatiseerden: “We zeggen “de migranten” en we zeggen op neerbuigende toon “dat zijn die *cholos* die zulke vreselijke architectuur maken.”⁷⁶ Hij verafschuwde de benaming *cholos* voor de nieuwe rijken en voegde daar aan toe dat de economische situatie in het land zo slecht was, dat op elk moment ook familieleden van gevestigde architecten naar het buitenland konden vertrekken, en dat deze dus geen reden hadden om uit de hoogte te doen.

Bovendien waren veel nieuwe rijken volgens ‘Alonso’ niet eens transnationale migranten en was de discussie over ‘migrantenarchitectuur’, en de mythe van het migrantenhuis, een eigen leven gaan leiden, los van de werkelijkheid.

Die grote huizen zijn helemaal niet van residenten (*residentes*).⁷⁷ Een resident is iemand die – ik vertel het je omdat ik een beetje het geluk heb te werken in de architectuur en ik huizen heb gemaakt voor residenten en niet-residenten. De huizen die ik gemaakt heb voor residenten zijn erg klein. Ze zijn heel erg klein. Dat zijn huizen die voor onze begrippen klein zijn, huizen van honderd-twintig of honderdvijftig vierkante meter.

[...] Dus, het is helemaal niet zeker dat residenten grote villa's bouwen. Nee, grote villa's worden gebouwd door eenvoudige mensen die vroeger geen geld hadden, schoenmakers bijvoorbeeld. Een schoenmaker die met zijn werk goed geld verdiend heeft en nu een schoenenindustrie heeft. Zo iemand is nu rijk, terwijl de mensen die vroeger de noblesse van Cuenca waren, rijk en met een eeuwige status, die zijn nu gefrustreerd. Slechts enkele van hen hebben geld en de rest heeft helemaal niets. Dus de architectuur van de grote huizen die jij hebt gezien, is niet van residenten, nee, die is van mensen van hier, slagers, schoenmakers, mensen die werken en van hun ambacht een fabriek gemaakt hebben en geld hebben.

[...] Aan de andere kant komt het voor dat residenten op het platteland grote huizen bouwen – er worden verhalen verteld dat er huizen zijn met vier verdiepingen met een lift, nou dat moet ik nog zien – en dat die zonder architect gebouwd zijn en dat het waarschijnlijk hele koude en hele moderne huizen zijn die een aanslag zijn op het beeld van het platteland. Dat kan zijn. Als docent heb ik me een beetje met dat thema beziggehouden en ben ik met studenten naar het platteland gegaan en ik heb gezien wat ze er bouwen, ik heb huizen van baksteen gezien met een pannendak. Ik heb me met de anderen afgevraagd “wat kunnen we bouwen? Laten we een project doen om te zien wat er kan.” En weet je, enkele architecten van de faculteit zeiden tegen me “geef me jouw ontwerp eens dat je voor een resident gemaakt hebt.” Want het is niet gemakkelijk iets anders te maken. Ongetwijfeld bouwen ze het soms zonder architect en van slechte kwaliteit, maar heel vaak maken ze het ook mét een architect. En het is logisch dat ze ook van baksteen en dakpannen zijn, zoals het merendeel van onze huizen, omdat het een uitbreidingsgebied van de stad is.⁷⁸

Op het platteland waren ontwerpers en bouwers net zo goed gebonden aan de beschikbare bouwmaterialen, zo vond hij. Dat de huizen daardoor waren gaan lijken op die in de stad, maakte ze in zijn ogen niet per definitie ongeschikt voor het dorpsleven.

De ethische bezwaren van zijn collega's tegen de vormgeving van migrantenhuizen vond hij ongefundeerd. Als een van de weinigen trok hij het bestaan van het mythische huis met de lift in twijfel. Volgens hem was ook het niet zo dat migranten zonder architect werkten of, als ze wel een architect inhurden, altijd kopieën van huizen uit buitenlandse tijdschriften wilden. Veel migranten huurden wel degelijk een architect in voor het ontwerp. Zelf had hij voor ongeveer twintig migrantenkanten gewerkt, en daarvan was er niet een die met een tijdschrift was komen aanzetten. Volgens 'Alonso' vonden de meeste migranten de huizen uit de regio Cuenca vaak mooier dan die uit het land waar ze tijdelijk woonden en werkten. Transnationale migranten kochten volgens hem trouwens in toenemende mate huizen die sleutelklaar werden opgeleverd, zoals ik aan de hand van 'Gabriela's' bouwactiviteiten al liet zien. In die zin was de discussie over de slechte smaak van migranten volgens hem nogal misplaatst, want het waren de architecten zelf die voor deze markt ontwierpen en bouwden. De verantwoordelijkheid voor de vormgeving lag dus bij de vakgenoten, niet bij de kopers.

Ook voor een elitearchitect als 'Alonso' was de markt van kant-en-klare huizen een lucratieve markt:

Ik bouw ook huizen om te verkopen. Ik heb zo'n zes huizen voor de verkoop gebouwd. Eigenlijk heb ik niet zoveel geld, want je hebt er kapitaal voor nodig, maar ik zeg je, als je huizen bouwt om te verkopen verdien je goed geld. Je verdient minstens dertig procent van de bouwsom.⁷⁹

In tegenstelling tot zijn gevestigde-orde-collega's, die de nadruk legden op een beroeps-ethiek gekoppeld aan 'geschikte' bouwstijlen, bouwde 'Alonso' waar vraag naar was, los van een vooropgestelde bouwstijl en los van de herkomst van de opdrachtgevers. Dat hij daarom door zijn ideologische tegenstanders geassocieerd werd met de *cholos* en hun slechte smaak, nam hij op de koop toe:

Misschien ben ik ook wel een beetje *cholito*, want ik houd van een architectuur met grote ramen en zo, dus misschien komen die mensen naar mij omdat we ons met elkaar identificeren. Zij houden ervan in hun huizen te tonen [wat ze hebben], terwijl mensen van een [hogere] sociale klasse of mensen die daar geen geld voor hebben – wat waarschijnlijker is – niet hoeven te pronken. Zij hebben hun vriendschappen omdat ze altijd tot familie 'zus of zo' behoorden. Ik geef om mijn klanten en ik ben ze dankbaar. Ik ben blij met ze omdat ik ze nodig heb. Ik heb mensen nodig die een exotische architectuur willen en zij hebben iemand nodig die dat kan maken. Zij willen een opvallende architectuur.⁸⁰

Vakinhoudelijk zag hij daarin alleen maar voordelen. Hij kon opvallende woningen bouwen omdat de klanten die naar hem toe kwamen graag wilden opvallen. Dat gaf hem een artistieke vrijheid die hij graag benutte. Door de richting die hij in zijn vakgebied was ingeslagen, werd hij door zijn collega's niet langer gezien als een architect van de gegoede Cuencanen, maar als een ideologische tegenstander. Hij vond op zijn beurt dat zijn collega's vooroordelen hadden, die ze niet konden staven omdat ze weinig tot geen ervaringen hadden met het bouwen voor mensen van buiten hun eigen sociale groep.

Samenvattend heb ik laten zien dat de verschuivingen in de Cuencaanse samenleving, die samenhangen met de mondialisering van arbeid, geld en consumptie, de sociale hiërarchie waarin elite-architecten gewend waren te werken, veranderd hebben. De belangrijkste opdrachtgevers in de bouw zijn niet meer overwegend mensen die zich op hun afkomst laten voorstaan en een bepaald soort huizen in bepaalde villawijken willen, maar mensen uit allerlei sociale klassen en groepen, binnen en buiten de stad, met uiteenlopende woonwensen. Het wereldbeeld dat de planologische elite voor ogen had bij het classificeren van sociale groepen en gebouwen, was ontoereikend. De nieuwe architectonische vormen werden onzuiver en ongepast gevonden. Het platteland zou erdoor verstedelijken. Omdat niet duidelijk was wie ervoor verantwoordelijk was, verkozen de architecten van de gevestigde orde er niet in het openbaar over te spreken. Door de afwezigheid van een vakinhoudelijke discussie over veranderingen in architectuur en landschap, kozen de meeste architecten van de gevestigde orde voor een conservatieve houding, terwijl de nieuwkomers, vaak met financieel succes, het artistieke en commerciële avontuur op de nieuwe woningmarkt aangingen. Welke ontwikkelingen op lange termijn wenselijk zijn, zou alleen bepaald kunnen worden in een brede maatschappelijke discussie. Het feit dat de machtige groep van elite-architecten het onderwerp gedurende de periode van dit onderzoek als een taboe behandelde, verhinderde tot nu toe deze discussie.

Nieuwe urbanisaties voor een nieuwe sociale orde

Tot slot van dit hoofdstuk besteed ik aandacht aan een opmerkelijke reactie op de ontstane situatie. Die kwam van een professional van de gevestigde orde, Humberto Cordero, die ten tijde van dit onderzoek president was van de lokale Cámara de la Construcción (een onderdeel van de Kamer van Koophandel gericht op de bouw- en onroerendgoedsector). Met zijn eigen ontwikkelingsmaatschappij maakte hij plannen voor nieuwbouwprojecten die het “sociale verval” in Cuenca moesten tegengaan en die hard werkende Cuencanen zonder buitenlandse inkomsten toegang tot de dure woningmarkt moesten verschaffen. Ook hij koppelde transnationale migratie aan het verlies van traditionele waarden en een verzwakte lokale identiteit.

Zijn positie als president van de Cámara de la Construcción wendde hij aan om in zijn andere hoedanigheid, die van zelfstandig architect en ontwikkelaar, dit project te kunnen realiseren. In 2002 interviewde ik hem naar aanleiding van een krantenartikel waarin stond dat onderzoek van de Cámara de la Construcción had uitgewezen dat de meeste Cuencanen in de stedelijke periferie wilden wonen. Vanwege mijn interesse in suburbane woongebieden wilde ik dat onderzoek graag lezen.⁸¹ Tijdens het gesprek bleek echter dat er geen officieel onderzoeksverslag bestond, maar dat hij als president van de Cámara de la Construcción deze tendens min of meer vanuit zijn ervaringen geschetst had. Dit zogenoemde onderzoeksresultaat kwam hem goed van pas bij het ontwikkelen van zijn eigen suburbane woningbouwprogramma's.⁸²

Het eerste project ‘Laguna del Sol’ werd in 2002 ontwikkeld en omvatte oorspronkelijk driehonderdnegentig woningen, een winkelcentrum, sportvelden en een lagune op een privéterrein. Later werd het aantal woningen gereduceerd.⁸³ Behalve een commerciële kant had het project ook een sterk ideologische kant. Cordero lichtte toe:

De migratie heeft veel schade aangericht. Degenen die wegtrekken hebben geen goede opvoeding (*buena cultura*) gehad. Ze hebben vaak niet eens de lagere school of de middelbare school afgemaakt, maar ze zijn wel weggegaan en ze brengen veel geld mee terug. Dus, wat zeggen wij? De families, de professionals, de artsen, de advocaten, de docenten, de fatsoenlijke mensen die hier wonen maar in armoede leven, die kunnen we op dit moment toch niet zomaar ergens laten wonen omdat ze geen geld hebben? Dus zeggen we, we moeten het familieleven in ere herstellen en om dat te doen is dit soort projecten nodig. Wat we willen doen is de vraagzijde organiseren, zodat er niet zomaar iemand tussenkomt, zodat we kunnen selecteren en we voorrang kunnen geven aan mensen die hier in Cuenca werken, die hier gevestigd zijn. Dat gaat hen een bepaald niveau geven, een kwaliteit van leven. Dat zal de normen waarnaar ze leven, hun familieleven, verheffen, omdat die huizen bijvoorbeeld platte daken van beton hebben en de meest verfijnde keramische vloeren. We maken de deuren met uit Spanje geïmporteerde beplating, een draagconstructie met een Colombiaanse technologie, we gebruiken de beste kwaliteit badkamers met de beste kranen. We willen dat het een goede investering wordt.⁸⁴

Om voor de aanschaf van een huis in zo'n project in aanmerking te komen, zou een potentiële koper op nog onbekende criteria worden geselecteerd. Cordero maakte duidelijk dat de bij de elite heersende fatsoensnormen daarbij een rol zouden gaan spelen. Bovendien zou de fysieke veiligheid van de wijk als geheel gewaarborgd moeten worden. Om die reden had hij de wijk als een *gated community* ontworpen, met slechts een toegangsweg die permanent bewaakt zou worden. Sociaal verval en een gevoel van onveiligheid werden op die manier bestreden, zo verwachtte hij.

Het project werd uitgevoerd binnen de wet die sociale woningbouw stimuleert, maar gelet op de grootte en het prijsniveau van de woningen leken de huizen eerder bedoeld te zijn voor de stedelijke middenklasse.⁸⁵ Dat bleek trouwens ook uit Cordero's opmerking dat het project bedoeld was voor hoog opgeleide mensen zoals artsen, advocaten en docenten. Opvallend in zijn betoog was dat hij de nieuwe rijken en transnationale migranten hardop bestempelde als mensen van laag allooi, die fatsoenlijke burgers zonder familie in het buitenland van de woningmarkt verdrongen. Om "eerlijke, hardwerkende, fatsoenlijke" burgers uit de middenklasse aan woningen te helpen, stelde hij voor te bouwen voor specifieke doelgroepen die bij de inschrijving geselecteerd zouden worden, waardoor ongewenste huishoudens uit het project konden worden geweerd.

De woningen zouden gefaseerd worden gebouwd, waarbij de eerste fase een begane grond etage van zesenvertig vierkante meter omvatte, die inclusief de grond ongeveer twaalfduizend dollar ging kosten. Voor deze fase kon bij MIDUVI een SIV-subsidie voor een nieuwbouwwoning worden aangevraagd ter waarde van achttienhonderd dollar. Na zes maanden kon de eerste verdieping gebouwd worden: negenenvertig vierkante meter voor ongeveer vijfduizend euro.⁸⁶ Voor ongeveer vijftienduizend dollar kregen bewoners dan een 'respectabele' woning, gemaakt met moderne materialen en buitenlandse technologieën. Cordero's manier van denken was nogal deterministisch. Hij ging ervan uit dat 'goede' woningen, gemaakt met Westerse materialen en technologieën, in combinatie met de selectie van 'goede' bewoners, en een gereguleerde wijktoegang, ook een garantie zouden zijn voor een goed sociaal en cultureel milieu waarin traditioneel Cuencaanse waarden in stand gehouden zouden worden. In dit project greep hij niet terug op nostalgische bouwstijlen, zoals zijn collega's van de architectuurfaculteit, maar wel op lokale fatsoensnormen en familiewaarden die vroeger 'gewoon' waren en nu door de mondialisering onder druk waren komen te staan.

Vanuit zijn machtige positie als president van de Cámara de la Construcción kon hij invloed uitoefenen op de ruimtelijke en sociale ordening van de stad Cuenca, en op berichtgeving via de media, terwijl hij met zijn eigen ontwikkelingsmaatschappij zijn ideeën ten uitvoer kon brengen.⁸⁷ In tegenstelling tot sommige van zijn collega's van de architectuurfaculteit en het Colegio de Arquitectos beperkte hij zich als professional niet tot het zwijgen over, of kritiek leveren op een veranderende situatie, maar stortte hij zich op een nieuwe economische niche die indirect het gevolg was van transnationale migratie: de markt van woningzoekenden uit de middenklasse *zonder* buitenlandse inkomsten, die door de prijsstijgingen niet meer aan een woning konden komen. Voor hem als projectontwikkelaar leverde dit grote projecten op, die hij in allianties met banken en met het gemeentelijk woningbouwbedrijf EMUVI kon realiseren. Over de wenselijkheid van deze vorm van segregatie in de woningbouw – huizen voor selecte middenklasse groepen in *gated communities* – werd net zo min als over 'migrantenarchitectuur' openlijk gediscussieerd; het gebeurde gewoon.

Conclusie

Transnationale migratie en andere aspecten van mondialisering hebben het domein van de architectuur en stedenbouw in Cuenca in het afgelopen decennium beïnvloed. De leden van de stedelijke elite die zichzelf op basis van hun vermeende Spaanse afkomst onderscheidden van de rest van de bevolking in de stad en in de rest van het kanton, wisten decennialang hun dominantie over de politieke, economische en symbolische macht te handhaven. Architecten

en stedenbouwkundigen speelden een belangrijke rol in de handhaving van die macht, omdat ze bepaalden op welke wijze hun ideeën over sociale relaties in de fysieke ruimte gerepresenteerd werden. Via een reeks van bouwtradities werden hegemone waarden steeds opnieuw gereconstrueerd. Maar de emancipatie van bepaalde delen van de bevolking, mede door de transnationale migratie, bracht in die sociale hiërarchie veranderingen teweeg.

Verschillende groepen professionals reageerden op uiteenlopende wijzen op de sociale en ruimtelijke dynamiek. De generatie architecten van de gevestigde orde – de architectuurdocenten, politici en bestuurders met een eigen architectenbureau – wilden het tij het liefst keren. ‘Migrantenarchitectuur’ paste niet in hun classificatorische systeem. Het paste niet in hun wereldbeeld. Daarom verkozen ze er niet openlijk over te spreken, of als ze dat wel deden, kritiek te leveren op groepen die sociaalgeografisch ver van ze afstonden: de zogenaamde *choblos* op het platteland. Door informeel kritiek te leveren op de wansmaak van groepen die in hun ogen lager op de sociale ladder stonden, en op de verstedelijking van het platteland in het algemeen, konden ze een bescheiden tegengeluid laten horen zonder de confrontatie met collega’s en rijke stedelijke opdrachtgevers aan te hoeven gaan. Hun ideologie was dat transcendent architectuur de lokale identiteit het best zou representeren. Slechts enkele bouwstijlen hadden voor hen hun transcendent waarden bewezen. De Spaans-koloniale architectuur en de Franse neoclassicistische architectuur in de historische binnenstad (zie afbeelding 32), de traditionele zelfbouw op het platteland (zie afbeelding 33) en de *Arquitectura Cuenca* na als urbane variant in de villawijken (zie afbeelding 30 en 31), waren de bouwstijlen die zij als gepast cultureel erfgoed beschouwden. Dit waren bouwstijlen met een ‘naar binnen gekeerde’ vormgeving. Bovendien werden in deze bouwstijlen de grenzen tussen stad en platteland opnieuw geconstrueerd. Ze probeerden hun ideeën over de voor verschillende locaties geschikte bouwstijlen op hun studenten over te dragen door het onderwerp ‘identiteit’ in het curriculum centraal te stellen.

Parallel daaraan vonden nieuwe groepen professionals en nieuwe groepen klanten elkaar op een veranderende woningmarkt. Jongere generaties architecten gingen voor de nieuwe rijken op het platteland en in de buitenwijken werken. Die nieuwe groepen opdrachtgevers wilden in eigen beheer een huis laten bouwen, of een kant-en-klare woning kopen. Het belangrijkste criterium voor de vormgeving was dat ze zich van de gevestigde orde wilden onderscheiden. Daarom werden hun huizen bewust geen kopieën van de vier bovengenoemde ‘authentieke’ bouwstijlen. Sommige professionals zagen daarin juist creatieve mogelijkheden en verheugden zich over de esthetische vrijheden die dat opleverde. De president van de *Cámara de la Construcción*, tenslotte, koos de ‘vergeten’ middenklasse als doelgroep voor zijn eigen private projectontwikkeling.

De zoektocht naar culturele eigenheid werd door professionals op verschillende manieren ingevuld. De ene groep hield vast aan een nostalgisch beeld van Cuenca rond 1900, terwijl de andere groep de sociale en culturele veranderingen aangreep voor het zoeken naar nieuwe werkwijzen. Voor bewoners van wijken zoals *Ciudadela Carlos Crespi* betekende de verschuiving in de sociale en symbolische hiërarchie van hun stad, dat ze door de professionals als potentiële klanten gezien werden. Architect ‘Gabriela’ probeerde op drie verschillende manieren de bewoners van *Ciudadela Carlos Crespi* als klanten te bereiken. Als medewerkster van MIDUVI probeerde ze huizenbezitters te interesseren voor een woningverbeteringssubsidie; als architect en projectontwikkelaar probeerde ze in de vorm van een woningcoöperatie een nieuwe wijk te ontwikkelen; en een migrantenfamilie probeerde ze als klant te krijgen. Gene-

ratiegenoten van 'Gabriela' zochten op vergelijkbare wijzen via hun netwerken naar klanten om in de competitieve markt het hoofd boven water te houden.

In hun rol als makers en hoeders van de lokale architectuur volgden de professionals in Cuenca dus uiteenlopende scripten. Terwijl de gevestigde orde een conservatief script volgde waarin de reconstructie van een verdwijnende hiërarchie centraal stond, volgde de progressieve groep een innovatief script van productontwikkeling en experimentele vormgeving, waarbij de traditionele normen losgelaten werden. De scripten die gevolgd werden, hingen samen met verschillen in wereldbeeld van waaruit de groepen handelden, en met de verschillen in macht, status en mogelijkheden die ze als professionals én als burgers in de stad hadden.

Op de lange termijn kunnen de diverse projecten en initiatieven die ontwikkeld worden ertoe leiden dat er voor volkswijkbewoners met geld meer keuzemogelijkheden komen. De vraag in hoeverre de landschappelijke veranderingen wenselijk zijn, kan alleen in een openbaar debat bepaald worden en alleen via een nieuw beleid gecontroleerd worden. Het vigerende beleid biedt weinig aanknopingspunten om de beeldkwaliteit van stad en landschap te waarborgen. Hoe de krachtmeting tussen de oude elite en de nieuwe rijken, tussen architecten van de gevestigde orde en jonge professionals uitpakt, hoe de discussies over lokale identiteiten gaan verlopen en welke architectonische en landschappelijke veranderingen dat tot gevolg heeft, valt nu nog niet te zeggen. Zeker is wel dat provinciesteden in de Andes een eigen, kleinschalige dynamiek kennen, waarbij verschillende groepen, hoe hard ze soms ook proberen zich van elkaar te onderscheiden, elkaar niet kunnen negeren. Volkswijkbewoners zijn niet langer alleen *cholos* met een slechte smaak maar ook potentiële klanten.

Noten

- 1 Delen van dit hoofdstuk zijn gebruikt in Christien Klaufus, "Globalization in residential architecture in Cuenca, Ecuador: social and cultural diversification of architects and their clients," *Environment and Planning D Society and Space* 24, no. 1 (2006): 69-89.
- 2 Veldwerknootities 11/11/02.
- 3 Lynn Hirschkind, "On Conforming in Cuenca" (dissertatie, University of Wisconsin, Department of Anthropology, Madison, 1981).
- 4 Hirschkind, "On Conforming," 105-108; zie verder hoofdstuk 1.
- 5 Stella Lowder, "Cuenca, Ecuador: planner's dream or speculator's delight?" *Third World Planning Review* 12, no. 2 (1990): 109-130; Gaitán Villavicencio, *Los Procesos Urbanos de Cuenca y Machala, 1890-1990* (Guayaquil: Corporación de Estudios Regionales Guayaquil – International Development Research Center, 1990).
- 6 Stella Lowder, "The distributional consequences of nepotism and patron-clientelism: the case of Cuenca, Ecuador," in *Corruption, Development and Inequality: Soft Touch of Hard Graft?*, red. Peter Ward (Londen: Routledge, 1989), 123-142; Stella Lowder, "Cuenca".
- 7 David Kyle heeft dezelfde ervaringen. Hij stelt: "local university faculty positions are often little more than political appointments; elite-based political parties control entire academic and administrative departments as territorial fiefdoms. The result, which has continued into the 1990s, is slow [economic] growth stemming from a conservative economic system based on loyalty rather than quality." David Kyle, *Transnational Peasants: Migrations, Networks, and Ethnicity in Andean Ecuador* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2000), 63.
- 8 Universidad de Cuenca, "Informe de la Facultad de Arquitectura, Febrero 2001-Enero 2003" (Cuenca: Universidad de Cuenca, zonder datum).
- 9 *Ley del ejercicio profesional de la arquitectura*, Registro Oficial no. 999 (30 juli 1996).

- 10 *Reglamento general a la ley de ejercicio profesional de la arquitectura*, Registro Oficial no. 117 (27 januari 1997), art. 85-86; Municipalidad de Cuenca & Colegio de Arquitectos del Ecuador, Azuay, *Codificación de normas y reglamentos para construcciones y urbanizaciones* (Cuenca: Municipalidad de Cuenca & Colegio de Arquitectos del Ecuador, Azuay, 1994), 23.
- 11 E-mail Boris Albornoz 11 april 2005; veldwerknottities 27/10/03; interview CMA 29/10/03.
- 12 Francisco Andrade, "Cuenca, arquitectura e identidad" (afstudeerscriptie, Universidad de Cuenca, Facultad de Arquitectura y urbanismo, Cuenca, 1999); Simón Estrella Vintimilla, "La nueva arquitectura de Cuenca: Una crónica de la modernidad a la contemporaneidad," in *Cuenca: Memoria, texto, patrimonio y proyecto*, no. 2 van *Documentos Docentes Arquitectura* (Cuenca: Facultad de Arquitectura y Urbanismo, Universidad de Cuenca 2000), 11-23.
- 13 Begin jaren zeventig waren de families Malo, Vásquez Astudillo en Cordero Crespo de drie economisch machtigste families van Cuenca. Zie Guillermo Navarro Jiménez, *La concentración de capitales en el Ecuador* (Quito: Ediciones Soltierra, 1976), 76-79. In de oorspronkelijke hymne van de stad uit 1934 werden de vooraanstaande families gehuldigd: "Los insigne Solanos, los Cuevas, Malos, Vásquez, Arizagas, Vélez, Aureas plumas, helenos cinceles Tuyos, Cuenca, tus próceres son." Geciteerd in Ximena Soruco Sologuren, "Una "bibliografía" urbana de linaje colonial," *ARCA* Casa de la Cultura Ecuatoriana Núcleo del Azuay 3 (2003): 38. In 2001 zijn de families Malo, Cordero, Crespo en Arizaga nog altijd de economisch machtigste families van Cuenca, zie: Lola Vásquez en Napoleón Salto, *Ecuador: su realidad*, Edición actualizada 2001-2002 (Quito: Fundación de investigación y promoción social "José Peralta", 2001), 238. Volgens deze bron is de monopoliepositie van de machtige Cuencaanse families groter dan die van de consortia in Quito of Guayaquil.
- 14 Hirschkind, "On Conforming," 128.
- 15 "En el mundo de la arquitectura, la revalorización de lo vernáculo, olvidando intencionalmente el aporte racionalista de los ingenieros de los años cincuenta, cimentó la reflexión y la práctica arquitectónica. En las viviendas unifamiliares de la ciudad jardín, demandadas por las clases alta y media, se encarnó la nueva tendencia." Carlos Jaramillo Medina, "La ciudad que se deja querer," in *Cuenca de los Andes*, red. Rodrigo Aguilar Orejuelo (Cuenca: Municipalidad de Cuenca & Casa de la Cultura Ecuatoriana Núcleo del Azuay, 1998), 132.
- 16 Dat geldt volgens Peter Ward voor heel Latijns-Amerika. Peter Ward, "The Latin American inner city: differences of degree or of kind?" *Environment and Planning A* 25, no. 8 (1993): 1151.
- 17 Stella Lowder, *Modelos de desarrollo de las ciudades de tamaño intermedio: el caso de Cuenca* (Cuenca: Universidad de Cuenca, Instituto de Investigaciones de Ciencias Técnicas, 1987).
- 18 Freya Schenck, *Strukturveränderungen spanisch-amerikanischer Mittelstädte untersucht am Beispiel der Stadt Cuenca, Ecuador* (Kiel: Geographisches Institut der Universität, 1997), 132-133.
- 19 Voor informatie over onderwijsshervormingen en huidige onderwijswetgeving, zie: Kenneth Jameson, "Moving 'social reform' to center stage: lessons from higher education in Ecuador," *Higher Education Policy* 12, no. 2 (1999): 123-140; *Ley de educación superior*, Registro Oficial no. 77 (15 mei 2000).
- 20 *Ley de educación superior*, hoofdstuk 11, artikel 71.
- 21 Voor het curriculum, zie: Universidad de Cuenca, Facultad de Arquitectura, "Escuela de arquitectura y urbanismo," <http://rai.ucuenca.edu.ec/facultades/arquitectura/escuelas/arquitecturayurbanismo.htm> (11 oktober 2005). Door de wildgroei aan hogere opleidingen zijn er tegenwoordig meerdere mogelijkheden om de titel architect te verkrijgen, bijvoorbeeld door een studie op afstand of door een kortere studie aan de Universidad Católica, die onder de noemer Architectuur een opleiding tot bouwkundig tekenaar aanbiedt. In Cuenca wordt alleen de opleiding aan de Universidad de Cuenca als een volwaardige architectenstudie beschouwd.
- 22 Interview CLV 14/11/02.

- 23 Carlos Arcos Cabrera en Alison Vásquez, “El bachillerato en Ecuador: eficiencia, equidad y retornos” (Quito: Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales, 2001) http://www.flacso.org.ec/docs/ca_eficienciaequidadII.pdf (13 april 2005); Rob Vos en Juan Ponce, “Ecuador Public Spending Review 2004: Education,” UNDP, Thematic Reports, (draft, april 2004), 4, <http://www.undp.org/rblac/mdg/EcuadorEducationDraftApril%2004.pdf> (13 april 2005). Privéscholen bieden over het algemeen kwalitatief beter onderwijs, maar zijn duurder en kennen vaak een strenge selectie op basis van afkomst. Zo worden in Cuenca kinderen met een indiaanse achternaam op sommige privéscholen niet toegelaten.
- 24 Interview CMA 29/10/03.
- 25 Universidad de Cuenca, “Informe de la Facultad de Arquitectura,” 13.
- 26 Zie Christien Klaufus, “Megaproyecto El Barranco’ in Cuenca, Ecuador: architects and their role in local representations,” in *Hyper City: the symbolic side of urbanism*, red. Peter Nas en Annemarie Samuels (London: Kegan Paul, in druk); *El Mercurio*, “Barranco origina polémica,” 19 september 2003; *El Mercurio*, “26 trabajos intervienen en el Concurso de ideas,” 24 september 2003; *El Mercurio*, “El Barranco, solicitan reconsiderar decisión,” 27 september 2003.
- 27 Veldwerknooties 29/10/03.
- 28 Interview CLV 14/11/02.
- 29 “La genuina arquitectura vernácula local, emplazada en torno al Centro Histórico y en el área rural, es igual en su espacialidad y técnica a la pretérita de la época colonial.” Jaramillo Medina, “La ciudad”, 130.
- 30 Interview CLV 14/11/02.
- 31 Voor een fotoverslag van het platteland in Noord-Ecuador halverwege de twintigste eeuw, zie John Collier en Anibal Buitrón, *The Awakening Valley* (Chicago: University of Chicago Press, 1949). Er zijn wel regionale verschillen. In Chimborazo kwamen voornamelijk adobe hutten met rieten daken voor, en niet de adobe/houten huizen met pannendaken die kenmerkend zijn voor het kanton Cuenca.
- 32 Alicia Zambrano Vázquez en Martín León Samaniego, “Análisis de la evolución de la arquitectura rural, casos: Checa, Chiquintad y Sinincay,” (afstudeerscriptie, Universidad de Cuenca, Facultad de Arquitectura y urbanismo, Cuenca, 1993). Deze studie beschrijft de veranderingen in de volksarchitectuur in de dorpen Sinincay, Checa en Chiquintad, behorende tot het kanton Cuenca.
- 33 Kyle, *Transnational Peasants*, 70-71.
- 34 Brad Jokisch en Jason Pribilsky, “The Panic to Leave: Economic Crisis and the “New Emigration” from Ecuador,” *International Migration* 40, no. 4 (2002): 81.
- 35 “Quienes son los propietarios de esas casas eligen modelos suntuosos con comodidades que no están acordes al medio. [...] Esas casas contrastan con los humildes hogares de otros moradores que no tienen “la suerte” de tener allegados en otras naciones.” *El Comercio*, “La migración genera su propia industria,” 18 juni 2001. In andere regio’s waar veel transnationale migranten vandaan komen, wordt een zelfde soort beschrijvingen gebruikt. Zie onder andere: Rudolf Colloredo-Mansfeld, “Architectural Conspicuous Consumption and Economic Change in the Andes,” *American Anthropologist* 96 no. 4 (1994): 845-865; Peri Fletcher, *La Casa de Mis Sueños: Dreams of Home in a Transnational Migrant Community* (Boulder: Westview Press, 1999).
- 36 Interview CFV 29/20/03.
- 37 Interview CLV 14/11/02. Met modern en postmodern bedoelt hij de gelijknamige architectuurstromingen.
- 38 Mary Douglas, *Purity and Danger: An analysis of concepts of pollution and taboo* (London: Routledge & Kegan Paul, 1966).
- 39 Interview CLV 14/11/02.
- 40 Interview CLV 14/11/02.
- 41 “Así se va conformando un paisaje cultural a medio camino entre el mal gusto urbano y lo rural. Una especie de barrios urbanos en un medio rural o, mejor dicho, asentamientos rurales desanclados como expresión

- de una cultura desanclada [...]” Diego Jaramillo, “Globalización y cultura: del hogar a la casa fetiche en la arquitectura popular azuaya,” *Universidad Verdad*, Revista de la Universidad de Azuay no. 27 (2002): 194.
- 42 “La importación de estilos arquitectónicos de la gran ciudad, el exceso y abuso del hormigón y del bloque hacen que las zonas de alta emigración pierdan su identidad patrimonial y armonía arquitectónica frente a verdaderos “monstruos de cemento” a veces en la mitad de un pequeño villorrio que mantenía una graciosa armonía con el paisaje y entorno.” Ana Luz Borrero Vega, “La migración: estudio sobre las remesas de divisas que ingresan en el Ecuador,” *Universitas*, Revista de la Universidad Politécnica Salesiana del Ecuador 1, no. 1 (2002): 85.
- 43 E-mail 8 maart 2005.
- 44 Interview CDJ 21/11/02.
- 45 Bernard Rudofsky, *Architecture Without Architects: A Short Introduction to Non-Pedigreed Architecture* (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1998 [1964]).
- 46 Interview CLV 14/11/02.
- 47 Interview CDJ 21/11/02.
- 48 Interview CLV 14/11/02.
- 49 Borrero Vega, “La migración,” 83-87; Jaramillo, “Globalización,” 186-187; Estrella Vintimilla, “La nueva arquitectura,” 20; Humberto Chacón Quizhpe, “Un encuentro con las íntimas voces de la migración,” *Universitas*, Revista de la Universidad Politécnica Salesiana del Ecuador 1, no. 1 (2002): 77.
- 50 Voor sociaalpsychologisch gebruik van stereotyperingen zie: Judith Howard, “Social Psychology of Identities,” *Annual Review of Sociology* 26 (2000): 368; Maykel Verkuyten, *The Social Psychology of Ethnic Identity* (Hove: Psychology Press, 2005), 59.
- 51 Interview CLV 14/11/02.
- 52 Interview CAO 07/11/03.
- 53 Vergelijk Rudolf Colloredo-Mansfeld, “‘Dirty Indians’, Radical *Indígenas*, and the Political Economy of Social Difference in Modern Ecuador,” *Bulletin of Latin American Research* 17, no. 2 (1998): 185-205.
- 54 Veldwerknooties 05/12/02.
- 55 Interview CLV 14/11/02.
- 56 Interview CLV 14/11/02. Voor een beschouwing van de Postmoderne traditie in architectuur, waarin de gevel een nadrukkelijk expressieve functie krijgt, zie William Curtis, *Modern Architecture since 1900* (London: Phaidon, 1996), 589-613; Nan Ellin, *Postmodern Urbanism* (Cambridge: Blackwell Publishers, 1996), 88-93; Charles Jencks, *The Language of Post-Modern Architecture* (London: Academy Editions, 1984); Robert Venturi en Denise Scott Brown, *Architecture as Signs and Systems: For a Mannerist Time* (Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2004).
- 57 Interview CLV 14/11/02.
- 58 Interview CLV 14/11/02.
- 59 De huizen uit de Franse periode dragen veelal de namen van de families die ze lieten bouwen, waardoor de gebouwnamen het prestige van de ‘nobile’ achternamen incorporeerden, zoals in het *Antigua Casa de Alfonso Ordóñez Mata*. Zie Pedro Espinosa Abad en María Isabel Calle Medina, *La cité cuencana: el afrancesamiento de Cuenca en la época republicana (1860-1940)* (Cuenca: Facultad de Arquitectura y Urbanismo de la Universidad de Cuenca, 2002). Vergelijk de huidige trend onder de nieuwe rijken op het platteland, die hun familienamen op gevels laten plaatsen, zoals te zien is op afbeelding 35.
- 60 Interview CDJ 21/11/02.
- 61 Kyle, *Transnational Peasants*, 72.
- 62 Ellin, *Postmodern Urbanism*, 65. Met *gentrifiers* bedoelt Ellin groepen uit de nieuwe middenklassen die in verloederde stadswijken gaan wonen, waardoor bewoners uit lagere sociale klassen langzaam verdreven

- worden door mensen uit hogere klassen en er een opwaartse economische ontwikkeling en imagoverbetering van de buurt optreedt.
- 63 Katharyne Mitchell, "Different diasporas and the hype of hybridity," *Environment and Planning D* 15, no. 5 (1997): 533-553; Katharyne Mitchell, "Fast Capital, Race, Modernity, and the Monster House," in *Burning Down the House: Recycling Domesticity*, red. Rosemary George (Boulder: Westview Press, 1998), 187-211; David Ley, "Between Europe and Asia: the case of the missing sequoias," *Ecumene* 2, no. 2 (1995): 185-210.
- 64 Gareth Jones en Ann Varley, "The Contest for the City Centre: Street Traders versus Buildings," *Bulletin of Latin American Research* 13, no. 1 (1994): 27-44; Gareth Jones en Ann Varley, "The reconquest of the historic centre: urban conservation and gentrification in Puebla, Mexico," *Environment and Planning A* 31, no. 9 (1999): 1547-1566.
- 65 Jones en Varley, "The reconquest," 1559.
- 66 Interview CLV 14/11/02.
- 67 Op een woningbeurs zag ik vele van dit soort huizen, die volgens een bevriende architect specifiek bestemd waren voor de migrantenmarkt. Hij legde me uit dat bij dit soort huizen de ramen altijd van het type boogramen-met-glasroedes zijn en dat de gevels altijd geverfd zijn (Veldwerknooties 29/11/02).
- 68 Zie hoofdstuk 1 voor een algemene bespreking van de rol van technici die voor MIDUVI werken.
- 69 Interview CVV 18/03/02.
- 70 Interview CAO 07/11/03.
- 71 Interview CDJ 21/11/02.
- 72 Interview CLV 14/11/02.
- 73 Interview CLV 14/11/02.
- 74 Interview CHC 05/12/02.
- 75 Interview CDL 21/11/02.
- 76 Interview CRC 02/12/02.
- 77 *Residente*, letterlijk ingezetene, is in Ecuador een veel gebruikte benaming voor transnationale migranten.
- 78 Interview CRC 02/12/02.
- 79 Interview CRC 02/12/02.
- 80 Interview CRC 02/12/02. Met zijn verwijzing naar de mensen uit een hogere sociale klasse beschrijft hij hoe de elite zichzelf definieert op basis van de vermeende Spaanse afkomst die in de familienamen door zou klinken.
- 81 Zie *El Comercio*, "Los cuencanos prefieren residir en villas ubicadas en las periferias," 9 maart 2002; *El Mercurio*, "En 2004 construcción creció en un 7%," 13 januari 2005.
- 82 Zie *El Mercurio*, "En 2004 construcción creció en un 7%," 13 januari 2005. In dat artikel noemt de president van de Cámara de la Construcción zijn eigen project een van de succesvolste woningbouwprojecten van 2004.
- 83 *El Mercurio*, "Avanza proyecto urbanístico," 3 april 2005.
- 84 Interview CHC 02/04/02.
- 85 *Ordenanza que regula la planificación y ejecución de proyectos habitacionales de interés social en la modalidad de urbanización y vivienda progresiva*, Ordenanza no. 104, Municipalidad de Cuenca (25 januari 2000), <http://www.municipalidadcuenca.gov.ec/ordenanza.php?sql=urbanizaci%F3n&cid=47#> (29 november 2005).
- 86 Veldwerknooties 02/04/02.
- 87 Ook in 2005 drong hij er bij de lokale overheid op aan nieuwe suburbane terreinen voor zijn projecten beschikbaar te stellen die tot doel hebben "oplossingen voor het woningtekort in de sociale sector te zoeken die de familie in ere herstellen." *El Mercurio*, "Municipio puede impulsar vivienda," 16 februari 2005: "[...] fomentar soluciones habitacionales de interés social que dignifiquen a la familia."

7. De ongeordende stad: beroepspraktijk en debat van professionals in Riobamba

Inleiding

In 2003 woonde ik op uitnodiging van enkele architecten in Riobamba een aantal discussieavonden bij, georganiseerd door de regionale afdeling van het Colegio de Arquitectos. Op die wekelijkse bijeenkomsten passeerden allerlei thema's de revue die verband hielden met de ruimtelijke ordening van de stad. De aanleiding voor de reeks bijeenkomsten was de ongeplande ruimtelijke ontwikkeling van de stad. Een kerngroep van architecten wilde deze een halt toeroepen uit onvrede met bepaalde sociaalruimtelijke transformaties die Riobamba de afgelopen decennia had doorgemaakt. De toestroom van rurale migranten, de vrees voor een "toe-eigening van het stedelijk territorium" door indianen uit de regio en de zoektocht naar een gedeelde lokale identiteit namen in het debat een centrale plaats in. In hun ogen dreigde Riobamba haar roemruchte imago als historisch centrum van de republiek (uit de negentiende en begin twintigste eeuw) te vervuilen voor het beeld van een onopvallende en chaotisch aandoende plattelandsgemeente.

In veel van de discussies werd Riobamba vergeleken met 'grote zus' Cuenca, de provincie-stad die in de ogen van de professionals voldeed aan een soort ideaalbeeld. Wat in hun ogen in Cuenca wel was geslaagd, het construeren van een coherent stadsbeeld, was in Riobamba niet gelukt. Omdat de professionals van het Colegio wisten dat ik zowel in Riobamba als in Cuenca onderzoek deed, werd me regelmatig de vraag voorgelegd welke stad me beter beviel, Riobamba of Cuenca. Meestal was deze vraag retorisch van aard en gaven professionals er zelf antwoord op met de vervolgvraag "Cuenca zeker?" De onzekerheid en de negatieve gevoelens die professionals uitten over het beeld dat hun stad bij buitenstaanders zou kunnen oproepen, kwamen niet alleen tijdens deze discussieavonden tot uiting. Onzekerheid en verdeeldheid over de vraag wat de ruimtelijke kwaliteiten van de stad zouden zijn, kenmerkten ook het lokale ruimtelijke beleid en de alledaagse handelwijzen van professionals. Een gebrek aan een eensluidende beleidsvisie of overkoepelende ideologie leidde binnen de beroepsgroep vaak tot apathie. In deze atmosfeer van verdeeldheid en gelatenheid vormden de bijeenkomsten van het Colegio de Arquitectos in 2003 een opmerkelijke activiteit. De professionals die de discussieavonden organiseerden, handelden vanuit een gevoel dat er nu echt iets moest gebeuren: ze wilden het tij keren voor het te laat was.

Voor een betere ruimtelijke ordening was een concreet lokaal beleid nodig. Er bestond een beleidsdocument uit de jaren negentig dat als kader moest dienen voor de ruimtelijke ontwikkeling van de stad, het Plan de Desarrollo Urbano de Riobamba (PDUR), maar dat plan werd niet in het beleid ten uitvoer gebracht. Naar aanleiding van de discussies werden artikelen geschreven, die in een nieuw vakblad, *Urbis Visión*, gepubliceerd werden.¹ Na de discussieavonden en de publicatie van het tijdschrift werden bovendien openbare fora georganiseerd, waarin burgers zich over enkele kernthema's mochten uitspreken. Ook werd er in

een serie radioprogramma's aan dezelfde thema's aandacht besteed.² Op die manier groeide een interne gedachtewisseling in het Colegio de Arquitectos uit tot een openbaar debat over de stad.

In dit hoofdstuk beschrijf ik de sociaalculturele dynamiek van Riobamba aan de hand van professionele visies op de stad en het beroepsmatige handelen van architecten en beleidsmakers. Ik analyseer de problemen die professionals in het debat over de ruimtelijke ordening in 2003 aanklaarten tegen de achtergrond van de fysiek-ruimtelijke, sociale en culturele ontwikkelingen in de twintigste eeuw. De ruraal-urbane migratie, de groeiende macht van indiaanse groepen op de onroerendgoedmarkt, het ervaren gebrek aan een lokale identiteit in de gebouwde omgeving, en een gebrek aan planologisch beleid werden niet als aparte problemen gezien, maar als met elkaar samenhangende ontwikkelingen. Het professionele debat ging niet alleen, en niet hoofdzakelijk, over de volkswijken of over informele huizenbouw, maar over de samenhang tussen een tekortschietend ruimtelijk beleid, groeiende aantallen stedelingen uit rurale en indiaanse gemeenschappen, en een ontbrekende lokale identiteit in de gebouwde omgeving. Daarom beschouw ik de houding van professionals ten aanzien van de ruimtelijke ordening als het tweede perspectief op het bouwen en wonen voor de lagere middenklasse in Riobamba, naast dat van volkswijkbewoners.

In het professionele debat werd Riobamba zoals gezegd vaak neergezet als het tegenbeeld van Cuenca. Ik besteed in dit hoofdstuk daarom ook aandacht aan de overeenkomsten en verschillen tussen deze steden. Ondanks de beleefde verschillen resulteerden de discussies van de professionals namelijk in een vergelijkbaar discours als dat van hun Cuencaanse collega's. Ook hier werden bepaalde bevolkingsgroepen gezien als medeveroorzakers van een ongeordend, onsamenhangend stadsbeeld en van de productie van 'lelijke' architectuur. In dit geval waren dat rurale migranten en Quichua-indianen uit de regio, die hier echter wel een onlosmakelijk onderdeel vormen van de stedelijke economie. Door de discussieavonden van het Colegio de Arquitectos en de daaropvolgende openbare fora die in de stad gehouden werden, konden de stedelijke ontwikkeling en de zoektocht naar een lokale identiteit bespreekbaar worden gemaakt. In dat opzicht onderscheidden de professionals in Riobamba zich van hun collega's in Cuenca, die 'migrantearchitectuur' bij voorkeur niet openlijk bespraken. Maar voor het oplossen van de geconstateerde problemen waren politieke continuïteit, draagvlak en daadkracht nodig, zaken die in Riobamba ontbraken.

Opkomst en ondergang van de gegoede burgerij

Stedelijke ontwikkelingen in de twintigste eeuw zijn bepalend geweest voor het stadsbeeld en de bevolkingssamenstelling van het huidige Riobamba. Architecten refereerden in gesprekken altijd aan de zogenoemde glorie dagen van de stad, toen de Riobambeños nog trots op hun stad konden zijn. Als ik de stad echt wilde leren kennen, moest ik me volgens hen verdiepen in de periode van 'de Bank' en in de gebouwen die toen tot stand gekomen waren, omdat die de sfeer ademden van de nobele en verheven cultuur die de stad toen kenmerkte. De periode waarnaar ze verwezen, was de tijd van de economische bloei waarin de Sociedad Bancaria de Chimborazo een generator was van stedelijke ontwikkeling. In hoofdstuk 2 beschreef ik dat in die tijd enkele beeldbepalende gebouwen in de stad verrezen, waaronder het gebouw van de Sociedad Bancaria de Chimborazo zelf, dat later vooral als postkantoor bekend werd, en de Europees ogende villa's in Bellavista. Niet voor niets trachtte de gemeente dit gevoel op

haar website terug te halen door te stellen dat de Sultan van de Andes opnieuw het centrum van de geschiedenis en de nationale ontwikkeling wilde worden.³ Het waren deze architectonische representaties van een bloeiende en machtige stad, die ik van de professionals moest leren kennen om het Riobamba te zien dat zij graag zagen.

In Cuenca kon de karakteristieke historische binnenstad ontstaan en geconserveerd worden doordat een sterke culturele elite lange tijd het ruimtelijke beleid bepaalde. Maar hoe was dat in Riobamba? In de eerste decennia van de twintigste eeuw kende Riobamba eveneens een strak geordende sociale hiërarchie, waarin een kleine, machtige landadel de inrichting en het gebruik van de stedelijke ruimte bepaalde. Maar die periode was relatief kort. Tot de jaren twintig was er volgens onderzoeker Hugo Burgos in Riobamba sprake van twee min of meer gescheiden levende sociale klassen: aan de ene kant de dominante klasse van grootgrondbezitters, importeurs en intellectuelen, en aan de andere kant de onderklasse van stedelijke ambachtslieden, arbeiders en werklozen. De rijke grootgrondbezitters, die hechte contacten onderhielden met de rooms-katholieke kerk, domineerden de stad en het omringende platteland: “de twintig families van grootgrondbezitters, de kerk en de staat waren eigenaar van tachtig procent van het cultiveerbare territorium.”⁴ Net als in Cuenca werden alleen privileges verleend aan mensen met de ‘juiste’ achternaam, die de macht zoveel mogelijk binnen de eigen kring hielden.

Alleen al door het noemen van hun welluidende achternamen, die zo’n twintig families representeerden, genoten de leden van deze familiegeslachten in het dagelijks leven in de stad en de regio het grootste aanzien.⁵

Het was de tijd dat deze vermeende en bekritiseerde noblesse in Riobamba [...] niet begreep dat het noodzakelijk was haar kinderen kennis van het land bij te brengen. De plaatselijke grootgrondbezitters van toen kwamen meestal te paard en sloten de drinkgelegenheden af zodat de “*cholos*” niet binnen konden komen. Het was ondenkbaar dat een meisje met de achternaam Llamuca zou trouwen met een jongen van Cordovez.⁶

Van de nieuwe sociale en recreatieve verenigingen die in de eerste decennia van de twintigste eeuw in de stad werden opgericht, konden uitsluitend leden van de elite lid worden. De landeigenaren hadden bovendien invloeden in het nationale parlement. Zo beschrijft Clark de politieke activiteiten van een invloedrijke landeigenaar uit de regio, Julio Teodoro Salem, die vanaf het eind van de jaren twintig behalve in Riobamba ook in het parlement actief was.⁷ De glorieuze jaren twintig waren de hoogtijddagen van de elite van Riobamba.

Tijdens de bloeiperiode vond echter ook een aantal sociale veranderingen plaats. Er ontstond een stedelijke middenklasse van opgeleide werknemers, die de sociale ruimte tussen de elite en de verpauperde onderlaag wist in te nemen:

[Er] maakte zich van deze dominante klasse en van de onderste lagen een kleine groep opgeleide mensen los, die zich plaatste tussen de klasse die de macht en rijkdom bezat, en de verpauperde massa van handwerklieden, boeren en tussenhandelaren die een miserabele levensstandaard hadden.⁸

In 1930 werden iets meer dan honderddertig witteboordwerknemers geteld,⁹ maar in de decennia erna groeide de middenklasse uit tot een talrijke en invloedrijke groep. Nieuw opgerichte vakbonden en andere maatschappelijke organisaties kwamen op voor de belangen van de burgers en zorgden ervoor dat de middenklasse haar positie in de stad langzaam kon bestendigen.

De neergang van de macht van de zelfbenoemde 'noblesse' begon in 1926 toen de Sociedad Bancaria de Chimborazo failliet ging. Na het ineensinken van het bancaire systeem verkochten veel grootgrondbezitters hun hacienda's en vertrokken naar Quito en Guayaquil. Ook toonaangevende intellectuelen, schrijvers en politici trokken weg, vooral naar Quito. De kranten die net waren opgericht, moesten hun werkzaamheden stopzetten en Riobamba zakte weg in een algehele recessie.¹⁰ De ontgoocheling bij de overgebleven leden van de gegoede klasse was groot, zoals blijkt uit onderstaande uitroep van een lid van de elite:

Waarom zijn er zoveel families, die het puikje van onze samenleving vormden, uit Riobamba weggetrokken? Waarom is er, in plaats van de oude edelen en de vooraanstaande inwoners van weleer, een lawine van vulgaire en volkse [mensen] ontstaan die de lege plekken opvullen?¹¹

De gegoede families die achterbleven, probeerden hun macht te behouden in de organisaties die ze van oudsher domineerden: de invloedrijke agrarische organisaties (die nog altijd beschouwd worden als *old-boys networks* van de elite) en de conservatieve Club de los Amigos de la Policia. Maar de tijd van grote macht en rijkdom was voorbij.¹²

In de tweede helft van de eeuw werd het voor de oude elite van Riobamba steeds moeilijker haar positie in de regio te handhaven. Door de agrarische hervormingen in de jaren zestig en zeventig werd de armoede op het platteland versterkt, waardoor de trek naar de stad op gang kwam.¹³ Tegelijk verloor de elite ook de steun van de rooms-katholieke kerk. Onder invloed van het tweede Vaticaanse Concilie bracht de progressieve aartsbisschop van Riobamba, Leonidas Proaño, in de jaren zestig in de rurale, inheemse gemeenschappen van de provincie Chimborazo zijn bevrijdingstheologie ten uitvoer. Zijn inspanningen én die van zijn protestantse concurrenten, die steeds meer aanhangers kregen, zorgden ervoor dat de bevolking in de inheemse gemeenschappen een emancipatieproces doormaakte.¹⁴ Volgens sommigen verloor de stad vanaf toen haar 'verfijnde cultuur': "Dat komt door de grote veranderingen als gevolg van migratie die de stad heeft ondergaan. Maar tot 1950 was San Pedro de Riobamba een stad met cultuur, met verfijnde mensen, met hoffelijkheid."¹⁵ De stad onderging een gedaanteverandering waar de machthebbers zich in de eenentwintigste eeuw nog over beklagden.

Toen er vanaf de jaren zeventig steeds meer rurale migranten naar Riobamba trokken om daar te gaan werken, drongen geëmanciperde indiaanse groepen door tot de stedelijke middenklasse, tot ongerustheid van de elite:

Het meest alarmerende nieuws voor de lokale *noblesse* is dat de zogenaamde *cholos* in hun rijkdom en macht binnen de regio hun hoogtepunt bereikt hebben. Dat alarm is niet onterecht, want in de importhandel van luxeartikelen en in de vrije beroepen die eerst het monopolie van eerstgenoemden waren, zijn de inheemse achternamen de oude achternamen gaan vervangen.¹⁶

De elite die overbleef, bestond uit families met achternamen als Dávalos, León en Chiriboga; families die zich net als de Cuencaanse aristocratie lieten voorstaan op hun voorname familiegeslacht en hun culturele bagage. Economische macht hadden ze inmiddels niet meer. Ondanks de toenemende participatie van inheemse groepen in het stedelijk leven, was er volgens Burgos in die periode nog altijd sprake van een "intern kolonialisme" waarbij de stedelijke Quichua-bevolking moeite had om aan de paternalistische cultuur te ontsnappen. Indiaanse bevolkingsgroepen waren niet meer weg te denken uit het stadsbeeld. Toch bleef hun politieke en sociale invloed in de stad beperkt.

Ruimtelijk gezien was Riobamba vanaf de bloeiperiode vooral in noordelijke en noordoostelijke richting gegroeid. Tussen 1938 en 1974 was het inwonertal gestegen van vijftig tot achtenvijftigduizend inwoners.¹⁷ Ten noorden van het centrum was begin jaren veertig een vliegveld aangelegd, als strategisch vertrekpunt voor gevechtsvliegtuigen die het nationale territorium moesten verdedigen in een grensconflict met Peru, maar dat vliegveld werd decennialang nauwelijks gebruikt. Aan de zuidkant van de stad werden vanaf de jaren veertig scholen en ziekenhuizen gebouwd.¹⁸ Door het tekort aan betaalbare huisvesting in de binnenstad ontstonden in de jaren zeventig de eerste volkswijken aan de stadsrand. Rurale migranten vestigden zich vaak aan de kant van de stad waar hun dorpen zich bevonden: mensen uit Penipe gingen aan de oostkant van de stad wonen, mensen afkomstig uit Chambo en San Luis (overwegend indianen) aan de zuidkant en mensen uit San Andrés in het noorden.¹⁹ Zo ontstond een sociaalgeografische hiërarchie, waarin de zuidelijke wijken vanwege de grote aantallen indianen de slechtste reputatie hadden. Het enige dat de gemeente deed, was oogluikend toestaan dat voormalige agrarische terreinen in percelen konden worden verdeeld en aan coöperaties konden worden verkocht, ook al hadden ze geen basisinfrastructuur. Van een beleidsafstemming tussen het IERAC, dat over de herbestemming van agrarisch gebied ging, en instanties die over volkshuisvesting en ruimtelijke ordening gingen, was echter geen sprake.

De eerste generaties universitair geschoolde architecten hielden zich in de jaren zeventig bezig met de bouw van sociale huisvesting voor instellingen als Mutualista Chimborazo, Junta Nacional de Vivienda (voorloper van MIDUVI) en de Banco Ecuatoriano de la Vivienda (BEV). Zij waren verantwoordelijk voor de aanleg van enkele sociale-huisvestingswijken aan de rand van de stad.²⁰ De oprichting van de regionale afdeling van het Colegio de Arquitectos, afdeling Chimborazo, dateert ook uit deze periode. Bouwmeesters uit die tijd bouwden in de binnenstad de eerste gebouwen met meer dan drie verdiepingen. Oude panden maakten plaats voor nieuwe gebouwen in beton, waarbij de ontwerpers zich lieten inspireren door de Amerikaanse Art-Deco stijl. Voor het behoud van cultureel erfgoed was niet veel aandacht. Aan het eind van de twintigste eeuw verzezen steeds meer zelfbouwwijken, terwijl binnen de stadsgrens hoge gebouwen en middenklassenwijken werden afgewisseld met talrijke braakliggende terreinen. Tot een binnenstedelijke verdichting kwam het echter niet. Minder dan een derde van het stedelijk grondgebied kon begin jaren negentig als geconsolideerd worden beschouwd. Iets meer dan de helft was nog in aanleg en de resterende veertien procent was leeg en onontgonnen gebied.²¹ Laagbouw, hoogbouw en braakliggende stukken wisselden elkaar af. Ook van een eenheid in bouwstijlen was geen sprake. Op die manier ontstond het chaotische stadsbeeld dat anno 2003 als een probleem beschouwd werd.

Dit ongeordende stadsbeeld kon ontstaan doordat er geen sterke elite meer was. De sociale fragmentatie begon zich in de fysieke ruimte te manifesteren. Ook nieuwe generaties universitair geschoolde architecten en ingenieurs brachten daar geen verandering in. Zij genoten in Riobamba uit hoofde van hun expertise nooit het aanzien dat hun collega's in Cuenca ten deel viel. Architectuur werd nooit een prominent onderdeel van de lokale cultuur en professionals moesten hun sociale posities op andere manieren veiligstellen. Politieke en economische belangen voerden daardoor vaak de boventoon, terwijl inhoudelijke discussies over 'gepaste' vormen en culturele waarden in architectuur en stedenbouw lange tijd uitbleven.

In de jaren negentig had burgemeester Mancero Logroño de lokale samenleving apathisch genoemd, en volgens de professionals gold die typering in de eerste jaren van de eenentwintigste eeuw nog steeds.²² Als beroepsgroep namen de professionals zelden een positie in

lokale discussies in. Alleen toen de gemeente Riobamba besloot de oude keien in de binnenstad te vervangen door asfalt, omdat dat functioneler zou zijn voor het verkeer, kwam er een kortstondige discussie op gang. Die discussie ging over de historische waarde van de oude bestrating en over het gebrek aan bescherming van het cultureel erfgoed. Bij ingrijpende gebeurtenissen hielden de professionals zich juist op de achtergrond. Dat was bijvoorbeeld het geval na de explosie van een munitiedepot van de Brigada Blindada Galápagos in november 2002, waarbij meer dan tienduizend huizen verwoest werden. Volgens de publieke opinie werden de huizen van de duizenden gedupeerden slecht of helemaal niet gerenoveerd en zouden betrokken professionals geld van overheidssubsidies, bedoeld voor de wederopbouw, in eigen zak hebben gestoken. Met de renovatie van historisch waardevolle panden zou bovendien onzorgvuldig en onbekwaam zijn omgesprongen.²³ Toch kwam er vanuit het Colegio de Arquitectos geen officiële reactie op deze aantijgingen tegen beroepsgenoten. Kritiek op elkaar of op de autoriteiten werd zoveel mogelijk gemeden, omdat het de machtsverhoudingen zou kunnen schaden. Hun persoonlijke carrières hingen immers niet af van hun portfolio maar van politiek cliëntelisme.

De positie van professionals in Riobamba's samenleving

De architectengemeenschap in Riobamba

In 2003 stonden bij het Colegio de Arquitectos in Riobamba ruim tweehonderd architecten uit de provincie Chimborazo ingeschreven, waarvan er naar schatting honderdtachtig primair in de bouw werkzaam waren.²⁴ De rest nam af en toe opdrachten aan, maar had hoofdkomsten uit andere werkzaamheden. Sommige professionals combineerden hun ontwerpwerkzaamheden bijvoorbeeld met een eigen bedrijf in bouwproducten, omdat het moeilijk was alleen van bouwprojecten rond te komen. Opdrachten van particulieren waren veel schaarser dan in Cuenca. Werkte in Cuenca naar schatting negentig procent van de professionals aan het ontwerpen en bouwen van woningen, in Riobamba lag dat aandeel veel lager. Dat kwam doordat de bevolking vergeleken met het landelijke welvaartspeil relatief arm was.²⁵

Verhoudingsgewijs werd er in Riobamba weinig geld gestoken in locatiespecifieke architectonische ontwerpen. De waardering voor het vak van architect was gering. Particuliere woningbouw werd in Riobamba vaak alleen door *maestros* ontworpen en uitgevoerd, zonder dat er een architect aan te pas kwam – een werkwijze die werd toegeschreven aan de armoede en de zuinige aard van de Riobambeños. In het afgelopen decennium was er weliswaar transnationale migratie op gang gekomen, maar de teruggestuurde geldbedragen hadden hier (nog) geen bouwhausse veroorzaakt, waardoor het aantal particuliere opdrachten niet groeide. Projectontwikkeling in de woningbouw werd net als in Cuenca meestal door architecten zelf gedaan – niet door geïnstitutionaliseerde ontwikkelaars – en dat was derhalve alleen weggelegd voor architecten met veel eigen geld:

Er zijn diverse collega's die naar andere steden vertrokken zijn. Rijke collega's zijn hun eigen bedrijfjes en werkplaatsen begonnen, of hebben zich toegelegd op het ontwikkelen van woonwijken of de bouw van goedkope woningen, maar altijd met eigen geld.²⁶

Alle overige architecten zochten dus nevenactiviteiten om aan inkomsten te komen. Behalve in de handel en projectontwikkeling waren architecten ook actief in de lokale en regionale politiek en in het openbaar bestuur. Er waren verschillende architecten die voor een termijn

van vier jaar als wethouder of burgemeester verkozen werden, of die gedurende een ambtsperiode directeur waren van de planologische afdeling. Vanuit die functie hielden ze zich dan onder andere bezig met besluitvorming over de ruimtelijke ordening.

Ook al waren professionals net als in Cuenca op meerdere terreinen actief, er was geen sprake van een hechte elitegroep die de verschillende instanties op het terrein van architectuur en stedenbouw domineerde. Integendeel, er was juist sprake van een versnipperde macht. Groepen professionals werkten elkaar systematisch tegen. Per toerbeurt probeerden zij de macht over de lokale instanties over te nemen. Daardoor stonden groepen gelijkgezinden steeds voor korte tijd aan het roer bij instanties zoals de planologische afdeling van de gemeente, het bestuur van het Colegio de Arquitectos en het bestuur van de Cámara de la Construcción. Samenwerking tussen die instanties was er nauwelijks, want professionals van andere instellingen werden in de strijd om de institutionele en economische macht vaak als tegenstanders beschouwd. De verschillen in opvattingen hadden niets te maken met professioneel ideologische verschillen over architectuur en stedenbouw of met de macht over ruimtelijke representaties, zoals in Cuenca, maar gingen hoofdzakelijk over de verdeling van belangrijke posten. De versnipperde macht verhinderde de ontwikkeling van een ideologie.

Voorbeelden kunnen illustreren hoe bestuursleden van verschillende planologische instanties elkaar bejegenden. Aan directeur José Vaca van de planologische afdeling van de gemeente vroeg ik in 2003 of zijn afdeling wel eens samenwerkte met het Colegio de Arquitectos of met de Cámara de la Construcción. Hij antwoordde dat dat niet het geval was, omdat politieke belangen samenwerking in de weg stonden:

Wat hier overheerst zijn de politieke belangen. Waarin men geïnteresseerd is, is dat de inhoudelijke voorstellen de politieke belangen dienen. Dus je brengt niet zomaar iets tot stand, want dat kan het politieke belang schaden, en wat je wilt is de macht krijgen. Dus als ik van een bepaalde politieke partij ben moet ik zorgen dat die andere partij niets krijgt. *Dus in plaats van de krachten te bundelen wordt ernaar gestreefd datgene wat de ander voor de stad doet, teniet te doen. Het zijn meer politieke belangen dan professionele werkzaamheden*, want uiteindelijk wil elke professional dat de stad vooruitgaat, dat de stad geordend wordt, dat de stad ons eigen thuis is. Wat we willen, is dat wat van ons is het beste is, maar zoals ik al zei domineren helaas de politieke belangen. Zo gaat dat niet alleen in de stad maar in het hele land.²⁷

Zoals José Vaca duidelijk maakt, prevaleerden in dit systeem politieke loyaliteiten boven professionele inzichten. In plaats van een structurele bijdrage aan de stad te leveren, waren veel architecten bezig elkaars werk te ondermijnen of namen ze aanstoot aan elkaars activiteiten. De voortdurende machtsstrijd belemmerde de samenwerking tussen de professionals van verschillende groeperingen.

De discussieavonden die het Colegio de Arquitectos in 2003 organiseerde, werden door de gemeentelijke architecten bijvoorbeeld gezien als een aanval op hun functioneren. Zij namen daar dan ook niet aan deel, alhoewel ze uitgenodigd waren.²⁸ Toen ik naar hun verstandhouding met het bestuur van het Colegio vroeg, vertelden enkele medewerkers van de planologische afdeling dat de professionals die voor José Vaca werkten niet met het huidige bestuur van het Colegio wilden samenwerken. Ze wilden de volgende bestuursverkiezingen voor het Colegio de Arquitectos winnen om de plaats van de huidige bestuurders in te nemen.²⁹ Ik besteedde daar weinig aandacht aan. Een jaar later, toen José Vaca door de gemeenteraad uit zijn functie was ontheven, veronderstelde ik dat hij zijn machtige positie in de stad zou zijn

kwijtgeraakt.³⁰ In een e-mail van een kennis las ik echter dat Vaca begin 2005 de verkiezingen voor het nieuwe presidentschap van het Colegio de Arquitectos had gewonnen, en toen herinnerde ik me weer het gesprek met zijn medewerkers. Vanaf het moment dat hij als president aantrad, trokken de medewerkers en actieve leden die geen goede verstandhouding met hem hadden, zich terug.³¹ Deze architecten bleven uiteraard wel lid (omdat dat voor praktiserende architecten verplicht was), maar zij bepaalden niet langer de koers van het Colegio. Initiatieven die onder de ene leider begonnen waren, werden door de andere weer stopgezet. Na een machtswisseling probeerde de uitgetreden groep in een andere instantie de macht te krijgen. Op die manier verplaatsten groepjes professionals zich van de ene naar de andere instelling en ontbrak het telkens aan continuïteit. Er was daardoor sprake van een constant proces van onderlinge tegenwerking en niet, zoals in Cuenca, van een sterke elitegroep die de belangrijke instanties domineerde.

De machtswisselingen hadden niets van doen met veranderingen in partijpolitieke visies. ‘Politiek’ betekende niet zozeer het hebben van een inhoudelijk standpunt als wel de loyaliteit aan een politiek kopstuk en de macht die dat opleverde. Politiek cliëntelisme en electoraal succes bepaalden het (gebrek aan) handelen. Politieke partijen die op lokaal niveau actief waren, beloofden allemaal dezelfde verbeteringen, onder andere de verbetering van de drinkwatervoorzieningen. Meestal werden die niet waargemaakt. Een rapport over lokaal beleid in Riobamba voor de verbetering van drinkwatervoorzieningen en afvalverwerking stelt bijvoorbeeld: “het politiek cliëntelisme en de angst om populariteit en politieke steun te verliezen, leiden ertoe dat degenen die tijdelijk de lokale macht hebben, beperkt worden bij het nemen van beslissingen [...]”.³² Ook was de politieke kleur van de partijen op lokaal niveau lang niet altijd duidelijk. Kandidaten voor burgemeesters- en wethoudersposten wisselden geregeld van partij als dat hun een grotere kans bood gekozen te worden.³³ Deze vormen van politiek gewin zonder inhoudelijke continuïteit leidden bij de burgers tot onvrede. Het is veelzeggend dat in de afgelopen vijftig jaar (de periode vanaf de militaire dictatuur) in Riobamba *nog nooit* een burgemeester voor een tweede termijn is verkozen.³⁴ Wanneer een politiek kopstuk vertrok, verdween ook een aanzienlijk deel van zijn personeel, waardoor het begin van elke nieuwe ambtstermijn besteed werd aan invulling van de ambtelijke posten, in plaats van aan beleidszaken.

De machtsstrijd bepaalde niet alleen de relaties *tussen* de instellingen. Ook intern was er geen eenheid of eensgezindheid. ‘Hugo’ vertelde welke sfeer er in het Colegio de Arquitectos heerste toen hij daar drie jaar geleden na zijn afstuderen lid werd. Hij wilde een actieve bijdrage leveren, maar als nieuwkomer liep hij aan tegen een groep architecten die een machtspositie claimde op basis van haar sociale en economische dominantie in de stad.

Zo trof ik het aan toen ik hier kwam: ik trof een Colegio aan dat in twee groepen verdeeld was. De ene groep bestond uit collega’s met een hoge sociale en economische status, zou je kunnen zeggen. [...] Er was ook een leeftijdsverschil, maar het verschil was vooral economisch en sociaal. Het waren architecten waarvan de ouders ook welgesteld waren, met een bepaald opleidingsniveau, bepaalde omgangsvormen. Dat was de ene groep. En die andere club, dat waren wij. Wij zijn architecten die ons op een andere manier hebben gevormd, dankzij onze persoonlijke inspanningen en dankzij de nog veel grotere inspanningen van onze ouders. Misschien zijn er collega’s die er economisch gezien in geslaagd zijn die anderen te overtreffen, maar sociaal gezien is het onderscheid nog steeds heel uitgesproken. Dat zijn de twee groepen die het Colegio vormen en die een strijd voeren, een con-

frontatie die vaak zelfs persoonlijk wordt, zou je kunnen zeggen. [...] We proberen geen onderscheid tussen de ene en de andere groep te maken, maar toch zijn de verschillen heel uitgesproken. Het Colegio neemt [naar buiten toe] geen positie in. Het is een instantie die momenteel niets uitdraagt, niets demonstreert, niets zegt.³⁵

In eerste instantie lijkt de tweedeling die 'Hugo' schetst op de Cuencaanse tweedeling tussen de professionals die behoren tot de zelfbenoemde 'noblesse', en jongere generaties professionals. Toch is er een belangrijk verschil. In Cuenca was er sprake van een groep professionals van de gevestigde orde die haar gezag ondermijnd zag worden. In Riobamba waren de machtsverhoudingen zo dynamisch dat er geen sprake was van een vastomlijnde groep van de gevestigde orde, alleen van gelegenheidsformaties. Het gevolg was dat het Colegio zozeer door interne twisten verscheurd werd, dat het geen positie in stedelijke debatten kon innemen.

Een inhoudelijke bijdrage aan de vakuitoefening van de leden leverde het Colegio de Arquitectos niet. Door de constante strijd om de macht en vakinhoudelijke desinteresse heerste er in de vakgemeenschap geen intellectueel of geëngageerd klimaat. Het is veelzeggend dat in het Colegio in Riobamba, maar overigens ook in het Colegio in Cuenca, jaar in jaar uit het meeste geld en de meeste aandacht uitgingen naar het organiseren van sportevenementen voor architecten. Het stilzwijgende functioneren van de organisatie werd in de vakgemeenschap niet als een gebrek ervaren, maar als een voorwaarde voor positiebehoud van de verschillende groeperingen. Architecten hielden zich liever op de achtergrond dan zich kritisch uit te laten over thema's die hun relatie met collega's bij overheidsinstanties zou kunnen schaden. Inhoudelijke initiatieven van leden werden door het bestuur van het Colegio vaak als een persoonlijke aanval op de ingezette koers opgevat. Politieke loyaliteit ging niet samen

Afbeelding 37: Straat in de binnenstad van Riobamba

met een onafhankelijk kritisch geluid. Een kritisch debat van professionals bleef jarenlang uit, omdat ze altijd rekening moesten houden met de politieke stoelendans.

De discussieavonden in 2003 en het openbare debat dat erop volgde, waren om die reden een opvallende gebeurtenis. Toch twijfelden sommige deelnemers aan het effect ervan. Een deelnemer verweet zijn collega's een keer openlijk dat ze laks waren in hun optreden omdat "niemand zijn vingers wil branden" en iedereen "jaloers en achterdochtig" is.³⁶ Een andere professional vertelde me na afloop van dezelfde bijeenkomst dat hij evenmin de indruk had dat de discussieavonden daadwerkelijk iets konden veranderen. Hoe diep de machtsverhoudingen in de onderlinge relaties binnen instellingen als het Colegio ingrepen, werd me duidelijk toen een van de architecten uit deze groep eind 2003 bezig was een kerstfeest voor de leden van het Colegio te organiseren (op kosten van de instantie). Hij vertelde dat er voor dat feest negentig architecten waren uitgenodigd. Toen ik hem vroeg waarom de rest van de ruim tweehonderd leden niet werd uitgenodigd, antwoordde hij: "die behoren niet tot onze lijn".³⁷ Hij legde me uit dat de beslissing om als beroepsgroep politieke uitspraken te doen, betekende dat je je tegenstanders buitensloot. Ook al waren ze lid van het Colegio de Arquitectos van Riobamba en betaalden ze hun lidmaatschapsgeld, op het officiële kerstfeest waren ze niet welkom.

Voor de jongere generaties was het moeilijk om in de vakgemeenschap van Riobamba een plaats te vinden. Omdat de stad geen architectuurfaculteit had, studeerden ze meestal in Quito. Na hun afstuderen keerden ze dan terug naar Riobamba om daar te gaan werken. In Riobamba waren nauwelijks mogelijkheden om als beginnend architect een eigen bureau te starten. Daarom probeerden de meesten een tijdelijk contract te krijgen bij een overheidsinstelling. Architecten die aan de Universidad Central in Quito gestudeerd hadden (de meerderheid), waren bovendien meer gespecialiseerd in stedenbouwkundig ontwerpen en beleids-

Afbeelding 38: Moderne gebouwen in de historische binnenstad

vorming dan in het ontwerpen van particuliere woningen. Hierdoor lag het voor de hand dat ze werk zochten bij de gemeente of bij de plaatselijke afdeling van MIDUVI. ‘Hugo’ legde uit hoe de beginnende carrière van de pas afgestudeerden in Riobamba er meestal uitzag:

Er studeerden acht, nee minder, vier of vijf architecten [uit Riobamba] per jaar af en die werden door de publieke instellingen opgenomen. Dat wil zeggen dat ze bij de Banco de la Vivienda gingen werken of bij de gemeente, en daar was zoveel werk dat ze zich niet bezighielden met de architectuur van individuele woningen. In sommige gevallen vroegen ze niet eens geld voor het maken van tekeningen [voor particuliere opdrachtgevers], zoals sommige architecten me hebben verteld. Ze hadden zoveel werk dat het financieel goed met ze ging en ze zich niet bezighielden met architectuur. Ze lieten het ontwerpen van de plattegronden over aan bouwkundig tekenaars, die dan een bestaand project kopieerden en zo kwam de vormgeving [van zo’n woning] dan tot stand.³⁸

Het onderhouden van contacten met potentiële opdrachtgevers was in zo’n geval belangrijker dan met eigen opdrachten geld verdienen of fraaie ontwerpen maken. Zo konden jonge professionals een netwerk opbouwen voor het geval dat hun werkzaamheden bij de instelling waar ze werkten zouden ophouden. En dat gebeurde meestal bij de eerstvolgende burgemeesterswisseling. De onderlinge verdeeldheid van de vakgemeenschap dwong de jongere generatie architecten hun vakinhoudelijke ambities ondergeschikt te maken aan het systeem van politiek cliëntelisme. Het systeem waarbij machtswisselingen een sterk en daadkrachtig ruimtelijk beleid in de weg stonden, werd zo van generatie op generatie in stand gehouden.

De bouwpraktijk

Behalve de interne politieke en persoonlijke tegenstellingen binnen de architectengroep, hadden zowel jongere als oudere professionals in Riobamba zoals gezegd ook te maken met een algeheel gebrek aan waardering voor architectuur en voor het specialistische vak van architect. Opdrachtgevers hadden een architect formeel alleen nodig om een bouwvergunning te verkrijgen, wat in de praktijk neerkwam op het plaatsen van een handtekening. Architecten werkten daar soms aan mee door geld te vragen voor het zetten van hun handtekening, maar veel bevrediging gaf dat niet. In een groepsdiscussie met vier oudere architecten, die allemaal verschillende toonaangevende posities in de stad hadden bekleed, werd de lage waardering voor hun vak besproken:

‘Ernesto’: Er is hier weinig ontwikkeling. Er bestaat geen architectonische standaard en dat zou ook niet kunnen, omdat er weinig vertrouwen is in de capaciteiten van professionals. De professional is er alleen omdat het verplicht is dat zijn handtekening op de bouwtekening staat. Degenen die hier bouwen zijn de *maestros mayores* en betrouwbare bouwvakkers, en de architect...

‘Joaquín’: ...die komt alleen in beeld tot aan de [bouwaanvraag bij de] afdeling Pla-nologie. Hier wordt het overgrote deel van de huizen alleen door *maestros mayores* gebouwd.

‘Vinicio’: Die houden zich niet aan de normen, dat is één van de dingen.

‘Joaquín’: En ze bouwen ook niet wat op tekening staat. [...] Je kunt zo de hand van een professional onderscheiden van het werk van een bouwvakker. Daar zit een groot verschil in. Alles kan [op papier] ontworpen zijn, maar in de uitvoering is dat een andere kwestie.

‘Vinicio’: Als ik me niet vergis – dat hebben we onder collega’s al meerdere malen besproken – wordt twintig tot dertig procent van de gebouwen door professionals gebouwd en ongeveer zeventig tot tachtig procent door informele bouwers, zo zou je ze kunnen noemen: aannemers, bouwkundig tekenaars of *maestros mayores*. Dat is wat er in de stad gebeurt en dat wordt weerspiegeld in de architectuur.

CK: Is dat anders dan in steden als Cuenca en Quito?

Joaquin’: In Cuenca is het omgekeerd, daar is twintig procent in handen van de informele bouwers en tachtig procent in handen van de [professionele] bouwers.

CK: Komt dat doordat er hier geen architectuurfaculteit is?

‘Ernesto’: Nee, meer door de volksaard.

Joaquin’: Het is de *maestro* die het gereedschap oppakt, hij is het die de kennis heeft.

‘Vinicio’: Hij heeft er verstand van.³⁹

Ook ‘Hugo’ kende die ervaringen.

‘Hugo’: Een van de andere factoren waarover mijn vrienden me vertelden is dat de volksaard van de [bewoners van de] stad, zo zou je zou kunnen zeggen, het niet mogelijk maakte dat.... Beter gezegd, wij Riobambeños zijn burgers die er niet van houden veel geld uit te geven. Het is een praktisch ingestelde economie en in sommige gevallen is er ‘geen geld’ voor een architect, tussen aanhalingstekens dan, want het zijn ook weer niet zulke hoge honoraria. Dus daar houden de mensen niet van. In mijn geval is het gebeurd dat ik een huis ontworpen had en na een aantal bijeenkomsten [met de opdrachtgever] de tekeningen gemaakt had, dat de bouwaanvraag was goedgekeurd en dat op het moment dat de bouw begon, de opdrachtgever van gedachte veranderde.

CK: Betaalde hij dan slechts een gedeelte?

‘Hugo’: Hij betaalde de bouwaanvraag, maar niet de directievoering, die deed hij zelf. Hij nam een *maestro mayor* in dienst. Als er geen technische directievoering is, worden veel projecten een interpretatie van de *maestro mayor* met wie de opdrachtgever werkt, of van de omgeving waar het gebouwd wordt. In onze omgeving hoor je vaak zeggen “mijn broer of mijn buurman zegt dat ik de muur niet zo moet bouwen, dat ik het dak beter deze vorm kan geven, dat ik de trap niet zo moet maken, dat ik de trap buiten moet bouwen”, et cetera, et cetera. En uiteindelijk wordt het een hybride [ontwerp]. Je kunt eigenlijk niet eens van eclecticisme spreken, het zijn mengvormen in elke zin van het woord. Zo wordt er in Riobamba gebouwd.⁴⁰

De praktijk van het bouwen werd in Riobamba dus beheerst door *maestros* en zelfbouwers. Architecten namen in het bouwproces geen prominente plaats in. Ze waren te duur en deden in de ogen van opdrachtgevers hetzelfde werk als een goede *maestro mayor*. Juist door het gebrek aan waardering zagen architecten die een particuliere opdracht kregen zich vaak genoodzaakt exact uit te voeren wat de opdrachtgever vroeg, zonder rekening te houden met de normen en regels of met een fraai straatbeeld. Een particuliere opdrachtgever was immers alleen geïnteresseerd in zijn eigen gebouw en niet in het aangezicht van de hele straat. Als een architect niet maakte wat de opdrachtgever hem vroeg, raakte hij hoogstwaarschijnlijk zijn opdracht kwijt. Architecten verzetten zich niet tegen dat gebrek aan waardering; zij waren vooral bezig om hun positie te bewaken in het systeem van politieke loyaliteiten. Het ontwerpen van hoogwaardige gebouwen of het bewaken van een uniform straatbeeld kwam op de laatste plaats. Dat klimaat waarin architecten als weinig meer beschouwd werden dan

veredelde bouwvakkers, droeg bij aan het ontstaan van de ongeordende stad waar iedereen zijn eigen gang ging (zie afbeelding 38).

Volgens enkele professionals werd de aantasting van hun beroep verder in de hand gewerkt door overheidsinstanties die bouwprojecten uitvoerden. Uit bezuinigingsoverwegingen werkten ook zij bij hun bouwprojecten liever rechtstreeks met de uitvoerders, de *maestros mayores*. Zo vertelde 'Vinicio' over het gebrek aan waardering voor zijn beroep:

Dat wordt weerspiegeld in [de houding van] de publieke instellingen zoals het Consejo Provincial. Zij hebben overeenkomsten met de rurale gemeenschappen voor de uitvoering van bepaalde projecten. Het Consejo Provincial levert bepaalde materialen en de gemeenschappen leveren de mankracht. Er komen geen professionals aan te pas. De medewerkers [van het Consejo Provincial] gaan waarschijnlijk een keer per maand kijken [...] om te zien wat ze gedaan hebben. Maar er is geen specifieke controle door een professional die het werk begeleidt. Helaas is dat zo. Een publieke instelling zoals het Consejo Provincial wil zich niet inlaten met professionals omdat het geld uitspaart. Dat is een vreselijke situatie.⁴¹

Overheidsinstellingen, met name in het hoogland, organiseerden hun projecten in lokale gemeenschappen altijd in de vorm van *mingas* zoals we al eerder zagen, om zo op arbeidskosten te bezuinigen. Er ontstond een vicieuze cirkel waarin professionals voor hun bestaan afhankelijk werden van andere bronnen van inkomsten dan hetgeen waarvoor ze waren opgeleid. Ze vonden die in politieke of bestuurlijke functies. Tegelijk waren het juist de lokale en provinciale autoriteiten (waaronder architecten die op die posten terecht gekomen waren) die voor de overheidsprojecten uit bezuinigingsoogpunt geen professionals inhuurden. De professionals zelf deden dus weinig om het aanzien van hun vak hoog te houden. Daardoor kreeg noch de vormgeving van gebouwen, noch de stedenbouwkundige aanpak van de groei van de stad een hoge prioriteit. Autoriteiten, architecten en burgers die woningen lieten bouwen, droegen daar allemaal aan bij.

Het ruimtelijk beleid

De planologische afdeling van de gemeente Riobamba had onder andere als taak het ruimtelijk ordeningsbeleid uit te voeren en controle uit te oefenen op de naleving van bouwreglementen. Zowel de stedelijke groei door de aanwas van volkswijken als de individuele bouwprojecten moesten gereguleerd worden. Omdat bij de politici de controlerende taken niet populair waren – omdat die stemmen konden kosten – werden andere beleidsspeerpunten geformuleerd. Populaire begrippen zoals *regeneración urbana*, de revitalisering van bepaalde stadsdelen, en *renovación*, het herstel van een historisch uitzienend stadsbeeld, stonden centraal in het ruimtelijk beleid in de ambtsperiode 2000-2004. De directeur van de planologische afdeling, José Vaca, noemde vijf speerpunten van zijn beleid, waarvan er drie aan de revitalisering van de stad moesten bijdragen: de verbouwing van enkele marktgebouwen; het ordenen van de verkeersstromen; de revitalisering van de historische binnenstad; het opzetten van een nieuw kadastraal systeem met steun van buitenaf; en de eigen actualisering van het PDUR (als tegenhanger van de discussies die in het Colegio de Arquitectos werden gevoerd, waaraan professionals van de gemeente niet wensten deel te nemen). Dit beleid gaf uitdrukking aan de politieke wens om iets te herstellen dat door de groei van de ongeordende stad verloren werd gewaand: een coherent stadsbeeld.

Vooraf aan het eerste project, de verbouwing en reorganisatie van enkele markten, werd veel aandacht besteed. De grootste dagmarkt, La Condamine, werd in een nieuw gebouw

ondergebracht. Het heette nu niet langer een markt, maar een Centro Comercial. Voor de nieuwe plekken moest meer betaald worden dan vroeger voor de oude, waardoor de minst draagkrachtige handelaren hun producten daar niet langer konden verkopen. Zij verplaatsten zich in eerste instantie naar de straten rondom het gebouw, totdat de straathandel daar werd verboden en ze nog verder de stad uit moesten om hun kraampjes te kunnen neerzetten.⁴² Jones en Varley hebben in een studie over Puebla, Mexico, een soortgelijke situatie beschreven. Ook in Puebla werden in de jaren negentig straatverkopers geweerd. Het opschonen en revitaliseren van de historische binnenstad wordt door de auteurs gezien als een poging van de planologische en commerciële elite om een deel van de stedelijke ruimte naar hun morele orde te herscheppen.⁴³ Het opwaarderen van buurten door middel van het weren van ongewenste gebruikersgroepen deed met de komst van het nieuwe marktgebouw ook in Riobamba zijn intrede. Op die manier had de fysieke verbouwing ook sociale consequenties.

De verantwoordelijke directeur ging niet in op de sociale consequenties van zijn beleid. Hij sprak alleen over de economische potenties van het plan. Hij lichtte het project als volgt toe:

Op de eerste plaats willen we oplossingen zoeken voor het commerciële systeem van de stad. Met dat commerciële systeem is het zeer slecht gesteld. Er is geen doorkomen aan in de stad, de hele stad staat vol met marktkramen, met verkopers, en dat probleem moeten we oplossen. We hebben een studie gemaakt van het hele commerciële systeem. We hebben vervolgens een voorstel voor enkele markten gedaan en zodoende zijn ze bezig met de bouw van de groothandelsmarkt, de markt van Santa Rosa, de verbouwing van de markt van Santa Rosa. We willen daarnaast nog drie markten verbouwen. Meer dan naar de verbouwing [van het gebouw zelf] streven we naar een verandering in het gebruik van de markten, om de handel in de stad te ordenen. We richten ons daarbij speciaal op de markten. Het is niet goed dat we op twee blokken afstand van elkaar twee markten hebben, en nog weer andere verkopers die op straat verkopen. *We moeten de stad ordenen.* Met dat proces zijn we nu bezig. Het is een ernstig probleem dat we in de stad zoveel verkopers hebben toegelaten terwijl er geen ruimte voor is. Dus dat probleem willen we oplossen.⁴⁴

Zijn oplossing voor de ongeordende stad lag dus op het vlak van een gereguleerd gebruik en de regulering van gebruikersgroepen – in dit geval handelaren. In navolging van projecten die in Quito, Cuenca en tal van andere Latijns-Amerikaanse steden waren uitgevoerd, hoopte hij door het uitvoeren van dit plan de stad aantrekkelijker te maken voor toeristen. Niet alleen de informele handel zou worden teruggedrongen. Ook eenzijdige economische activiteiten die een straat een “oninteressant” aanzien gaven, zouden uit het straatbeeld verwijderd moeten worden. Vaca noemde als voorbeeld een straat waar voornamelijk metaalverwerkingsbedrijfjes zaten. Om de straat weer een representatief uiterlijk te geven, zouden die bedrijfjes weg moeten. De leegkomende panden konden dan een andere bestemming krijgen. De verschillende gemeentelijke projecten in het kader van de revitalisering van de stad hadden voor kleine zelfstandigen en informele handelaren dus grote gevolgen.

Verder was José Vaca voornemens om historische panden te restaureren en pleinen en parken te renoveren “zodat de binnenstad weer kwaliteit krijgt.”⁴⁵ Deze plannen bleven beperkt tot esthetische ingrepen, zoals de plaatsing van nieuwe straatlantaarns naar historisch model in de hoofdstraat van Riobamba.⁴⁶ In een stad die om een grootschalige integrale aanpak vroeg, waren de ingrepen die onder zijn leiding plaatsvonden te beschouwen als prestigeprojecten met een incidenteel karakter.⁴⁷ Ze leken niet in de eerste plaats bedoeld voor de eigen,

grotendeels arme bevolking, maar voor het aantrekken van toeristen en grootschalige evenementen. José Vaca kon uiteindelijk veel van zijn plannen niet uitvoeren, omdat hij namens de gemeente verantwoordelijk werd voor de herstelwerkzaamheden na de explosie van het munitiedepot in november 2002. Bijna al zijn personeel moest zich met deze taak bezighouden, waardoor slechts enkele architecten met de reguliere taken belast bleven.⁴⁸

De controle op de naleving van bestaande regelgeving liet eveneens te wensen over. Er was bij de planologische afdeling, net als in andere steden, een officiële dienst Control Urbano, die de handhaving moest uitvoeren. ‘Hugo’ legde me uit dat in Riobamba de bouwreglementen massaal werden overtreden, ook door architecten zelf.

‘Hugo’: Er zijn normen ten aanzien van rooilijnen. Op basis van de rooilijnen wordt de minimale afstand van het gebouw tot de rooilijn bepaald. Op basis van die afstanden worden de coëfficiënten van het maximaal bebouwd oppervlak en van de bestemmingen bepaald, maar die zijn gemakkelijk te omzeilen. Ze geven je ook maximale bouwhoogten, maar ook die kan de eigenaar of de bouwer gemakkelijk omzeilen. Als je een verdieping wilt bouwen, bouw je die gewoon en er is niets dat je tegenhoudt.

CK: Bestaat er geen [dienst] Control Urbano?

‘Hugo’: Die [dienst] bestaat wel, die bestaat zeker wel, maar is heel zwak. Er bestaat wel degelijk [een dienst] Control Urbano.

CK: Maakt die onderdeel uit van de afdeling Planologie?

‘Hugo’: Ja, maar [de dienst] volbrengt zijn taak niet. Dat komt door het probleem van ..., ik houd er niet van daarover te praten maar de corruptie is ook hier doorgedrongen. Je kunt zelfs de medewerkers van de planologische afdeling omkopen. Ze zijn corrupt. Aan de andere kant was er in Riobamba, vanwege het feit dat het een jonge stad is, tot twee decennia terug helemaal geen controle. Iedereen kon doen wat hij wilde, dus het was niet eenvoudig om normen in te voeren. In een bepaald blok kan vijftig procent aan de regels voldoen en de andere vijftig procent niet, dus dan is het een dilemma wat je moet doen. Stel: ik als professional heb een klant die geen ruimte tot aan de perceelgrens wil vrijlaten en in dat zelfde blok, in dezelfde straat, hebben drie andere huizen ook geen vrije ruimte tot aan de perceelgrens, dan kunnen ze het mij niet verbieden dat ik ook die ruimte inneem. Dus het probleem groeit. Als ze mij niet kunnen verbieden dat ik een huis met drie verdiepingen bouw – stel dat eraan ook twee of drie huizen van drie verdiepingen staan, hoewel de aanbeveling voor die plek is niet meer dan twee verdiepingen te bouwen – dan kunnen ze het helemaal niet meer verbieden en dat wordt mede in de hand gewerkt doordat er twee decennia terug geen enkele vorm van controle was.⁴⁹

Een van mijn architectenvrienden, ‘Claudio’, die ik kende van het Taller de Barrios Precarios, vroeg me eens of ik mee ging kijken naar een woning waarvan hij de bouw coördineerde. In de tijd dat we samen voor het TBP werkten, had hij zich in een rapport kritisch uitgelaten over woningen in Cooperativa Santa Anita die zonder bouwvergunning waren gebouwd.⁵⁰ In het project dat we bezichtigden, bouwde hij zelf echter ook zonder bouwvergunning. Het huis van zeventig vierkante meter was geplaatst op een ommuurd perceel, waarbij de begane grond vrijwel het hele perceel in beslag nam. Volgens de regels had het huis verder van de rooilijn af moeten worden gebouwd, zodat een voortuin zou zijn ontstaan. De opdrachtgeefster wilde echter het hele perceel bebouwen om een zo groot mogelijk huis te krijgen. Daarom had ‘Claudio’ geen bouwvergunning aangevraagd. De kans dat het gecon-

troleerd zou worden was volgens hem uiterst klein. Bovendien zou hij liever een boete betalen dan een vergunning aanvragen.⁵¹ Enkele jaren later las ik op de website van de gemeente Riobamba dat hij inmiddels directeur van de planologische afdeling geworden was.

Aan de andere kant beschreef José Vaca hoe het voor hem als toenmalig directeur van de planologische afdeling haast onmogelijk was om mensen te dwingen zich aan de regels te houden.

Hier is iedereen eraan gewend te doen wat hem goeddunkt, zonder de regels in acht te nemen, zonder de wetten te respecteren. Iedereen doet wat hij wil. Het zal moeilijk zijn de manier van denken te veranderen, te zorgen dat de mensen zich aan de regels houden, want we hebben zelfs op een bepaald niveau problemen met de autoriteiten. Het ergste van alles is dat ook de professionals zich schuldig maken aan het ontduiken van de wetten en het niet respecteren van de regels. De professionals veroorzaken de grootste schade want die zeggen “we doen het gewoon, zonder vergunningen, zonder bouwtekeningen”, het kan ze niet schelen. Zo geven ze het slechte voorbeeld aan de mensen. Zij zijn de eersten in het ontduiken [van de regels]. “Meneer hier kunt u niet bouwen, want dit moet vrij blijven, de verordening staat het niet toe”, maar nee, hier willen ze bouwen, dus ze doen het gewoon. Dus ontstaat er een strijd tussen de professionals en de autoriteiten van de gemeente. Ze willen doen wat ze zelf willen en wij proberen er iets aan te doen, maar het is de mentaliteit, zo zijn mensen, toch? Mensen willen de vrijheid om te doen wat ze zelf willen, buiten de wetten en regels om en dat is niet goed. In die zin voeren we een strijd en proberen we met vereende krachten om te zorgen dat ze zich aan de regels houden. Het is al verbeterd, maar het is een proces waarin ook het departement Control Urbano sterker moet worden, om de verbetering door te zetten. Maar dat is een ander proces. Het zou een complete omwenteling zijn, omdat velen zich er niet aan houden. Ze negeren het gewoon en er moet een krachtige verandering komen zodat de burgers [de wet] willen respecteren. Er moet overwogen worden of het mogelijk is om [gebouwen] af te breken zodat de mensen een beetje schrikken en zich realiseren dat ze niet zomaar alles kunnen doen, dat ze bouwtekeningen moeten hebben, dat ze zich aan de wet moeten houden, omdat het anders gesloopt wordt. Maar daarvoor hebben we de steun van de autoriteiten nodig om met kracht te kunnen optreden.⁵²

Als directeur van de planologische afdeling was Vaca verantwoordelijk voor het handhavingbeleid, maar er was geen politieke steun voor een strikt en consequent beleid en dus werden er geen systematische controles uitgevoerd. Dit soort voorbeelden laat zien hoe in Riobamba een bouwcultuur ontstaan was waarin het bouwen zonder bouwvergunning niet alleen door volkswijkbewoners werd gedaan, maar ook door architecten en autoriteiten zelf. Sommige architecten van het Colegio de Arquitectos vonden daarom dat het tij gekeerd moest worden: het PDUR moest nieuw leven ingeblazen worden.

Discussies over de ongeordende stad

De politiek van De Herdenkingsput

Het PDUR was begin jaren negentig opgesteld door Cuencaanse professionals, onder leiding van architect Fernando Cordero, de latere burgemeester van Cuenca. In dat plan werden aan-

bevelingen gedaan voor een evenwichtige stedenbouwkundige en sociale ontwikkeling van Riobamba. Ook werden er strategieën en deelplannen in beschreven die betrekking hadden op het gebruik en de inrichting van stedelijke gebieden. Aanbevelingen voor de handhaving van de bouwregelgeving waren er eveneens in opgenomen.⁵³ In 1997 had het plan rechts-geldigheid gekregen, maar sindsdien was er weinig mee gedaan.⁵⁴ Omdat de plannen nooit waren uitgevoerd en omdat ook de bestaande regels niet werden nageleefd, was er van enige ordening van de stad in de tussentijd geen sprake geweest. De professionals van het Colegio wilden daarom het PDUR in 2003 opnieuw onder de aandacht brengen.

Elke woensdagavond kwam een groep professionals in het kantoor van het Colegio bij elkaar om een thema te bespreken dat gerelateerd was aan de ongeordende stad. Dat verliep als volgt: een architect uit de groep bereidde een discussiethema voor en gaf een korte inleiding. De overige aanwezigen, soms ook genodigden die in een bepaald onderwerp gespecialiseerd waren, gaven vervolgens hun meningen over en visies op het geïntroduceerde probleem. Van de discussie van die avond werd een verslag gemaakt, dat als basis diende voor een artikel in het nieuw opgerichte tijdschrift van het Colegio, *Urbis Visión*. Op die manier werden de resultaten van de discussieavonden onder vakgenoten verspreid. Na de publicatie van het eerste nummer van *Urbis Visión* werden vier fora gehouden, waaraan de bevolking van Riobamba mocht deelnemen. De thema's van de vier fora waren: het PDUR; het verval van beeldbepalende panden in de historische binnenstad; de voortschrijdende 'bezetting' van het stedelijk territorium door inheemse groepen; en de chaotische verkeerssituatie in de stad.⁵⁵ In een serie radioprogramma's kregen de architecten de kans hun visies in het openbaar nader toe te lichten. Ook de lokale kranten maakten melding van de activiteiten. Het initiatief kreeg veel media-aandacht; een teken dat zulke inhoudelijke discussies in Riobamba uitzonderlijk waren.

De beladen titel El Pozo Memorial de los Agravios ofwel De Herdenkingsput van het Onrecht werd de naam van de discussieavonden die het Colegio de Arquitectos organiseerde. De naam ontstond uit de onvrede over talloze kwesties waarin architecten het gevoel hadden dat ze door de autoriteiten niet serieus genomen werden.⁵⁶ De initiatiefnemers wilden:

[...] alle problemen, de laster, de beledigingen, al die schendingen van de stad opsporen, die hebben plaatsgevonden en die doorgang konden vinden zonder ons grote thema toe te passen, namelijk het Plan de Desarrollo Urbano.⁵⁷

Ze wilden een kritisch tegengeluid te laten horen ten aanzien van het ruimtelijke beleid van de gemeente. De slecht verlopen reconstructie van de stad na de explosie in de legerkazerne was daar een aanleiding voor, maar ook de frustraties over andere onuitgevoerde plannen. Het ontwikkelingsplan PDUR had de stad in hun ogen kunnen behoeden voor deze chaos. De architecten verweten de autoriteiten in de ambtsperiode 2000-2004 dat ze niets met het plan deden en formuleerden die kritiek als volgt:

De actuele problemen zijn niet anders dan die, die in de beschrijving in het Plan de Desarrollo van de stad Riobamba (PDUR) genoemd worden. Wat het erger maakt is dat, terwijl er een basisdocument voor de stedelijke ontwikkeling bestaat, de doelstellingen en voorgenomen sectorplannen nooit gerealiseerd zijn.⁵⁸

Met betrekking tot de ruimtelijke ordening van de stad heeft de inertie en het "op zijn beloop laten" de boventoon gevoerd over het nemen van voorzorgsmaatregelen en het uitoefenen van controle. Het bewijs daarvan is bijvoorbeeld de keten van wijken, coöperaties en andere typen nederzettingen die spontaan en/of clandestien

genoemd worden, die gesitueerd zijn buiten de grenzen van het stedelijk gebied, waardoor de technische en wettelijke betekenissen van die begrenzing worden weggevaagd. Er ontstaat een situatie van chaos en onzekerheid doordat enerzijds voorzieningen ontbreken en anderzijds de gemeente in een machteloze en aandoenlijke positie achterblijft ten opzichte van een probleem dat ze niet weet op te lossen.⁵⁹

De aantijging aan het adres van de verantwoordelijk wethouder, dat de uitvoering van het PDUR sterk tekortschoot, riep een felle reactie op. Wethouder Pablo Monge was het niet eens met de kritiek en kwam met een tegenverwijf aan het adres van de architecten. In een krantenartikel werd zijn boze reactie als volgt weergegeven:

“Helaas zijn er voorvallen waarbij beroepsorganisaties hun gelijk baseren op de publieke opinie, maar ze hebben zich nooit tot de bron gericht, in dit geval de planologische commissie”, merkt Monge op.

Is de stad een wanorde of niet?, “het enige dat wij gedaan hebben is voldoen aan de ruimtelijke ordening van de stad en ons houden aan het ontwikkelingsplan op basis van de vastgestelde reglementen”, zei de uittrede wethouder.

Maar Monge signaleerde ook dat er problemen zijn die veroorzaakt zijn door de architecten zelf en hij wees er op dat velen de reglementen niet respecteren en dat dat vooral problemen met enkele woningcoöperaties veroorzaakt heeft.⁶⁰

De wethouder verweet de architecten een zekere mate van hypocrisie omdat ze zelf medeverantwoordelijk waren voor het naleven van de regels. De president van het Colegio de Arquitectos betreurde het dat de gemeente alleen op deze indirecte manier aan de discussie deelnam; dat de professionals van de gemeente niet bereid waren naar de discussieavonden te komen en dat ze in het geheim aan een document werkten dat de tegenhanger moest worden van het debat dat het Colegio in het openbaar voerde. Maar, zo lichtte de president van het Colegio toe, “alles is hier politiek” en dus liepen de zaken op deze manier.⁶¹

Ook de deelnemers aan de discussieavonden hadden hun eigen belangen. In de discussies bracht elke deelnemer een thema in dat hij of zij belangrijk vond en waarmee ook politiek gewin te behalen viel. Een van de initiatiefnemers van de discussies was voormalig burgemeester Carlos Castro. Hij had het PDUR tijdens zijn ambtsperiode (1992-1996) door Fernando Cordero laten opstellen. In de discussies sprak en schreef hij over het belang van het PDUR, mede met het oog op de lokale verkiezingen in 2004 waarin hij zich opnieuw kandidaat stelde voor de burgemeesterspost. Als start van de politieke campagnes voor de op handen zijnde verkiezingen kwam de positieve media-aandacht voor het debat sommige deelnemers niet ongelegen, ook al ontkende het Colegio de Arquitectos op de radio dat politieke drijfveren een rol speelden bij de timing van de activiteiten.

Antonio Ferra: Architect Velasco, we komen binnenkort in verkiezingstijd. We gaan een nieuwe burgemeester kiezen voor Riobamba. Ik denk dat dat heel bepalend zal zijn voor onze toekomst. Wat zou het profiel van de kandidaten moeten zijn? Wat zou hun voorstel moeten zijn ten aanzien van het Plan de Desarrollo Urbano de Riobamba?

Carlos Velasco: Kijk, tijdens onze bijeenkomsten denken wij er nooit aan dat die een electorale betekenis zouden moeten krijgen. Helaas beëindigen wij onze eerste fase wanneer de verkiezingen in aantocht zijn.⁶²

Niet alleen de burgemeestersverkiezingen speelden op de achtergrond mee. Er was nog een verkiezingsronde in aantocht: die voor het bestuur van het Colegio de Arquitectos zelf.

Tijdens een van de avonden die ik bijwoonde, werd besloten om de publicatie van het eerste nummer van *Urbis Visión* in december 2003 te laten plaatsvinden. De verkiezingen voor het bestuur van het Colegio waren in januari 2004. De deelnemers aan de discussies hoopten zo de kandidaat uit hun midden extra publiciteit te geven, ten koste van de concurrerende kandidaat José Vaca.⁶³ De deelnemers waren zich dus wel degelijk bewust van de timing van hun activiteiten, al beweerde Carlos Velasco op de radio dat dat niet zo was. Het had echter weinig invloed op de verkiezingsuitslag. Het tijdschrift kwam uiteindelijk pas later uit, José Vaca won zoals gezegd de verkiezing voor het presidentschap van het Colegio en Carlos Castro kreeg niet genoeg stemmen om de burgemeestersverkiezing te winnen.

In de machtsverhoudingen die de geschetste periode kenmerkten was de beroepsgroep verdeeld in twee herkenbare partijen. Professionals van verschillende generaties die in het Colegio de Arquitectos actief waren, plaatsten zich tegenover professionals van verschillende generaties die bij de gemeente Riobamba werkten. De professionals die bij de gemeente werkten, hadden één woordvoerder: directeur Jose Vaca. In het Colegio waren er meerdere woordvoerders die vanuit hun expertise elk een inhoudelijk thema in het debat naar voren brachten. Elke groep of subgroep professionals had haar eigen ideeën en belangen, maar in grote lijnen stond het Colegio hier tegenover de Municipalidad. De professionals die bestuurlijke macht over de ruimtelijke ordening wilden, stonden tegenover de professionals die tijdelijk deze macht konden uitoefenen.

De 'ruralisering' en 'cholificación' van de stad

De professionals van het Colegio die aan het debat deelnamen, beschouwden de chaotische ruimtelijke ontwikkeling als een complex probleem met vele oorzaken en gevolgen. Als oorzaken werden niet alleen de tekortkomingen in de beleidsuitvoering en de gebrekkige nale-

Afbeelding 39: Dagmarkt Dávalos

ving van bouwregels en -wetten aangewezen, maar ook de sociaalculturele veranderingen in de stad. Inheemse groepen en rurale migranten kregen een steeds grotere invloed op de inrichting van de stad, waardoor gespreksonderwerpen als stedelijke identiteit en multiculturalisme telkens opdoken. Ook het gebrek aan waardering voor het eigen cultureel erfgoed en het verval van beeldbepalende gebouwen in de binnenstad kwamen vaak ter sprake. Er werd verder gesproken over het slecht functionerende kadastrale systeem, over verkeersopstoppingen, over huurverhogingen en over informele straathandel. Hoewel op elke bijeenkomst een ander thema centraal stond, leken de discussies week na week op elkaar omdat oorzaken en gevolgen door elkaar de revue passeerden. De architecten beschouwden het verval van de historische binnenstad, de groei van informele buitenwijken, het ontbreken van een sterke blanke elite en de veronderstelde territoriale claims van indiaanse groepen als verschillende kanten van hetzelfde overkoepelende probleem.

Als hoofdstad van de meest indiaanse provincie van Ecuador kent Riobamba een geschiedenis van moeizame relaties tussen blanken/*mestizos* aan de ene kant en de Quichua-bevolking aan de andere kant. Anno 2003 was discriminatie op basis van etniciteit in de stad nog dagelijks merkbaar. Veel mestiezen vreesden door de Quichua-bevolking gedomineerd te worden. De erudiete architect en voormalige decaan van de grootste architectuurfaculteit in Quito, Carlos Velasco, omschreef het als volgt:

De meerderheid van de blanke/*mestizo* bevolking van Riobamba beschouwt het in bezit nemen [van het stedelijk grondgebied door inheemsen] als willekeurig en negatief. Ze vinden dat de indianen thuishoren op het platteland, dat hun economische activiteit de agricultuur is en dat de invasie de stad ontsiert.⁶⁴

Radiopresentator Fierro bracht in herinnering hoe de mestiezen uit de naburige gemeente Guamote eerder naar Riobamba waren gekomen om aan de dominantie van de inheemse bevolking in hun gemeente te ontsnappen.

[D]e *mestizo* bevolking die in Guamote woonde, kwam vanuit Guamote hier naartoe om de inname van het centrale dorp door de inheemse bevolking te 'ontvluchten'. Nu zijn ze hier in Riobamba maar, oh wat een verrassing!, in Riobamba is hetzelfde fenomeen ontstaan. [...] Het is een probleem dat u [Carlos Velasco] boven tafel heeft gebracht en ter discussie heeft gesteld zodat het door ons allemaal opgelost kan worden, zodat onze collectieve identiteit geconstrueerd kan worden.⁶⁵

Velasco verwoordde de hypocrisie als volgt: "*es un país de cholos odiando a los indios,*" we zijn een land van halfbloeden die de indianen haten.⁶⁶ De lokale situatie werd hiermee uitgelegd als een nationaal, Ecuadoraans probleem. Er zijn in mijn ogen echter teveel verschillen tussen steden en regio's om het lokale debat gelijk te kunnen stellen aan het nationale debat.⁶⁷ Maar het punt dat Velasco wilde maken en dat ik onderschrijf, is dat niet-indiaanse Riobambeños weinig positief stonden tegenover de aanwezigheid van Quichua-groepen in de stad.

Een eerste aanzet tot het openbare debat over indiaanse bevolkingsgroepen gaf Carlos Velasco tijdens een openbare lezing in 2002. Hij bleef ook daarna de voortrekker van dit thema. Tijdens die lezing bracht hij naar voren dat het grootste probleem van Riobamba misschien wel de toestroom van de rurale Quichua-bevolking was, omdat die de stad in een chaotische ruimte veranderde. Hij sprak van een "*población flotante*", een vlottende bevolkingsgroep die komt en gaat en waar de overheid in haar ruimtelijk beleid geen oog voor heeft.⁶⁸ Eerst reisden ze vanuit de dorpen in het kanton naar de stad Riobamba op en neer om als marktverkopers hun producten te verhandelen (zie afbeelding 39). Later huurden ze

rondom de markten opslagruimten en goedkope slaapadressen, die ze tijdens hun verblijf in de stad gebruikten. De afgelopen decennia kwam het onroerend goed in de stad daardoor in toenemende mate in handen van mensen uit de Quichua-gemeenschap, waardoor deze een permanente invloed in de stad kregen.⁶⁹ Om panden in handen te krijgen, boden ze boven de marktwaarde waardoor het prijsniveau in de onroerendgoedsector steeg:

[I]nheemsen die in de stad willen wonen, leggen hun geld bij elkaar en kopen een huis tegen een *verhoogde prijs* om dicht bij een commerciële zone te kunnen wonen die gunstig is voor het vestigen van hun handel.⁷⁰

Velasco verweet de autoriteiten een struisvogelpolitiek te voeren. De inheemse groepen waren als handelaren een belangrijke economische factor in de stad, maar hun aanwezigheid werd door de politieke elite genegeerd of in andere termen geformuleerd. Impliciet ging men er bij de gemeente bijvoorbeeld vanuit dat het gebruik van de openbare ruimte voor straathandel door de reorganisatie van de dagmarkten kon worden aangepakt. Maar volgens Velasco mocht het probleem van de multiculturele samenleving niet gereduceerd worden tot een probleem van illegale straathandel: “Het is een fundamenteel sociaalcultureel probleem dat aangepakt moet worden; het is niet alleen de informele handel.”⁷¹

Volgens Velasco waren de indianen op hun beurt bezig met een “herovering van het stedelijk territorium”. Hij zei daarover: “zoals bevestigd werd in de fora die we organiseerden, bestaat er [onder de indianen] een verlangen om de stad terug te vorderen. [...] Er is sprake van het terugvorderen van het territorium.”⁷² Een van de deelnemers aan dat forum zou gezegd hebben: “we hadden onze stad, dat was Liribamba. Die werd verwoest en nu keren we naar onze stad terug.”⁷³ Liribamba was de Puruhá-nederzetting op twintig kilometer ten zuidwesten van de huidige stad, waarop de Spanjaarden in 1575 het oorspronkelijke Riobamba stichtten. In het huidige Riobamba heeft Liribamba vooral een mythische klank en gebruiken Riobambeños de naam als verwijzing naar een prekoloniaal verleden waarin moedige Puruhá-strijders de hoogvlakte bevolkten. Het indiaanse of etnische karakter van de symboliek van Liribamba en de Puruhaes wordt daarbij door de stedelijke mestiezen niet in ogenschouw genomen. De Quichuas die aan het debat deelnamen, construeerden daarentegen hun eigen versie van de geschiedenis. Zij zagen hun voorouders als stedelingen die door de Spanjaarden uit Liribamba verdreven zouden zijn.

Het discours van de herovering van het stedelijk territorium door indianen roept een vergelijking op met Otavalo in het noorden van de Ecuadoraanse Andes. Daar werden indianen eveneens gezien als ‘heroveraars’ van de stedelijke ruimte. Jeroen Windmeijer stelt dat er van een herovering van Otavalo door de indianen in letterlijke zin geen sprake was, omdat van een herovering alleen sprake is als de indianen terrein terugvorderen dat ze zijn kwijtgeraakt.⁷⁴ Maar zoals Windmeijer laat zien, woonde het merendeel van de indiaanse bevolking in het kanton door de eeuwen heen niet in, maar buiten de stad. Degenen die wel in de stad woonden, werden niet opzettelijk verdreven, maar leefden een marginaal bestaan. In Liribamba was dat waarschijnlijk ook het geval: de indianen werden niet verdreven, maar leefden in de marge. Op een lijst van onroerendgoedeigenaars, die betrekking heeft op 1786, staan behalve ongeveer tweehonderd huizen van blanke/*mestizo* eigenaren ook honderdvierenzeventig huizen van *indios*.⁷⁵ Dat wijst op een aanzienlijk aantal indiaanse inwoners in het oude Riobamba. Ook in het nieuwe Riobamba dat na de aardbeving werd gesticht woonden vanaf het begin indianen. Volgens historicus Carlos Ortiz blijkt uit documenten over de stadsaanleg van het nieuwe Riobamba dat honderdvierentwintig van de driehonderdachtenzestig *manzanas* bedoeld waren voor de huisvesting van indianen; ruim een derde van de bouwblok-

ken. Eerder in dit hoofdstuk liet ik aan de hand van citaten al zien hoe gegoede burgers zich halverwege de twintigste eeuw zorgen maakten over het feit dat indianen de lokale handel waren gaan domineren. Indianen hebben dus altijd deel uitgemaakt van Riobamba's samenleving. In dat opzicht is er in de eenentwintigste eeuw niets veranderd.

Indianen in Riobamba werden door de politieke machthebbers vaak genegeerd. Volgens Burgos was er tot ver in de twintigste eeuw sprake van "intern kolonialisme", maar de opeenvolgende machthebbers hebben de indianen niet uit de stad kunnen weren. De manier waarop indiaanse claims op de stedelijke ruimte in deze onderzoeksperiode gepresenteerd werden, namelijk als een territoriale herovering, moet daarom net als in Otavalo begrepen worden als onderdeel van een symbolische strijd die Quichuas in de provincie Chimborazo vanaf de jaren negentig voerden. Gesteund door de rooms-katholieke kerk in Riobamba en dankzij hun toegenomen macht in de landelijke politiek, konden ze zichzelf ook op lokaal niveau op nieuwe manieren presenteren.⁷⁶ Een treffend voorbeeld van het actief construeren van een indiaanse identiteit in Riobamba is dat Quichuas in 1992 op een katholiek radiostation in de stad de benaming Puruhá uitkozen om zichzelf als inheemse groepen uit Chimborazo mee aan te duiden.⁷⁷ Op die manier claimden Quichuas met terugwerkende kracht ook de Puruhá-nederzetting Liribamba als 'hun' territorium.

Hoe dan ook, de professionals ervoeren in 2003 de toenemende aanwezigheid van Quichuas in de stedelijke ruimte als een reëel probleem dat in termen van 'wij, blanke/*mestizo* stedelingen' tegen 'zij, indianen afkomstig uit de dorpen' verwoord werd. Het probleem was volgens architecten niet alleen dat indianen een deel van de grond- en huizenmarkt in de stad domineerden en daardoor de prijzen opdreven, maar ook dat ze een architectonische smaak hadden die het stadsbeeld 'ontsierde'. Velasco zei op de radio: "Een groot deel van de mensen ziet de indianen als vervuilers van de stad Riobamba, als veroorzakers van problemen die afbreuk doen aan het stadsbeeld."⁷⁸ In een artikel in *Urbis Visión* schreef hij:

Een ander speciaal aandachtspunt, dat te maken heeft met de indiaanse bevolking, is de [tendens] zich te willen onderscheiden in de stedelijke omgeving en dat is er de oorzaak van dat ze een overdreven en oppervlakkige architectuur maken die aanwezig is in de gebouwen die aan indianen toebehoren. Deze architectonische praktijk schaadt de visuele structuur van de stad; dit fenomeen is een blijvende behoefte tot zelfbevestiging, hoewel het de plank misslaat.⁷⁹

De professionals waren ambivalent in hun reacties op de zichtbare invloed van Quichua-bewoners. Enerzijds wilden ze als culturele elite graag een bijdrage leveren aan een multi-culturele samenleving. Aan de andere kant vonden ze vanuit hun professionele expertise dat de architectonische smaak van deze groep stedelingen niet 'geschikt' was voor de stad. Hoe rurale en indiaanse groepen zich in de stedelijke ruimte dan wel zouden moeten of mogen manifesteren, daarover werd niet gesproken. Velasco's opinie in dat debat was dat de aanwezigheid van de Quichua-bewoners in de stad een vaststaand feit was en dat er binnen het stedelijk grondgebied letterlijk en figuurlijk ruimte voor ze gecreëerd moest worden. Dan kon er een cultureel 'mozaïek' ontstaan waarin diverse bevolkingsgroepen op een gelijkwaardige manier naast elkaar konden leven. Vreedzaam naast elkaar leven leek op dit moment het hoogst haalbare; over mét elkaar leven werd in dit stadium nog niet gesproken.

Parallel aan Velasco's aandacht voor inheemse groepen, richtten enkele andere architecten die aan het debat deelnamen de aandacht op het ontstaan van illegale volkswijken. Hen ging het niet om de etnische of culturele kenmerken van de bewonersgroep, maar om de grondhandel en de grensvervaging van de stedelijke bebouwde kom die er het gevolg van was.

Volgens José Ruiz, voormalig directeur van de planologische afdeling, dreigde de overheid de controle op het stedelijke grondgebied kwijt te raken.

José Ruiz: Grond is een handelswaar geworden. Je hebt er geld voor nodig om het te kopen. [De toegang tot grond] zou in Riobamba beter geregeld moeten worden. Ik zou de gemeente haast willen aanraden en verplichten zich met dit probleem bezig te houden en niet toe te staan wat er in het verleden in veel delen van de stedelijke periferie is gebeurd. Er zijn wijken die niet eens infrastructuur hebben, zoals die langs de weg naar Quito, die ook nog eens buiten de bebouwde kom liggen.

Jos Demon: Santa Anita.

José Ruiz: Santa Anita [...].⁸⁰

De lokale autoriteiten zouden volgens José Ruiz grondeigenaren moeten verplichten om braakliggende terreinen tot ontwikkeling te brengen. De wet op lokaal bestuur, *Ley de Régimen Municipal*, geeft gemeenten het recht om terreinen die langer dan vier jaar braak liggen te onteigenen om ze voor woningbouw te gebruiken.⁸¹ Grondspectatie en de grondhandel van ongeschikte terreinen buiten de stadsgrens zouden zo kunnen worden tegengegaan. Velasco voegde daaraan toe dat er geen ruimtelijke ordening mogelijk is zonder overheidscontrole op het stedelijk grondgebied. Omdat de gemeente vanwege het politieke kortetermijndenken de controle over de gronduitgifte was kwijtgeraakt, was de stad een verzameling informele of illegale woonwijken geworden, met Cooperativa Santa Anita intussen als een van de bekendste voorbeelden. Bij gebrek aan politieke interesse bepaalden grondhandelaren en -kopers wat er met de grond gebeurde.

Al was het debat in Riobamba minder scherp gesteld dan de discussie over ‘migrantenarchitectuur’ in Cuenca, omdat er zoveel thema’s tegelijkertijd besproken werden, de discussie over de invloed van groepen nieuwe stedelingen op het stadsbeeld kwam ook hier terug. Onder verschillende benamingen – inheemsen, indianen, informele handelaars, rurale migranten – werden mensen die vanuit de rurale gebieden naar de stad gekomen waren, gezien als medeveroorzakers van een chaotisch stadsbeeld. In 1999 constateerden professionals van het Taller de Barrios Precarios al dat de nederzettingen die zonder toezicht werden gebouwd, het stadsbeeld en de stedelijke morfologie aantastten.⁸² Deze opvatting hadden de meesten vier jaar later nog steeds. Ook al werd het niet hardop gezegd, de passieve houding van de lokale overheid had ertoe geleid dat coöperaties en georganiseerde wijkbewoners de macht over hun woonomgeving hadden verkregen. Daardoor was een ruimtelijk probleem ontstaan, zo vonden ze. Het eerder genoemde citaat waarin architect Vega wijst op de clandestiene nederzettingen buiten de standgrens die konden ontstaan door de inertie van de gemeente, benadrukt deze zienswijze. De vervaging van de “technische en wettelijke betekenissen van die begrenzing” tussen stad en platteland, werd door hem en zijn collega’s als een ruimtelijk probleem ervaren.⁸³ De stad dreigde haar stedelijke karakter te verliezen.

Net als hun collega’s in Cuenca worstelden de professionals in Riobamba met de ontwikkeling die in de Andes wel *cholificación* wordt genoemd: het ‘volkser’ en democratischer worden van de cultuur. Terwijl in Cuenca meer gesproken werd over het probleem van de verstedelijking van het platteland, legden professionals in Riobamba vooral de nadruk op de ‘ruralisering’ van de stad. Het probleem dat professionals signaleerden – het verlies van overheidscontrole over de grond – zou echter ook kunnen worden opgevat als het toegankelijker worden van de lokale onroerendgoedmarkt voor groepen en individuen die daar een eeuw geleden geen toegang toe hadden. Door toedoen van rurale migranten in de stad veranderde Riobamba in hun

ogen niet alleen van uiterlijk, maar ook van karakter. Door de vermelding dat het hier vaak over *indios*, *indígenas* en *migrantes* (rurale migranten en transnationale migranten) ging, kreeg het debat net als in Cuenca aan klasse en etniciteit gerelateerde connotaties. Morele oordelen over architectuur en ruimtegebruik waren ingebed in de leefwereld van de blanke en *mestizo* professionals.

Omdat veel professionals zich niet herkenden in de leefwijzen en de smaak van deze bevolkingsgroepen, was er naast de roep om erkenning van het multiculturele probleem en een gedeelde identiteit ook de roep om de bescherming van het historische centrum. Dat was het gedeelte van de stad waar de professionals zich het meest mee identificeerden. Dat was de architectuur van internationale allure waar ze trots op waren. Op die manier werd ook in Riobamba de architectuur uit de tijd dat de blanke/*mestizo* elite haar hoogtijdagen beleefde, als ‘goede’ architectuur bestempeld.

Cuenca als voorbeeldstad

Soms kwamen er tijdens de discussies zoveel onderwerpen door elkaar aan bod, dat ik moeite had een lijn in de visies te zien. Het enige waar de deelnemers het over eens leken te zijn, was dat er een geactualiseerd beleidshandvest voor de ruimtelijke ordening van de stad moest komen en dat Cuenca daarbij als voorbeeld diende. Het feit dat Riobamba en Cuenca naast elkaar in mijn onderzoek figureerden, riep bij de aanwezigen van de discussieavonden verschillende reacties op. Carlos Castro gaf uiting aan een algemeen gevoel van onbehagen in de groep. Hij stelde dat die twee steden moeilijk te vergelijken waren omdat Riobamba geen identiteit had en Cuenca wel. Een radiopresentator die in zijn programma op het debat van het Colegio de Arquitectos inging, sprak vergelijkbare woorden toen hij zei “Cuenca heeft tenminste haar pad gevonden. Het ligt op koers. [De Cuencanen] weten waar ze naartoe willen; ze weten wie ze zijn. Wij weten niet eens wie we zijn, maar welke kant gaan we dan op?”⁸⁴ Het was alsof de professionals zelf onzeker waren over het beeld dat de stad bij mij opriep, omdat Riobamba zich in hun ogen niet kon meten met Cuenca. Hun onzekerheid contrasteerde met de zelfverzekerde trots waarmee de Cuencanaanse professionals hun stad aan buitenstaanders toonden. In Castro’s optiek hing het succes van Cuenca samen met de dominantie van een blanke/*mestizo* elite daar. Er waren daar volgens hem geen problemen met indiaanse groepen zoals in Riobamba. Hier was de situatie ingewikkelder, zo legde hij uit, omdat het een multiculturele stad was, minder homogeen samengesteld dan Cuenca.⁸⁵ Ook een antropoloog uit Quito, die een andere discussieavond bijwoonde, vond dat Cuenca en Riobamba onvergelykbaar waren omdat in Cuenca de indiaanse bevolking onzichtbaar was en in Riobamba juist zichtbaar.

Ook al is de bevolkingssamenstelling in Cuenca net zo min homogeen te noemen als die in Riobamba, het is wel zo dat er lange tijd een hechte elite is geweest die de ruimtelijke ontwikkelingen in de stad domineerde. Mede door de sterke bundeling van de macht binnen een kleine elitegroep is er altijd een relatief grote mate van stedenbouwkundige planologie en handhaving geweest.⁸⁶ Daardoor kon er een min of meer coherent stadsbeeld ontstaan, waardoor het leek alsof er een overkoepelende lokale identiteit was. De actuele discussie over ‘migrantenarchitectuur’ in Cuenca roept echter de vraag op of rurale groepen en indiaanse en *mestizo* bewoners in het kanton Cuenca zich eigenlijk wel herkenden in het beeld dat de culturele elite geconstrueerd had. Omgekeerd hadden professionals in Riobamba in mijn ogen een belangrijke stap gezet door het multiculturele en ongeordende karakter van Riobamba in een openbaar debat aan de orde te stellen. In dat opzicht leek Cuenca mij geen goed ide-

aalbeeld, omdat de elite daar probeerde problemen zoveel mogelijk binnenskamers te houden. Deze argumentatie bracht ik naar voren op een van de themavonden en in het artikel dat ik naar aanleiding daarvan schreef.⁸⁷ Toch bleef een gebrek aan waardering voor de eigen stad de discussies domineren.

Het feit dat architect Fernando Cordero, als maker van het PDUR, ten tijde van dit debat een gevierd burgemeester was, maakte de vergelijking met Cuenca voor de hand liggend. Op de radio zei José Ruiz bijvoorbeeld:

Ik geloof dat de directeur van het plan, architect Cordero, in zijn burgemeesterschap succes heeft gehad. We hebben dit een keer in het Colegio de Arquitectos besproken en toen zei architect Velasco dat de Cuencanos – behalve dat ze goede dingen doen – wát ze doen ook waarderen en bekend maken. Of het nu goed of slecht is, ze brengen het naar buiten. Dat doen wij niet. We hebben geen genegenheid voor wat van ons is. Dat is een groot probleem. We moeten proberen te begrijpen wat we hebben en daarvan te houden. Maar het is vooral belangrijk dat we weten wat we hebben. Daarom moeten we opnieuw het Plan de Desarrollo Urbano van de stad uitdragen.⁸⁸

Ruiz wilde dus niet alleen een mentaliteitsverandering, maar ook een consequente houding van de autoriteiten ten aanzien van het gebouwde cultureel erfgoed in de binnenstad. Riobamba onderscheidde zich namelijk niet van Cuenca doordat er *weinig* monumenten zouden zijn, integendeel. Volgens een krantenartikel over verdwijnend erfgoed had Riobamba met vierhonderdachtenveertig geregistreerde monumenten juist een zeer omvangrijk cultureel erfgoed.⁸⁹ Alleen dreigde dat erfgoed in hoog tempo te verdwijnen. De gemeente zou zich moeten inspannen om dat te behouden:

Ondanks dat er een Stedelijk Ontwikkelingsplan is waarin als een van de zes grote doelstellingen genoemd wordt “HET IN ZIJN GEHEEL HERWAARDEREN VAN CULTUREEL HISTORISCH ERFGOED”, en ondanks dat er voor de Stedelijk-Architectonische component een Algemeen Plan tot Behoud wordt voorgesteld, voert de Gemeente van de stad dat gewoonweg niet uit.⁹⁰

Laten we ons ook in herinnering brengen dat de Gemeente Cuenca onvermoeibaar heeft gewerkt om tot Werelderfgoed benoemd te worden, en dat ze daarom op de best mogelijke manier haar gebouwde Erfgoed beschermde. Er werd gesproken over de stad en men bezocht de stad om haar cultuur te leren kennen en de grootste uiting daarvan, de gebouwde omgeving, het Historische Centrum.⁹¹

De reden die voor de gebrekkige uitvoering gegeven werd was – opnieuw – de willekeur van de autoriteiten die niet verder keken dan hun ambtstermijn.

Volgens de bij het debat betrokken professionals ontbrak het de autoriteiten aan politieke wil om de als monument bestempelde gebouwen daadwerkelijk tegen verval te beschermen, omdat persoonlijke belangen en corruptie altijd de boventoon voerden.⁹² Daardoor kon het gebeuren dat als monument gekwalificeerde gebouwen toch mochten worden afgebroken, ondanks de wettelijke regeling dat eigenaren van een rijksmonument dat monument niet mogen aantasten.⁹³

Wat er [in Riobamba] gebeurd is, is dat er persoonlijke belangen van de autoriteiten meespeelden. Daardoor mochten sommige panden wel gesloopt worden en andere niet. Er is geen algemeen bewustzijn dat [de historische binnenstad] behouden moeten worden, omdat de kennis ontbreekt. Er is geen onderricht en er

Afbeelding 40: Hedendaagse woningbouw in villawijk, Riobamba

is geen zelfwaardering voor de stad. We hunkeren ernaar om te zijn zoals Cuenca is [...]. Maar waarom [lukt het] Cuenca wel? Omdat ze in Cuenca van de politieke top tot aan de wethouders en gemeentedirecteuren waarden wat ze hebben. Aan onze situatie heeft iedereen schuld, ook wij [als Colegio de Arquitectos].⁹⁴

Dit mea culpa van de beroepsgroep vormde een eerste aanzet tot een bewustwordingsproces. In 2005 bracht de Unidad de Turismo van de gemeente (geleid door een architect) door middel van een educatief programma voor kinderen de twintigste-eeuwse glorie van de stad tot leven, zodat kinderen zouden leren hoe “stoomlocomotieven [de stad] in 1930 veranderden in het Beverly Hills van Ecuador.”⁹⁵ Als er meer historisch besef zou zijn, met name voor deze hoogtijdagen van de stad, zou er meer belangstelling komen voor de negentiende en vroegtwintigste-eeuwse gebouwen, en zouden deze wellicht voor het nageslacht behouden kunnen worden, zo was de achterliggende gedachte.

Velasco had ook andere voorstellen. Om de oude panden te behouden, zou de binnenstad ook weer een woonfunctie moeten krijgen, zo stelde hij. Sinds de elite uit de stad was weggetrokken, stonden er in de binnenstad veel gebouwen leeg. Daarnaast waren er veel braakliggende percelen, terwijl aan de randen van de stad de informele wijken steeds verder uitdijden. Door lage bebouwingsdichtheid en de ‘rurale’ manier van bouwen (zelfbouw) leek de stad in de ogen van de professionals meer op een dorp dan op een stad. De herbestemming van de binnenstad tot woongebied zou zowel kunnen bijdragen aan het oplossen van het woningtekort als aan een stedelijk verdichtingsproces. Hierdoor zou de stad haar stedelijke karakter kunnen terugwinnen. Velasco zag in het herstel van de binnenstad een onbenutte kans:

[M]ensen trokken uit de binnenstad weg maar er was geen coherent beleid dat aanzette tot het behoud van het gebouwde erfgoed. Het gebouwde erfgoed is zeer kostbaar en als men van plan is de panden verder te laten vervallen zoals nu het

geval is, dan verliezen we ongeveer zestig procent van de bruikbare gebouwen, terwijl we die geschikt zouden kunnen maken door middel van revitaliseringsprogramma's. Die zijn hier vereist. [...] [H]et zijn goede huizen met een goede draagconstructie; heel solide en met zulke grote oppervlakten dat er veel families zouden kunnen wonen. Een revitaliseringsprogramma zou de stad op een adequate manier verdichten en haar tot een *stad* maken.⁹⁶

Dit gedeelte van het debat richtte zich dus vooral op de formulering van 'stedelijkheid', als tegenhanger van het proces van 'ruralisering'. Stedelijkheid hing samen met verdichting, terwijl Riobamba werd gekenmerkt door versnippering en een lage dichtheid. Beeldbepalende panden in de binnenstad werden gesloopt om er hoge, moderne gebouwen voor in de plaats te zetten, terwijl andere percelen vaak braak bleven liggen omdat de eigenaren wachtten tot de grond meer waard werd. Op die manier transformeerde de karakteristieke stad Riobamba in hun ogen tot een centrumloos, horizontaal groeiende gemeente. Dat proces moest gestopt worden, vonden de professionals.

Ruimtelijke representaties van een lokale identiteit

Op een abstract niveau bekeken hield het debat niet op bij de bezorgdheid van professionals over de monumenten in de binnenstad of over het dorps karakter en de 'lelijke' architectuur van het volk. Wat op het spel stond was de overkoepelende identiteit van de Riobambeños en de manier waarop die in de fysieke ruimte uitgedragen werd. Na het bankroet van de Sociedad Bancaria de Chimborazo en het wegtrekken van de elite was Riobamba ook een gevoel van trots kwijtgeraakt. De emancipatie van de inheemse bevolking op het platteland en hun trek naar de stad hadden Riobamba in fysiek-ruimtelijk opzicht veranderd in een uit zijn voegen gegroeid dorp. In sociaal en cultureel opzicht was de stedelijke samenleving gefragmenteerd geraakt; mestiezen en de Quichua-bevolking leefden langs elkaar heen. De machthebbers in het politieke centrum, de inheemse handelaren rond de commerciële knooppunten en de zelfbouwers in hun buitenstedelijke wijken bouwden ieder aan hun eigen stad; een stad die geen gestage historische ontwikkeling had doorgemaakt, maar een geschiedenis die verschillende abrupte veranderingen had gekend. De professionals wierpen nu de vraag op, op welke traditie ze eigenlijk moesten voortborduren. Wiens tradities moesten gered worden? Zolang ze niet wisten "wie ze waren", hoe konden ze dan weten "welke kant ze op moesten" of wat voor stad ze moesten bouwen?

In het debat werd gesteld dat het gebrek aan lokale identiteit zich vertaalde in het rommelige straat- en stadsbeeld waar "iedereen doet wat hij wil." Op het gebied van architectuur miste Riobamba bovendien een eigen signatuur. In Quito en Ambato lieten architecten zich voorstaan op hun modernistische gebouwen, terwijl ze in Cuenca hun eigen traditie van La Arquitectura Cuencana hadden. In Riobamba, waar architecten zich toch al niet sterk op particuliere woningbouw richtten, ontbrak zo'n bouwtraditie. Dat had er volgens 'Hugo' toe geleid dat architecten hun gebouwen vaak niet zelf ontwierpen maar voorbeelden van elders kopieerden:

Zoals ik je vertelde bestaat er hier in Riobamba niet zoiets als avant-garde architectuur. De collega's die zich met de particuliere woningbouw bezighouden, proberen een architectuur van elders te imiteren. Meestal Europese of Amerikaanse projecten. Of wat ook voorkomt, is dat collega's uit Riobamba naar Cuenca en Quito gaan, of dichterbij, naar Ambato, omdat daar de beste voorbeelden van architectuur staan, alleen zijn die steden anders van omvang. Het zijn steden die groter

zijn dan Riobamba en daarom een grotere variëteit kennen. Dus wat velen van ons doen is kopiëren. Ik beschouw mezelf als een jonge architect, ik werk hier in Riobamba pas drie jaar als architect. En hier in Riobamba is de identiteit verloren gegaan. Het is niet zoals Cuenca of Ambato waar je in bepaalde delen van de stad een uitgesproken architectuur aantreft.⁹⁷

Niet alleen architecten uit Riobamba zelf vonden het stadsbeeld chaotisch. Een jonge architect uit Cuenca gaf ik een foto van een straat in Riobamba, zonder te zeggen waar het was. Hij zag direct dat de foto nooit in Cuenca gemaakt kon zijn en gokte op Riobamba. Toen ik vroeg wat het verschil in straatbeeld was, antwoordde hij: “Wat het verschil is? Dat er in Cuenca doorgaans niet zoveel verschillende typen huizen naast elkaar staan.”⁹⁸ Volgens diverse architecten was het gebrek aan een onderliggende orde ook te wijten aan het feit dat de stad ‘pas’ tweehonderd jaar bestond. ‘Hugo’ verwoordde het tijdens de discussies ongeveer als volgt: Riobamba was “het product van improvisatie” en misschien was “wanorde” wel het belangrijkste kenmerk van de identiteit van Riobamba.⁹⁹

Heel zelden wees een professional op de eigen verantwoordelijkheid van de vakgemeenschap, die meer oog voor de esthetiek van een bouwwerk zou moeten hebben. Een architect stelde tijdens een discussieavond dat de identiteit van Riobamba eigenlijk het best tot uitdrukking kwam in huizen met schuine daken (vergelijkbaar met de *Arquitectura Cuencana*), maar dat er tegenwoordig te veel platte daken van beton gebouwd werden omdat dat efficiënter en goedkoper was; de *Riobambeños* waren nu eenmaal zuinig van aard. Bovendien, zo stelde hij, zag je steeds vaker *mengvormen* in de architectuur, waarbij aan gebouwen in lokale bouwstijlen entreeportalen met zuilen werden toegevoegd: “het lijkt misschien mooi, maar dat is toch onze identiteit niet!” (zie afbeelding 40).¹⁰⁰ Dit klinkt als het commentaar van de Cuencaanse elitearchitecten op de ‘migrantenarchitectuur’ in hun regio. Veel effect hadden opmerkingen over bouwstijlen overigens niet op het verloop van het debat. De professionals richtten zich in hun discussies toch liever op de stedelijke hoofdlijnen dan op architectonische details. De professionals namen geen unaniem standpunt in over wat er aan het gebrek aan stedelijke identiteit gedaan kon worden en er werden geen concrete oplossingen aangedragen. Anders dan in Cuenca waren er geen grote ideologische projecten, waarbij ontwerpfilosofieën onder aankomende architecten verspreid werden of waarbij urbanisaties voor geselecteerde groepen stedelingen gebouwd werden. Het bleef bij het bespreekbaar maken van een complex van problemen dat uit politiek opportunisme te lang genegeerd was. Concrete blauwdrukken voor de gewenste multiculturele architectuur en stedenbouw werden niet geschetst.

Als er onder professionals in Riobamba al sprake was een sociale constructie van geschikte architectuur, dan betrof dat meestal specifieke voorbeelden uit *andere steden* en *andere tijden* die gekenmerkt werden door een bepaalde mate van eenheid in vormgeving. Binnenstedelijke monumenten werden over het algemeen als ‘pure’ architectuur gezien, ook al zouden dezelfde gebouwen door Westerse kunsthistorici waarschijnlijk eclectisch genoemd worden. In de belevingswereld van professionals uit Riobamba waren dit zuivere, krachtige vormen die de (inter)nationale toets der kritiek konden doorstaan. Hoe dat er goed zou moeten verhouden tot hedendaagse architectuur, daarover bestonden nauwelijks ideeën. Gebouwen die vanuit stilistisch oogpunt als mengvormen werden gezien, werden meestal niet gewaardeerd. Professionals waren daarbij kritischer over de huizen die mensen uit de lagere sociale klassen (waaronder indianen) door minder bekende architecten of *maestros* lieten bouwen, dan over het werk van collega’s voor prominente burgers. Zoals ‘Hugo’ beschreef, waren veel

professionals in Riobamba gewend om gebouwen die ze elders hadden gezien te kopiëren. ‘Geschiede’ architectuur als representatie van een gedeelde, lokale identiteit was een begrip dat elke architect in Riobamba op zijn eigen manier invulde.

Conclusie

In het najaar van 2003 werd door de gewoonlijk passieve architectengemeenschap van Riobamba een reeks discussieavonden georganiseerd onder de titel De Herdenkingsput van het Onrecht. Die discussies vormden het begin van een openbaar debat over de ruimtelijke ordening van de stad. In de jaren negentig was door de Cuencaanse architect Fernando Cordero het PDUR geschreven, een ontwikkelingsplan voor de ruimtelijke ordening van Riobamba. Met dat document was nooit iets gedaan. Om allerlei redenen vond een groep professionals, actief in de regionale afdeling van het Colegio de Arquitectos, het in 2003 van belang om het PDUR opnieuw op de politieke agenda te krijgen. Bij de intellectuelen onder de architecten kwam de belangstelling voort uit een bezorgdheid over sociale en culturele verschuivingen die een chaotisch stadsbeeld veroorzaakten. Ze vonden dat de gemeente te weinig oog voor die verschuivingen had en dat er op een instrumentele en gemakzuchtige manier mee werd omgegaan. De politiek actieve architecten hadden hernieuwde belangstelling voor het PDUR vanuit de wens om lokale verkiezingen en verkiezingen in het Colegio de Arquitectos te winnen. Door middel van de discussieavonden, een tijdschrift, openbare fora en radioprogramma’s werden verschillende thema’s uit het PDUR besproken en bediscussieerd. Het debat kreeg een open karakter, ondanks het feit dat de professionals van de planologische afdeling van de gemeente Riobamba zich bewust afzijdig hielden. Door dit debat ontstond een controverse tussen de professionals van het Colegio en de professionals bij de gemeente.

De professionals van de planologische afdeling van de gemeente namen niet aan het debat deel, omdat het volgens hen de “politieke belangen” van de zittende autoriteiten zou kunnen ondermijnen. Deze reactie was tekenend voor de bestuurlijke en politieke sfeer in Riobamba, die gekenmerkt werd door cliëntelisme. Leden van de hogere sociale klassen voerden een constante strijd met elkaar om de macht over grote instellingen. Onder professionals in de architectuur en stedenbouw verdiende het de voorkeur andere professionals tegen te werken als daardoor de goede band met politieke kopstukken versterkt werd, ook als de plannen van de ‘tegenpartij’ inhoudelijk goed werden geacht. In deze sfeer van onderlinge verdeeldheid was het moeilijk om een coherent ruimtelijk beleid te voeren of inhoudelijke standpunten in te nemen. De professionals handelden individueel en in kleine groepjes in een context van momentgebonden machtsverhoudingen.

De professionals van de planologische afdeling legden zich in de periode 2000-2004 hoofdzakelijk toe op in het oog springende projecten, zoals het verfraaien van het stads- en straatbeeld. Dat deed de afdeling onder andere door marktgebouwen te renoveren en door informele straathandel te verbieden. Andere steden waaronder Cuenca hadden met succes bepaalde delen van de stad opgeknapt. Daardoor werd de gemeente Riobamba zich bewust van het onbenutte potentieel van de binnenstad, vooral voor het aantrekken van internationaal toerisme. Toch was er in Riobamba, in tegenstelling tot in Cuenca, nauwelijks aandacht voor het behoud van panden die op de monumentenlijst stonden. Projecten die in het kader

van revitalisering werden uitgevoerd, hadden betrekking op straatverlichting en op het vernieuwen van het wegdek, niet op het behoud van rijksmonumenten.

Een strikte naleving van de wet op het Behoud van het Cultureel Erfgoed zou betekenen dat machtige onroerendgoedeigenaren, autoriteiten en professionals zelf zich aan de wettelijke regels zouden moeten houden, hetgeen in de politieke cultuur van Riobamba niet gebruikelijk was. De dienst Control Urbano, die onder de planologische afdeling viel, voerde geen controles uit omdat dat politiek gevoelig lag. Zoals José Vaca als hoogste ambtenaar van die afdeling constateerde, waren zijn eigen collega's en superieuren de eersten in het ontduiken van de regels en kon hij weinig doen om dat te veranderen. De gemeente voerde daarom voornamelijk haar eigen prestigeprojecten uit, totdat de explosie in een legerkazerne haar dwong alle aandacht te richten op de herstelwerkzaamheden. De vraag naar betaalbare huisvesting en de legalisering en regulering van informele wijken waren als beleidsthema's niet populair en vormden geen onderdeel van de vijf speerpunten van het beleid.

De professionals die actief waren in het Colegio de Arquitectos vonden het ruimtelijke beleid van de gemeente in de periode 2000-2004 ontoereikend. Dat was een van de redenen dat het debat gehouden werd. De ongecontroleerde stedelijke ontwikkeling moest volgens de deelnemers aangepakt worden. In het debat werd verder de wens uitgesproken dat er gezocht zou worden naar een wijze waarop een overkoepelende identiteit in de gebouwde omgeving tot uitdrukking gebracht zou kunnen worden en waar de huidige multiculturele bevolking zich in zou kunnen herkennen. Dat betekende niet alleen dat stedelijke groei gereguleerd moest worden en dat bouwregels moesten worden nageleefd, maar ook dat gezocht moest worden naar manieren waarop blanken/*mestizos* én Quichuas zich in de stedelijke ruimte konden manifesteren. Die vraag was urgent, want volgens Carlos Velasco waren de indianen bezig met de "herovering" van het stedelijk territorium. Door gebouwen aan te kopen en voor hun onroerend goed een opvallende architectuur te kiezen, zouden zij zichzelf als groep zichtbaar maken. Van een "herovering" van ruimte in de letterlijke zin van het woord was echter geen sprake. De aanwezigheid van diverse sociale en etnische groepen op de stedelijke onroerendgoedmarkt leek eerder te wijzen op de democratisering van de stedelijke ruimte. Professionals beschouwden de *cholyficación* en 'vervolksing' van de stedelijke ruimte echter als een ongewenste ontwikkeling en als een manifestatie van slechte smaak.

Er werd in het debat geconstateerd dat Riobamba een 'bindmiddel' miste, zowel in sociaal-cultureel opzicht als symbolisch, in architectuur en stedenbouw. Als Riobamba al een identiteit had, dan was dat wellicht de wanorde die het stadsbeeld kenmerkte. Een gebrek aan respect voor het culturele erfgoed in de stad was daar volgens sommige professionals debet aan, terwijl andere het feit benadrukten dat de stad na de aardbeving rond 1800 op een nieuwe locatie was herbouwd en daardoor een "korte" geschiedenis had. Een bewustwordingscampagne onder de bevolking zou in elk geval de glorie van de stad, de eerste decennia van de twintigste eeuw, onder de aandacht moeten brengen. Symbolen uit de twintigste-eeuwse glorie van een blanke/*mestizo* elite moesten in de ogen van professionals behouden blijven; de binnenstad moest stedelijkheid uitstralen. Ook moest rekening gehouden worden met de aanwezigheid van Quichuas en rurale migranten in de stad. Dat zij zich wellicht niet in de symbolen van de glorie herkenden, werd niet ter discussie gesteld.

In het debat werd duidelijk dat de professionals Riobamba presenteren als het tegenbeeld van Cuenca. Autoriteiten zoals burgemeester/architect Fernando Cordero, hadden er volgens hen aan bijgedragen dat de Cuencanen hun eigen erfgoed waren gaan respecteren. Cuenca had een sterke identiteit, Riobamba niet; Cuenca had een alom gewaardeerd en goed

geconserveerd monumentaal centrum, in Riobamba raakte het centrum in verval; in Cuenca “weten ze wie ze zijn en welke kant ze opwillen”, zoals een radiopresentator zei, in Riobamba niet. Daarnaast was in Riobamba niet het dreigende verlies van een hedendaagse bouwtraditie een probleem, maar juist het gemis van zo’n traditie. Niet de transnationale migratie maar de ruraal-urbane migratie was het grootste punt van zorg. Riobamba werd ervaren als een chaotisch groeiende stad zonder bindmiddel, zonder lokale identiteit, zonder ‘smoel’. Bovendien waren er, zoals de professionals van het Colegio het formuleerden, in Cuenca geen indianen die het stadsbeeld “ontsierden”. Wat in Cuenca gelukt was, lukte in Riobamba niet.

Vanuit het gesignaleerde probleem dat de stedelijke ruimte als chaotisch werd ervaren, werden in het debat verschillende onderwerpen aangesneden, zonder dat er een duidelijke visie uitrolde. Het was weliswaar vrij uniek dat de architecten van het Colegio gezamenlijk het debat over de stedelijke ruimte opstartten, maar als individuen waren ze meestal niet bereid hun eigen professionele en persoonlijke privileges op te geven. Als groep voerden ze verschillende parallelle discussies die elkaar soms tegenspraken. Enkele professionals spraken bovendien direct al de verwachting uit dat het debat toch niet tot concrete veranderingen zou leiden omdat iedereen “jaloers en achterdochtig” was en “niemand zijn vingers [wilde] branden.”

In het debat spraken de professionals op de eerste plaats uit hoofde van hun beroep als architect, maar op de achtergrond speelden ook hun politieke identiteiten mee, zoals bleek uit de manier waarop informatie naar buiten werd gebracht. In het dagelijks leven maakten ze hun eigen, individuele belangen die ze als architect, ambtenaar of bestuurder hadden niet ondergeschikt aan de ideologie van de geordende stad. In het leven van alledag hadden ze als praktiserend architect, als ambtenaar, als bestuurder of als autoriteit hun eigen loyaliteiten en netwerken. Het openbare debat kreeg daardoor een bepaalde vrijblijvendheid. Die openheid van een debat zonder consequenties contrasteerde met de gedempte en gecontroleerde toon van de discussie over ‘migrantenarchitectuur’ in Cuenca. Daar zette de gecontroleerde discussie immers wel aan tot gecontroleerde activiteiten om het probleem te beteugelen. Toch kreeg in beide steden het debat eenzelfde toon. De kritiek was met name gericht tegen de democratisering van de stedelijke ruimte.

Als er al een verschil was met Cuenca, dan was dat verschil niet zozeer fysiek-ruimtelijk of architectonisch van aard, maar was het een verschil in de manier waarop professionals met hun vak, met hun ideologieën en met elkaar omgingen. In Cuenca was er onderlinge verdeeldheid over ideologieën en architectonische representaties. Die verdeeldheid kwam in de praktijk neer op een onderscheid tussen jongere en oudere generaties van architecten, tussen nieuwkomers en de gevestigde orde. In Riobamba ontbrak het aan een sterke groep professionals die gedurende een langere periode de koers in de ruimtelijke ordening kon en wilde bepalen. Als groep gaven ze geen blijk van zelfvertrouwen, trots of lef, zoals de leidende Cuencaanse architecten deden. De strijd tussen de professionals van het Colegio en die van de Municipalidad was een strijd om de bestuurlijke macht. Maar evenals de gebouwde omgeving van Riobamba waar het debat over ging, en evenals de beroepsgroep zelf was ook de inhoud van het debat gefragmenteerd van karakter. Welk stadsbeeld de lokale identiteit(en) het best representeerde, bleef een onbeantwoorde vraag. Riobamba was een arena waar elite en machthebbers de regie over de symbolische en sociale strijd om de ruimte allang waren kwijtgeraakt en waar nieuwe stedelingen hun eigen gefragmenteerde regie voerden.

Noten

- 1 *Urbis Visión* werd uitgegeven door het Colegio de Arquitectos del Ecuador, afdeling provincie Chimborazo, en verspreid onder zijn leden. Of het tijdschrift ook na de bestuurswisseling van 2004 is blijven voortbestaan is mij niet bekend.
- 2 Onder de titel “Diez programas sobre Vivienda y Planificación Urbano” werden in het radioprogramma *Senderos y Baches* tien programma’s over huisvesting en ruimtelijke ordening gemaakt, die uitgezonden zijn van 7 april tot 14 juli 2004 op Escuelas Radiofónicas Populares del Ecuador (ERPE) (e-mail Jos Demon, 16 mei 2005). Radiostation ERPE is in 1962 opgericht door bisschop Leonidas Proaño en richt zich op een publiek van indianen, rurale mestiezen en bewoners uit de stedelijke volkswijken, zie ook de website van ERPE, www.erpe.org.ec (31 oktober 2005).
- 3 “La Sultana de los Andes repunta y quiere volver a ser el centro de la historia y del desarrollo del país.” Municipalidad de Riobamba, “Ciudades para Vivir,” <http://www.municipioderiobamba.gov.ec/> (11 december 2005).
- 4 “Las 20 familias terratenientes, la iglesia y el Estado eran dueñas de un 80% del territorio cultivable.” Hugo Burgos, *Relaciones interétnicas en Riobamba: Dominio y dependencia en una region indígena ecuatoriana* (Quito: Corporación Editora Nacional, 1997), 130. Zie ook Blanca Muratorio, “Protestantism, Ethnicity, and Class in Chimborazo,” in *Cultural Transformations and Ethnicity in Modern Ecuador*, red. Norman Whitten Jr. (Urbana: University of Illinois Press, 1981), 506–534.
- 5 “El solo nombrar los llamados apellidos sonoros que representaban a unas veinte familias, era para brindar a los miembros de estos linajes las mayores consideraciones en la vida cotidiana de la urbe y de la región.” Burgos, *Relaciones interétnicas*, 130.
- 6 “Eran tiempos en Riobamba donde esa criticada y supuesta nobleza [...] no entendió que era necesario participar a sus hijos de lo que dice la tierra. No. Los gamonales de entonces solían llegar a caballo y cerraban los salones de bebida para que no entren los “cholos”. Era impensable que una chica de apellido Llamuca se case con un joven Cordovez.” Juan Carlos Morales Mejía, *Riobamba: antiguos oficios* (Riobamba: Editorial Pedagógica Freire, 1999), 138–140, mijn cursivering.
- 7 Kim Clark, *The Redemptive Work: Railway and Nation in Ecuador, 1895–1930* (Wilmington: Scholarly Resources Books, 1998), 136.
- 8 “[...] de esta clase dominante y de los estratos más bajos, se iba desprendiendo una pequeña línea de profesionales que venían a interponerse entre la clase que detentaba el poder y la riqueza, y la masa depauperada de artesanos, agricultores e intermediarios que compartían un nivel de vida miserable.” Burgos, *Relaciones interétnicas*, 130.
- 9 Burgos, *Relaciones interétnicas*, 130. Ter vergelijking: In 1909 waren er volgens Deler vijfenvijftig *profesionales*, geschoolde werknemers. Jean Paul Deler, “Estructuración y consolidación del area central 1830–1942,” in *El proceso de urbanización en el Ecuador (del siglo XVIII al siglo XX) – Antología –*, red. Fernando Carrión (Quito: Editorial El Conejo – Ciudad, 1986), 210.
- 10 José Machado, Fabricio Navas en Armando Sánchez, “Transformación territorial de la ciudad de Riobamba desde la época liberal hasta el boon [sic] petrolero” (afstudeerscriptie, Universidad Central del Ecuador, Facultad de Arquitectura y Urbanismo, Quito, 1989), 174; Carlos Ortiz, “Riobamba: urbanismo,” ongepubliceerd document (zonder datum); C+C Consulcentro, *Síntesis del Plan de desarrollo urbano de Riobamba* (Riobamba: Municipalidad de Riobamba, zonder datum), 19.
- 11 “¿Por qué han emigrado tantas y tantas familias fuera de Riobamba, la flor y nata de nuestra sociedad? ¿Por qué, en vez de los hidalgos antiguos y de los destancados moradores de otrora, hay una avalancha plebeya y vulgar que ocupa los puestos vacantes?” Segundo Martínez Dávalos, geciteerd in Carlos Ortiz, “Riobamba: urbanismo,” 36 (benadrukking in origineel).
- 12 Persoonlijke communicatie Edwin Cruz Toledo, 4 december 2003.

- 13 David Corkill en David Cubitt, *Ecuador: Fragile Democracy* (London: Latin American Bureau, 1988), 33-37; Howard Handelman, "Ecuadorian Agrarian Reform: The Politics of Limited Change," in *The Politics of Agrarian Change in Asia and Latin America*, red. Howard Handelman (Bloomington: Indiana University Press, 1981), 63-81.
- 14 Muratorio, "Protestantism"; Barry Lyons, "Religion, Authority, and Identity: Intergenerational Politics, Ethnic Resurgence, and Respect in Chimborazo, Ecuador," *Latin American Research Review* 36, no. 1 (2001): 7-48; David Stoll, *Is Latin America Turning Protestant?: The Politics of Evangelical Growth* (Berkeley: University of California Press, 1990), 266-304.
- 15 "Esto se debe a los grandes cambios migratorios que ha sufrido la ciudad, pero hasta 1950, San Pedro de Riobamba era una ciudad con cultura, con exquisitez en sus gentes, con cortesía." *La Prensa*, "Una diferencia asombrosa con los años '50'," 15 april 2004.
- 16 "La novedad más alarmante para la *nobleza* local es que los considerados cholos han hecho su arribo al pináculo de la riqueza y del poder dentro de la región. Y esta alarma no es injustificada, pues los apellidos indígenas están sustituyendo a los antiguos, a través del comercio de importación de artículos suntuarios, y por el desempeño de profesiones liberales que antes eran monopolio de los primeros." Burgos, *Relaciones interétnicas*, 133, *nobleza* cursief in origineel; *cholos* mijn cursivering.
- 17 Machado, Navas en Sánchez, "Transformación territorial," 176; INEC, "IV Censo de Población y V de Vivienda 2001 – Resultados," 2003, http://www.inec.gov.ec/interna.asp?inc=cs_resultados&idCenso=7 (14 juli 2005).
- 18 Machado, Navas en Sánchez, "Transformación territorial," 175-176.
- 19 Interview RCC 05/11/02.
- 20 Er werden volgens een toenmalig medewerker van de JNV drie woonwijken ontwikkeld (Interview RCC 05/11/02).
- 21 C+C Consulcentro, *Síntesis*, 51-54, 66; Interview RCC 05/11/02. De bevolkingsdichtheid in het kanton Riobamba (de stad en buitengebieden tesamen) bedroeg in 2001 197,3 bewoners per vierkante kilometer, INEC, "Censo 2001, Resultados".
- 22 José Mancero Logroño, "Riobamba. Cuna de la Nacionalidad," *Revista Municipal* 2 (1991): 22; José Ruiz, *Senderos y Baches*, ERPE, 1 juni 2004.
- 23 *El Comercio*, "Riobamba: ineficiencia en la reconstrucción," 13 maart 2003; *El Comercio*, "La rehabilitación de Riobamba fue de mala calidad," 10 september 2003; *El Comercio*, "La reconstrucción levanta polémica," 23 maart 2004; *El Comercio*, "La reconstrucción por la explosión sigue con líos," 1 april 2004; *El Comercio*, "Riobamba: la reconstrucción tuvo anomalías," 10 juni 2004; *El Comercio*, "La reconstrucción en Riobamba fue mal hecha," 22 november 2004.
- 24 Interview RJV 18/11/03.
- 25 Gemeten naar het ontwikkelingspeil op provinciaal niveau scoorde Chimborazo het slechtst van alle provincies in Ecuador. Zie UNDP, *Las Tecnologías de Información y Comunicación para el Desarrollo Humano: Informe sobre Desarrollo Humano Ecuador 2001* (Quito: UNDP, 2001), 221-222, <http://www.undp.org.ec/Idh2001/informe.php> (14 juni 2002).
- 26 Interview RMC 06/11/02.
- 27 Interview RJV 05/12/03, mijn cursivering.
- 28 Interview RJV 18/11/03, RJV 05/12/03.
- 29 Veldwerknooties 18/11/03.
- 30 Dit hield verband met zijn verantwoordelijkheid voor de wederopbouw van de stad na de explosie van een militair munitiedepot in 2002. *Diario Los Andes*, "José Vaca removido del cargo municipal," 13 juli 2004.
- 31 E-mail Julio Paredes, 22 februari 2005.

- 32 “el clientelismo político y el miedo a perder popularidad y apoyo electoral futuro, conducen a que quienes detentan circunstancialmente el poder local se autolimiten en su capacidad de tomar decisiones [...]” Mario Vásconez, “Gestión local de servicios públicos en Ecuador: agua potable, alcantarillado y basura: Los casos de Santo Domingo de los Colorados y Riobamba,” in *Municipios y Servicios Públicos: Gobiernos locales en ciudades intermedias de América Latina*, segunda parte, red. Alfredo Rodríguez en Fabio Velásquez (Santiago de Chile: Ediciones SUR, 1994), 96, <http://www.sitiosur.cl/Publicaciones/Servicios/Portada.htm> (29 november 2005).
- 33 *La Prensa*, “Nueve candidatos para la Alcaldía de Riobamba,” 18 augustus 2004; *La Prensa*, “Se cumplieron las ofertas de los dignitarios,” 14 juli 2004.
- 34 *La Prensa*, “Riobamba no vota por la reelección de un alcalde,” 13 augustus 2004.
- 35 Interview RMC 06/11/02.
- 36 Veldwerknootities 10/12/03.
- 37 Veldwerknootities 04/12/03.
- 38 Interview RMC 06/11/02.
- 39 Interview RCC 05/11/02.
- 40 Interview RMC 06/11/02.
- 41 Interview RCC 05/11/02.
- 42 *El Comercio*, “Riobamba no tiene lugar destinado a las ventas informales,” 24 december 2003; *Diario Los Andes*, “Polémica en La Condamine no se detiene, siguen los reclamos,” 29 maart 2005.
- 43 Gareth Jones en Ann Varley, “The Contest for the City Centre: Street Traders versus Buildings,” *Bulletin of Latin American Research* 13, no. 1 (1994): 27-44; Gareth Jones en Ann Varley, “The reconquest of the historic centre: urban conservation and gentrification in Puebla, Mexico,” *Environment and Planning A* 31, no. 9 (1999): 1547-1566.
- 44 Interview RJV 05/12/03, mijn cursivering.
- 45 Interviews RPZ 18/11/03 en RJV 05/12/03.
- 46 *Diario Los Andes*, “La calle 10 de Agosto estrena nuevo sistema de iluminación,” 30 april 2004.
- 47 Ward stelt ten aanzien van het ruimtelijk beleid in Latijns-Amerikaanse binnensteden, dat de gemeentelijke planologische afdelingen over het algemeen zo weinig voor elkaar krijgen, dat ze zich liever toelagen op het maken van nieuwe wetgeving dan op het naleven van bestaande regels of het uitvoeren van complexe ruimtelijke plannen. De projecten die uitgevoerd worden, zijn meestal incidentele prestigeprojecten. Peter Ward, “The Latin American inner city: differences of degree or of kind?” *Environment and Planning A* 25, no. 8 (1993): 1131-1160.
- 48 Interview RJV 05/12/03.
- 49 Interview RMC 06/11/02.
- 50 Municipalidad de Riobamba, *Plan local participativo de los barrios precarios de la ciudad de Riobamba: Fase 1, Plan Piloto* (Riobamba: Municipalidad de Riobamba, Departamento de Planificación, 1999), 31.
- 51 Veldwerknootities 24/11/03.
- 52 Interview RJV 05/12/03.
- 53 C+C Consulcentro, *Síntesis*.
- 54 *Ordenanza para la aplicación del Plan de Ordenamiento Urbano de la Ciudad de Riobamba*, no. 02-97 (14 maart 1997).
- 55 Carlos Velasco, “Los foros en el Pozo Memorial de los Agravios,” *Urbis Visión* 01, no. 002 (2004): 6-11.
- 56 Franklin Cárdenas, “El Pozo Memorial de los Agravios,” *Urbis Visión* 01, no. 001 (zonder datum): 5.
- 57 Miguel Arostegui, *Senderos y Baches*, ERPE, 20 mei 2004.
- 58 “Los problemas actuales no son diferentes a los anotados en el diagnóstico realizado en el Plan de Desarrollo de la ciudad de Riobamba (PDUR), lo que a estos lo hacen más graves es que existiendo un

- documento base de desarrollo para la ciudad no se haya podido aplicar los objetivos y planes sectoriales planteados.” Edwin Cruz Toledo en Paul Morocho, “Asentamientos humanos fuera del límite urbano de Riobamba,” *Urbis Visión* 01, no. 001 (zonder datum): 30.
- 59 “En cuanto al ordenamiento territorial urbano, más ha primado la inercia y el “dejar hacer” que la provisión y el control. Prueba de ello es, por ejemplo, la cadena de barrios, cooperativas, y todo tipo de asentamientos denominados espontáneos y/o clandestinos, que se han emplazado desbordando los límites del área urbana de la ciudad, haciendo tabla rasa de las implicaciones técnicas y legales que tiene tal delimitación, creándose así mismo una situación de caos y precariedad por falta de servicios por una parte, y por otra, dejando al Municipio en una posición patética impotencia frente a un problema que no sabe cómo resolverlo.” Gualberto Vega, “El Plan de Desarrollo Urbano de Riobamba: discurso y realidad,” *Urbis Visión* 01, no. 001 (zonder datum): 42.
- 60 ““Lamentablemente existen eventos en los cuales los gremios tienen la razón en base a la participación ciudadana, pero jamás se acercaron a la fuente, que en este caso es la comisión de planificación”, acota Monge.
- ¿Está desordenada la ciudad o no?, “lo único que hemos hecho es cumplir con el ordenamiento de la ciudad y apegarse al plan de desarrollo y en base de las ordenanzas establecidas”, dijo el concejal saliente. Pero también Monge señaló que existen problemas que son generados por los mismos profesionales de arquitectos, y se refiere a que muchos no respetan las ordenanzas y que esto ha generado problemas con algunas cooperativas de vivienda principalmente.” *Diario Los Andes*, “Concejal no comparte algunos planteamientos de URBIS Visión,” 31 december 2004.
- 61 Interview RJV 18/11/03.
- 62 *Senderos y Baches*, ERPE, 20 mei 2004.
- 63 Veldwerknooties 26/11/03.
- 64 “La población blanco-mestizo de Riobamba, en su mayoría considera que la ocupación es arbitraria y negativa, que los indios tienen su territorio propio en el campo y su espacio económico en la agricultura, la irrupción afea a la ciudad [...]” Carlos Velasco, “Los indios y su ocupación territorial de Riobamba.” *Urbis Visión* 01, no. 001 (zonder datum): 34.
- 65 Antonio Fierro, *Senderos y Baches*, ERPE, 20 mei 2004.
- 66 Carlos Velasco, *Senderos y Baches*, ERPE, 1 juni 2004. Een antropoloog uit Riobamba vertelde me dat de rurale bevolking systematisch uit openbare functies in de stad wordt geweerd doordat bij sollicitaties een bewijs overhandigd moet worden dat men in Riobamba geboren is, alhoewel dit onwettig is (veldwerknooties 03/12/03). Voor een bespreking van de discriminatie van inheemse groepen in Riobamba, zie Burgos, *Relaciones interétnicas*.
- 67 Op nationaal niveau is er de afgelopen jaren veel aandacht geweest voor de opkomende macht van de vele inheemse bevolkinggroepen die Ecuador rijk is. Zie Amalia Pallares, *From Peasant Struggles to Indian Resistance: The Ecuadorian Andes in the Late Twentieth Century* (Norman: University of Oklahoma Press, 2002); Kintto Lucas, *We will not dance on our grandparents' tombs: Indigenous uprisings in Ecuador* (London: Catholic Institute for International Relations, 2000).
- 68 Architect Carlos Velasco, lezing in het Colegio de Arquitectos, Riobamba, 31 oktober 2002.
- 69 Exacte cijfers over de omvang van de Quichua-bevolking in Riobamba zijn niet te geven. Volgens het INEC woonden er in 2001 ruim zevenenvijftighonderd zelfgeïdentificeerde inheemsen in de stad, 4,6 procent van de stedelijke bevolking. In het kanton zou dat percentage net boven vijf procent liggen. Zie INEC, “Sistema Integrado de Consultas a los Censos Nacionales, IV Censo de Población y V de Vivienda 2001,” elektronische databank, 2002-2004, <http://www.inec.gov.ec/REDATAM/RpWebEngine.exe/PortalAction> (11 oktober 2005). Bréton stelt echter dat het kanton Riobamba van alle kantons in het hoogland het hoogste percentage Quichua-bevolking heeft en dat bijna acht procent van alle Quichuas

- uit het hoogland in het kanton Riobamba woont. Víctor Bretón Solo de Zaldívar, “Cooperación al desarrollo, capital social y neo-indigenismo en los Andes ecuatorianos,” *Revista Europea de Estudios Latinoamericanos y del Caribe* 73 (2002): 51.
- 70 “[...] indígenas que desean vivir en la ciudad, unen sus capitales y compran una casa a un *costo elevado* por estar cerca de un sector comercial que sea propicio para instalar sus negocios.” Eduardo Berrones en Fredy Ruiz, “Alto costo del suelo,” *Urbis Visión* 01, no. 001 (zonder datum): 26, cursief in origineel.
- 71 Carlos Velasco, *Senderos y Baches*, ERPE, 20 mei 2004.
- 72 Carlos Velasco, *Senderos y Baches*, ERPE, 20 mei 2004.
- 73 Carlos Velasco, *Senderos y Baches*, ERPE, 20 mei 2004.
- 74 Jeroen Windmeijer, *De Valleï van de Rijzende Zon: Een studie naar de voorbeeldige Indianen uit Otavalo, Ecuador* (Leiden: Universiteit Leiden, Onderzoeksschool CNWS, 2001), 208–217.
- 75 Rosemarie Terán Najas et al., *La antigua Riobamba: Historia oculta de una ciudad colonial*, Bicentenario del Reasentamiento de la Ciudad de Riobamba, no. 1 (Riobamba: Ilustre Municipio de Riobamba, 2000), 133–140.
- 76 Lucas, *We will not dance*.
- 77 Lyons, “Religion,” 20, noot 16.
- 78 Carlos Velasco, *Senderos y Baches*, ERPE, 20 mei 2004.
- 79 “Otra preocupación, y ésta proveniente de la población india, es la de sobresalir en el ámbito urbano y esa es la causante de la tendencia de ejecutar una arquitectura recargada e intrascendente que aparece en las edificaciones pertenecientes a los indios. Esta práctica arquitectónica menoscaba la estructura visual de la ciudad; no deja de ser este fenómeno una necesidad de autoafirmación, aunque equivocada.” Velasco, “Los indios y su ocupación,” 34.
- 80 José Ruiz en presentator Jos Demon, *Senderos y Baches*, ERPE, 1 juni 2004.
- 81 *Ley de Régimen Municipal*, Registro Oficial no. 000, Supl. 331 (15 oktober 1971).
- 82 Municipalidad de Riobamba, *Plan local*, 31.
- 83 Vega, “El Plan de Desarrollo,” 42.
- 84 Presentator Antonio Fierro, *Senderos y Baches*, ERPE, 20 mei 2004.
- 85 Veldwerknootities 26/11/03.
- 86 Stella Lowder, “Cuenca, Ecuador: planner’s dream or speculator’s delight?” *Third World Planning Review* 12, no. 2 (1990): 109–130.
- 87 Christien Klaufus, “El espacio urbano como representación de identidades locales,” *Urbis Visión* 01, no. 002 (2004): 12–19.
- 88 José Ruiz, *Senderos y Baches*, ERPE, 1 juni 2004.
- 89 *Diario Hoy*, “Rumicucho vive el abandono,” katern Blanco y Negro Periodismo de Investigación, 18 juni 2005. Ik heb bij de planologische dienst van de gemeente Riobamba de registratie van monumenten mogen inzien en daar een lijst met 376 monumenten in twee categorieën aangetroffen. Deze lijst leek incompleet te zijn, maar volgens de medewerkers was dit alles wat ze hadden (veldwerknootities 17/11/03).
- 90 “El Municipio de la ciudad, a pesar de contar con un Plan de Desarrollo Urbano, en donde uno de sus seis grandes objetivos es “REVALORIZAR INTEGRAMENTE EL PATRIMONIO HISTORICO CULTURAL”, y que para el componente Urbano – Arquitectónico propone un Plan General de Conservación, simplemente no se lo aplica.” José Ruiz, “Irrespeto al patrimonio,” *Urbis Visión* 01, no. 001 (zonder datum): 18, hoofdletters in origineel.
- 91 “Recordemos también que el Municipio de Cuenca trabajo incansable por lograr la declaratoria de Patrimonio de la Humanidad, desde luego que para ello se empezó por conservar de la mejor manera su Patrimonio edificado y se habla y se visita la ciudad para conocer su cultura y la manifestación más grande que es la física, su Centro Histórico.” Ruiz, “Irrespeto al patrimonio,” 19.

- 92 Een karakteristiek voorbeeld is de symbolische strijd om het beeldbepalende Teatro León, een monument dat tot winkelcentrum verbouwd zou worden. Na protesten van architecten, gedeputeerden en een ambassadeur beloofde de burgemeester zich voor het behoud van het monument te zullen inspannen. *El Comercio*, “El Teatro León origina un debate en Riobamba,” 19 april 2005.
- 93 *Ley de Patrimonio Cultural*, Registro Oficial no. 865 (2 juli 1979).
- 94 Miguel Arostegui, *Senderos y Baches*, ERPE, 20 mei 2004.
- 95 *El Comercio*, “Los personajes de la historia cobraron vida en Riobamba,” 31 mei 2005.
- 96 Carlos Velasco, *Senderos y Baches*, ERPE, 1 juni 2004, mijn cursivering.
- 97 Interview RMC 06/11/02.
- 98 Interview CXO 05/11/03.
- 99 Veldwerknootities 26/11/03.
- 100 Veldwerknootities 10/12/03.

8. Ontmoetingen tussen de geplande stad en de stad van de zelfbouwers.

Theoretische beschouwing en conclusie

Inleiding

Aan de hand van meningen en ervaringen van volkswijkbewoners en professionals is in deze studie getracht enkele mechanismen achter de ontwikkeling van woonwijken in Latijns-Amerikaanse provinciesteden inzichtelijk te maken. In dit hoofdstuk plaats ik de empirische bevindingen in een academisch kader. Alvorens daarmee verder te gaan, vat ik kort mijn bevindingen tot nu toe samen. Ik heb beschreven dat in sociaalgeografische literatuur over zelfbouw vaak gesteld wordt dat huizen en wijken volgens een gestage, opwaartse lijn consolideren. Bekeken tussen 1999 en 2003 verliep de consolidatie van mijn onderzoekswijken echter niet volgens de opgaande lijn die in deze modellen geschetst wordt. Het was een dialectisch proces waarin individuele en collectieve pogingen om de woonsituatie te verbeteren elkaar soms versterkten en elkaar soms tegenwerkten. Buren vormden gelegenheidsformaties en in hun strijd om verbetering van de woonomstandigheden zagen ze bewoners uit andere delen van de wijk vaak als tegenstanders. Het antagonisme tussen *hanan* en *hurin* – sociaal-geografische tweedelingen die in de Andes veel voorkomen – vormde in beide onderzoekswijken een aspect van identificaties met het woongebied. Wijken werden opgesplitst en weer samengevoegd als dat voor de bewoners voordelen bood. Door de dynamische groepsprocessen verliepen collectieve activiteiten voor de hele wijk, zoals *mingas*, vaak moeizaam. Consolidatie was dus een grillig proces.

Bewoners van volkswijken worden in de literatuur vaak als groep of gemeenschap gepresenteerd. Ze worden bijvoorbeeld beschouwd als gemarginaliseerde burgers met weinig mogelijkheden voor verbetering van hun leefomstandigheden – het *culture of poverty* paradigma. Of ze worden gepresenteerd als burgers die als gevolg van hun moeilijke leefomstandigheden een groot onderling saamhorigheidsgevoel ontwikkeld hebben. Het *culture of poverty* paradigma gaat voor volkswijken in provinciesteden als Cuenca en Riobamba niet op. In mijn onderzoekswijken bleken diverse families namelijk wel in staat te zijn hun eigen financiële en materiële situatie zichtbaar te verbeteren, meestal doordat een familielid in het buitenland ging werken. De financiële vooruitgang ging gepaard met persoonlijke opofferingen en sociaal leed, maar het leverde in de wijk wel prestige op. Tegelijkertijd stak de vooruitgang van sommigen af bij de relatieve armoede van anderen, vaak gezinnen zonder inkomsten uit het buitenland. Het onderscheid tussen transnationale migrantenfamilies en niet-migrantenfamilies leidde in de onderzoekswijken tot een nieuwe sociale tweedeling. Individuele overlevingsstrategieën zoals transnationale migratie ondermijnden echter het gevoel van saamhorigheid in de wijk; uiteindelijk was elke familie op zichzelf aangewezen. Theorieën die bewoners van volkswijken een sterke sociale cohesie toedichten, geven in mijn ogen dan ook een geroman-

tiseerde voorstelling van zaken. Het begrip *neighborhood* kan in volkswijken niet gelijk gesteld worden aan *neighboring*, want volkswijkbewoners vormen geen statische, hechte gemeenschap, maar een dynamische en geschakeerde groep.

Theorieën over de macht van ruimtelijke representaties heb ik besproken aan de hand van casestudies, zoals de studie van Jones en Varley over straatverkopers die uit het straatbeeld van Puebla geweerd werden.¹ Hun interpretatie dat de lokale planologische elite via de regulering van architectuur en ruimtegebruik trachtte een andere morele en sociale orde te creëren, is ook toepasbaar op de situatie in Cuenca en Riobamba. In beide onderzoekssteden hadden professionals van de gevestigde orde bezwaar tegen de ongecontroleerde aanleg van volkswijken en tegen 'smakeloze' of 'ongepaste' volksarchitectuur. Dat oordeel was gebaseerd op een ideaalbeeld van de stad. De historische binnenstad nam in die verbeelding een centrale plaats in. De binnenstad werd bij voorkeur gerevitaliseerd en tot een coherente representatie van een blanke/*mestizo* elite of hogere middenklasse gemaakt. Professionele ideeën over een aantrekkelijke stad (voor handel en toerisme) konden daarbij botsen met ideeën van burgers over een aantrekkelijke woonomgeving. Een groot deel van het budget van de overheid werd gestoken in binnenstedelijke projecten die de stad een fraaier aanzien moesten geven. Vaak ging dat ten koste van projecten in suburbane wijken. Professionals slaagden er overigens niet in hun ideeën over de sociale en morele orde buiten het centrum te implementeren. Daarvoor waren ze onderling te verdeeld en was de beleidsuitvoering niet consequent genoeg. Bovendien hadden leden van een opkomende middenklasse uit de suburbane gebieden eveneens de macht van architectonische representaties ontdekt. De stad werd een strijdperk van symbolische representaties van verschillende sociale groepen.

In de literatuur worden professionals in mijn ogen te vaak vereenzelvigd met de producten die van hun hand verschijnen, waardoor hun persoonlijke meningen en handelwijzen onzichtbaar blijven. Ik heb getracht hen niet als onderdeel van een abstracte structuur te presenteren, maar als individuele actoren. In hun ideeën en handelingen worden ze beïnvloed door, en dragen ze omgekeerd ook bij aan politieke machtsverhoudingen en de beleidsuitvoering. Professionals zijn net als volkswijkbewoners actoren die in verschillende hoedanigheden in het sociaalruimtelijke spanningsveld aanwezig zijn.

Ten aanzien van studies over de esthetische kwaliteiten van volksarchitectuur heb ik gesteld dat volkswijkbewoners, zelfs als ze weinig financiële middelen hebben, meestal duidelijke ideeën hebben over architectuur als expressiemiddel. Ik ben het dan ook niet eens met Bourdieu's smaaktheorie, waarin van mensen uit lagere sociale klassen gesteld wordt dat hun esthetische expressies op de eerste plaats een uitdrukking zijn van functionele eisen. Auteurs die deze interpretatie aanhangen, waaronder wetenschappers die de efficiëntie van zelfbouw willen illustreren, reduceren de waarde van de woning tot de gebruikswaarde. Deze reductie doet mijns inziens geen recht aan de wijze waarop zelfbouwers architectuur als vorm van non-verbale communicatie benutten. Geen van de zelfbouwers denkt bij het bouwen van een huis alleen aan functionele eisen; huizen hebben altijd een representatieve waarde. Daarmee wordt bovendien onrecht gedaan aan de pluriformiteit van de huizen. Architectuur in volkswijken kan zeer uiteenlopende culturele gebruiken en waarden representeren. Omdat er verhoudingsgewijs veel 'nieuwe stedelingen' en transnationale families wonen, putten zelfbouwers bij de bouw en inrichting van hun huis uit lokale, nationale én internationale culturele repertoires, variërend van bouwtradities uit de dorpen waar ze zijn geboren tot buitenlandse woningtypologieën die de transnationale migranten importeren. Via de architectonische represen-

taties worden sociale en culturele verschillen tussen families in de openbare ruimte zichtbaar gemaakt. Van een overkoepelende, karakteristieke volkswijkcultuur is echter geen sprake.

In dit hoofdstuk ga ik dieper in op het academische debat over volksarchitectuur en op het gebruikte model van de stad als arena. Zelfbouw neemt in het domein van studies over volksarchitectuur een bijzondere plaats in. Ik plaats de bevindingen uit mijn onderzoek in het wetenschappelijke en maatschappelijke debat over wat in het Engels *vernacular architecture* wordt genoemd: inheemse of traditionele volksarchitectuur. Zelfbouw wordt binnen dat domein als een bijzondere categorie beschouwd omdat de relatie tot traditionele bouwwijzen vaak onduidelijk is. Ik ga in op de theoretische vraag die aan het begrip *vernacular architecture* ten grondslag ligt: in hoeverre er onderscheid te maken is tussen architectuur als hogere kunstvorm en architectuur als ambacht. De academische discussie is van belang omdat deze de professionele discussies overall ter wereld voedt, ook in Latijns-Amerika. Indirect heeft deze ook mijn eigen blik op het onderzoek beïnvloed, zoals ik zal aangeven. Vervolgens kijk ik naar het model van de stad als symbolische en sociale arena, dat in deze studie als leidraad diende. Aan de hand van het werk van Manuel Castells en James Holston, en op basis van mijn eigen bevindingen, reflecteer ik op de conflicttheorieën over de stad. In die reflectie besteed ik ook aandacht aan de vraag in hoeverre er in mijn onderzoeksgroepen sprake is van een gevoel van verbondenheid met de stedelijke gemeenschap als geheel en met het stedelijk territorium. Dat laatste is van belang om een uitspraak te kunnen doen over hoe de 'stedelijke ruimte' als concept vandaag de dag kan worden opgevat. Ik zal de relatie tussen professionals en zelfbouwers; tussen elite en lagere middenklasse; tussen machthebbers en burgers; tussen de ruimtelijke inrichting van boven af en van onderop; tussen officiële en informele architectuur opnieuw problematiseren om antwoord te geven op de vraag die in deze studie centraal stond: *hoe verhouden de opvattingen en handelwijzen van professionals en volkswijkbewoners ten aanzien van het wonen in provinciesteden zich tot elkaar en wat zegt die verhouding over de wijze waarop woongebieden zich ontwikkelen?* Ten slotte zal ik enkele suggesties doen voor vervolgonderzoek.

Volksarchitectuur in empirie en theorie

Bouwkunst versus volksarchitectuur

Het begrip 'architectuur' wordt in de Westerse wereld doorgaans geassocieerd met een bepaald kwaliteitsniveau in de vormgeving van gebouwen. Men spreekt over Architectuur met een hoofdletter 'A' ter onderscheiding van de vormgeving van gebouwen die 'niets bijzonders' zijn en daarom niet als Architectuur bestempeld zouden mogen worden. Ik heb in deze studie het begrip architectuur echter een bredere betekenis gegeven, die de vormgeving en fysieke structuur van gebouwen in de ruimste zin van het woord omvat – zowel Architectuur met een hoofdletter 'A' als architectuur met een kleine 'a' dus. Rondom dat onderscheid bestaat een heel debat dat is ingebed in de discussie over het onderscheid *high culture/popular culture*, dat het professionele discours over architectuur in Latijns-Amerika sterk heeft beïnvloed.

In de sociaalwetenschappelijke literatuur worden kunst en verfijnde culturele producten vaak aangeduid met het begrip *high culture*, ter onderscheiding van minder exclusieve, alledaagse producten die tot de *popular culture* worden gerekend. Het verschil tussen een hoger en een lager gekwalificeerde vorm van cultuur is gebaseerd op een evolutionair cultuurmodel dat zijn oorsprong heeft in het Verlichtingsdenken, waarin aan Westerse samenlevingen een

hogere cultuur en beschaving werd toegedicht dan aan niet-Westerse samenlevingen. Niet alleen tussen, maar ook binnen samenlevingen werd die hiërarchie aangebracht op basis van universeel veronderstelde waarden.² In dat paradigma werd het begrip ‘cultuur’ sterk gereïficeerd. Op basis van een vermeende authenticiteit van bepaalde culturele manifestaties werd een lijn getrokken tussen ‘verfijnde’ en ‘ontwikkelde’ cultuurvormen aan de ene kant en ‘volkse’, en ‘primitieve’ expressies aan de andere kant. Het kantiaanse denken over de autonomie van verschillende culturele activiteiten en de autonomie van het individu droeg bij aan het idee dat de ware artistieke ervaring bestond uit een autonome vorm die de functie van het object overheerste. Dit soort verfijnde culturele expressies werd ‘kunst’ genoemd: “High culture has used art as a key distinguishing mark, with the judgement that the aesthetic productions of the popular sectors do not qualify as art. Indeed the term ‘aesthetic’ has been denied to works of popular art, given their embeddedness in ritual and other uses.”³

Aan de ene kant van het geconstrueerde cultuurspectrum bevindt zich dus *high culture*: verfijnde, doorontwikkelde vormen van kunst en cultuur, zoals klassieke muziek, theater, literatuur en bouwkunst, waarin esthetische en stijlprincipes een grote rol spelen. *High culture* hoort bij de elite. *High culture* wordt door Herbert Gans als volgt gedefinieerd:

This [high] culture differs from all other taste cultures in that it is dominated by creators – and critics – and that many of its users accept the standards and perspectives of creators. It is the culture of “serious” writers, artists, and the like, and its public therefore includes a significant proportion of creators.⁴

De makers en het publiek van *high culture* nemen volgens sociologen als Herbert Gans en Pierre Bourdieu een geprivilegieerde positie in de samenleving in, die samenhangt met hun hoge opleidingsniveau en sociaaleconomische positie. In het boek *Distinction* stelt Bourdieu dat alleen mensen van de dominante sociale klasse in staat zijn strategieën te ontwikkelen om hun leven te ‘esthetiseren’. Tot deze groep rekt hij onder andere kunstenaars, “who as the inventors and professionals of the ‘stylization of life’ are alone able to make their art of living one of the fine arts.”⁵ Ook architecten worden tot deze groep gerekend. De smaak van de werkende klasse kenmerkt zich volgens hem daarentegen door “a systematic reduction of the things of art to the things of life.”⁶ Mensen uit de lagere klassen zouden zich laten leiden door nut en functionaliteit van de producten die ze consumeren, dat is althans de bewering die gehanteerd wordt in deze gestratificeerde opvatting van culturele expressies.

Het tentoonspreiden van goede smaak in culturele producten is volgens Bourdieu een belangrijk mechanisme om de controle over bestaansbronnen en symbolische representaties van macht te behouden. Dat systeem houdt zichzelf min of meer in stand doordat via de verfijnde expressievormen van kunst en cultuur codes worden overgedragen die alleen begrepen kunnen worden door ingewijden.

A work of art has meaning and interest only for someone who possesses the cultural competence, that is, the code, into which it is encoded. The conscious or unconscious implementation of explicit or implicit schemes of perception and appreciation [...] is the hidden condition for recognizing the styles [...].⁷

De voorkennis die nodig is voor het begrijpen van *high culture* wordt deels verkregen door opleiding en deels door een geleidelijke inwijding in de codes door kenners.⁸ Abner Cohen spreekt daarom van een elitecultuur waarbij een geprivilegieerde groep de kennis van codes en het gebruik van symbolen zoveel mogelijk binnen de eigen kring houdt om haar identiteit als machtsgroep te mystificeren.⁹ Dat maakt deze expressievormen moeilijker toegankelijk voor mensen die niet in de kringen van de culturele elite verkeren. Dat wil niet zeggen

dat *high culture* niet door een breder publiek geapprecieerd kan worden, maar een publiek van niet-ingewijden zal waarschijnlijk anders naar kunst kijken dan de wel-ingewijden. Op die manier heeft de hoogopgeleide culturele elite volgens deze theorie een monopolie op het maken en consumeren van *high culture* en is het tevens een symbolisch middel om zich van het volk te onderscheiden.

Aan de andere kant van het spectrum bevindt zich alles wat geen kunst is, uitgedrukt in de benaming *popular culture*. *Popular culture* is in deze theorieën een veel breder begrip dan *high culture*. De meeste definities van *popular culture* omvatten naast folklore (de ambachtelijke tradities van een volk) ook massacultuur (industriële producten voor de massa). Het kenmerkende van deze conceptuele categorie is dat cultuur wordt voorgesteld als iets dat voor een breed publiek toegankelijk is, omdat geen voorkennis vereist is. Een breed scala aan culturele expressies en producten wordt tot volkscultuur gerekend, variërend van ambachtelijke producten, soapseries en popmuziek tot kitschvarianten op kunst. Het enige dat deze producten volgens theoretici met elkaar gemeen hebben, is dat ze niet voldoen aan de academische normen en waarden die aan kunst gesteld worden. Ze vormen als het ware een restcategorie ten opzichte van *high culture*. Dat is tevens het analytische probleem van dit concept.¹⁰

De dichotomie wordt ook toegepast op 'hogere' en 'lagere' vormen van bouwen. 'Bouwkunst' ofwel Architectuur met een hoofdletter 'A' is een begrip dat gebruikt wordt voor bepaalde doorontwikkelde vormen van bouwen. In algemene zin komt het erop neer dat bouwkunst als cultureel product geassocieerd wordt met complexe samenlevingen waarin een hoge mate van specialisatie voorkomt. Bouwkunst wordt gezien als een bijzondere culturele prestatie die boven het alledaagse uitstijgt. Deze wordt geplaatst tegenover bouwwerken die als alledaags en 'gewoon' worden gezien: volksarchitectuur. Waar bouwkunst een toonbeeld is van exclusiviteit, is volksarchitectuur een toonbeeld van alledaagsheid, tradities en routines. Waar bouwkunst de omgeving kan ontstijgen, is volksarchitectuur juist in de omgeving ingebed. Oude tempels, middeleeuwse kathedralen en hedendaagse monumenten zoals het Guggenheim Museum in Bilbao worden als bouwkunst beschouwd. Boerderijen, zelfbouwoningen in volkswijken en inheemse architectuur uit niet-Westerse landen gelden doorgaans als volksarchitectuur. Het onderscheid klinkt op deze manier wellicht vanzelfsprekend maar het is omgeven met normatieve en ideologische kwalificaties die in het academische debat uitvoerig zijn bediscussieerd.

Bouwkunst is als discipline gekoppeld aan de ontwikkeling van het architectuuronderwijs in Europa. Dat vindt zijn oorsprong in de achttiende eeuw in Parijs, waar de École des Beaux Arts en de École Polytechnique golden als de twee eerste instituten voor architectuuronderwijs.¹¹ Op de *Beaux Arts*-opleiding werd architectuur als een kunstvorm beschouwd, terwijl de polytechnische opleiding de technische en wetenschappelijke aspecten van de ontwerpdiscipline benadrukte. Op basis van die twee opvattingen over het bouwen, als kunstvorm of als technische vaardigheid in dienst van de maatschappij, werden de latere universitaire architectuuropleidingen in Europa ontwikkeld, die op hun beurt weer model stonden voor architectuuropleidingen in de rest van de wereld, waaronder Ecuador. Ecuadoraanse architecten en stedenbouwkundigen werden geschoold vanuit een op Europese leest geschoeid denkkader dat niet altijd was afgestemd op de lokale situatie.

De beoefenaars van de architectonische en stedenbouwkundige discipline genieten in Ecuador doorgaans veel aanzien. Oorspronkelijk kwamen architecten uit kringen van de elite en hadden ze vooral klanten uit eigen kring. Ze behoorden tot de sociale bovenlaag en hadden ook politieke invloed. Ze werden in hun rol van 'architect als wetenschapper' gezien

als technocraten van wie werd verwacht dat ze sociale problemen door middel van fysiek-ruimtelijke ingrepen konden aanpakken.¹² In de praktijk bleken architectonische en stedenbouwkundige ingrepen vaak geen oplossing te bieden voor sociale problemen, maar het aanzien van mensen met titels als Arquitecto en Ingeniero bleef. Zij waren als professionals degenen aan wie expertise in ontwerpen en bouwen werd toegedicht, en dat gaf hen macht: “Whatever there is of a connection between expertise and power is based on the fact that as the interaction between expert and layman begins, there is a notable asymmetry of baseline knowledge; and more or less regardless of what happens in the interaction, much of that asymmetry will remain.”¹³ In hun rol van ‘architect als kunstenaar’ werden architecten bovendien beschouwd als connaisseurs met verstand van verfijnde esthetiek. Deze positie versterkte het aanzien van de titel ‘architect’, met name in Cuenca.

Architectonische denkbeelden zijn gebaseerd op ideologieën over wat een ‘goede’ leefruimte is, zowel op het schaalniveau van individuele gebouwen als op het niveau van de stad (ideologieën waaruit de stedenbouwkundige discipline zich heeft ontwikkeld). Door de eeuwen heen zijn die ideologieën vertaald in uiteenlopende stromingen, elk met hun eigen scholen, bouwstijlen en protagonisten. Zonder de geschiedenis van de Westerse bouwkunst hier uitvoerig te willen bespreken, zijn in deze dissertatie een aantal bouwstijlen en stromingen de revue gepasseerd die hun sporen in Cuenca en Riobamba hebben nagelaten: de negentiende-eeuwse Franse bouwstijlen (vormen van neoclassicisme en neogotiek), het modernisme van de Internationale Stijl, die in de twintigste eeuw de wereld domineerde, en vanaf de jaren zeventig (als reactie op het modernisme van de Internationale Stijl) de postmoderne stijlen en het Kritisch Regionalisme. Deze stromingen waren geworteld in internationale stromingen, maar kregen in Cuenca en Riobamba een locatiespecifieke uitwerking. Het is van belang te beseffen dat professionals het gebruik van deze bouwstijlen legitimeerden vanuit het internationale succes van de verschillende kunststromingen.

Met de opkomst van het vakgebied van Culturele Studies ontstond belangstelling voor *popular culture* en de gangbare definities van *high* en *popular culture*.¹⁴ Volgens conservatieve en marxistische wetenschappers uit het begin van de twintigste eeuw zouden volks- en massacultuur onauthenticke manifestaties omvatten die de mens van zijn ‘echte’ cultuur zouden vervreemden. Daarom moest het volk volgens deze academici tegen zichzelf beschermd worden: “The Lords of kitsch [...] exploit the cultural needs of the masses in order to make a profit and/or to maintain their class rule.”¹⁵ De gedachte dat de samenleving behoed moest worden tegen de vervlakking van cultuur vond ook wereldwijd navolging onder architecten.¹⁶ In de jaren tachtig en negentig werd in het oplaaiende debat over volkscultuur het onderscheid tussen *high* en *popular culture* geproblematiseerd. De academische aandacht verschoof van de culturele producten naar de sociale groepen die het onderscheid construeerden, en naar de processen waarin dat verschil geconstrueerd werd of juist teniet werd gedaan. Ook werd benadrukt dat het analytische onderscheid tussen *high* en *popular culture* zijn beperkingen heeft, niet alleen omdat het een sociale hiërarchie impliceert, maar vooral omdat de onderzoeker zich vaak laat verleiden tot een vorm van sociaal messianisme: een vereenzelviging met mensen uit lagere sociale klassen aan wie *popular culture* wordt toegedicht. Door sociaal messianisme wordt het hiërarchische onderscheid in verholde vorm juist extra benadrukt: “the opposition high culture/popular culture is not symmetrical, and simply reversing it does not help in getting rid of the distortions it generates.”¹⁷ Vereenzelviging met de gemarginaliseerden draagt in de ogen van deze critici niet bij tot een beter begrip van sociale verhoudingen.

Voor een cultuuranalyse van Latijns-Amerika zou de dichotomie volgens William Rowe en Vivian Schelling extra problematisch zijn, omdat het onderscheid tussen een esthetische en een gebruikskwaliteit in artistieke expressies daar niet te maken is. Ook Néstor García Canclini volgt die lijn van argumentatie. Hij stelt dat de categorieën *high culture* en *popular culture* elkaar in Latijns-Amerika zozeer doorkruisen dat er geen conceptueel onderscheid gemaakt kan worden: “Just as the opposition between the traditional and the modern does not work, so the cultured, the popular, and the mass-based are not where we are used to finding them.”¹⁸ Hij gebruikt daarom het concept ‘hybride’ om de mengvormen te duiden. Zijn theorie over hybride culturen heeft op zijn beurt ook veel kritiek gekregen. Immers, als alles in Latijns-Amerika hybride is, kan nergens meer een uitspraak over worden gedaan. Bovendien getuigt zijn theorie van evolutionisme, omdat hij hybridisatie als een voortschrijdend proces van vermenging ziet, waarbij de voorafgaande stadia altijd minder ver ontwikkeld zijn. Arij Ouweneel maakt daarom onderscheid tussen hybridisatie als evolutionair model – het model van García Canclini dat hij bekritiseert – en hybridisatie op een bepaald moment, voorgesteld als een ‘bezinsel’ van twee over elkaar geschoven culturele systemen: “two stylized and composed systems which are *overlaid*, a ‘palimpsest’ rather than an offspring”.¹⁹ De algemene constatering van auteurs is dat het gemakkelijk is om voorbeelden van hybride volkscultuur in Latijns-Amerika aan te wijzen, maar moeilijk om deze te definiëren. De theoretische uitwerking van hybride cultuur laat ik verder buiten beschouwing. Ik gebruik de concepten *high* en *popular culture* als richtinggevende concepten om te laten zien hoe het denken over architectuur in middelgrote steden in de Andes leidt tot de sociale productie en sociale constructie van architectuur, en hoe met dit soort empirische data in de academische wereld wordt omgegaan. Als descriptief middel zijn deze concepten volgens Ton Salman bruikbaar om de complexiteit van de empirische werkelijkheid weer te kunnen geven.²⁰

‘Vervolking’ van architectuur in Andessteden: een discussie

Het academische onderscheid tussen bouwkunst en volksarchitectuur is door de professionals in Cuenca en Riobamba ten dele geïnternaliseerd. Zij zagen zichzelf als bewakers van de hogere cultuur en plaatsten zich tegenover de makers en consumenten van volkscultuur. Toch konden zij vaak geen helder onderscheid maken tussen de gebouwen die tot de categorie van verfijnde architectuur zouden behoren, en de rest. De consensus ontbrak simpelweg. Sommige professionals beweerden dat er op basis van de vormgeving een essentialistisch onderscheid te maken zou zijn tussen goede en slechte architectuur. Zo beweerden architect ‘Roberto’ en een jongere collega uit Cuenca dat uit “objectieve vormanalyses” bleek dat de nieuwe ‘migrantenarchitectuur’ ongeschikt was voor het platteland.²¹ Ze vonden dat elk materiaalgebruik zijn intrinsieke logica had, waaruit de vormgeving voort moest vloeien. Ze waren van mening dat het logische verband tussen materialen en vormgeving in ‘migrantenarchitectuur’ ontbrak. Ze zagen hun kennis van vormanalyses als een onderdeel van hun academisch gevormde expertise, op basis waarvan ze over de sociale geschiktheid van esthetiek konden oordelen.²² Hoewel beide professionals beweerden een objectiefwetenschappelijke vormanalyse na te streven, waren hun analyses net zo goed sociale constructies van geschikte architectuur. Zoals ik eerder vermeldde, is door diverse sociaalwetenschappers reeds geconstateerd dat, hoe constructivistisch en onderhandelbaar de verschillen tussen Zelf en Ander in de praktijk ook zijn, ze voor informanten zelf in een gegeven situatie als vastomlijnd en authentiek beschouwd worden, en zo was het ook in Cuenca.²³

De constructivistische aard van het wij-zij discours blijkt uit de constatering dat de authenticiteitsbeoordeling alleen werd toegepast op huizen van burgers die in sociaal of geografisch opzicht ver van de professionals verwijderd waren. Zij spraken bijvoorbeeld over “fetisj architectuur” en over “geïmporteerde modellen”, maar dan alleen bij huizen van veronderstelde boeren en arbeiders. De opulente architectuur in de villawijken in de stad zelf werd niet openlijk bekritiseerd omdat bij de productie van deze huizen bekende collega’s en belangrijke opdrachtgevers betrokken waren. Van de Amerikaans ogende villa’s in de wijken van de rijke middenklasse (zie afbeelding 41) werd niet openlijk gezegd dat die ‘ongeschikt’ waren, al vonden sommigen dat heimelijk wel. Ook het argument dat de vormgeving van een huis niet authentiek zou zijn als stijlelementen geïmporteerd waren, werd selectief toegepast. Het gold bijvoorbeeld niet voor de neoclassicistische Franse architectuur in het historische centrum van de stad. Via deze discussie probeerden de professionals van de gevestigde orde de sociale grenzen tussen elite en volk, stad en platteland te reconstrueren. Maar de expressieve kracht van de villa’s van transnationale migranten en nieuwe rijken bleek vaak sterker dan hun oordeel.

In Riobamba, waar architectonische mengvormen eerder regel dan uitzondering waren en stijlvastheid dus moeilijk te vinden was, werd de kritiek op bouwstijlen geformuleerd in relatie tot een gefragmenteerd stadsbeeld. Daar sprak men niet over de verstedelijking van het platteland maar over de ‘ruralisering’ van de stad. Van bepaalde gebouwen in het centrum werd gezegd dat de vormgeving “niet van hier” was, waarmee een gebrek aan authenticiteit benadrukt werd. Maar welke bouwkunst dan wel bij Riobamba als multi-etnische stad hoorde, wist niemand. Nieuwe vormen van volksarchitectuur hebben de grenzen tussen hoogstaande architectuur en alledaagse bouwwerken doen vervagen. Niet alleen in Cuenca en Riobamba, ook in andere steden in de Andesregio is de afgelopen decennia discussie gevoerd over de opkomst van nieuwe vormen van volksarchitectuur in de stad. Een scala aan architectonische vormen en stijlen die niet onder één noemer te vangen zijn, maar die met elkaar gemeen hebben dat ze opvallen, is het stadsbeeld gaan domineren.

Ook in steden als Lima en La Paz hebben intellectuelen zich beziggehouden met de veranderende volksarchitectuur. Naast de architectuur uit de Europese academische traditie zijn daar architectonische expressievormen ontstaan, die door professionals aldaar respectievelijk als *chicha*- en *chola*-architectuur worden bestempeld. In de jaren tachtig kwam, zoals eerder besproken, in Peru een discussie op gang over de mengcultuur, *chicha*-cultuur genoemd, van rurale migranten in Limeense volkswijken. Auteurs als José Matos Mar en Jesús Martín-Barbero zwengelden het debat over de opkomst van de mengcultuur van rurale migranten aan. Matos Mar schreef destijds een essay met de titel *Desborde Popular y Crisis del Estado*, Uitbarsting van het volk en crisis van de staat, waarin hij onder meer deze mengcultuur beschreef.²⁴ De ‘vervolksing’ van de stedelijke cultuur trok de aandacht van intellectuelen. Binnen het debat over de hybride cultuur van migranten uit het hoogland in Limeense volkswijken, lanceerde de Peruaanse architect Jorge Burga Bartra in de jaren negentig het begrip ‘*chicha*-architectuur’. Hij definieerde *chicha*-architectuur als de vermenging van moderne artefacten met inheemse (lees: traditionele) elementen uit het hoogland, waar de meeste migranten in Lima vandaan kwamen. Volgens Burga Bartra getuigen de combinaties van ‘uitersten’, zoals industrieel vervaardigde aluminium kozijnen en ambachtelijke dakpannen, niet alleen van slechte smaak in architectonische vormgeving, maar ook van de teloorgang van de ‘authentieke’ inheemse bouwtradities uit het hoogland. De mengarchitectuur in volkswijken kan volgens hem niet anders gezien worden dan als een grote maskerade, een verkleedpartij waarin

de migranten uit het hoogland zichzelf uiteindelijk niet meer herkenden, maar die desondanks in de woonwijken tot norm verheven was. Jorge Burga Bartra kan gerekend worden tot de groep van denkers die vinden dat het volk tegen zichzelf in bescherming genomen moet worden.

In een artikel over *chicha*-architectuur beschrijft hij als voorbeeld de trend van huizen met afdakjes aan de gevel, waardoor vanaf de straat de suggestie gewekt wordt dat de huizen schuine pannendaken hebben. In werkelijkheid hebben ze geen schuine maar platte daken. Hij ziet in dit optische gebruik van gevelementen het bewijs dat er sprake is van een maskerade die de authenticiteit van de woning aantast. Hij schrijft daarover het volgende:

Nadat de boeren uit het hoogland in de grote stad waren aangekomen, deden ze afstand van hun dakpannen en schuine daken, en verkozen ze de schijnvertoning van de moderne, stedelijke architectuur van de platte daken; [...] Later, in het afgelopen decennium, werd duidelijk dat de stedelijke rijken in hun pronkerige woningen dakpannen en bogen gingen gebruiken. Dus vroegen [de boeren] zich af: waarom doen wij dat ook niet? Maar zijn dat niet toevallig de elementen die zij achterlieten in hun dorpen van herkomst? Dus ontstond er een ander masker en vermomden ze hun architectuur opnieuw, ditmaal met dakpannen en schuine daken die aan de gevel bevestigd werden [...].²⁵

Burga Bartra benadrukt in dit citaat dat zelfbouwers in volkswijken hun ideeën van nieuwe rijken zouden afkijken en dat de vormgeving niet bij hun identiteit zou passen. Hij vindt dat het volk parasiteert op de hogere cultuur van de elite, een denktrant die past in het vroege *popular culture*-paradigma. Zijn bezorgdheid richt zich niet alleen op het verlies van authentieke inheemse cultuur, maar uiteraard ook op de aantasting van het prestige dat verfijnde cultuur de elite verschaft. Tegelijkertijd geeft hij in het artikel toe dat de vermenging van bouwstijlen geenszins beperkt is tot volkswijken alleen en dat er geen onderscheidende criteria te geven zijn – noch morfologisch, noch wat betreft locatie in de stad, noch wat betreft de bouwers die dit soort architectuur bouwen – voor dit type vormgeving. Daarmee ondergraaft hij zijn eigen argument, want als de elite ook zulke afdakjes laat bouwen, over wiens ‘vermommingen’ heeft hij het dan?

Ook in La Paz is er aandacht voor de ontwikkelingen in de volksarchitectuur. La Fundación de Estética Andina (waarschijnlijk niet geheel toevallig afgekort tot La FEA, wat Spaans is voor lelijkheid), die zich met het onderwerp bezighoudt, meldt op haar website:

La FEA beschouwt de voorbeelden van volksarchitectuur in La Paz als laboratoria die inzicht geven in de dualiteit en incoherentie van een samenleving waarin Westerse ontwikkelingsmodellen samengaan met prekoloniale handelwijzen, mythen en overleveringen. Deze heftige culturele *mestizaje* heeft een bizarre architectuur teweeg gebracht die het stadsbeeld verandert, en die gebouwd wordt door een krachtige burgerij, beter bekend als “de *cholo* burgerij” die zich bezighoudt met formele en informele handel, met smokkelarij en met de clandestiene sector.²⁶

Hier worden eveneens bepaalde vormkenmerken van huizen en gebouwen gekoppeld aan een bepaalde bevolkingsgroep: de inheemsen, de volkswijkbewoners, de informele stedelingen, de gemarginaliseerden. Zij zouden de makers zijn van een bizarre architectuur, anders maar niet per definitie slecht.

Een van de betrokkenen bij deze organisatie, architect Carlos Villagómez, is gefascineerd door hybride volksarchitectuur in zijn stad die hij *arquitectura chola* noemt, de Boliviaanse

tegenhanger van de *arquitectura chicha* uit Lima. Alleen oordeelt hij in tegenstelling tot Burga Bartra positief over de vormgeving.

De gebouwen van de *chola*-esthetiek zijn, zonder een onderscheidende en organiserende vormtaal te hebben, een stormachtige mengelmoe van kleuren en details die versterkt worden door de irrationele en overvloedige incorporatie van boodschappen.²⁷

De esthetiek [...] is de uitdrukking van nieuwe sociale bewegingen in de grootste inheemse stad van Latijns-Amerika en dat is een onomkeerbare realiteit. Hoewel sommige groepen een nostalgie koesteren voor de liberale stad van het begin van de twintigste eeuw of voor een propere en steriele moderniteit, is de *chola*-esthetiek misschien wel de meest dynamische motor die aanzet tot nieuwe denkbeelden over de stad.²⁸

Villagómez beschouwt de volksarchitectuur die door rurale, inheemse migranten in de stad gebouwd wordt niet als een probleem, maar als een vorm van emancipatie van de inheemse bevolking. Hij ziet deze emancipatie, ofwel de democratisering van de stedelijke ruimte, als uitdaging voor professionals in de zoektocht naar culturele eigenheid en een stedelijke identiteit. Ook antropoloog Matos Mar ziet twintig jaar na het verschijnen van zijn boek *Desborde Popular y Crisis del Estado* de alom aanwezige *chicha*-cultuur in Lima als teken van een succesvolle democratisering.²⁹ Zo succesvol zelfs, dat Matos Mar anno 2004 tot de conclusie komt dat er dankzij de opkomst van deze volkscultuur in Peru een nationale identiteit geconstrueerd kan worden.³⁰

Het is interessant de visies van de twee architecten op architectuur tegenover elkaar te plaatsen, omdat het een licht werpt op het denken over de nieuwe trends in het bouwen. Burga Bartra ziet de toenemende omvang van *chicha*-architectuur als symptoom van ‘vervolking’ en vervlakking van de architectuur. Het nobele karakter van de bouwkunst zou hierdoor worden aangetast. Hij past in de lijn van critici die volksarchitectuur veroordelen omdat deze zou parasiteren op *high culture*, hetgeen Burga Bartra ook letterlijk zegt, en omdat het uiteindelijk zou leiden tot culturele homogenisering. Villagómez ziet *chola*-architectuur daarentegen als signaal dat de inheemse architectuur onder invloed van emancipatoire processen aan het moderniseren is. Hij past daarmee in de hoek van de cultuuroptimisten die juist heterogenisering van cultuur waarnemen doordat een nieuwe diversiteit ontstaat.³¹ Veel professionals van de gevestigde orde uit Riobamba en Cuenca gebruiken argumenten die lijken op die van Burga Bartra.

Het zal duidelijk zijn dat ik me meer kan vinden in de lijn van Villagómez, hoewel ik de ongelijke machtsverhoudingen tussen elitearchitecten en volkswijkbewoners geenszins wil ontkennen. Ik wil me niet schuldig maken aan sociaal messianisme. Juist door naar twee kanten van het verhaal te kijken, denk ik dat in Cuenca en Riobamba een sociale verschuiving kan worden waargenomen. De ongerustheid onder professionals van de gevestigde orde is een signaal dat in de afgelopen jaren sprake is geweest van de opkomst van nieuwe groepen uit de (lagere) middenklasse, waardoor het architectonische monopolie van de elite is aangetast. Abner Cohen stelt: “when the symbols of [the elite] cult lose their potency, when outside audiences cease to defer to them, such elites lose their legitimacy and are likely to lose power.”³² Dat is in zekere zin wat er in Cuenca – en in mindere mate in Riobamba – gebeurde. Hannerz zegt op vergelijkbare wijze: “When the cultural forms claimed as property [by the elite] lose their attractiveness to oneself or to others, or are taken up by too many people,

or simply by the wrong people, the right kind of distinctiveness can only be reinstated if one comes up with something new.”³³ De voormalige elitearchitectuur is haar onderscheidend vermogen aan het verliezen, de door haar geconstrueerde grens tussen *high* en *popular culture* is vervaagd. De elitesymbolen hebben aan kracht ingeboet. Als reactie daarop zijn de professionals echter geen nieuwe vormen gaan ontwikkelen, zoals Hannerz stelt, maar hebben ze zich toegelegd op het nabootsen van bestaande vormen en op het conserveren van historische architectuur. Koloniale en republikeinse monumenten worden door hen gezien als voorbeelden van hoogstaande architectuur met internationale allure die het tot Architectuur met een hoofdletter ‘A’ maken. Ze legitimeren die status door te wijzen op de internationale stromingen waaruit de gebouwen zijn voortgekomen. Deze hogere bouwkunst zien zij als tegenwicht tegen de *cholificación* van de stad. De pogingen van de culturele elite om de historische binnenstad te revitaliseren, zijn dus te begrijpen als een reactie van een professionele elite op het ‘volkser’ of democratischer worden van de stedelijke ruimte.

Volksarchitectuur in de sociale wetenschappen

Dat het onderscheid tussen bouwkunst en volksarchitectuur niet alleen in Ecuador en de Andesregio, maar vooral ook in het Westerse denken over bouwen nog steeds gangbaar is, blijkt uit een inventarisatie van enkele toonaangevende architectuurboeken uit de afgelopen decennia.³⁴ In een beroemde, door Nervi geredigeerde serie *Weltgeschichte der Architektur* is het onderscheid tussen ‘primitieve’ en ‘hoogontwikkelde’ architectuur expliciet aanwezig. Het eerste deel van deze serie beschrijft de vroege hoogculturen in het Westen, waarna de ontwikkelingen in de Romeinse en Byzantijnse bouwkunst in afzonderlijke delen uiteengezet worden, gevolgd door boeken over architectuur uit de middeleeuwen, de Renaissance, de Barok en de moderne tijd. Als laatste deel en een beetje een buitenbeentje in de serie, is er een boek getiteld *Architektur der primitiven Kulturen*.³⁵ Sinds het verschijnen van deze boeken in de jaren zeventig zijn de leidende paradigma’s in de sociale en geesteswetenschappen weliswaar veranderd en zou zo’n boek nu waarschijnlijk een andere titel krijgen. Toch zijn er in de architectuurboekhandels nog steeds twee afzonderlijke categorieën terug te vinden die corresponderen met de interessevelden van de wetenschapsbeoefenaars. Aan de ene kant zijn er kunsthistorische of kunsttheoretische studies over bouwkunst in de Westerse wereld, of over Architectuur met hoofdletter ‘A’ die vanuit het Westen naar elders geëxporteerd is. Deze studies passen in de Westerse, architectuurhistorische canon.³⁶ In dit segment zijn antropologische beschouwingen zeldzaam. Paul Rabinows analyse van de negentiende-eeuwse Franse bouwkunst en James Holstons studie van de modernistische architectuur van Brasilia vormen de meest bekende uitzonderingen.³⁷

Aan de andere kant van het spectrum bevinden zich talrijke antropologische publicaties over ‘traditionele’, ‘inheemse’ en ‘onofficiële’ architectuur in niet-Westerse landen. Meestal gaan deze specifiek over huisvesting en wonen. Na Rudofsky’s toonaangevende boek *Architecture Without Architects* uit de jaren zestig kwamen crossculturele inventarisaties van inheemse bouwkunst volop onder de aandacht.³⁸ Volksarchitectuur werd wereldwijd in kaart gebracht, maar op basis van welke selectiecriteria? Wat verstaan de verschillende auteurs eigenlijk onder volksarchitectuur? Rudofsky zelf spreekt in algemene termen over architectuur “zonder herkomst”, waarmee hij gebouwen bedoelt waarvan de ontwerpers of bouwers onbekend of in elk geval niet beroemd zijn. Jean-Paul Bourdier en Nezar AlSayyad kozen voor het begrip traditioneel als een overkoepelend concept. Traditionele architectuur omvat in hun definitie zowel rurale volksarchitectuur als urbane zelfbouw. De term traditioneel zou

specifieke aanduidingen zoals vernaculair, inheems, primitief, folkloristisch, anoniem en volks overbodig moeten maken. In de omschrijving van de auteurs omvat de traditioneel gebouwde omgeving: “dwellings and settlements whose form originated out of cultural processes rather than specialized aesthetic judgments.”³⁹ In volksarchitectuur zouden geen verfijnde esthetische oordelen worden gerepresenteerd. Voor een interpretatie van zelfbouw levert deze definitie dus problemen op. Dat het begrip traditionele architectuur ook zijn beperkingen heeft, ontkennen Bourdier en AlSayyad overigens niet. Aan de hand van casestudies worden in de bijdragen in hun bundel de grenzen tussen modern en traditioneel, urbaan en ruraal, hogere en lagere architectuur ter discussie gesteld. Zo is er volgens Jo Tonna op Malta sprake van een vruchtbare uitwisseling van elementen uit de officiële en de volksarchitectuur. Amr Abdel Kawi problematiseert aan de hand van de verhalen over een oase in Egypte het onderscheid tussen een professionele kijk op ruimtegebruik en het perspectief van de bewoners.⁴⁰

Het problematiseren van de categorieën *high* en *popular* in de architectuur is bij een van de bekendste auteurs op het terrein van volksarchitectuur, Paul Oliver, niet aan de orde. Aan het begin van deze studie citeerde ik zijn definitie van volksarchitectuur als “architecture of the people, and by the people, but not for the people.”⁴¹ Het onderscheid tussen de volksarchitectuur en professionele architectuur bepaalt Oliver mede aan de hand van het type samenleving waarin de architectuur tot stand komt. Inheemse architectuur bestaat volgens zijn classificatie vooral in tribale samenlevingen. Samenlevingen met een planologische elite zouden geen ‘echte’ vernaculaire architectuur meer hebben. Hij erkent wel dat sommige vormen van architectuur op basis van dat model moeilijk te classificeren zijn, maar dat heeft geen consequenties voor het onderscheid dat hij hanteert. Zo staat in zijn boek *Dwellings: The Vernacular House Worldwide* ook een hoofdstuk over zelfbouw in grootstedelijke volkswijken.⁴² In dat hoofdstuk stelt hij dat zelfbouw wellicht te beschouwen is als architectuur van het volk, maar dat het geen ‘*new vernacular*’ mag heten, zoals Lisa Peattie in een artikel had gesuggereerd.⁴³ In reactie op haar idee dat zelfbouw ook als authentieke volksarchitectuur te beschouwen is, schrijft Oliver:

If the waste products and discarded materials of the city are regarded as the ‘local materials and resources’ some may consider these factors as justifying such an argument. However, though some settlements may have a phase when traditional houses are built on the fringe of a city, the majority of squatter houses are erected without a tradition.⁴⁴

Geen bouwtraditie, dan geen authentieke volkscultuur, zo redeneert Oliver. Uiteraard valt over de begrippen authenticiteit en traditie veel te zeggen, maar het gaat op deze plaats te ver dat hele debat samen te vatten. Hier is het alleen van belang te constateren dat weinig auteurs zo’n starre en evolutionistische opvatting over authentieke volksarchitectuur hebben als Paul Oliver.

Amos Rapoport en Peter Kellett keuren Olivers benaderingswijze af. Zij beschouwen zelfbouwhuizen in volkswijken wel degelijk als voorbeelden van *vernacular design*, volksarchitectuur dus. Rapoport hanteert een modelmatig continuüm, opgespannen tussen traditionele, inheemse manieren van bouwen (*traditional vernacular architecture*) en internationale, academisch ontwikkelde bouwmethoden (*high architecture*). In dit continuüm, zo stelt hij, “spontaneous settlements [are] closer to traditional vernacular than to any other type of environment and farthest from professionally designed, or “high-style,” environments.”⁴⁵ Peter Kellett en Mark Napier gaan nog een stap verder. Zij waarschuwen voor architectuurclassificaties op basis van maatschappijtypologieën, zoals Oliver en Rapoport beide doen. Zij zien zelfbouw

eveneens als specifieke vorm van volksarchitectuur, maar dan vanuit de gedachte dat eigenaar-bewoners de bouwwerken zelf tot stand hebben gebracht in een omgeving die niet planmatig ontstaan is.⁴⁶ Wat in mijn ogen in alle bovenstaande definities van volksarchitectuur een probleem oplevert, is de uitsluiting van professionele bemoeienis. Uit de voorbeelden uit Ciudadela Carlos Crespi en Cooperativa Santa Anita blijkt dat zelfbouwers in bepaalde fasen in het bouwproces vaak een architect inhuren (bijvoorbeeld voor de bouwaanvraag). Het onderscheid tussen ‘van’, ‘voor’, of ‘door’ het volk is in zelfbouw dus niet altijd te maken.

De omschrijving die Henry Glassie geeft, benadert voor mij het best de Ecuadoraanse situatie. Glassie stelt: “we call buildings “vernacular” because they embody values alien to those cherished in the academy.”⁴⁷ Zelfbouwers ontwerpen hun huizen niet vanuit een academische theorie of ideologie, maar vanuit hun persoonlijke ideeën, wensen en behoeften. Er is een belangrijk verschil tussen de definitie van Bourdier en AlSayyad en die van Glassie. Bourdier en AlSayyad stellen dat er geen esthetische ideeën aan volksarchitectuur ten grondslag liggen. Zelfbouwers zouden alleen functionalistische drijfveren hebben. Daar ben ik het zoals eerder gezegd niet mee eens. In Glassies definitie komen in volksarchitectuur vaak andere waarden tot uitdrukking dan de architectonische waarden die op de architectuuropleidingen en in de academische wereld worden hooggehouden. Ik denk dat hij daar gelijk in heeft. Ik ben verder niet geïnteresseerd in de precieze grens tussen Architectuur met een hoofdletter ‘A’ en architectuur van het volk, omdat ik op basis van mijn bevindingen van mening ben dat dit onderscheid in de praktijk vaak moeilijk te maken is.

Ik ben het met Peter Kellett en Mark Napier eens dat maatschappijtypologieën niet als indicator genomen kunnen worden voor de vraag of er sprake is van volksarchitectuur. Als alternatief stellen zij voor om meer aandacht te besteden aan architectonische vormkenmerken, maar dat lijkt me geen oplossing. Dan dreigen analyses opnieuw de sociale constructie van categorieën over het hoofd te zien. Ik pleit daarom voor meer aandacht voor de rol van actoren (zelfbouwers, professionals) in de processen van bouwen en wonen, met daarin zowel aandacht voor beeldvorming als voor handelwijzen. Er doet zich een vergelijking voor met discussies uit de jaren tachtig over de vraag in hoeverre zelfbouw gelijkgesteld moest worden aan *eigenhandig, doe-het-zelf* bouwen. Peter Ward stelde toen dat bij zelfbouw verschillende gradaties van betaalde arbeid kunnen voorkomen.⁴⁸ Zelfbouw sloot ingehuurde expertise volgens hem niet uit. Op die manier zou er mijns inziens ook over volksarchitectuur gedacht moeten worden: volksarchitectuur in de geürbaniseerde wereld sluit de betrokkenheid van professionals niet uit. In hoeverre architectuur als hoog of laag, kunst of traditie wordt beschouwd, is een sociale constructie van zowel intellectuelen ter plaatse als van wetenschappers in de internationale academische wereld.

Niet alleen vanuit pragmatisch oogpunt is het goed om na te denken over verschuivingen in de conceptualisering van volksarchitectuur. Er zit ook een ethisch aspect aan. Door de nadruk te leggen op het onderscheid tussen ‘architectuur met architecten’ en ‘architectuur zonder architecten’, kan de laatste categorie namelijk geromantiseerd en geëxotiseerd worden.⁴⁹ Nezar AlSayyad schreef daarover in de jaren tachtig:

There is an implied bias in our work toward preserving what can still be preserved of traditional dwellings and settlements. This bias seems to stem from the fear that if these settlements change, as some of their residents may desire, we will lose our research subjects and hence our means of livelihood. As a discipline, the study of traditional dwellings and settlements, no matter how young, seems to have fal-

len into the trap of constructing a social reality dependent on its own particular jargon.⁵⁰

In het afgelopen decennium is in de studies over vernaculaire architectuur betrekkelijk weinig veranderd. Het accent ligt nog steeds – of misschien wel steeds meer – op eigenhandig gebouwde, traditionele architectuur.⁵¹ Hoe belangrijk deze studies ook zijn voor het behoud en de overdracht van inheemse bouwtradities die onder invloed van mondialisering verloren dreigen te gaan, ook aan nieuwe vormen van volksarchitectuur moet aandacht besteed worden. Irene Cieraad, die antropologisch onderzoek deed naar Westerse woonvormen, neemt een vergelijkbaar standpunt in. Zij bekritiseert de geringe antropologische belangstelling voor huisvesting in Europa. Volgens haar gaat achter de eenzijdige antropologische belangstelling voor niet-Westerse woonvormen de evolutionistische veronderstelling schuil dat in moderne Westerse samenlevingen de relatie tussen burgers en hun architectuur en ruimtegebruik verloren zou zijn gegaan.⁵² Ik beweer dat datzelfde ook geldt voor de geringe antropologische belangstelling voor Westers uitziende woonvormen elders in de wereld. Huizen die er ‘internationaal’ of Westers uitzien, worden door onderzoekers vaak op voorhand bestempeld als ‘niet authentiek’ en daarom niet onderzoekswaardig. Daardoor blijven de sociale en culturele verschuivingen die tot de nieuwe vormgeving geleid hebben vaak buiten beeld. Meer nog dan voor metropolen geldt dit voor kleinere steden en relatief onbekende regio’s.

Tot slot van deze discussie wil ik een laatste reflectie wijden aan de spreekwoordelijke bril die ik als onderzoeker op heb gehad. Indirect heeft deze discussie ook mijn eigen blik op het onderzoek beïnvloed. Bij de keuze voor concepten en begrippen had ik altijd iets uit te leggen. Antropologen vroegen me waarom ik architectenjargon gebruikte, terwijl architecten me vroegen waarom ik hun concepten ‘misbruikte’ voor gebouwen die zij geen architectuur vonden. Ik heb geprobeerd daar een middenweg in te vinden. Als architect ben ik getraind om onderscheid te maken tussen Architectuur met een hoofdletter ‘A’ en architectuur met een kleine ‘a’. Vervolgens leerde ik als antropoloog om dat onderscheid kritisch ter discussie te stellen. De situatie in Cuenca en Riobamba heeft in mijn ogen overtuigend laten zien dat een categorisch en objectief onderscheid tussen *architecture without architects* en architectuur van architecten in de praktijk niet te maken is. Imitaties en kruisbestuivingen zijn altijd onderdeel van het bouwen, waar ook ter wereld. Het is belangrijk te beseffen dat het concept architectuur een sociale constructie is die zowel door de lokale elite als door Westerse wetenschappers kan worden gebruikt of misbruikt.

De stad als arena

De constatering dat ideeën over geschikte vormen van bouwen en wonen door verschillende partijen in de lokale context worden bemiddeld en betwist, brengt ons bij het analytische model van de stad als arena. Ik begon dit boek met een verwijzing naar Italo Calvino, die in *De onzichtbare steden* in hoofdstukken met titels als ‘De steden en de tekens’ en ‘De subtiele steden’ verschillende verschijningsvormen van een stad voor het voetlicht bracht. Calvino zou een hoofdstuk over Cuenca en Riobamba, gezien door de ogen van volkswijkbewoners of professionals, wellicht ‘De strijdende steden’ genoemd kunnen hebben. Setha Low spreekt op vergelijkbare wijze over “*contested spaces*” en “*the contested city*”.⁵³ Voortbordurend op de traditie van conflicttheorieën wordt de stedelijke ruimte in dat perspectief beschouwd als domein van een sociale en symbolische strijd tussen stedelingen uit verschillende sociale groepen. Ik

heb de metafoer van de stad als arena gebruikt om interacties tussen professionals onderling, volkswijkbewoners onderling en interacties tussen leden van beide groepen inzichtelijk te maken. Soms werd een *symbolische* strijd gevoerd, zoals in Cuenca waar transnationale migranten in de buitengebieden via de architectuur van hun nieuwe huizen dominante architectonische representaties uit het stedelijke centrum ter discussie stelden. Soms was de strijd om de ruimte niet symbolisch maar *praktisch* van aard, en draaide deze om de vraag wie op welk moment de openbare ruimte mocht gebruiken. Dat was bijvoorbeeld het geval in de binnenstedelijke openbare ruimte in Riobamba, waar professionals van de gemeente de straathandel aan banden legden. De ruimtelijke regulering had daar ook een sociaaletnische component: Quichuas die met hun handel het straatbeeld een ‘rommelig’ aanzien gaven, werden uit de binnenstad geweerd.

De openbare ruimte in de wijken was eveneens inzet van sociale twisten. Wellicht het meest opvallende voorbeeld was de controverse over een onafgemaakt kerkgebouw in Cooperativa Santa Anita. Dat gebouw werd door voor- en tegenstanders van de voormalige manager César Escalante op uiteenlopende wijze gewaardeerd. De aanhangers van Escalante zagen in de kerk zonder dak een bewijs dat hij als manager veel voor de wijk gedaan had. Tegenstanders zagen het gebouw juist als symbool van verkwest geld; de kerk was volgens hen uit geldgebrek nooit afgemaakt. Ze vonden ook dat de muren die er nu stonden niet de verdienste waren van César Escalante, maar van henzelf, omdat zij die eigenhandig in *mingas* hadden gebouwd. De ruzie tussen de voor- en tegenstanders van César Escalante ging nog jaren door, maar op dat specifieke moment werden de meningsverschillen tussen bewonersgroepen gesymboliseerd door de vier muren van een onafgemaakte kerk. Als er dus, zoals de voorbeelden tonen, op verschillende schaalniveau's sprake is van een symbolisch strijdtoneel, dan luidt de vraag wie in welk domein de hoofdrolspelers waren, op welk moment ze op de voorgrond traden en wat ze probeerden duidelijk te maken.

Professionals in de hoofdrol?

Enkele decennia terug zag Manuel Castells de stad op de eerste plaats als een gebied waar zich een ongelijke klassenstrijd afspeelde. In die strijd werden professionals als hoofdrolspelers gepresenteerd, terwijl burgers uit de laagste sociale klassen een bijrol kregen toebedeeld. In *The City and the Grassroots* gaat Castells uit van een tweedeling tussen macht van bovenaf en krachten van onderop. Sociale veranderingen in een stedelijke samenleving kunnen volgens hem alleen van onderop plaatsvinden, vanuit sociale bewegingen, dus rechtstreeks vanuit wijken en buurten.⁵⁴ De bijrolspelers kunnen dan tegenspelers worden, mits de krachten gemobiliseerd worden.⁵⁵ Hij beschrijft bijvoorbeeld hoe in de jaren vijftig in uitbreidingswijken in Parijs – wijken opgebouwd uit grote eentonige bouwblokken – sociale bewegingen ontstonden die zich zowel keerden tegen de hoge kosten van huisvesting als tegen de aantasting van de natuurlijke omgeving. Burgers uit verschillende sociale klassen verenigden zich in een breed protest tegen hun woonomstandigheden. Hoewel ze uiteenlopende belangen hadden, was hun kritiek tegen dezelfde instanties gericht. Dat zorgde voor verbroedering: “the socialization of housing led to the socialization of protest.”⁵⁶ Het voorbeeld laat zien dat ruimtelijke ingrepen die van bovenaf modelmatig gepland worden, door gebruikers in het alledaagse leven anders ervaren kunnen worden. Het laat zien hoe ze tegen die ingrepen in verzet kunnen komen.

Hoe huisvesting voor verschillende sociale groepen in een stad beïnvloed wordt door politieke ideologieën over planologie en architectuur, komt ook indringend naar voren in

Holstons studie over Brasília. Die stad is vanuit het niets, alleen op basis van een utopisch beeld, gebouwd. In het modernistische ontwerp voor de nieuwe stad werden de sociale ongelijkheden in de Braziliaanse samenleving bewust genegeerd. Er werd een ideale stad ontworpen op basis van een egalitaire ruimtelijke structuur en door middel van de standaardisering van architectonische elementen:

[T]he people who inhabit their buildings will be “forced” to adopt the new forms of social experience, collective association, and personal habit their architecture represents. This forced conduction to radical changes in social values and relations is the essential means by which Brasília’s planners hoped to institute their egalitarian prescriptions for a new Brazilian society.⁵⁷

Het geïdealiseerde maatschappijontwerp bleek in de praktijk anders gebruikt te worden. Er ontstonden satellietsteden waar mensen uit de lagere inkomensgroepen gingen wonen, terwijl de geplande stad, Plano Piloto, een hoge concentratie welgestelden huisvestte. De voorgenomen egalisering van sociale verschillen via het stedenbouwkundig en architectonisch ontwerp leidde in de praktijk juist tot een uitvergroting van die sociale verschillen. Er ontstond een sociaalruimtelijke segregatie tussen centrum en periferie die in feite door het ontwerp in de hand was gewerkt, aldus Holston. Ook al kunnen de professionals met hun mislukte stadsontwerp geen winnaars genoemd worden in deze sociale en symbolische strijd, de stedelijke onderklasse, zoals Holston ze noemt, speelde in zijn interpretatie nauwelijks meer dan een figurantenrol.

Ook Paul Rabinow beschrijft hoe de officiële architectuur door de elite gebruikt wordt om ideologieën te verwezenlijken. In *French Modern* is negentiende-eeuws Frankrijk het onderwerp van studie.⁵⁸ Rabinow laat zien hoe diverse architecten en stedenbouwkundigen getracht hebben door middel van ruimtelijke ingrepen een gewenste sociale ordening in de samenleving tot stand te brengen. Henri Prost, een van de invloedrijkste stedenbouwkundigen in negentiende-eeuws Frankrijk, beschouwde de nieuwe discipline van urbanisme bijvoorbeeld als:

A visual art which directs itself to our senses; a beautiful city which we love is one where the edifices have a noble beauty, the promenades are agreeable, and where everyday life is surrounded by an agreeable decor producing in us a sentiment of profound harmony.⁵⁹

Een aangenaam straatbeeld zou volgens deze stedenbouwkundige sociale harmonie bevorderen. Net als Holston laat Rabinow zien dat de academische discipline van architectuur en stedenbouw een proeftuin was voor experimenten gebaseerd op het idee van een maakbare samenleving. Maar ook in Frankrijk bleken ruimtelijke projecten vaak niet de gewenste sociale veranderingen tot stand te brengen. Aan het begin van de twintigste eeuw zorgde een denkomslag die Rabinow *middling modernism* noemt, voor een verschuiving in het beleid: de eenzijdige aandacht voor een esthetische orde maakte plaats voor meer aandacht voor de sociale orde.

Terwijl Rabinow in *French Modern* aan de hand van een historische reconstructie veranderingen constateert in de rol van professionals, kijkt Holston voornamelijk naar asymmetrische machtsverhoudingen tussen elite en volk, een asymmetrie waar hij in het geval van Brazilië geen verschuivingen in constateert. Zo stelt hij bijvoorbeeld dat de afstand van de woning tot het centrum van de stad de plaats van de burger bepaalt in de lokale sociale hiërarchie. Zelfbouwers die aan de rand van de stad een stuk grond kopen, zouden de dichotomie tussen rijk en arm reproduceren.⁶⁰ Want, zo stelt hij, de stadsgrens schuift verder op, dus iedereen die

verder buiten de stad gaat wonen, zal lager op de sociale ladder komen dan de zelfbouwers die zich eerder vestigden.

In relatief kleine steden zoals Cuenca en Riobamba zijn andere mechanismen werkzaam. Formeel geplande urbanisaties en spontaan gebouwde volkswijken zijn daar lang niet zo scherp van elkaar gescheiden als in Latijns-Amerikaanse metropolen. Een belangrijk verschil tussen metropolen en provinciesteden is dat in kleine en middelgrote steden reputaties van wijken vaak belangrijker zijn dan de daadwerkelijke afstand tot het centrum. In Cuenca hebben bijvoorbeeld wijken ten noorden van de stad de slechtste reputatie. Het gebied ten noorden van het centrum is topografisch het minst voor bebouwing geschikt, waardoor juist daar volkswijken zijn ontstaan. Ook Ciudadela Carlos Crespi ligt in die noordelijke zone. Maar Ciudadela Carlos Crespi grenst ook direct aan enkele geplande wijken voor de middenklasse die wel een goede reputatie hebben. Omgekeerd ligt een van de populairste uitbreidingsgebieden voor de hogere middenklasse van Cuenca, Challuabamba, veel verder van het centrum dan Ciudadela Carlos Crespi. De geografische afstand is dus niet bepalend voor de status van de wijk. In Riobamba geldt dat de gebieden ten zuiden van de stad een negatief imago hebben. In die zone liggen sociale huisvestingsprojecten van de overheid, die zoals eerder vermeld een relatief hoog percentage Quichuas huisvesten. Cooperativa Santa Anita, dat ten noorden ligt, heeft ook een vrij slechte reputatie, maar niet zo slecht als de ‘indianenwijken’ aan de zuidkant. In Riobamba ligt de bekendste villawijk eveneens ver van het centrum – verder dan sommige volkswijken. De scherpe sociaalruimtelijke segregatie die Holston schetst, gaat voor Ecuadoraanse provinciesteden dus niet op. In steden als Cuenca en Riobamba kunnen rijk en arm naast en door elkaar leven. Professionals streven weliswaar naar een ‘harde’ grens tussen stad en platteland en tussen elite en boeren, maar van ruimtelijke segregatie tussen sociale groepen of klassen is tegenwoordig geen sprake meer.

In het werk van Holston, Castells en Rabinow is de planologische elite ver boven het volk verheven. In de alledaagse realiteit van Cuenca en Riobamba zijn professionals geen wereldberoemde architecten of stedenbouwkundigen, maar burgers met een bepaalde expertise, die wisselende functies en machtsposities in lokale instellingen bekleden. Ze zijn geen “factoren”, maar “actoren”. Hoewel Setha Low in haar boek *On the Plaza* wel over factoren versus actoren spreekt (waarbij ik haar begrip “factoren” dus te geabstraheerd vind), verwoordt ze in onderstaand citaat treffend hoe professionals en volkswijkbewoners als informanten gelijkwaardig behandeld zouden moeten worden:

[A]n effective anthropological theory of spatialization must integrate the perspectives of social production and social construction of space, contextualizing the forces that produce it and showing people *as social agents* constructing their own realities and symbolic meanings.⁶¹

Hoe zouden we de rollen van professionals in Cuenca en Riobamba dan moeten duiden?

Van professionals uit Cuenca kan gezegd worden dat ze een hoofdrol spelen in de productie van woningen, van die uit Riobamba niet. Het merendeel van de professionals in Cuenca leeft van het ontwerpen en bouwen van huizen voor particulieren. Meestal zijn dat woningen voor welgestelde opdrachtgevers of voor leden van een opkomende middenklasse. Professionals met een eigen vermogen ontwikkelen ook sleutelklare woningen of lucratieve privé-urbanisaties voor selectieve doelgroepen. Dat komt omdat de woningmarkt in Cuenca vraaggestuurd is. Professionals van de gevestigde orde in Cuenca hebben over het algemeen een negatief beeld van volkswijken. Ze bestempelen die wijken als *zonas rojas*, gevaarlijke wijken. Lange tijd vermeden professionals van de dienst Control Urbano het werken in deze

Afbeelding 4r: Villa naar Amerikaans model in Cuencaanse villawijk (foto Boris Albornoz)

wijken omdat ze het te gevaarlijk vonden. Hun vrijwillige afwezigheid maakte dat ze daar geen rol van betekenis speelden; zelfbouwers konden hun gang gaan. Nog altijd stigmatiseren professionals bij de gemeente volkswijkbewoners, die in hun ogen geen verstand van bouwen hebben en een slechte smaak in architectuur tentoonspreiden. Cuencaanse architecten van jongere generaties ontdekten in de suburbane gebieden juist nieuwe opdrachtgevers. Meestal waren dit transnationale migranten die hun huis wilden verbouwen of een nieuw huis wilden kopen. Ook onder niet-migrantten werden opdrachtgevers gezocht. Het initiatief van 'Gabriela' uit Cuenca, die bewoners van Ciudadela Carlos Crespi probeerde te interesseren voor het stichten van een nieuwe woningcoöperatie, toont aan dat professionals en volkswijkbewoners op een alledaags niveau met elkaar in gesprek zijn geraakt. Nieuwe groepen uit de middenklasse, woonachtig aan de rand of net buiten de stad, konden zichzelf in de gebouwde omgeving ook zodanig zichtbaar maken dat de planologische elite er wel aandacht aan *moest* besteden. Professionals zijn in Cuenca dus niet de enige hoofdrolspelers; ze hebben in bewoners uit suburbane wijken tegenspelers gevonden.

In Riobamba, waar particulier opdrachtgeverschap gering is en waar nauwelijks betrokkenheid van professionals is bij zelfbouw in volkswijken, bleef de rol van professionals in de woningbouw voornamelijk beperkt tot de sociale huisvestingsprojecten uit de jaren zeventig en tachtig. In de jaren daarna concentreerden hun activiteiten zich op het maken van plannen voor de ruimtelijke ordening. In 2003 waren professionals van het Colegio de Arquitectos en professionals van de gemeente elkaars opponenten in het debat over de ruimtelijke ordening. Maar in de uitvoering van woningbouw speelden ze allemaal een beduidend kleinere rol. Zelfstandig werkende architecten genoten uit hoofde van hun beroep niet het aanzien dat hun Cuencaanse collega's hadden, en ze konden de ideeën en ideologieën over een ideale stedelijke ruimte waarover ze discussieerden niet ten uitvoer brengen. Er waren slechts

enkele professionals die projectontwikkelaar waren, omdat de meesten het geld voor dergelijke grote en risicovolle investeringen niet konden opbrengen. Individuele opdrachtgevers waren machtig en professionals stelden zich vaak ondergeschikt op, uit angst een opdracht te verliezen. Beleidshandhaving was er ook nauwelijks, waardoor elke bouwer, leek of professional, kon doen wat hij wilde. Nieuwe stedelingen, afkomstig van het platteland, bleken mede daardoor in staat te zijn zich op de onroerendgoedmarkt te manifesteren. Vooral de zichtbare aanwezigheid van Quichuas op de onroerendgoedmarkt kreeg in de discussies veel aandacht. Burgers uit diverse sociale klassen en groepen waren in hun rol van zelfbouwers of opdrachtgevers ook hier belangrijke tegenspelers van de planologische elite. De asymmetrische machtsverhouding tussen professionals en leken en tussen leden van de elite en mensen uit lagere sociale klassen, kent dus diverse gradaties.

Professionals gaven binnen de institutionele context invulling aan hun rollen als ambtenaar, afdelingshoofd of expert. Van een ambtenaar bij een gemeentelijke dienst werd verwacht dat hij het beleid implementeerde. Maar omdat er veel tegenstrijdigheden in het ruimtelijke beleid zaten, met name in de jurisdicties van de betrokken instanties, kón een ambtenaar dat beleid soms gewoonweg niet uitvoeren. Dan gebeurde er doorgaans niets en liet de ambtenaar de zaken op zijn beloop. Bovendien werd van hem verwacht dat hij loyaal was aan de politicus aan wie hij zijn baan te danken had en diende hij zich ook naar diens voorkeuren te richten. De meeste professionals die bij een gemeente of bij MIDUVI werkzaam waren, moesten in hun rol van afdelingshoofd personeel aansturen. Projecten die als tijdrovend, duur of risicovol beschouwd werden, zoals de controle van bouwwerken in afgelegen volkswijken, kregen een lagere prioriteit dan bureauwerk, mede omdat het geld voor de inspecties en gekwalificeerd personeel ontbraken. Tegenover de wijkbewoners gedroegen professionals zich meestal als gezagdragers en hoogopgeleide experts, twee rollen waarbij ze zichzelf in een

Afbeelding 42: Nieuwbouwwoning in Tunsalao, nabij Riobamba

machtspositie konden plaatsen. Het script dat daarbij hoorde, schreef een vriendelijke maar autoritaire houding voor. Soms was hun houding ronduit denigrerend. In de interacties met wijkbewoners die zich binnen de muren van hun kantoren afspeelden waren ze weliswaar hoofdrolspelers, maar in de volkswijken waar de wijkbewoners vandaan kwamen, waren ze dat zeker niet. In interviews gaven professionals vaak toe dat de procedures voor de ruimtelijke ordening gebrekkig en opportunistisch waren, en dat ze meestal niet in staat waren om er iets aan te veranderen. In hun beleidsveld werden nu eenmaal andere prioriteiten gesteld.

Volkswijkbewoners: van figuranten naar tegenspelers

Zelfbouwers proberen volgens James Holston via een proces van “informed quotation and combination” van stijlelementen een uiterst persoonlijke architectuur te maken die aan de buitenwereld laat zien dat ze respectabele mensen zijn.⁶² Men zou kunnen stellen dat de nadruk die professionals van de overheid leggen op *autogestión* (zelfredzaamheid) en op projectuitvoering in *mingas* heeft bijgedragen aan de vernieuwing van woningarchitectuur. Het feit dat volkswijkbewoners en dorpelingen zich in het woningontwerp laten inspireren door voorbeelden uit villawijken (zie afbeelding 42), uit andere steden en andere landen, is mede een gevolg van de zelfredzaamheid die de overheid van hen verwacht. Leden van een nieuwe middenklasse die in beide steden de onroerendgoedmarkt betraden, hielden zich niet aan de ongeschreven stijlcodes van de professionals. Ze streefden niet naar puurheid van vormen of naar een coherente bouwstijl, zoals sommige professionals, maar naar een persoonlijke en unieke vormgeving van hun huis; architectonische waarden die, zoals Glassie het definieerde, ver afstaan van de waarden die aan de universiteit onderwezen worden. Volgens Holston draagt de esthetiek van zelfbouwoningen in volkswijken juist om die reden bij aan het in stand houden van sociale ongelijkheid. De architectuur van *bricolage*, van imiteren en aanpassen, zou op de elite geen indruk maken. Hij zegt daarover:

The performative displays of autoconstruction thus subvert deep stigmas of real and imagined ignorance that derive from the official exclusion of the poor from the discourses of high culture and from their condemnation by its agents to a low-brow and unaesthetic existence as a result. Of course, the elites do not acknowledge the aesthetic distinctions of autoconstruction.⁶³

Holston concludeert weliswaar dat zelfbouwers in volkswijken geen passieve slachtoffers van een sociaal ongelijk systeem zijn, maar hij stelt wel dat ze dat systeem niet kunnen veranderen; de asymmetrie blijft. De originele en vernieuwende expressies in de woonomgeving – die uitdrukking geven aan hun wens om als gerespecteerde burgers gezien te worden – leiden er volgens hem alleen maar toe dat de dominante klasse, door deze vormen als kitsch te veroordelen, haar hegemonie op nieuwe terreinen kan uitbreiden.

Ik deel Holstons pessimisme ten aanzien van de symbolische kracht van volksarchitectuur niet. Dat burgers die op eigen kracht vooruit zijn gekomen, zichzelf via hun woningarchitectuur zichtbaar weten te maken, wijst op de manoeuvreerruimte die ze binnen de geldende normen en regels hebben weten te creëren.⁶⁴ Het zijn volgens Low krachten “permitting resistance, counterresistance, and change to occur”.⁶⁵ Ik zie in de situatie in Cuenca en Riobamba ook overeenkomsten met het Lima van het begin van het nieuwe millennium dat Matos Mar beschrijft: “Doordat [volkswijkbewoners] hun eigen huizen bouwden en steeds meer eigendomstitels wisten te krijgen, heeft de grote meerderheid haar economische veerkracht bewezen en getoond dat ze in staat is een van de grootste investeringen uit de afgelopen twee decennia te doen.”⁶⁶ Volgens Matos Mar heeft deze ontwikkeling wel degelijk

invloed gehad op de sociale verhoudingen. Dankzij het zelfoplossend vermogen dat oorspronkelijk ontstond door een gebrek aan huisvesting, zijn in Cuenca en Riobamba nieuwe sociale groepen actief geworden op de onroerendgoedmarkt. Overlevingsstrategieën zoals transnationale migratie, hebben die positie versterkt. Het stadsbeeld weerspiegelt de verschuivingen in de sociale orde en toont dat het monopolie van de oude elite in de ruimtelijke ordening is teruggedrongen. De reden dat auteurs als Holston en Castells deze tendensen niet onderkennen, is dat ze blijven vasthouden aan een nogal star, economisch klassenmodel. Holston beschouwt volkswijkbewoners in het stedelijk spanningsveld mijns inziens teveel als leden van de onderklasse, en te weinig als *social agents*.

Het waarderingsschema van architectonische kenmerken waarop volkswijkbewoners huizen beoordelen, kent geen absoluut onderscheid tussen goede of slechte architectuur, zoals bij professionals het geval is, alleen gradaties in de mate waarin prestige kan worden verkregen. Op een abstract niveau wordt onderscheid gemaakt tussen huizen 'met een model' en huizen 'zonder model'; tussen 'speciale' en 'gewone' architectuur. Huizen 'met een model' zijn huizen die door architecten ontworpen zijn, meestal met 'migrantendollars'. De betrokkenheid van professionals bij het zelfbouwproces verhoogt het aanzien van het huis. De meerwaarde van professionele betrokkenheid is niet gelegen in een veronderstelde culturele verfijndheid van de architect. Volkswijkbewoners zien mensen met de titel Arquitecto namelijk niet als hoeders van een authentieke of hogere cultuur, maar als technici met kennis van bouwconstructies en ruimtelijk inzicht, die de ideeën van hun klanten in bouwtekeningen en vervolgens in bouwwerken kunnen vertalen. Bij het beoordelen van de vormgeving van huizen letten volkswijkbewoners op de representatie van welvaart en van een modern-stedelijke leefstijl. Sociale verschillen komen tot uitdrukking in de grootte, het model van het huis, de afwerking en het comfort. De gekozen bouwstijl of het streven naar esthetische puurheid zijn voor hen minder van belang. Een weelderige of extravagante vormgeving, bij voorkeur met geïmporteerde onderdelen of buitenlandse materialen, wordt vaak beschouwd als symbool voor sociale mobiliteit. Aan de hand van de abstracte voorkeuren wordt in de wijk in het dagelijks leven 'geschikte' architectuur geconstrueerd. Volkswijkbewoners vinden over het algemeen dat huizen in hun wijk wel comfortabel en groot mogen zijn, maar toch niet teveel uit de toon mogen vallen. Als ze te afwijkend zijn, wordt door burens gezegd dat ze "niet in overeenstemming zijn", waarmee ze bedoelen dat de huizen niet passen bij de suburbane omgeving, het leven in de wijkgemeenschap of de leefstijl van de bewoners zelf.

Huizen zijn te beschouwen als "fysieke stimuli, vol van associaties en herinneringen" zoals Fernandez stelt.⁶⁷ Duale architectonische kwalificaties als gewoon/speciaal, traditioneel/modern, ruraal/urbaan en authentiek/geïmporteerd zijn cognitieve categorieën die beladen zijn met associaties uit het dagelijks leven. Met behulp van die categorieën kunnen volkswijkbewoners zichzelf en de ander plaatsen. Het gebruik van gelijksoortige en ongelijksoortige elementen is daarbij een voor de hand liggend middel. De nieuwe rijken en transnationale migrantenfamilies uit de rurale en suburbane middenklasse, die in de starre sociale hiërarchie van Cuenca wilden opklimmen, kozen niet toevallig voor afwijkende, frivole vormen. Architectonische vormen die afstaken tegen de architectonische conventies van de professionals, boden hen de kans de sociale en symbolische orde ter discussie te stellen en tegelijk te tonen dat ze een modern-stedelijke leefstijl hadden.

Zonder me te willen bezondigen aan het sociaal messianisme waarvoor Rowe en Schelling waarschuwen, constateer ik dat de effecten van urbanisering en mondialisering in Cuenca en Riobamba de bestaande sociale en culturele grenzen hebben opgerekt. In de onder-

zochte wijken is een nieuw sociaal onderscheid ontstaan tussen families van transnationale migranten en niet-migrantenfamilies. In cultureel opzicht zijn er onder volkswijkbewoners ook verschuivingen. Hoewel sommige plattelandstradities zoals de *huasipichana* sporadisch nog in ere gehouden worden, geeft een moderne stedelijke of zelfs kosmopolitische leefstijl vandaag de dag meer prestige dan een landelijke leefstijl. Ook bewoners die geen familie in het buitenland hebben, nemen elementen van een kosmopolitische leefstijl over. De theoretische polariteit tussen architecten als planologische elite en volkswijkbewoners als marginale doe-het-zelvers, bestaat daar in werkelijkheid niet. Volkswijkbewoners uit provinciesteden vormen geen homogene groep of onderklasse, maar individuen met uiteenlopende leefsituaties en wisselende mogelijkheden voor verbetering van de leefomstandigheden. Ze hebben niet per definitie een figurantenrol. In hun hoedanigheid van huizenbouwers en particuliere opdrachtgevers zijn het spelers op de onroerendgoedmarkt en in de ruimtelijke ordening; spelers waar professionals van tijd tot tijd rekening mee dienen te houden.

Constructie van lokale identiteiten

De conceptualisering van de stad als een arena is door het boek heen een bruikbaar model geweest om interpersoonlijke en intergroepsrelaties tussen volkswijkbewoners en professionals met betrekking tot woningbouw inzichtelijk te maken. De mechanismen achter de veranderende volkswoningbouw beschreef ik aan de hand van de rollen en hoedanigheden die leden uit de beide groepen in verschillende situaties innamen. Daarbij besteedde ik aandacht aan de machtsverhoudingen die de interacties kenmerkten. Identiteitsconstructies heb ik belicht door te kijken hoe volkswijkbewoners en professionals in hun dagelijkse activiteiten van bouwen, wonen, én praten over bouwen en wonen, invulling gaven aan het beeld dat ze van zichzelf en anderen hadden. Aan de hand van waarneembare verschillen tussen huizen en woonomstandigheden construeerden ze culturele categorieën om daarmee de verschuivingen in de lokale samenleving voor zichzelf begrijpbaar te maken. Op die manier bood veranderende woningbouw tevens een doorkijk op een veranderende samenleving. Setha Low zegt daarover:

[T]he negotiation of the form and meaning of spatial representations is illuminating as a public forum for the working out of larger conflicts stemming from the growing impact of globalization, increased tourism, and the struggle by both individuals and the state to maintain a distinct cultural identity.⁶⁸

Om de provinciestad niet alleen weer te geven als een arena vol tegengestelde belangen, maar ook als een locatie of gemeenschap waarmee grote groepen zich in meer of mindere mate verbonden kunnen voelen – het idee van “a distinct cultural identity” – ga ik hier ter afsluiting van deze studie dieper in op aspecten van *belonging* en verbeeldingen van gemeenschapelijkheid.⁶⁹

Manuel Castells stelt dat in het huidige tijdperk het belang van een *space of places* is afgenomen ten gunste van een *space of flows*, van ruimtelijke netwerken en processen tussen plaatsen.⁷⁰ Hij meent dat door deze translokale stromen van mensen, goederen en ideeën de identificatie van stedelingen met hun stad verloren kan gaan, omdat lokale gemeenschappen zich als gefragmenteerde groepen ieder in hun eigen territorium gaan verschansen. Om het proces van sociale versnippering door mondialisering te keren, moeten steden volgens Castells hun positie in (inter)nationale netwerken juist benadrukken. Dan kan de verbondenheid van stedelijke instituties met andere locaties groeien en tegelijkertijd kan de identificatie van burgers met de eigen stad toenemen.⁷¹ De verbondenheid met het territorium heeft in de huidige

tijd nieuwe betekenissen gekregen, die goed tot uitdrukking worden gebracht in het begrip *belonging*. *Belonging* geeft uitdrukking aan het gevoel ergens thuis te horen of thuis te zijn, maar, als samenstelling van de Engelse werkwoorden *being* en *longing*, óók aan het ambivalente idee op de ene plek te zijn en naar een andere plek te verlangen.⁷² Niet alleen migranten kunnen hun band met ‘thuis’ op zo’n meerduidige manier ervaren. Ook stedelingen die in de stad geboren en getogen zijn, hebben soms het gevoel dat ze ergens wonen, maar zich er (nog) niet thuis voelen, of vinden dat hun stad zozeer veranderd is dat ze zich er niet meer thuis voelen. Het verlangen naar een bepaalde plek krijgt op die manier heel uiteenlopende invullingen.

Door de gevolgen van de modernisering en mondialisering is men in Cuenca en Riobamba opnieuw gaan nadenken over de betekenis van de binding tussen burgers, de band met het stedelijk territorium en de verbondenheid met lokale culturele waarden, gebruiken en gewoonten, waaronder de altijd zo zichtbare vormen van architectuur en stedenbouw. Professionals en volkswijkbewoners gaven hun eigen invulling aan de verbondenheid met de plaats en met elkaar. Door die invulling bemiddelden ze niet alleen op een min of meer strategische manier hun individuele posities in de stad, maar gaven ze ook betekenis aan hun leven op die plek. Ze vormden een beeld van wie ze zijn en hoe ze gezien wilden worden. De aard van territoriale verbondenheid, van *belonging* in de dubbele betekenis van *being* en *longing*, verschilde tussen individuen en groepen, en was afhankelijk van het schaalniveau waarop gekeken werd.

Volkswijkbewoners waren, bekeken op het schaalniveau van de woning, vooral gehecht aan hun huis als het hun eigen bezit was. Een eigen huis gaf de bewoners het recht zelf te beschikken over hun doen en laten, iets wat ze als huurders nooit gehad hadden. Hun verbondenheid met de woonwijk kwam derhalve vaak voort uit een grote waardering voor het hebben van een *eigen* huis in die wijk. De identificatie met de wijk als territoriale eenheid had twee componenten. Intern werd in beide onderzoekswijken een idee van gemeenschappelikheden geconstrueerd aan de hand van het beleefde onderscheid tussen bewoners ‘boven’ en ‘beneden’, ‘achter’ en ‘voor’. De polariteit tussen *hanan* en *hurin* maakte dat bewoners zich door onderlinge tegenstellingen met elkaar verbonden voelden. Bij te grote onenigheid werden delen tijdelijk of permanent afgesplitst. Afsplitsing ging gepaard met het omdopen van de wijknaam, zoals bij Sector 2 van Cooperativa Santa Anita, dat Urdesa del Norte werd. De wijknaam diende als een soort rituele bestendiging van de territoriale eenheid. Naar mij toe profileerden volkswijkbewoners zich vooral als buitenwijkers. Ze woonden graag aan de stadsrand. De nabijheid van het stedelijk centrum enerzijds en de relatieve rust en ruimte van de buitenwijk anderzijds werden als belangrijke aspecten genoemd van het gevoel zich op deze plek thuis te voelen. Een enkeling verhuisde na verloop van tijd naar een groter huis in een andere buitenwijk. Het idee van een rustige woonomgeving in de nabijheid van het stedelijk centrum was voor de meesten belangrijker dan de verbondenheid met de specifieke wijkgemeenschappen van Ciudadela Carlos Crespi of Cooperativa Santa Anita.

Naar de autoriteiten en professionals toe wilden ze vooral tonen dat ze ‘echte’ stedelingen waren, en geen boeren of *cholos*. Wijkbewoners waren zich terdege bewust van de transformatie die hun wijk had doorgemaakt, van vroegere plattelandsgemeenschap naar hedendaagse stadswijk. ‘Vilma’ zei dat Cooperativa Santa Anita zich steeds verder ontwikkelde, omdat de bewoners niet meer wilden leven “zoals op het platteland.” Zij en haar buurtgenoten wilden een “beschaafd” stedelijk leven leiden, dat ‘Vilma’ tot uitdrukking bracht met het werkwoord *civilizar*. In Ciudadela Carlos Crespi zei ‘Rafael’ dat de gemeente hen tot zijn grote spijt nog altijd zag als *indios*, omdat er geen “belangrijke mensen” in de wijk woonden. Buurvrouw

‘Noelia’ zei schamper dat hun wijk stedelijk gebied zou moeten zijn, maar dat het er uitzag alsof het nog platteland was. De meerderheid van de bewoners van beide wijken voelde zich geen plattelandsbewoners (meer). Ze wilden erkenning van hun identiteit als stadsburgers, ook al woonden ze in de periferie. Dat brachten ze tot uitdrukking in hun woonomgeving en in hun manier van leven. ‘Eva’ uit Cooperativa Santa Anita zei dat de gemeente Riobamba hun wijk nog altijd als een “fantom” zag, als een spookverschijning, als een gebied dat officieel niet bestond. Door in hoog tempo op eigen kracht door te bouwen probeerden de bewoners van Sector 2 erkenning van hun aanwezigheid in de stad af te dwingen, zodat de gemeente hen wel *moest* accepteren en op den duur hun wijk en de woningen zou legaliseren. Voor zover economisch mogelijk kozen ze voor een modern-stedelijke inrichting met inachtneming van de stedelijke normen voor netheid en hygiëne. Al koesterden sommigen de culturele repertoires uit hun dorpen van herkomst, toch schetste de meerderheid van de bewoners een voorwaartse ontwikkeling in de richting van een modern stedelijk leven: “*se va civilizando*.” Het was een manier om aan zichzelf en de gemeenschap te bevestigen dat ze fatsoenlijke stedelingen waren, en dat ze als volwaardige burgers van Riobamba of Cuenca beschouwd wilden worden.

In beide steden beschouwden de professionals die bij de gemeente werkzaam waren de volkswijkbewoners op de eerste plaats als urbaan-marginalen. De dubbele betekenis van het woord ‘marginalen’, namelijk mensen uit lagere sociale klassen die ook nog eens in de stedelijke periferie wonen, zorgde voor een weinig genuanceerd beeld van deze groep. In het beleid werden de volkswijken vaak tot de rurale sector gerekend. Professionals, in hun hoedanigheid van architecten en als leden van de culturele elite, vreesden dat de stad haar eens zo hoogstaande cultuur zou verliezen als gevolg van de grensvervaging tussen stad en platteland en de vermenging van stedelijke en rurale leefstijlen. De ‘ruralisering’ van de stad (Riobamba) en de urbanisering van het ommeland (Cuenca) zagen zij als een aantasting van hun zelfbeeld als Riobambeños of Cuencanos: stadsburgers met een eens zo hoogstaande en verfijnde cultuur. In hun discours probeerden ze, soms tegen beter weten in, de fysieke grens tussen stad en platteland duidelijk af te bakenen. In Riobamba onderkenden professionals weliswaar het probleem van sociale en culturele uitsluiting van rurale migranten, maar tot een bredere definitie van de stad en van Riobambeñoschap kwam het tijdens mijn onderzoek niet. Anthony Cohen stelt dat: “the cultural differences which discriminate people on either side of a boundary are not just matters of degree or relativity [...] but of kind.”⁷³ In het geval van Riobamba was dat naar mijn mening inderdaad het geval. De discussie ging daar niet alleen over de grenzen van het Riobambeñoschap, maar ook (of vooral) over wat Fredrik Barth genoemd heeft “the cultural stuff that it encloses.”⁷⁴ Omdat er geen consensus was over “wie we zijn” en “welke kant we opgaan”, bleef de verbeelde stedelijke gemeenschap in de praktijk gebaseerd op het oude onderscheid tussen een blanke en *mestizo* middenklasse in het stedelijke centrum, tegenover de Quichua-indianen en volkswijkbewoners die eigenlijk niet als ‘echte’ stedelingen werden beschouwd, maar als bezoekers of bewoners die tijdelijk gedoogd werden.

In tegenstelling tot de exclusieve definitie van Riobambeño-identiteit, waren in de dominante voorstelling van de Cuencanaanse identiteit stad én platteland wel geïntegreerd, maar dan als twee aparte sociaalgeografische en culturele polen die tezamen de verbeelde gemeenschap van Cuenca vormden. De Chola Cuencana gaf als lokaal symbool uitdrukking aan die hybride sociale orde; een sociale orde die door velen als hiërarchisch en star werd ervaren. De meeste bewoners van Ciudadela Carlos Crespi betwistten daarom niet zozeer de grenzen van de Cuencano-identiteit (want dat zij Cuencanos waren, daarover bestond geen twijfel) maar

wel de vanboven af geconstrueerde verschillen binnen dat model. Sommige bewoners koesterden weliswaar ook in deze wijk de groene omgeving en bepaalde rurale tradities, maar dat gevoel ondermijnde geenszins hun beeld van zichzelf als stedelijke Cuencanos. Volgens de oudere generatie professionals kon een overkoepelende lokale identiteit echter alleen gehandhaafd blijven als er een duidelijk onderscheid was tussen stad en platteland en tussen de sociale klassen. Zij probeerden de sociale hiërarchie en de bijbehorende representaties te handhaven, maar moesten onder ogen zien dat de urbanisering van het platteland en de opkomst van de zogenaamde ‘migrantenarchitectuur’ veranderingen in de verbeelding van de Cuencanogemeenschap teweeg hadden gebracht.

Het beeld van het platteland als aparte geografische entiteit stamt nog uit het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. In die tijd construeerde de stedelijke middenklasse in Ecuador, en elders in de Andes, een sociale tweedeling tussen stad en platteland op basis van nieuwe ideeën over hygiëne en fatsoen. Plattelandsbewoners werden voorgesteld als onhygiënisch en ongeorganiseerd levende mensen.⁷⁵ In Riobamba en Cuenca zagen we deze beeldvorming respectievelijk terug in beschrijvingen van de wijk Bellavista en in de verheerlijking van de Chola Cuencana. Bellavista werd begin twintigste eeuw aangeprezen als “de hoop van Ecuador” omdat het “zeer comfortabel en hygiënisch” was.⁷⁶ Aan de Chola Cuenca, een halfbloed geboren uit een stedelijke blanke en een rurale indiaanse, werden in de jaren negentig nog altijd kenmerken toegeschreven waaruit die tweedeling sprak. Ze was immers “een klein beetje gebruind”, maar “met een schoon gezicht.”⁷⁷ De beide voorbeelden tonen hoe hygiëne en een schoon uiterlijk gekoppeld werden aan het wonen in de stad. Tijdens dit onderzoek werden de metaforen van schoon en vies vooral uitgedrukt in de mythe van het migrantenhuis: het bad waarin niet gebaad werd, omdat er maïs in te drogen werd gelegd, of de lift die gebruikt werd om vee in te stallen. In de ogen van de vertellers gaf de mythe uitdrukking aan de gemankeerde aspiraties van voormalige boeren, die als transnationale migranten geld hadden verdiend, maar daarmee nog geen stedelijk leven wisten te leiden. Volkswijkbewoners die de mythe rondvertelden, trachtten zich te distantieëren van het platteland en van mislukte, stedelijke leefstijlen om zo hun zelfbeeld van volwaardige stedelingen te benadrukken.

Voor de volkswijkbewoners die zich geen moderne stedelijke leefstijl konden permitteren en de normen van hygiëne en netheid niet konden naleven, nam de relatieve armoede waarin ze verkeerden toe. Huizen zonder meubels en zonder goede sanitaire voorzieningen staken scherp af tegen huizen van bewoners die tot een nieuwe stedelijke middenklasse waren gaan behoren. De meest schrijnende gevallen waren gezinnen die te kampen hadden met armoedeziektes als ondervoeding, scabiës en alcoholisme. Voor de buitenwereld moesten ze de schijn van ordentelijkheid ophouden. Vaak lukte dat nog ook. Maar naarmate er meer individuele gezinnen in slaagden hun woon- en leefsituatie iets te verbeteren, des te moeilijker werd het voor de armen om in de alsmaar duurder wordende stedelijke economie het hoofd boven water te houden. Een van de meest significante kenmerken van provinciale volkswijken is dus het vaak verborgen verschil tussen – zoals wijkbewoners het zelf noemen – “mensen met mogelijkheden” en “mensen zonder mogelijkheden.”

Door de onderlinge concurrentie tussen steden, werd het promoten van de stad naar buiten toe steeds belangrijker. De fysiek-ruimtelijke kwaliteiten van de steden werden verfraaid om toeristen aan te trekken en om organisaties als de UNESCO en de Amerikaanse organisatie achter de Miss Universe verkiezing voor de stad te interesseren. Zo gaf de lokale overheid het idee van de verbondenheid met het territorium gestalte. Lokale festiviteiten van inter-

nationale allure vormden een mogelijkheid om de stedelijke cultuur en architectuur via de media aan de internationale gemeenschap te tonen. Maar dat had ook een keerzijde. Het binnenhalen van internationale evenementen versterkte de politieke wil en het professionele enthousiasme om een coherent en opgeschoond stadsbeeld te creëren. Hoe 'authentieker' de stad geacht werd te zijn, met name met betrekking tot de architectuur en de toeristische bezienswaardigheden, hoe beter dat zou zijn voor de internationale concurrentiepositie van de stad. Authenticiteit werd gezien als een stedelijke kwaliteit die door professionals geconstrueerd kon worden, bijvoorbeeld door middel van historiserende architectuur. De renovatie van de historische binnenstad in Cuenca in het kader van het UNESCO-programma is daar een voorbeeld van. Het verfraaien van het straatbeeld in Riobamba voor de komst van Miss Universe door plaatsing van straatlantaarns naar historisch model is dat eveneens. Het revitaliseren van de binnenstad bracht zo een *gentrification* proces op gang waarbij bepaalde gebruikersgroepen plaats moesten maken voor andere. In de sociale constructie van een lokale identiteit als marketingstrategie speelden economische belangen de hoofdrol. De betekenis van 'plaats' als verkoopbaar product werd door de elite ingevuld, en dat leidde niet voor iedereen tot een sterkere identificatie met de binnenstad.

Stadsfeesten en plaatselijke religieuze ceremonies zijn in Ecuador van oudsher cruciale momenten voor de constructie van een gemeenschappelijke lokale identiteit. Riobambeños zijn bijvoorbeeld trots op de kerstprocessies tijdens het feest Rey de Reyes in hun stad. Cuenecanos bewonderen hun eigen kerstprocessies van de Pase del Niño. Het zijn momenten waarop een lokale identiteit geconstrueerd wordt, ook over grote afstand. Het gevoel van *belonging* wordt tijdens dit soort rituele momenten beleefd en geherformuleerd. Geëmigreerde volkswijkbewoners hielden de culinaire tradities die bij een lokaal feest hoorden ook in het buitenland in ere; de achterblijvers stuurden de ceremoniële gerechten per koerier naar hun verwanten, zodat die het feest op afstand konden meevieren.⁷⁸ Omgekeerd stuurden overzeese bewoners uit Cooperativa Santa Anita en Ciudadela Carlos Crespi geld naar de wijken voor de ceremoniële viering van bijvoorbeeld het kerstfeest. Daarnaast zorgden transnationale contacten er ook voor dat in Ecuador nieuwe feesten en ceremonies werden geïntroduceerd, die niet specifiek bij één stad hoorden, zoals Halloween. De viering van dat feest door scholieren gaf zowel op landelijk als op lokaal niveau aanleiding tot verhitte discussies over het verlies van culturele eigenheid. *Being en longing*, zich thuis voelen en tegelijk verlangen naar iets anders, betekenden daardoor voor de burgers die streefden naar sociale en culturele mobiliteit iets anders dan voor de behoudende elite, die terugverlangde naar een vroegere sociale orde. Professionals en autoriteiten benutten de stadsfeesten vooral om hun ideeën over authentieke lokale cultuur te benadrukken.

Wat de culturele elite in Cuenca en Riobamba in dit soort discussies beschouwde als verlies van lokale tradities door mondialisering, interpreteert Ulf Hannerz juist als nieuwe vormen van lokale cultuur. Hannerz maakt onderscheid tussen wereldsteden, die fungeren als culturele marktplaatsen, en perifere steden waar onderdelen van culturen uit wereldsteden worden opgenomen en een eigen, lokaal karakter krijgen. Samen vormen ze een *global ecumene*, een soort wereldsysteem, opgebouwd uit netwerken van steden.⁷⁹ De steden in Latijns-Amerika behoren volgens Hannerz tot de perifere categorie: ze exporteren arbeidskrachten naar wereldsteden en dragen op die manier bij aan de grote diversiteit en hoge graad van economische en culturele specialisaties die wereldsteden kenmerken. Migranten nemen de culturele producten uit de steden waar ze zijn heengetrokken mee naar hun steden of dorpen van herkomst. Dankzij ontmoetingen tussen transnationale burgers en de achtergebleven 'locals'

kan culturele diversificatie plaatsvinden. Mondialisering leidt volgens Hannerz dan ook niet tot culturele homogenisering, maar tot nieuwe accentueringen van culturele eigenheid.⁸⁰ Als Hannerz gelijk heeft, kent Halloween over tientallen jaren in Cuenca en Riobamba wellicht verschillende uitvoeringen, net als de kerstprocessies van Rey de Reyes en Pase del Niño nu.

Samenvattend kan gesteld worden dat in beide steden volkswijkbewoners hun meervoudige identiteit als respectabel burger, stedeling, of lid van de nieuwe middenklasse in hun huizen tot uitdrukking probeerden te brengen. In hun zelfbeeld van stedeling (als tegenbeeld van plattelandsbewoner) drukten ze hun culturele mobiliteit uit; in hun zelfbeeld van consumenten of leden van een opkomende middenklasse, hun sociale mobiliteit; in hun zelfbeeld van Cuencanos of Riobambeños hun verbondenheid met de woonplaats en met een overgeleverde, maar tevens veranderende lokale cultuur. Professionals waren verdeeld in hun verbeeldingen van zichzelf en van de bewoners van de stad. Sommigen zagen in voormalige culturele bloeiperiodes van de stad de belangrijkste bron van hun verbondenheid met de stad. Anderen vonden de huidige culturele dynamiek inspirerend en zagen zichzelf als kosmopolitische burgers en vernieuwers, zonder zich daardoor minder Cuencano of Riobambeño te voelen. Het verschil tussen Cuenca en Riobamba zat vooral in de ruimte die de definities van Cuencanoschap en Riobambeñoschap lieten voor inclusiviteit en verschuiving. In Cuenca stonden niet de grenzen van de Cuencanaanse identiteit ter discussie, maar de interne ordening. In Riobamba betrof de discussie wel de afbakening tussen *ingroup* en *outgroup*. In woord bestond de intentie om nieuwe groepen 'van buiten' in de lokale gemeenschap van Riobambeños op te nemen, maar in de praktijk gebeurde dat niet.

Ik heb getracht te laten zien dat hedendaags Cuenca en Riobamba, als *spaces of flows*, burgers zoeken naar nieuwe verbanden tussen verschillende groepen stedelingen met hun (trans)lokale culturele repertoires. De verbondenheid van burgers met hun stad werd in beide steden deels bepaald door een fysieke aanwezigheid in het stedelijk territorium en deels door een actieve bijdrage aan de lokale gemeenschap, zowel door burgers ter plaatse als op afstand. De stedelijke ruimte in provinciesteden in de Andes kan daarom het best begrepen worden als de locus van een verbeelde gemeenschap die op verschillende schaalniveaus telkens opnieuw gereconstrueerd wordt. Tegenwoordig heeft dat in de Andes vaak de vorm van een zoektocht naar meer inclusieve en minder hiërarchische definities van lokale identiteit. Voormalig uitgesloten groepen willen zich graag thuis voelen in hun woonplaats.

Woonplaatsen in het klein en in het groot: recapitulatie en vervolg

Het eerste deel van de centrale vraag uit deze studie, *hoe verhouden de opvattingen en handwijzen van professionals en volkswijkbewoners ten aanzien van het wonen in provinciesteden zich tot elkaar*, kan als volgt beantwoord worden. Opvattingen over de woonfunctie van de stad verschillen zowel tussen als binnen de onderzochte groepen. In beide steden beschouwden professionals de woonfunctie van de stad als een domein dat door individuele burgers (in hun rol van particuliere opdrachtgevers, kopers van kant-en-klare huizen, of zelfbouwers), vaak in samenwerking met professionals, werd ingevuld. Dat proces moest in hun ogen wel door een ruimtelijk ordeningsbeleid in goede banen worden geleid. Onder de professionals bestond verschil van mening over dat ruimtelijke beleid. Veranderende woonwensen van burgers beïnvloedden het stadsbeeld soms sterker dan de professionals lief was. Maar daar droegen collega's die de nieuwe woonwensen ten uitvoer brachten zelf ook aan bij. Over de

ethische verantwoordelijkheid van hun beroep en over het gewenste stadsbeeld bestond in beide steden geen eenduidigheid. Groepen professionals namen standpunten in die bepaald werden door hun institutionele inbedding. Volkswijkbewoners vonden dat professionals over het algemeen te weinig betrokkenheid toonden bij de moeizame ontwikkeling en legalisering van hun woonwijken. Tegelijkertijd benutten ze de afstandelijke, instrumentele betrokkenheid van professionals om hun woningen naar eigen behoefte en eigen inzicht te verbouwen. In afwijking van het vrij statische beeld dat conflicttheoretici van volkswijken in metropolen schetsen, heb ik getracht te tonen dat in provinciesteden professionals en volkswijkbewoners in verschillende hoedanigheden met of tegen elkaar optreden.

Om het tweede deel van de vraag te beantwoorden, *wat zegt die verhouding over de wijze waarop woongebieden zich ontwikkelen?*, moeten Cuenca en Riobamba naast elkaar geplaatst worden. In sommige opzichten lijken Cuenca en Riobamba elkaars spiegelbeeld: terwijl de elite uit Cuenca met trots de waarden verdedigde van het architectonische erfgoed van een blanke/*mestizo* bovenklasse, en de stadsuitleg die daarbij hoorde, beklagden gezaghebbende professionals uit Riobamba zich over het gebrek aan identiteit en de teloorgang van het erfgoed in hun stad. In de houding van beide groepen professionals zit echter een opmerkelijke overeenkomst, want tot op heden werkten noch in Cuenca noch in Riobamba professionals in de praktijk bewust aan *inclusieve* representaties van de lokale samenleving in architectuur en stedenbouw. De planologische niche waarin volkswijken ontstonden, creëerde ruimte voor individuele vooruitgang en voor de architectonische competitie tussen burgers onderling. De aandacht voor de woonomgeving, die volkswijkbewoners niet kregen door zich als stedelingen met rechten en plichten te presenteren, kregen ze wel toen ze zich als consumenten konden profileren. Nu professionals “wakker geschud” waren, zoals ‘Gerardo’ uit Cuenca dat noemde, werd in beide steden openlijk of op gedempte toon gediscussieerd over een stad en een kanton waarin transnationale migranten, Quichuas, rurale *mestizos* of *cholos* niet meer weg te denken waren.

Mijn aanbevelingen voor vervolgonderzoek komen voort uit het thema dat me in mijn onderzoek het meest heeft overrompeld: transnationale migratie. Mondialisering maakte oorspronkelijk geen kernbestanddeel uit van mijn onderzoeksvoorstel. Tijdens mijn eerste veldwerkperiode in Riobamba in 1999 besteedde ik nog betrekkelijk weinig aandacht aan de initiatieven van bewoners uit Cooperativa Santa Anita om naar het buitenland te vertrekken. Pas bij mijn terugkeer in Ecuador in 2001 merkte ik hoe huizen en wijken, gezinnen en groepen onder invloed van transnationale contacten veranderd waren. Het thema transnationale migratie kreeg een centrale plaats in mijn onderzoek, vooral in de deelstudie over Cuenca. Ik ben van mening dat er op het gebied van wonen in transnationaal perspectief nog veel nieuwe inzichten verkregen kunnen worden, met name in provinciesteden. Nu beperken migratiestudies zich vaak tot transnationale migratie vanuit kleine rurale gemeenten en dorpen, terwijl mondialiseringstheorieën meestal betrekking hebben op metropolen. Provinciesteden worden vaak over het hoofd gezien. Ze zijn ‘te klein voor het tafellaken en te groot voor het servet’. Voor antropologen die de gevolgen van mondialisering op lokaal niveau in kaart willen brengen, ligt er in dit soort steden, waarvan er alleen al in Ecuador een tiental zijn, een taak.

Etnografisch vervolgonderzoek naar de gevolgen van mondialisering zou ook aan het vakgebied van architectuurstudies een belangrijke bijdrage kunnen leveren. Transformaties in architectonische vormgeving, bouwtechnische kennis en symbolische representaties in dit kader zijn maar in weinig gebieden op de wereld onderzocht. Aan de invloed van modernisering en mondialisering op huisvestingsvormen en de betekenissen van het wonen is de afge-

lopen jaren voornamelijk door antropologen die in Azië onderzoek doen aandacht besteed.⁸¹ In Latijns-Amerika zijn de transformaties in volksarchitectuur nog amper in kaart gebracht.⁸² Het in mijn ogen te weinig ontwikkelde vakgebied van habitatantropologie kan zichzelf, en de sociale wetenschappen in het algemeen, een dienst bewijzen door in beide multidisciplinaire debatten – de invloeden van mondialisering in provinciesteden en transformaties van volksarchitectuur (met name in Latijns-Amerika) – een plaats te verwerven.

Conclusie

Het Verlichtingsdenken over culturele rangorden, waarin een onderscheid tussen hogere en lagere culturele expressies centraal staat, heeft in de studies over architectuur geleid tot een onderscheid tussen hogere, Westerse bouwkunst en lagere, niet-Westerse volksarchitectuur; een onderscheid dat langs disciplinaire lijnen in stand wordt gehouden. In Culturele Studies van Latijns-Amerika wordt dat onderscheid goeddeels irrelevant genoemd en vervangen door het concept van hybride culturen. Sommige auteurs gebruiken (en misbruiken) de notie van hybride cultuur of volkscultuur om architectuur in volkswijken te verbijzonderen dan wel te bekritisieren. Een discussie van intellectuelen uit de Andeslanden draait bijvoorbeeld om de vraag in hoeverre vermengde culturele repertoires van rurale en urbane, indiaanse en *mestizo* leefstijlen zijn uitgegroeid tot een karakteristieke *chicha-* of *chola-*cultuur, die zijn oorsprong vindt in de volkswijken waar veel rurale migranten wonen. Antropoloog José Matos Mar en architect Carlos Villagómez zien de *chichalchola*-cultuur als een emancipatoire ontwikkeling, die aanknopingspunten zou kunnen bieden voor nieuwe identificaties op lokaal en zelfs nationaal niveau. Architect Jorge Burga Bartra daarentegen, beschouwt *chicha*-cultuur als een parasiet van de hogere cultuur, waarvan de verspreiding volgens hem moet worden tegengegaan. Ik heb naar aanleiding van mijn eigen bevindingen gesteld dat er in Cuenca en Riobamba geen sprake is van een karakteristieke *chicha-* of *chola-*cultuur. Hoewel rurale repertoires af en toe nog als basis dienen van het denken en handelen in de woonomgeving, zijn vooral internationale invloeden in opmars. De exodus van transnationale migranten naar landen als de Verenigde Staten en Spanje heeft geleid tot nieuwe ideeën over woningarchitectuur en leefstijlen. Als er al een nieuwe trend in volksarchitectuur ontstaan is, dan is dat een trend waarin niet rurale of inheemse, maar buitenlandse en internationale invloeden bepalend zijn. Ik zie in die trend wel een emancipatoire kracht, maar ik ontken niet dat de invloed van de planologische elite op de inrichting van de stedelijke ruimte groot was, noch dat er in de volkswijken behalve relatieve rijkdom ook schrijnende gevallen van armoede waren.

Provinciesteden kennen een andere dynamiek dan metropolen. Professionals en volkswijkbewoners vormen geen homogene sociale groepen die per definitie lijnrecht tegenover elkaar staan. Cuenca en Riobamba kennen niet de starre sociaalruimtelijke hiërarchie die door Castells, Holston en Rabinow voor grote steden beschreven is. Setha Lows theorie van het ruimtelijk weergeven van sociale interacties vormde voor mij het meest adequate interpretatiemodel. Professionals en volkswijkbewoners traden op verschillende manieren als spelers op in het domein van het wonen en de ruimtelijke ordening van de stad. Leden van beide groepen hielden zich bezig met de sociale productie van een fysieke ruimte en de sociale constructie van een betekenisvolle ruimte. Soms stonden leden van beide groepen in hun hoedanigheid van overheid versus burger, of expert contra leek tegenover elkaar, met name in discussies over van boven af bepaalde sociaalruimtelijke orde. Soms werkten ze als opdrachtgever en archi-

tect samen aan de bouw van nieuwe woningen. In die laatste rol hadden sommige particuliere opdrachtgevers en zelfbouwers zich via hun architectonische representaties zo zichtbaar gemaakt, dat professionals die niet bij het ontwerp betrokken waren, er toch aandacht aan moesten besteden. In dat geval waren volkswijkbewoners en andere burgers uit de stedelijke periferie elkaars tegenspelers geworden. De verbale en non-verbale strijd over kwesties als de opkomst van 'migrantenarchitectuur', toonden de stad als een strijdperk waarin vanuit alle-daagse, beleefde situaties een symbolische en sociale strijd om de ruimte gevoerd werd.

Het onderscheid tussen Westerse bouwkunst en volksarchitectuur heeft in de sociaalwetenschappelijke literatuur geleid tot een romantisering van niet-Westerse en non-professionele bouwvormen, en tot een gebrek aan aandacht voor de transformaties van volkscultuur onder invloed van mondialisering. Veel huizen in volkswijken in Cuenca en Riobamba die door particulieren gebouwd worden, kennen fasen van eigenhandig bouwen maar ook fasen van professionele betrokkenheid. De starre definiëring van authenticiteit in volksarchitectuur op basis van eigenhandig bouwen, is volgens mij niet langer houdbaar. Dat zelfde geldt voor vooringenomen oordelen over de vormgeving. Huizen kunnen er Westers uitzien, maar dat betekent niet dat ze voor bewoners zelf minder authentiek of minder betekenisvol zouden zijn. Door naar interacties van betrokken actoren in het bouwproces te kijken en een vooropgezet idee over het type samenleving en vormgevingscriteria los te laten, kan de grens tussen Architectuur met een hoofdletter 'A' en architectuur met een kleine letter overbrugd worden. Die grens is er in de empirie al lang niet meer; het wordt tijd dat ook het theoretische onderscheid wordt opgeheven. Een actieve bijdrage van habitatanthropologen aan het multidisciplinaire veld van architectuurstudies zou bovendien een evenwichtiger beeld van recente veranderingen in architectuur onder invloed van de mondialisering kunnen schetsen.

Mondialisering heeft niet alleen de drang tot verandering, maar ook de zoektocht naar culturele eigenheid versterkt. Bij professionals leidde het gevoel van verlies van culturele eigenheid tot een hernieuwde belangstelling voor het lokale culturele erfgoed. Ze streefden naar het behoud van de historische bouwkunst en naar een coherent stadsbeeld waarin bepaalde groepen gebruikers niet welkom waren. Volkswijkbewoners probeerden via hun huizen en wijken, en het discours daarover, culturele en sociale mobiliteit uit te drukken. Ze wilden in elk geval als stedelingen, soms als leden van een nieuwe middenklasse en meestal als 'echte' Cuencanos of Riobambeños gezien worden, zodat ze zich in hun eigen woonplaats thuis konden voelen. Doordat relatief veel (maar niet alle) volkswijkbewoners een bepaalde mate van sociale en culturele mobiliteit via hun woning tot uitdrukking konden brengen, werden de interne contrasten tussen arm en rijk in de wijken echter ook groter.

Belonging kreeg op verschillende schaalniveaus verschillende invullingen. Voor de armste wijkbewoners genereerde het hebben van een *eigen* huis het gevoel ergens thuis te horen. Op wijkniveau was er sprake van een identificatie van de bewonersgroep met het territorium dankzij de beleefde verschillen tussen bewoners 'boven' en 'beneden', 'voor' en 'achter'. Op stedelijk schaalniveau bepaalde de symbolische strijd tussen professionals en volkswijkbewoners, die op verbale en non-verbale wijze gevoerd werd, de dynamiek van lokale, overkoepelende identiteitsconstructies. In Riobamba werden de grenzen van stedelijkheid en een multiculturele definitie van Riobabeñoschap bemiddeld. In Cuenca werd naast de grenzen van stedelijkheid vooral de sociale hiërarchie betwist. Ook in oude en nieuwe feesten en stadsceremonies werd de rekbaarheid van de identiteitsgrenzen beproefd. Voor de autoriteiten waren stadsfeesten en lokale religieuze vieringen in de onderlinge concurrentiestrijd met andere steden vooral goede publiciteitscampagnes voor hun stad. Voor burgers uit de stad zelf en

voor transnationale migranten elders in de wereld waren de ceremoniële vieringen momenten waarop ze uitdroegen dat ze bepaalde waarden deelden en zich met de lokale samenleving identificeerden. Maar ook nieuwe feesten en evenementen werden door hen verwelkomd als uitdrukking van een moderne en meer kosmopolitische leefstijl. De stedelijke ruimte kan derhalve niet langer begrepen worden als een territorium met waarneembare grenzen. De manier waarop stedelingen uit diverse sociale groepen uitdrukking geven aan *belonging*, het idee ergens te wonen en zich daar thuis te voelen of het alternatieve idee ergens te wonen maar zich daar (nog) niet thuis te voelen, bepaalt de meervoudige betekenis van het begrip ‘woonplaats’. Antropologische studies zouden aan de uiteenlopende gevolgen van mondialisering voor de woonomgeving en voor de beleving van het wonen in provinciesteden meer aandacht moeten besteden.

Noten

- 1 Gareth Jones en Ann Varley, “The Contest for the City Centre: Street Traders versus Buildings,” *Bulletin of Latin American Research* 13, no. 1 (1994): 27-44.
- 2 Greig Crysler, *Writing Spaces: Discourses of Architecture, Urbanism, and the Built Environment, 1960-2000* (New York: Routledge, 2003), 51 noot 19.
- 3 William Rowe en Vivian Schelling, *Memory and Modernity: Popular Culture in Latin America* (London: Verso, 1991), 197.
- 4 Herbert Gans, *Popular Culture and High Culture: An Analysis and Evaluation of Taste*, Revised Edition (New York: Basic Books, 1999), 100.
- 5 Pierre Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (London: Routledge, 2000), 57.
- 6 Bourdieu, *Distinction*, 5.
- 7 Bourdieu, *Distinction*, 2.
- 8 Bourdieu, *Distinction*, 1; Gans, *Popular Culture*, 95.
- 9 Abner Cohen, *The Politics of Elite Culture: Explorations in the Dramaturgy of Power in a Modern African Society* (Berkeley: University of California Press, 1981).
- 10 Rowe en Schelling, *Memory and Modernity*, 2.
- 11 Voor een overzicht van de twee opleidingen in Frankrijk, die de ontwikkeling van het hoger architectuuronderwijs in een groot deel van de wereld bepaald hebben, zie: Leonardo Benevolo, *The tradition of modern architecture*, Vol. 1 van *History of modern architecture* (Cambridge: The MIT Press, 1971), 5-9; Paul Rabinow, *French Modern: Norms and Forms of the Social Environment* (Chicago: The University of Chicago Press, 1989), 47-57.
- 12 Voor een beschouwing van de vergelijkbare politieke invloed van ingenieurs in Latijns-Amerika, zie Arij Ouweneel, “The Germination of Politics: Within the *Directorio* of the Institute of Chilean Engineers, 1910-27,” *Historia* 29 (1995-1996): 357-390.
- 13 Ulf Hannerz, *Cultural Complexity: Studies in the Social Organization of Meaning* (New York: Columbia University Press, 1992), 120.
- 14 Culturele Studies is een interdisciplinair vakgebied dat zich in de tweede helft van de twintigste eeuw ontwikkelde op basis van een marxistisch paradigma en dat met name *popular culture* als onderwerp heeft. Zie John Storey, red. *Cultural Theory and Popular Culture: A Reader* (New York: Harvester Wheatsheaf, 1994).
- 15 Dwight Macdonald, “A Theory of Mass Culture,” in *Mass Culture: The popular arts in America*, red. Bernard Rosenberg en David White (New York: Macmillan, 1957), 60.

- 16 Dergelijke discussies onder architecten zijn in Nederland gevoerd naar aanleiding van Carel Weebers pamflet over particulier opdrachtgeverschap, getiteld *Het Wilde Wonen*. De critici waren bang dat de smaak van het volk in de rol van individuele opdrachtgevers het straatbeeld zou gaan domineren, waardoor de stedenbouwkundige kwaliteit op een hoger schaalniveau en de beeldkwaliteit op de lange termijn eronder zouden lijden. Inmiddels is die discussie geluwd. Carel Weeber, *Het Wilde Wonen* (Rotterdam: Uitgeverij 010, 1998).
- 17 Rowe en Schelling, *Memory and Modernity*, 197.
- 18 Néstor García Canclini, *Hybrid Cultures: Strategies for Entering and Leaving Modernity* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1995), 2.
- 19 Arij Ouweneel, *The flight of the shepherd: Microhistory and the psychology of cultural resilience in Bourbon Central Mexico* (Amsterdam: Aksant Academic Publishers, 2005), 124.
- 20 Ton Salman, "The Locus of Dispersion: Studying Latin American Popular Culture in the 1990s," in *The Legacy of the Disinherited: Popular Culture in Latin America: Modernity, Globalization, Hybridity and Authenticity*, red. Ton Salman (Amsterdam: CEDLA, 1996), 11; Zie ook Rowe en Schelling, *Memory and Modernity*, 197-198.
- 21 Interview CDJ 21/11/02; e-mail 8 maart 2005.
- 22 Volgens diverse auteurs bestaat deze zienswijze ook nog steeds in het Westerse architectuurdiscours. Crysler stelt dat in het modernisme in de architectuurtheorie "[an] object assumes a transcendent status, because its meanings are presumed to be embedded in the object, unchanging and always available to the perceptive critic." Crysler, *Writing Spaces*, 58. Zie ook Neil Leach, "Introduction," in *Rethinking Architecture: A reader in cultural theory*, red. Neil Leach (London: Routledge, 1997), xiv.
- 23 Anthony Cohen, "Introduction," in *Signifying Identities: Anthropological Perspectives on Boundaries and Contested Values*, red. Anthony Cohen (Londen: Routledge, 2000), 1-13; Gerd Baumann, *The Multicultural Riddle: Rethinking National, Ethnic, and Religious Identities* (New York: Routledge, 1999), 91-94.
- 24 José Matos Mar, *Desborde Popular y Crisis del Estado: Veinte años después* (Lima: Fondo editorial del congreso del Perú, 2004).
- 25 "Al llegar a la gran ciudad, el campesino serrano abandona la teja y sus techos inclinados, poniéndose la máscara de una arquitectura de techo plano, moderna y urbana; [...] Luego, en la última década, advierte que los ricos de la ciudad empiezan a usar en sus fastuosas residencias tejas y arcos. Él se pregunta entonces: ¿por qué no puedo yo hacer lo mismo? ¿Acaso no son sus elementos, lo que dejó allá en su lugar de origen? Se pone entonces otro antifaz y nuevamente disfraza su arquitectura con tejas y techos inclinados, que pone sólo adosados a la fachada [...]." Jorge Burga Bartra, "Arquitectura popular en Lima," *Quehacer: revista bimestral del centro de estudios y promoción del desarrollo* (DESCO) 81 (1993): 34.
- 26 "La FEA considera los ejemplos de la arquitectura popular en La Paz como laboratorios de entendimiento de la dualidad y la incoherencia de una sociedad en la cual coexisten los modelos de desarrollo occidentales con prácticas, mitos y supervivencias precolombinos. Ese violento mestizaje cultural ha promovido una arquitectura bizarra que está transformando la imagen urbana de la ciudad, y es construida por una pujante burguesía popular, más conocida como "la burguesía chola" dedicada al comercio formal e informal, al contrabando y a la industria clandestina." La FEA Fundación de Estética Andina, www.la-fea.org/la-fea (16 februari 2005), mijn cursivering.
- 27 "Sin un lenguaje discernible ni organizado, los edificios de la estética chola [...] son una mezcla delirante de colores y detalles que se intensifican con la incorporación irracional y profusa de mensajes." Carlos Villagómez, "Arquitectura Delirante: El caso de La Paz Bolivia," ongepubliceerd paper (zonder datum): 11, mijn cursivering.
- 28 "la estética [...] es la expresión de los nuevos movimientos sociales de la mayor ciudad indígena de América Latina y ya es una realidad irreversible. Aunque se resistan algunos grupos nostálgicos de una

- ciudad liberal de principios del siglo XX, o de la modernidad pulcra y aséptica, la estética *chola* es quizás el motor más dinámico que impulsa los nuevos imaginarios urbanos.” Villagómez, “Arquitectura Delirante,” 13.
- 29 Matos Mar, *Desborde Popular*, 144-145.
- 30 Matos Mar, *Desborde Popular*, 147-148.
- 31 Zie Rowe en Schelling, *Memory and Modernity*, 1; John Storey, “Part One, The Culture and Civilization Tradition: Introduction,” in *Cultural Theory and Popular Culture: A Reader*, red. John Storey (New York: Harvester Wheatsheaf, 1994), 3-5.
- 32 Cohen, *The Politics*, 4.
- 33 Hannerz, *Cultural Complexity*, 112.
- 34 Zie ook Crysler, *Writing Spaces*.
- 35 Enrico Guidoni, *Architektur der primitiven Kulturen*, vol. 14 van *Weltgeschichte der Architektur*, red. Pier Luigi Nervi (Stuttgart: Belser, 1976).
- 36 Vergelijk Crysler, *Writing Spaces*, 33.
- 37 Rabinow, *French Modern*; James Holston, *The Modernist City: An Anthropological Critique of Brasília* (Chicago: The University of Chicago Press, 1989). Geëxporteerde koloniale architectuur staat centraal in: Nezar AlSayyad, red., *Forms of Dominance: On the Architecture and Urbanism of the Colonial Enterprise* (Aldershot: Avebury, 1992); Valerie Fraser, *The Architecture of Conquest: Building in the Viceroyalty of Peru 1535-1635* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).
- 38 Bernard Rudofsky, *Architecture Without Architects: A Short Introduction to Non-Pedigreed Architecture* (Albuquerque: University of New Mexico Press 1998[1964]).
- 39 Jean-Paul Bourdier en Nezar AlSayyad, “Dwellings, Settlements and Tradition: a Prologue,” in *Dwellings, Settlements, and Tradition: Cross-cultural Perspectives*, red. Jean-Paul Bourdier en Nezar AlSayyad (Lanham: University Press of America, 1989), 6.
- 40 Jo Tonna, “The Interpretation of High and Folk Traditions in Malta,” in *Dwellings, Settlements, and Tradition: Cross-cultural Perspectives*, red. Jean-Paul Bourdier en Nezar AlSayyad (Lanham: University Press of America, 1989), 161-181; Amr Abdel Kawi, “The Oasis of Farafra in the Eyes of its Inhabitants,” in *Dwellings, Settlements, and Tradition: Cross-cultural Perspectives*, red. Jean-Paul Bourdier en Nezar AlSayyad (Lanham: University Press of America, 1989), 357-378.
- 41 Paul Oliver, *Dwellings: The Vernacular House World Wide* (London: Phaidon, 2003), 14. Deze definitie komt overeen met Macdonalds definitie van *folk culture*, door Storey als volgt geparafraseerd: “Whereas folk culture was a culture of the people, mass culture is a culture for the people.” Storey, “Part One, Introduction,” 5. Cursief in origineel. Met massacultuur worden producten bedoeld die door technici gemaakt worden voor passieve consumenten.
- 42 Oliver, *The Vernacular House*, 210-233.
- 43 Lisa Peattie, “Aesthetic politics: shantytown or new vernacular?” *Traditional Dwellings and Settlements Review* 3, no. 2 (1992): 23-32.
- 44 Oliver, *The Vernacular House*, 225.
- 45 Amos Rapoport, “Spontaneous Settlements as Vernacular Design,” in *Spontaneous Shelter: International Perspectives and Prospects*, red. Carl Patton (Philadelphia: Temple University Press, 1988): 55.
- 46 Peter Kellett en Mark Napier, “Squatter architecture? A critical examination of vernacular theory and spontaneous settlement with reference to South America and South Africa,” *Traditional Dwellings and Settlements Review* 6, no. 2 (1995): 7-24.
- 47 Henry Glassie, *Vernacular Architecture* (Bloomington: Indiana University Press, 2000), 20.
- 48 Peter Ward, “The Practice and Potential of self-Help Housing in Mexico City,” in *Self-help Housing: A Critique*, red. Peter Ward (London: Mansell Publishing, 1982), 200.

- 49 Crysler, *Writing Spaces*, 20.
- 50 Nezar AlSayyad, "Dualities in the Study of Traditional Dwellings and Settlements: an Epilogue," in *Dwellings, Settlements, and Tradition: Cross-cultural Perspectives*, red. Jean-Paul Bourdier en Nezar AlSayyad (Lanham: University Press of America, 1989), 530.
- 51 Marcel Vellinga, "Anthropology and the challenges of sustainable architecture," *Anthropology Today* 21, no. 3 (2005): 3-7.
- 52 Irene Cieraad, "Introduction: Anthropology at Home," in *At Home: An Anthropology of Domestic Space*, red. Irene Cieraad (Syracuse: University Press, 1999), 2.
- 53 Setha Low, "Introduction," in *Theorizing the City: The New Urban Anthropology Reader*, red. Setha Low (New Brunswick: Rutgers University Press, 2002), 10-11; Setha Low en Denise Lawrence-Zúñiga, "Locating Culture," in *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture*, red. Setha Low en Denise Lawrence-Zúñiga (Malden: Blackwell Publishing, 2003), 18-25.
- 54 Manuel Castells en Martin Ince, *Conversations with Manuel Castells* (Cambridge: Polity Press, 2003), 66.
- 55 Manuel Castells, *The City and the Grassroots: A Cross-Cultural Theory of Urban Social Movements* (London: Edward Arnold, 1983).
- 56 Castells, *The City*, 94.
- 57 Holston, *The Modernist City*, 21-22.
- 58 Rabinow, *French Modern*.
- 59 Henri Prost, geciteerd in Rabinow, *French Modern*, 235-236.
- 60 James Holston, "Autoconstruction in Working-Class Brazil," *Cultural Anthropology* 6, no. 4 (1991): 447-465.
- 61 Setha Low, *On the Plaza: the Politics of Public Space and Culture* (Austin: University of Texas Press, 2000), 127, mijn cursivering.
- 62 Holston, "Autoconstruction," 460.
- 63 Holston, "Autoconstruction," 462.
- 64 Zie ook Dirk Kruijt, Carlos Sojo en Rebeca Grynspan, *Informal Citizens: Poverty, Informality and Social Exclusion in Latin America* (Amsterdam: Rozenberg, 2001), 22.
- 65 Low, *On the Plaza*, 131.
- 66 "Al construir sus propias viviendas, respaldados por un creciente número de títulos de propiedad, la gran mayoría ha demostrado su capacidad económica y una de las más altas inversiones en estas dos décadas." Matos Mar, *Desborde Popular*, 145.
- 67 James Fernandez, "Arquitectonic Inquiry," *Semiotica* 89 no. 1/3 (1992): 216.
- 68 Low, *On the Plaza*, 131.
- 69 Vergelijk Ulf Hedetoft en Mette Hjort, "Introduction," in *The Postnational Self: Belonging and Identity*, red. Ulf Hedetoft en Mette Hjort (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2002), vii-xxxii; Benedict Anderson, *Verbeelde Gemeenschappen: Bespiegelingen over de oorsprong en de verspreiding van het nationalisme* (Amsterdam, Uitgeverij Jan Mets, 1995).
- 70 Manuel Castells, *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process* (Oxford: Basil Blackwell, 1989).
- 71 Castells, *The Informational City*, 348-353.
- 72 Hedetoft en Hjort, "Introduction," vii.
- 73 Cohen, "Introduction," 2.
- 74 Fredrik Barth, "Introduction," in *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*, red. Fredrik Barth (Bergen: Universitets Forlaget, 1969), 15.
- 75 Rudolf Colloredo-Mansfeld, "Dirty Indians', Radical *Indigenas*, and the Political Economy of Social Difference in Modern Ecuador," *Bulletin of Latin American Research* 17, no. 2 (1998): 185-205; Marisol de la

- Cadena, *Indigenous Mestizos: The Politics of Race in Cuzco, Peru, 1919-1991* (Durham: Duke University Press, 2000), 68-72.
- 76 *El Telégrafo* (mei 1925), geciteerd in Ortiz, "Riobamba: urbanismo", ongepubliceerd document (zonder datum), 20.
- 77 Editores y publicistas, red., *El libro de Cuenca III* (Cuenca: Editores y Publicistas, 1990), 264.
- 78 *El Comercio*, "Los envíos para los emigrantes aumentaron," 20 januari 2003.
- 79 Ulf Hannerz, *Transnational Connections: Culture, People, Places* (London: Routledge, 2002).
- 80 Hannerz, *Transnational Connections*, III.
- 81 Roxana Waterson, *The Living House: An Anthropology of Architecture in South-East Asia* (London: Thames and Hudson, 1997); Reimar Schefold, Gaudenz Domenig en Peter Nas, red., *Indonesian Houses: Tradition and Transformation in Vernacular Architecture* (Leiden: KITLV Press, 2003).
- 82 Op het relatief geringe aantal studies van volksarchitectuur in Latijns-Amerika werd ik gewezen door dr. Marcel Vellinga, International Vernacular Architecture Unit, Oxford Brookes University, Oxford (e-mail, 30 juni 2005).

Literatuurlijst

- Abercrombie, Thomas. *Pathways of Memory and Power: Ethnography and History among an Andean People*. Madison: University of Wisconsin Press, 1998.
- Acosta Paredes, Kattia. "The Housing Incentive System in Ecuador: Assessment of Quality Management in Urban Low-Income Housing." Paper van HDM Advanced International Training Programme "Architecture and Development," Lund, Zweden, 2001, http://www.hdm.lth.se/TRAINING/Postgrad/AD/papers/2001/10_AD2001.pdf (6 oktober 2003).
- Aguilar Aguilar, Felipe. "Cuenca: memoria y balance." In *Cuenca de los Andes*, red. Rodrigo Aguilar Orejuelo, 52-56. Cuenca: Municipalidad de Cuenca & Casa de la Cultura Ecuatoriana Núcleo del Azuay, 1998.
- Aguiló, Federico. *El hombre del Chimborazo*. Quito: Abya Yala, 1992.
- Alberti, Giorgio, en Enrique Mayer. "Reciprocidad andina: ayer y hoy." In *Reciprocidad e intercambio en los Andes peruanos*, red. Giorgio Alberti en Enrique Mayer, 13-33. Lima: Instituto de Estudios Peruanos, 1974.
- AlSayyad, Nezar. "Dualities in the Study of Traditional Dwellings and Settlements: An Epilogue." In *Dwellings, Settlements, and Tradition: Cross-cultural Perspectives*, red. Jean-Paul Bourdier en Nezar AlSayyad, 527-532. Lanham: University Press of America, 1989.
- AlSayyad, Nezar, red. *Forms of Dominance: On the Architecture and Urbanism of the Colonial Enterprise*. Aldershot: Avebury, 1992.
- Altman, Irvin, en Setha Low, red. *Place Attachment*. New York: Plenum Press, 1992.
- Amerlinck, Mari-Jose. "The Meaning and Scope of Architectural Anthropology." In *Architectural Anthropology*, red. Mari-Jose Amerlinck, 1-26. Westport: Bergin & Garvey, 2001.
- Amerlinck, Mari-Jose, red. *Architectural Anthropology*. Westport: Bergin & Garvey, 2001.
- Anderson, Benedict. *Verbeelde Gemeenschappen: Bepiegelingen over de oorsprong en de verspreiding van het nationalisme*. Amsterdam, Uitgeverij Jan Mets, 1995.
- Andrade, Francisco. "Cuenca, arquitectura e identidad." Afstudeerscriptie, Universidad de Cuenca, Facultad de Arquitectura y Urbanismo, Cuenca, 1999.
- Arcos Cabrera, Carlos, en Alison Vásconez. "El bachillerato en Ecuador: eficiencia, equidad y retornos." Quito: Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales, 2001, http://www.flacso.org.ec/docs/ca_eficienciaequidadII.pdf (13 april 2005).
- Arnold, Denise. "The House of Earth-bricks and Inka-stones: Gender, Memory, and Cosmos in Qaqachaka." *Journal of Latin American Lore* 17, no. 1 (1991): 3-69.
- Ashworth, Gregory, en Henk Voogd. *Selling the City: Marketing approaches in public sector urban planning*. London: Belhaven Press, 1990.
- Baken, Robert-Jan, et al. *Neighborhood Consolidation and Economic Development of Informal Settlements*. Working Paper Series no. 3. Rotterdam: Institute for Housing and Urban Development Studies, 1991.
- Barth, Fredrik. "Introduction." In *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*, red. Fredrik Barth, 9-38. Bergen: Universitets Forlaget, 1969.
- Bastidas, María Verónica. *La producción estatal de vivienda en el Ecuador*. Cuadernos de Políticas Sociales no. 2. Quito: ILDIS, 1989.
- Baumann, Gerd. *The Multicultural Riddle: Rethinking National, Ethnic, and Religious Identities*. New York: Routledge, 1999.

- Benavides Solís, Jorge. *La arquitectura del siglo XX en Quito*. Quito: Banco Central del Ecuador, 1995.
- Bendixen & Associates. *Receptores de remesas en Ecuador: Una investigación del mercado*. Quito: Banco Interamericano de Desarrollo, Fondo Multilateral de Inversiones & Pew Hispanic Center, 2003, <http://www.iadb.org/mif/v2/files/BendixenEC.doc> (25 januari 2005).
- Benevolo, Leonardo. *The tradition of modern architecture*. Vol. 1 van *History of modern architecture*. Cambridge: The MIT Press, 1971.
- Berrones, Eduardo, en Fredy Ruiz. "Alto costo del suelo." *Urbis Visión* 01, no. 001 (zonder datum): 22-26.
- BID Banco Interamericano de Desarrollo. *Ecuador: Programa de apoyo al sector vivienda*. Operación no. 1416/OC-EC, 31 juli 2002, <http://www.iadb.org/extr/doc98/apr/ec1416s.pdf> (21 oktober 2004).
- Biddle, Bruce. "Recent Development in Role Theory." *Annual Review of Sociology* 12 (1986): 67-92.
- Birdwell-Pheasant, Donna, en Denise Lawrence-Zúñiga, red. *House Life: Space, Place and Family in Europe*. Oxford: Berg Publishers, 1999.
- Bolay, Jean-Claude, en Adriana Rabinovich. "Intermediate cities in Latin America: risk and opportunities of coherent urban development." *Cities* 21, no. 5 (2004): 407-421.
- Bolay, Jean-Claude, Adriana Rabinovich en Cheryl André de la Porte, red. *Interfase urbano-rural en Ecuador: Hacia un desarrollo territorial integrado*. Cahier du LaSUR no. 5. Lausanne: Ecole Polytechnique Fédérale de Lausanne & LaSUR, 2004, http://nccr-ns.epfl.ch/autres_rech/equateur_fr.asp (3 december 2005).
- Borrero Vega, Ana Luz. "La migración: estudio sobre las remesas de divisas que ingresan en el Ecuador." *Universitas*, Revista de la Universidad Politecnica Salesiana del Ecuador 1, no. 1 (2002): 79-87.
- Bourdier, Jean-Paul, en Nezar AlSayyad. "Dwellings, Settlements and Tradition: a Prologue." In *Dwellings, Settlements, and Tradition: Cross-cultural Perspectives*, red. Jean-Paul Bourdier en Nezar AlSayyad, 2-25. Lanham: University Press of America, 1989.
- Bourdier, Jean-Paul, en Nezar AlSayyad, red. *Dwellings, Settlements, and Tradition: Cross-cultural Perspectives*. Lanham: University Press of America, 1989.
- Bourdieu, Pierre. "Appendix: the Kabyle house or the world reversed." In *The Logic of Practice*, 271-283. Cambridge: Polity Press, 1990.
- *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge, 2000.
- *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002 [1977].
- Bretón Solo de Zaldivar, Víctor. "Cooperación al desarrollo, capital social y neo-indigenismo en los Andes ecuatorianos." *Revista Europea de Estudios Latinoamericanos y del Caribe* 73 (2002): 43-63.
- Bromley, Rosemary. "The Functions and Development of 'Colonial' Towns: Urban Change in the Central Highlands of Ecuador, 1698-1940." *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series 4, no. 1 (1997): 30-43.
- Bruinsma, Wietse, en Wilfrid Hertog. "Annotated Bibliography on Urban Agriculture." Voorbereid voor Swedish International Development Agency. Leusden: ETC Urban Agriculture Programme, 2003, http://www.ruaf.org/bibliography/annotated_bibliography.pdf (1 december 2005).
- Burga Bartra, Jorge. "Arquitectura popular en Lima." *Quehacer*, revista bimestral del centro de estudios y promoción del desarrollo (DESCO) 81 (1993): 32-40.
- Burgos, Hugo. *Relaciones interétnicas en Riobamba: Dominio y dependencia en una región indígena ecuatoriana*. Quito: Corporación Editora Nacional, 1997.
- Burgwal, Gerrit. *Struggle of the Poor: Neighborhood Organization and Clientelist Practice in a Quito Squatter Settlement*. Amsterdam: CEDLA, 1995.
- C+C Consulcentro. *Síntesis del Plan de desarrollo urbano de Riobamba*. Riobamba: Municipalidad de Riobamba, zonder datum.
- Calvino, Italo. *De onzichtbare steden*. Amsterdam: Bert Bakker, 1990.

- Cámara de la Construcción de Cuenca. “Estadísticas Departamento Técnico 2000-2001.” Cuenca: Cámara de la Construcción de Cuenca, 2001.
- Cámara de la Construcción de Quito. “Salarios Trabajadores de la Construcción 2004,” <http://www.ccquito.org/desarrollo/portal.nsf?open> (3 januari 2006).
- “Historico Costo Metro Cuadrado Construcción 2000-2005,” <http://www.ccquito.org/desarrollo/portal.nsf?open> (3 januari 2006).
- Campana, Víctor Alejandro. “Desarrollo, conocimiento y participación en la comunidad andina.” *Ecuador Debate* 49 (2000), <http://www.dlh.lahora.com.ec/paginas/debate/paginas/debate46.htm> (7 november 2005).
- Cárdenas, Franklin. “El Pozo Memorial de los Agravios.” *Urbis Visión* 01, no. 001 (zonder datum): 5.
- Carpio Benalcázar, Patricio. *Entre Pueblos y Metropolis: La Migración Internacional en Comunidades Austroandinas del Ecuador*. Quito: ILDIS, 1992.
- Carrión, Diego, red. *Ciudades en conflicto: Poder local, participación popular y planificación en las ciudades intermedias de América Latina*. Quito: Editorial El Conejo – Ciudad, 1986.
- Carrión, Fernando. “Evolución del espacio urbano ecuatoriano.” In *El proceso de urbanización en el Ecuador (del siglo XVIII al siglo XX) – Antología* –, red. Fernando Carrión, 145-174. Quito: Editorial El Conejo – Ciudad, 1986.
- Carsten, Janet, en Stephen Hugh-Jones, red. *About the House: Lévi-Strauss and Beyond*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Castells, Manuel. *The City and the Grassroots: A Cross-Cultural Theory of Urban Social Movements*. London: Edward Arnold, 1983.
- *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process*. Oxford: Basil Blackwell, 1989.
- Castells, Manuel, en Martin Ince. *Conversations with Manuel Castells*. Cambridge: Polity Press, 2003.
- Castillo, Raúl, Marisol Patiño en Blanca Pesántez. *Incidencia de la emigración en la construcción de la identidad y proyecto de vida de los jóvenes, Girón, 2002*. Cuenca: Universidad de Cuenca, Departamento de Cultura, 2003.
- CBS Centraal Bureau voor de Statistiek. “Gebruik gegeneraliseerde geometrie CBS/TOPgrenzen.” Voorburg en Heerlen: CBS, Divisie sociale en ruimtelijke statistieken, 2003, <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/439A4C77-1254-4472-8AA2-4F6AB32E0E54/0/2003buurtkaarttoelichting.pdf> (2 december 2005).
- “Statline elektronische databank,” “Inkomensbeoordeling van huishoudens,” <http://statline.cbs.nl/StatWeb/start.asp?LA=nl&DM=SLNL&lp=Search%2FSearch> (29 januari 2006).
- CEPAL Comisión Económica para América Latina y el Caribe. *Boletín demográfico: Urbanización y evolución de la población urbana de América Latina 1950-1990*. Edición especial. Santiago de Chile: CEPAL, 2001.
- *Panorama Social de América Latina 2002-2003*. Santiago de Chile: CEPAL, 2003, <http://www.eclac.cl/cgi-bin/getProd.asp?xml=/publicaciones/xml/0/12980/P12980.xml&cxsl=/dds/tpl/p9f.xml&base=/tpl/top-bottom.xslt> (8 december 2005).
- Cevalles, Leticia, en Vilma Villavicencio. “El barrio como célula básica de ordenamiento territorial de áreas residenciales.” Afstudeerscriptie, Universidad de Cuenca, Facultad de Arquitectura y Urbanismo, Cuenca, 1995.
- Cevallos Romero, Alfonso, en Pedro Durini. *Ecuador Universal: Visión desconocida de una etapa de la arquitectura ecuatoriana*. Quito: Pedro M. Durini R., 1990.
- Chacón Quizpe, Humberto. “Un encuentro con las íntimas voces de la migración.” *Universitas*, Revista de la Universidad Politécnica Salesiana del Ecuador 1, no. 1 (2002): 59-77.
- Cieraad, Irene. “Introduction: Anthropology at Home.” In *At Home: An Anthropology of Domestic Space*, red. Irene Cieraad, 1-12. Syracuse: University Press, 1999.
- Cieraad, Irene, red. *At Home: An Anthropology of Domestic Space*. Syracuse: University Press, 1999.

- Clark, Kim. *The Redemptive Work: Railway and Nation in Ecuador, 1895-1930*. Wilmington: Scholarly Resources Books, 1998.
- Cohen, Abner. *The Politics of Elite Culture: Explorations in the Dramaturgy of Power in a Modern African Society*. Berkeley: University of California Press, 1981.
- Cohen, Anthony. "Introduction." In *Signifying Identities: Anthropological Perspectives on Boundaries and Contested Values*, red. Anthony Cohen, 1-13. London: Routledge, 2000.
- *The Symbolic Construction of Community*. London: Routledge, 2000.
- Collier, John, en Anibal Buitrón. *The Awakening Valley*. Chicago: University of Chicago Press, 1949.
- Collier, John Jr., en Malcolm Collier. *Visual Anthropology: Photography as Research Method*. Revised and expanded edition. Albuquerque: University of New Mexico Press, 1996.
- Collredo-Mansfeld, Rudolf. "Architectural Conspicuous Consumption and Economic Change in the Andes." *American Anthropologist* 96, no. 4 (1994): 845-865.
- "‘Dirty Indians’, Radical *Indígenas*, and the Political Economy of Social Difference in Modern Ecuador." *Bulletin of Latin American Research* 17, no. 2 (1998): 185-205.
- *The Native Leisure Class: Consumption and Cultural Creativity in the Andes*. Chicago: The University of Chicago Press, 1999.
- Congregation for divine worship and the discipline of the sacraments. "Directory on Popular Piety and the Liturgy: Principles and Guidelines." Vatican City: The Roman Curia, 2001, http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/ccdds/documents/rc_con_ccdds_doc_20020513_vers-direttorio_en.html (2 september 2004).
- Consejo Provincial de Chimborazo. "Plan Provincial: plan de desarrollo de la provincia de Chimborazo." Consejo Provincial de Chimborazo, 2002, www.consejochimborazo.gov.ec/plan (23 mei 2004).
- Corkill, David, en David Cubitt. *Ecuador: Fragile Democracy*. London: Latin American Bureau, 1988.
- Cornejo Polar, Antonio. "A Non-Dialectic Heterogeneity: The Subject and Discourse of Urban Migration in Modern Peru." *Critical Studies* 13, no. 10 (2000): 112-123.
- Correa, Napoleón. Verslag zonder titel van de interventie in Cooperativa de Vivienda Santa Anita gericht aan Galo Bayas Salazar, Director Nacional de Cooperativas. Ongepubliceerd, zonder datum.
- Cruz, Marcelo. "Pacha and Verticality: Reasserting Ethnic Identity, Community and Place in the Ecuadorian Andes." Paper presented at the meeting of the Latin American Studies Association, 1997, <http://136.142.158.105/LASA97/cruz.pdf> (23 augustus 2005).
- Cruz Toledo, Edwin, en Paúl Morocho. "Asentamientos humanos fuera del límite urbano de Riobamba." *Urbis Visión* 01, no. 001 (zonder datum): 27-31.
- Crysler, Greig. *Writing Spaces: Discourses of Architecture, Urbanism, and the Built Environment, 1960-2000*. New York: Routledge, 2003.
- Curtis, William. *Modern Architecture since 1900*. London: Phaidon, 1996.
- Czerny, Mirosława, Paul van Lindert en Otto Verkoren. "Small and Intermediate Towns in Latin American Rural and Regional Development." In *Small Towns and Beyond: Rural Transformation and Small Urban Centres in Latin America*, red. Paul van Lindert en Otto Verkoren, 1-14. Amsterdam: Thela Publishers, 1997.
- De la Cadena, Marisol. *Indigenous Mestizos: The Politics of Race in Cuzco, Peru, 1919-1991*. Durham: Duke University Press, 2000.
- Deler, Jean Paul. "Estructuración y consolidación del area central 1830-1942." In *El proceso de urbanización en el Ecuador (del siglo XVIII al siglo XX) – Antología –*, red. Fernando Carrión, 201-238. Quito: Editorial El Conejo – Ciudad, 1986.
- De Wijs-Mulkes, Elleke. *Wonen op Stand: Lifestyles en landschappen van de culturele en economische elite*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1999.

- Douglas, Mary. *Purity and Danger: An analysis of concepts of pollution and taboo*. London: Routledge & Kegan Paul, 1966.
- Drosdoff, Daniel. "Rural traditions find home in city." *IDB América*, Magazine of the Inter-American Development Bank, January-February (2000), <http://www.iadb.org/idbamerica/Archive/stories/2000/eng/JANooE/e200e3.htm> (28 oktober 2004).
- Drummond, Didier. *Architectes des favelas*. Paris: Bordas, 1981.
- Duncan, James. "From Container of Women to Status Symbol: the Impact of Social Structure on the Meaning of the House." In *Housing and Identity: Cross-cultural Perspectives*, red. James Duncan, 36-59. London: Croom Helm, 1981.
- Duncan, James, en Nancy Duncan. "Housing as Presentation of Self and the Structure of Social Networks." In *Environmental Knowing, Theories, Research, and Methods*, red. Gary Moore en Reginald Golledge, 247-253. Stroudsburg: Dowden, Hutchinsonson and Ross, 1976.
- Editores y publicistas, red. *El libro de Cuenca III*. Cuenca: Editores y publicistas, 1990.
- Ellin, Nan. *Postmodern Urbanism*. Cambridge: Blackwell Publishers, 1996.
- El Mercurio*. "Letra de la música de la Chola Cuencana," "Romance Austral," <http://www.elmercurio.com.ec/> (11 oktober 2005).
- El Universo*. "Guía de Carreras Universitarias y Posgrados." *El Universo*, 2005, <http://www.eluniverso.com/especiales/guiadeCarreras/categoriaConstruccion.asp> (11 oktober 2005).
- Eriksen, Thomas H. *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. London: Pluto Press, 2002.
- ERPE Escuelas Radiofónicas Populares del Ecuador. Radiouitzendingen "Diez Programas sobre Vivienda y Planificación Urbana." *Senderos y Baches*. Riobamba: ERPE, 2004.
- webadres www.erpe.org.ec (31 oktober 2005).
- Espinosa Abad, Pedro, en María Isabel Calle Medina. *La cité cuencana: el afrancesamiento de Cuenca en la época republicana (1860-1940)*. Cuenca: Facultad de Arquitectura y Urbanismo de la Universidad de Cuenca, 2002.
- Estrella Vintimilla, Pablo. *Chaguarchimbana: Cuenca en el siglo XIX*. Cuenca: Fundación Paul Rivet, 1992.
- Estrella Vintimilla, Simón. "La nueva arquitectura de Cuenca: Una crónica de la modernidad a la contemporaneidad." In *Cuenca: Memoria, texto, patrimonio y proyecto*, 11-23. No. 2 van *Documentos Docentes Arquitectura*. Cuenca: Facultad de Arquitectura y Urbanismo, Universidad de Cuenca, 2000.
- Fernandez, James. "The Mission of Metaphor in Expressive Culture." *Current Anthropology* 15, no. 2 (1974): 119-145.
- "The Performance of Ritual Metaphors." In *The Social Use of Metaphor: Essays on the Anthropology of Rhetoric*, red. David Sapir en Christopher Crocker, 100-131. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1977.
- "Emergence and Convergence in Some African Sacred Places." *Geoscience & Man* 24 (1984): 31-42.
- "Arquitectonic Inquiry." *Semiotica* 89, no. 1/3 (1992): 215-226.
- Fletcher, Peri. *La Casa de Mis Sueños: Dreams of Home in a Transnational Migrant Community*. Boulder: Westview Press, 1999.
- Forrest, Ray, en Ade Kearns. "Social Cohesion, Social Capital and the Neighbourhood." *Urban Studies* 38, no. 12 (2001): 2125-2143.
- Frampton, Kenneth. *Labour, Work and Architecture: Collected Essays on Architecture and Design*. London: Phaidon, 2002.
- Frank, Daphne. "A market-based housing improvement system for low-income families – the Housing Incentive System (SIV) in Ecuador." *Environment and Urbanization* 16, no. 1 (2004): 171-184.
- Frank, Jonas. "Decentralization." In *Ecuador: An Economic and Social Agenda in the New Millennium*, red. Vicente Fretes-Cibils, Marcelo Giugale en José Roberto López-Cálix, 479-513. Washington DC: The World Bank, 2003.

- Fraser, Valerie. *The Architecture of Conquest: Building in the Viceroyalty of Peru 1535-1635*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Gade, Daniel. *Nature and Culture in the Andes*. Madison: University of Wisconsin Press, 1999.
- Gans, Herbert. *Popular Culture and High Culture: An Analysis and Evaluation of Taste*. Revised Edition. New York: Basic Books, 1999.
- García, Isabel, Fernando Giuliani en Esther Wiesenfeld. "Community and sense of community: the case of an urban barrio in Caracas." *Journal of Community Psychology* 27, no. 6 (1999): 727-740.
- García, Jorge. "La organización de pobladores en el Ecuador: las Cooperativas de Vivienda Urbana." *Mondes en Développement* 15, no. 60 (1987): 99-112.
- García Canclini, Néstor. *Hybrid Cultures: Strategies for Entering and Leaving Modernity*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1995.
- Georges, Eugenia. *The Making of a Transnational Community: Migration, Development, and Cultural Change in the Dominican Republic*. New York: Columbia University Press, 1990.
- Giddens, Anthony. *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. London: Macmillan, 1979.
- Gilhuis, Henk, en Sjoukje Volbeda. *Collective self-help housing in Brazil*. Delft: Delft University Press, 1992.
- Gillespie, Susan. "Beyond kinship: An Introduction." In *Beyond Kinship: Social and Material Reproduction in House Societies*, red. Rosemary Joyce en Susan Gillespie, 1-21. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000.
- "Lévi-Strauss: *Maison and Société à Maisons*." In *Beyond Kinship: Social and Material Reproduction in House Societies*, red. Rosemary Joyce en Susan Gillespie, 22-52. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000.
- Glaser, Barney, en Anselm Strauss. *The Discovery of Grounded Theory*. Chicago: Aldine, 1977.
- Glasser, David Evan. "The Growing Housing Crisis in Ecuador." In *Spontaneous Shelter: International Perspectives and Prospects*, red. Carl Patton, 147-167. Philadelphia: Temple University Press, 1988.
- Glassie, Henry. *Folk Housing in Middle Virginia: A Structural Analysis of Historic Artifacts*. Knoxville: University of Tennessee Press, 1975.
- *Vernacular Architecture*. Bloomington: Indiana University Press, 2000.
- Gobierno de la Provincia Pichincha. "Proyecto Puerto Terrestre (Nuevo)," <http://www.pichincha.gov.ec/paginas/cgiFormPopUpMacrProy.asp?txtCodiProy=14> (15 juli 2005).
- Goffman, Erving. *The Presentation of Self in Everyday Life*. London: Penguin Books, 1990 [1959].
- Gose, Peter. "House rethatching in an Andean annual cycle: practice, meaning, and contradiction." *American Ethnologist* 18, no. 1 (1992): 39-66.
- Gottdiener, Mark. "The Consumption of Space and the Spaces of Consumption." In *New Forms of Consumption: Consumers, Culture, and Commodification*, red. Mark Gottdiener, 265-285. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2000.
- Gough, Katherine. "Linking production, distribution and consumption: Self-help builders and the building industry in urban Colombia." *Third World Planning Review* 18, no. 4 (1996): 397-414.
- Gough, Katherine, en Peter Kellett. "Housing Consolidation and Home-based Income Generation: Evidence from Self-Help Settlements in Two Colombian Cities." *Cities* 18, no. 4 (2001): 235-247.
- Guidoni, Enrico. *Architektur der primitiven Kulturen*. Vol. 14 van *Weltgeschichte der Architektur*, red. Pier Luigi Nervi. Stuttgart: Belsler, 1976.
- Hall, Edward. *Handbook for Proxemic Research*. Studies in the Anthropology of Visual Communication, a Special Publication. Washington: Society for the Anthropology of Visual Communication, 1974.
- *The Hidden Dimension*. New York: Anchor Books Doubleday, 1990 [1966].

- Handelman, Howard. "Ecuadorian Agrarian Reform: The Politics of Limited Change." In *The Politics of Agrarian Change in Asia and Latin America*, red. Howard Handelman, 63-81. Bloomington: Indiana University Press, 1981.
- Hannerz, Ulf. *Exploring the City: Inquiries Toward an Urban Anthropology*. New York: Columbia University Press, 1980.
- *Cultural Complexity: Studies in the Social Organization of Meaning*. New York: Columbia University Press, 1992.
- *Transnational Connections: Culture, People, Places*. London: Routledge, 2002.
- Hardoy, Jorge, en David Satterthwaite. *Squatter Citizen: Life in the Urban Third World*. London: Earthscan Publications, 1989.
- Hardoy, Jorge, en David Satterthwaite, red. *Small and Intermediate Urban Centres: Their Role in Regional and National Development in the Third World*. London: Hodder and Stoughton, 1986.
- Hardoy, Jorge, Sandy Cairncross en David Satterthwaite, red. *The Poor Die Young: Housing and Health in Third World Cities*. London: Earthscan Publications, 1990.
- Harvey, David. *Consciousness and the Urban Experience*. Oxford: Basil Blackwell, 1985.
- Hedetoft, Ulf, en Mette Hjort. "Introduction." In *The Postnational Self: Belonging and Identity*, red. Ulf Hedetoft en Mette Hjort, vii-xxxii. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2002.
- Hirschkind, Lynn. "On conforming in Cuenca." Dissertatie, University of Wisconsin, Department of Anthropology, Madison, 1981.
- Holstein, James, en Jaber Gubrium. *The Self We Live By: Narrative Identity in a Postmodern World*. New York: Oxford University Press, 2000.
- Holston, James. *The Modernist City: An Anthropological Critique of Brasilia*. Chicago: The University of Chicago Press, 1989.
- "Autoconstruction in Working-Class Brazil." *Cultural Anthropology* 6, no. 4 (1991): 447-465.
- Holston, James, en Arjun Appadurai. "Introduction: Cities and Citizenship." In *Cities and Citizenship*, red. James Holston, 1-18. Durham: Duke University Press, 1999.
- Hordijk, Michaela. *Of Dreams and deeds: the role of local initiatives for community based environmental management in Lima, Peru*. Amsterdam: Thela Thesis, 2000.
- Howard, Judith. "Social Psychology of Identities." *Annual Review of Sociology* 26 (2000): 367-393.
- Humphrey, Caroline. "No Place Like Home in Anthropology: The Neglect of Architecture." *Anthropology Today* 4, no. 1 (1988): 16-18.
- IADB Inter-American Development Bank. "Remittances send to select LAC countries in 2004 (US\$ millions)." *Migrant-Remittances as a Development Tool*. Washington DC: IADB, 2005, <http://www.iadb.org/mif/remittances/index.cfm> (11 oktober 2005).
- ILDIS Instituto Latinoamericano de Investigaciones Sociales – Fundación Friedrich Ebert. "Análisis de Conyuntura Económica 2002," 2002, www.ildis.org.ec/analisis/coyuntura2002.pdf (15 mei 2003).
- "Las remesas de los emigrantes y sus efectos en la economía Ecuatoriana." Plan Migración, Comunicación y Desarrollo. *Cartillas sobre migración* no. 1 (2002), www.ildis.org.ec/migracion1.pdf (21 maart 2003).
- "Causas del reciente proceso emigratorio ecuatoriano." Plan Migración, Comunicación y Desarrollo. *Cartillas sobre migración* no. 3 (2003), www.ildis.org.ec/migracion3.pdf (21 maart 2003).
- "El proceso emigratorio en la provincia de Loja." Plan Migración, Comunicación y Desarrollo. *Cartillas sobre migración* no. 6 (2004), www.ildis.org.ec/migracion6.pdf (4 januari 2005).
- "El proceso emigratorio en el sur de Quito." Plan Migración, Comunicación y Desarrollo. *Cartillas sobre migración* no. 7 (2004), www.ildis.org.ec/migracion7.pdf (4 januari 2005).

- “Características y diferencias clave entre las primeras migraciones y la reciente ola emigratoria.” Plan Migración, Comunicación y Desarrollo. *Cartillas sobre migración* no. 10 (2004), <http://www.ildis.org.ec/migracion10.pdf> (1 September 2005).
- “Economía Ecuatoriana en Cifras, 1970-2005.” Salario mínimo vital y remuneraciones complementarias/salario unificado, 2005, <http://www.ildis.org.ec/estadisticas/estadisticas.htm> (28 september 2005).
- INE Instituto Nacional de Estadística. “Extranjeros en España.” *Cifras INE*, Boletín informativo del Instituto Nacional de Estadística 3 (2004), www.ine.es/revistas/cifraine/cifine_exto605.pdf (13 januari 2005).
- INEC Instituto Nacional de Estadísticas y Censos. *IV Censo de Población y V de Vivienda 2001: Resultados Definitivos, Resumen Nacional*, 2001, cd-rom.
- *VI Censo de Población y V de Vivienda, Anexo 1: División Política Territorial de la Republica del Ecuador*. Quito: INEC, 2002.
- “Sistema Integrado de Consultas a los Censos Nacionales, IV Censo de Población y V de Vivienda 2001.” Elektronische databank, 2002-2004, <http://www.inec.gov.ec/REDATAM/RpWebEngine.exe/PortalAction> (11 oktober 2005).
- “IV Censo de Población y V de Vivienda 2001 – Resultados,” 2003, http://www.inec.gov.ec/interna.asp?inc=cs_resultados&idCenso=7 (14 juli 2005).
- Jameson, Kenneth. “Moving ‘social reform’ to center stage: lessons from higher education in Ecuador.” *Higher Education Policy* 12, no. 2 (1999): 123-140.
- Jamieson, Ross. *Domestic Architecture and Power: The Historical Archeology of Colonial Ecuador*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2000.
- Jara Idrovo, Efraín. “El paisaje cuencano: diálogo entre el hombre y la naturaleza.” In *Cuenca de los Andes*, red. Rodrigo Aguilar Orejuelo, 18-22. Cuenca: Municipalidad de Cuenca & Casa de la Cultura Ecuatoriana Núcleo del Azuay, 1998.
- Jaramillo, Diego. “Globalización y cultura: del hogar a la casa fetiche en la arquitectura popular azuaya” *Universidad Verdad*, Revista de la Universidad de Azuay no. 27 (2002): 185-195.
- Jaramillo Medina, Carlos. “La ciudad que se deja querer.” In *Cuenca de los Andes*, red. Rodrigo Aguilar Orejuelo, 128-132. Cuenca: Municipalidad de Cuenca & Casa de la Cultura Ecuatoriana Núcleo del Azuay, 1998.
- Jencks, Charles. *The Language of Post-Modern Architecture*. London: Academy Editions, 1984.
- Jokisch, Brad, en Jason Pribilsky. “The Panic to Leave: Economic Crisis and the “New Emigration” from Ecuador.” *International Migration* 40, no. 4 (2002): 75-101.
- Jones, Gareth, en Rosemary Bromley. “The relationship between urban conservation programmes and property renovation: evidence from Quito, Ecuador.” *Cities* 13, no. 6 (1996): 373-385.
- Jones, Gareth, en Ann Varley. “The Contest for the City Centre: Street Traders versus Buildings.” *Bulletin of Latin American Research* 13, no. 1 (1994): 27-44.
- Jones, Gareth, en Ann Varley. “The reconquest of the historic centre: urban conservation and gentrification in Puebla, Mexico.” *Environment and Planning A* 31, no. 9 (1999): 1547-1566.
- Joyce, Rosemary, en Susan Gillespie, red. *Beyond Kinship: Social and Material Reproduction in House Societies*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000.
- Juicio penal no. 483-01 seguido en contra de César Antonio René Escalante Alfaro por estafa a la Cooperativa de Vivienda “Santa Anita de Riobamba”*. Registro Oficial no. 93, Función Judicial no. 30-03, 2003, <http://www.dlh.lahora.com.ec/paginas/judicial/paginas/R.O.Mayo.30.2003.htm> (25 augustus 2004).
- Kawi, Amr Abdel. “The Oasis of Farafra in the Eyes of its Inhabitants.” In *Dwellings, Settlements, and Tradition: Cross-cultural Perspectives*, red. Jean-Paul Bourdier en Nezar AlSayyad, 357-378. Lanham: University Press of America, 1989.
- Kellett, Peter. “Cultural Values and Housing Behavior in Spontaneous Settlements.” *Journal of Architectural and Planning Research* 16, no. 3 (1999): 205-224.

- Kellett, Peter, en Mark Napier. "Squatter architecture? A critical examination of vernacular theory and spontaneous settlement with reference to South America and South Africa." *Traditional Dwellings and Settlements Review* 6, no. 2 (1995): 7-24.
- Kennedy, Alexandra, en Alfonso Ortiz. "Continuismo colonial y cosmopolitismo en la arquitectura y el arte decimonónico ecuatoriano." In *Epoca Republicana II: Perspectiva general del siglo XIX*, 115-139. Vol. 8 van *Nueva Historia del Ecuador*, red. Enrique Ayala Mora. Quito: Grijalbo, 1990.
- Klak, Thomas. "Contextualizing state housing programs in Latin America: evidence from leading housing agencies in Brazil, Ecuador, and Jamaica." *Environment and Planning A* 25, no. 5 (1993): 653-676.
- Klaufus, Christien. "Dwelling as representation: Values of architecture in an Ecuadorian squatter settlement." *Journal of Housing and the Built Environment* 15, no. 4 (2000): 341-365.
- "El espacio urbano como representación de identidades locales." *Urbis Visión* 01, no. 002 (2004): 12-19.
 - "Globalization in residential architecture in Cuenca, Ecuador: social and cultural diversification of architects and their clients." *Environment and Planning D Society and Space* 24, no. 1 (2006): 69-89.
 - "'Megaproyecto El Barranco' in Cuenca, Ecuador: architects and their role in local representations." In *Hyper City: the symbolic side of urbanism*, red. Peter Nas en Annemarie Samuels. London: Kegan Paul, in druk.
- Kranenburg, Ronald. *Buurtconsolidatie en urbane transformatie in El Alto: een longitudinaal onderzoek naar veranderingsprocessen in de voormalige periferie van La Paz, Bolivia*. Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit Utrecht, 2002.
- Krüggeler, Thomas. "Changing Consumption Patterns and Everyday Life in Two Peruvian Regions: Food, Dress, and Housing in the Central and Southern Highlands (1820-1920)." In *The Allure of the Foreign: Imported Goods in Postcolonial Latin America*, red. Benjamin Orlove, 31-66. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1997.
- Kruijt, Dirk, Carlos Sojo en Rebeca Grynspan. *Informal Citizens: Poverty, Informality and Social Exclusion in Latin America*. Amsterdam: Rozenberg, 2001.
- Kubale Palmer, Elisabeth, en Carl Patton. "Evolution of Third World Shelter Policies." In *Spontaneous Shelter: International Perspectives and Prospects*, red. Carl Patton, 3-24. Philadelphia: Temple University Press, 1988.
- Kyle, David. *Transnational Peasants: Migrations, Networks, and Ethnicity in Andean Ecuador*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2000.
- La FEA Fundación de Estética Andina, www.la-fea.org/la-fea (16 februari 2005).
- La Iglesia Católica en Ecuador. "Diócesis de Riobamba," <http://www.iglesiaecuador.org.ec/EpiscopadoEcuatoriano/divisionesecclesias/riobamba.htm> (28 september 2005).
- Landivar, Jorge. *The role of housing in development models: The case of Ecuador, 1962-1982*. Swansea: Center for Development Studies, University College of Swansea, 1986.
- Lawrence, Denise, en Setha Low. "The Built Environment and Spatial Form." *Annual Review of Anthropology* 19 (1990): 453-505.
- Leach, Neil. "Introduction." In *Rethinking Architecture: A reader in cultural theory*, red. Neil Leach, xiii-xxi. London: Routledge, 1997.
- "Structuralism." In *Rethinking Architecture: A reader in cultural theory*, red. Neil Leach, 163-164. London: Routledge, 1997.
- Lefavre, Liane, en Alexander Tzonis. "Lewis Mumford's Regionalism." *Design Book Review*, no. 19 (1991): 20-25.
- Lefebvre, Henri. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell Publishers, 2001.
- Lewis, Oscar. *Anthropological Essays*. New York: Random House, 1970.
- Ley, David. "Between Europe and Asia: the case of the missing sequoias." *Ecumene* 2, no. 2 (1995): 185-210.

- Lok, Rossana. "The House as a Microcosm: Some Cosmic Representations in a Mexican Indian Village." In *The Leiden Tradition in Structural Anthropology: Essays in Honour of P.E. Josselin de Jong*, red. Robert de Ridder en Jan Karremans, 211-233. Leiden: E.J. Brill, 1987.
- Lomnitz, Larissa. "Informal Exchange Networks in Formal Systems: A Theoretical Model." *American Anthropologist* 90, no. 1 (1988): 42-55.
- Low, Setha. *On the Plaza: The Politics of Public Space and Culture*. Austin: University of Texas Press, 2000.
- "Introduction." In *Theorizing the City: The New Urban Anthropology Reader*, red. Setha Low, 1-33. New Brunswick: Rutgers University Press, 2002.
- Low, Setha, en Denise Lawrence-Zúñiga. "Locating Culture." In *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture*, red. Setha Low en Denise Lawrence-Zúñiga, 1-47. Malden: Blackwell Publishing, 2003.
- Lowder, Stella. *Modelos de desarrollo de las ciudades de tamaño intermedio: el caso de Cuenca*. Cuenca: Universidad de Cuenca, Instituto de Investigaciones de Ciencias Técnicas, 1987.
- "The distributional consequences of nepotism and patron-clientelism: the case of Cuenca, Ecuador." In *Corruption, Development and Inequality: Soft Touch of Hard Graft?*, red. Peter Ward, 123-142. Londen: Routledge, 1989.
- "Cuenca, Ecuador: planner's dream or speculator's delight?" *Third World Planning Review* 12, no. 2 (1990): 109-130.
- "Development Planning and Its Implication for Intermediate Cities in Ecuador." In *Small Towns and Beyond: Rural Transformation and Small Urban Centres in Latin America*, red. Paul van Lindert en Otto Verkoren, 77-99. Amsterdam: Thela Publishers, 1997.
- Lucas, Kintto. *We will not dance on our grandparents' tombs: Indigenous uprisings in Ecuador*. Londen: Catholic Institute for International Relations, 2000.
- Lyons, Barry. "Religion, Authority, and Identity: Intergenerational Politics, Ethnics Resurgence, and Respect in Chimborazo, Ecuador." *Latin American Research Review* 3, no. 1 (2001): 7-48.
- Macdonald, Dwight. "A Theory of Mass Culture." In *Mass Culture: The popular arts in America*, red. Bernard Rosenberg en David White, 59-73. New York: Macmillan, 1957.
- Machado, José, Fabricio Navas en Armando Sánchez. "Transformación territorial de la ciudad de Riobamba desde la época liberal hasta el boom [sic] petrolero." Afstudeerscriptie, Universidad Central del Ecuador, Facultad de Arquitectura y Urbanismo, Quito, 1989.
- Mancero Logroño, José. "Riobamba: Cuna de la Nacionalidad." *Revista Municipal* 2 (1991).
- Mariner, Vincent. "El Niño: Facts, figures, images, and predictions." *C&RL News* 59, no. 9 (1998), <http://www.ala.org/ala/acrl/acrlpubs/crlnews/backissues/1998/october6/elniño.htm> (21 juni 2004).
- Martín-Barbero, Jesús. *Communication, Culture and Hegemony: From the Media to Mediations*. Londen: SAGE Publications, 1993.
- Martínez, Luciano. "Desarrollo rural y pueblos indígenas: las limitaciones de la praxis estatal y de las ONG en el caso ecuatoriano." *Ecuador Debate* 55 (2002), www.dlh.lahora.com.ec/paginas/debate/paginas/debate474.htm (9 juni 2004).
- Martínez Borrero, Juan, en Harald Einzmann. *La cultura popular en el Ecuador: Tomo 1, Azuay*. Cuenca: Centro Interamericano de Artesanías y Artes Populares, 1993.
- Mathéy, Kosta. "Self-Help Approaches to the Provision of Housing: The Long Debate and a Few Lessons." In *Cities in the Developing World: Issues, Theory, and Policy*, red. Josef Gugler, 280-290. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Matos Mar, José. *Desborde Popular y Crisis del Estado: Veinte años después*. Lima: Fondo editorial del congreso del Perú, 2004.
- Mayer, Enrique. "Las reglas del juego en la reciprocidad andina." In *Reciprocidad e intercambio en los Andes peruanos*, red. Giorgio Alberti en Enrique Mayer, 37-65. Lima: Instituto de Estudios Peruanos, 1974.

- Mendoza, Zoila. *Shaping Society Through Dance: Mestizo Ritual Performance in the Peruvian Andes*. Chicago: The University of Chicago Press, 2000.
- MIDUVI Ministerio de Desarrollo Urbano y de la Vivienda. *Sistema de Incentivos para Vivienda SIV: Reglamentos Junio 2000*. Quito: Ministerio de Desarrollo Urbano y Vivienda, 2000.
- *Sistema de Incentivos para Vivienda SIV: Reglamento Operativo Junio 2003*. Quito: Ministerio de Desarrollo Urbano y Vivienda, 2003.
 - “Convenio de cooperación institucional otorgado por el ministerio de desarrollo urbano y vivienda y el municipio de Riobamba para la construcción de viviendas en barrios marginales de la ciudad de Riobamba.” Riobamba: MIDUVI, zonder datum.
 - “Beneficiarios,” <http://www.miduvi-siv.gov.ec> (30 november 2005).
- Miles, Ann. “Helping out at Home: Gender Socialization, Moral Development, and Devil Stories in Cuenca, Ecuador.” *Ethos* 22, no. 2 (1994): 132-157.
- “The High Cost of Leaving: Illegal Emigration from Cuenca, Ecuador and Family Separation.” In *Women and Economic Change: Andean Perspectives*, red. Ann Miles en Hans Buechler, 55-73. Vol. 14 van *Society for Latin American Anthropology Publication Series*. Arlington: American Anthropological Association, 1997.
 - *From Cuenca to Queens: An Anthropological Story of Transnational Migration*. Austin: University of Texas Press, 2004.
- Miller, Daniel, red. *Material Cultures: Why some things matter*. London: University College London, 1998.
- Mitchell, Katharyne. “Different diasporas and the hype of hybridity.” *Environment and Planning D* 15, no. 5 (1997): 533-553.
- “Fast Capital, Race, Modernity, and the Monster House.” In *Burning Down the House: Recycling Domesticity*, red. Rosemary George, 187-211. Boulder: Westview Press, 1998.
- Montalvo, Nadesha. “Perfil del país: Ecuador.” Website *LatinAmericanJobs*, <http://www.latinamericanjobs.com/s-home.htm> (24 augustus 2005).
- Moore, Jerry. “The Social Basis of Sacred Spaces in the Prehispanic Andes: Ritual Landscapes of the Dead in Chimú and Inka Societies.” *Journal of Archaeological Method and Theory* 11, no. 1 (2004): 83-124.
- Morales Mejía, Juan Carlos. *Riobamba: antiguos oficios*, Riobamba: Editorial Pedagógica Freire, 1999.
- Morgan, Lewis. *Houses and House-Life of the American Aborigines*, Chicago: University of Chicago Press, 1965 [1881].
- Municipalidad de Cuenca. “Cuenca del siglo XXI.” *3 de Noviembre*, Revista del Consejo Cantonal de Cuenca 164 (1997): 43-47.
- “Informe de labores.” Januari 2003, www.cuenca.gov.ec/nuevaciudad/inforlab/enero2003/InfLabEne2003.pdf (21 april 2004).
- Municipalidad de Cuenca, & Colegio de Arquitectos del Ecuador, Azuay. *Codificación de normas y reglamentos para construcciones y urbanizaciones*. Cuenca: Municipalidad de Cuenca & Colegio de Arquitectos del Ecuador, Azuay, 1994.
- Municipalidad de Riobamba. *Oficio 454-91 SCM*, 17 juni 1991.
- *Memorando JV. 97*, 16 december 1997.
 - *Plan local participativo de los barrios precarios de la ciudad de Riobamba: Fase 1, Plan Piloto*. Riobamba: Departamento de Planificación, 1999.
 - “Ciudades para Vivir,” <http://www.municipioderiobamba.gov.ec/> (11 december 2005).
- Muratorio, Blanca. “Protestantism, Ethnicity, and Class in Chimborazo.” In *Cultural Transformations and Ethnicity in Modern Ecuador*, red. Norman Whitten Jr., 506-534. Urbana: University of Illinois Press, 1981.
- Navarro Jiménez, Guillermo. *La concentración de capitales en el Ecuador*. Quito: Ediciones Soltierra, 1976.
- Navas, Mónica. “Ley de Desarrollo Agrario y la tenencia de tierras en el Ecuador.” *Ecuador Debate* 45 (1998), <http://www.dlh.lahora.com.ec/paginas/debate/paginas/debate67.htm> (19 augustus 2005).

- Oliver, Paul. "Introduction." In *Shelter, Sign & Symbol*, red. Paul Oliver, 7-37. London: Barrie & Jenkins, 1975.
- *Dwellings: The House across the World*. Oxford: Phaidon, 1987.
- *Dwellings: The Vernacular House World Wide*, London: Phaidon, 2003.
- Oliver, Paul, red. *Shelter in Africa*. London: Barrie & Jenkins, 1971.
- red. *Shelter, Sign & Symbol*. London: Barrie & Jenkins, 1975.
- red. *Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Orlove, Benjamin. "Reciprocidad, desigualdad y dominación." In *Reciprocidad e intercambio en los Andes peruanos*, red. Giorgio Alberti en Enrique Mayer, 290-321. Lima: Instituto de Estudios Peruanos, 1974.
- Orozco, Manuel. *The Remittances Marketplace: Prices, Policy and Financial Institutions*. Washington DC: PEW Hispanic Center, 2004, <http://pewhispanic.org/files/reports/28.pdf> (7 januari 2005).
- Ortiz, Carlos. "Riobamba: urbanismo." Ongepubliceerd document, zonder datum.
- "Museo Histórico de Riobamba." Ongepubliceerd document, zonder datum.
- Ortiz, Alexandra. "Urban Development." In *Ecuador: An Economic and Social Agenda in the New Millenium*, red. Vicente Fretes-Cibils, Marcelo Giugale en José Roberto López-Cáliz, 251-262. Washington DC: The World Bank, 2003.
- Ouweneel, Arij. *Alweer die Indianen ... de jaguar en het konijn in Chiapas Mexico...*, Amsterdam: Thela Publishers, 1994.
- "The Germination of Politics: Within the *Directorio* of the Institute of Chilean Engineers, 1910-27." *Historia* 29 (1995-1996): 357-390.
- *The flight of the shepherd: Microhistory and the psychology of cultural resilience in Bourbon Central Mexico*. Amsterdam: Aksant Academic Publishers, 2005.
- Paddison, Ronan. "City Marketing, Image Reconstruction and Urban Regeneration." *Urban Studies* 30, no. 2 (1993): 339-350.
- Pader, Ellen. "Spatiality and Social Change: Domestic Space Use in Mexico and the United States." *American Ethnologist* 20, no. 1 (1993): 114-137.
- Pallares, Amalia. *From Peasant Struggles to Indian Resistance: The Ecuadorian Andes in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press, 2002.
- Peattie, Lisa. "Aesthetic politics: shantytown or new vernacular?" *Traditional Dwellings and Settlements Review* 3, no. 2 (1992): 23-32.
- Perlman, Janice. *The Myth of Marginality: Urban Poverty and Politics in Rio de Janeiro*. Berkeley: University of California Press, 1976.
- Pike, Fredrick. *The United States and the Andean Republics: Peru, Bolivia and Ecuador*. Cambridge: Harvard University Press, 1977.
- Poloni, Jacques. "Achats et ventes de terres par les indiens de Cuenca au XVIIe siècle: éléments de conjuncture économique et de stratification sociale." *Bulletin de l'Institut Français d'Études Andines* 21, no. 1 (1992): 279-310.
- Portes, Alejandro, en Kelly Hoffman. (2003) "Latin American Class Structures: Their Composition and Change during the Neoliberal Era." *Latin American Research Review* 38, no. 1 (2003): 41-82.
- Pribilsky, Jason. "Nervios and 'modern childhood': migration and shifting contexts of child life in the Ecuadorian Andes." *Childhood* 8, no. 2 (2001): 251-273.
- Rabinow, Paul. *French Modern: Norms and Forms of the Social Environment*. Chicago: The University of Chicago Press, 1989.
- Ramón, Galo. "La vivienda andina: espacio, simbolismo y ritualidad en Cangahua." *Cultura*, Revista del Banco Central del Ecuador VII, no. 21a (1985): 123-144.
- Rapoport, Amos. *House Form and Culture*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1969.

- “Spontaneous Settlements as Vernacular Design.” In *Spontaneous Shelter: International Perspectives and Prospects*, red. Carl Patton, 51-77. Philadelphia: Temple University Press, 1988.
- “Architectural Anthropology or Environment-Behavior Studies.” In *Architectural Anthropology*, red. Mari-Jose Amerlinck, 27-41. Westport: Bergin & Garvey, 2001.
- Riño, Yvonne. “Residential space and social identity in peripheral “barrios populares” of Quito, Ecuador.” In *Cultures, Sous-cultures et Déviances*, red. R. Lucchini en J. Widmer, 61-70. Bulle: Convention romande de 3e cycle de sociologie, 1993.
- Richardson, Miles. “Being-in-the-Market Versus Being-in-the-Plaza: Material Culture and the Construction of Social Reality in Spanish America.” *American Ethnologist* 9, no.2 (1982): 421-436.
- Rivera Muñoz, Monica, en María Gabriela Moyano. “Arquitectura de las líneas rectas: Influencia del movimiento moderno en la arquitectura de Cuenca, 1950-1965.” *Afstudeerscriptie*, Universidad de Cuenca, Facultad de Arquitectura y Urbanismo, Cuenca, 2002.
- Robben, Anthonius. “Habits of the Home: Spatial Hegemony and the Structure of House and Society in Brazil.” *American Anthropologist* 91, no. 3 (1989): 570-588.
- Rodriguez, Carlos. “Fabricacion de tejas fibro-reforzadas con fibra natural.” “Servicio de información agropecuaria del Ministerio de Agricultura y Ganadería del Ecuador,” <http://www.sica.gov.ec/agronegocios/productos%20para%20invertir/fibras/tejas.htm> (11 oktober 2005).
- Rondinelli, Dennis. *Secondary Cities in Developing Countries: Policies for Diffusing Urbanization*. Beverly Hills: Sage Publications, 1983.
- Rowe, William, en Vivian Schelling. *Memory and Modernity: Popular Culture in Latin America*. London: Verso, 1991.
- Rudofsky, Bernard. *Architecture Without Architects: A Short Introduction to Non-Pedigreed Architecture*. Albuquerque: University of New Mexico Press, 1998 [1964].
- Ruiz, José. “Irrespeto al patrimonio.” *Urbis Visión* 01, no. 001 (zonder datum): 18-21.
- Rybczynski, Witold. *Home: A Short History of an Idea*. New York: Penguin Books, 1987.
- Salman, Ton. “The Locus of Dispersion: Studying Latin American Popular Culture in the 1990s.” In *The Legacy of the Disinherited: Popular Culture in Latin America: Modernity, Globalization, Hybridity and Authenticity*, red. Ton Salman, 3-32. Amsterdam: CEDLA, 1996.
- Sánchez, Jeannette. “Ensayo sobre la economía de la emigración en Ecuador.” *Ecuador Debate* 63 (2004), <http://www.dlh.lahora.com.ec/paginas/debate/paginas/debater244.htm> (26 januari 2005).
- Scheffold, Reimar, Gaudenz Domenig en Peter Nas, red. *Indonesian Houses: Tradition and Transformation in Vernacular Architecture*. Leiden: KITLV Press, 2003.
- Schenck, Freya. *La movilidad intra urbana en ciudades de tamaño intermedio: El caso Cuenca*. Separata no. 7. Cuenca: Instituto de Investigaciones de Ciencias Tecnicas de la Universidad de Cuenca, 1989.
- *Strukturveränderungen spanisch-amerikanischer Mittelstädte untersucht am Beispiel der Stadt Cuenca, Ecuador*. Kiel: Geographisches Institut der Universität, 1997.
- Schodt, David. *Ecuador: an Andean enigma*, Boulder: Westview Press, 1987.
- Seligson, Mitchell, en Francesca Recanantini. “The Environment and Governance and Corruption.” In *Ecuador: An Economic and Social Agenda in the New Millenium*, red. Vicente Fretes-Cibils, Marcelo Giugale en José Roberto López-Cálix, 411-437. Washington DC: The World Bank, 2003.
- Serageldin, Mona, et al. “Migratory Flows, Poverty and Social Inclusion in Latin America.” Paper Graduate School of Design Center for Urban Development Studies, Harvard University, 2004, <http://www.worldbank.org/urban/symposium2003/docs/papers/serageldin.pdf> (4 maart 2005).
- Shore, Bradd. *Culture in Mind: Cognition, Culture, and the Problem of Meaning*. New York: Oxford University Press, 1998.

- SIISE Sistema Integrado de Indicadores Sociales del Ecuador. "Indicadores de Acción Social," <http://www.frentesocial.gov.ec/siise/siise.htm> (11 oktober 2005).
- Smith, Neil, en Peter Williams, red. *Gentrification of the City*. London: Unwin Hyman, 1988.
- Solimano, Andrés. "Workers remittances to the Andean Region: Mechanisms, Costs and development Impact." Paper presented at the Multilateral Investment Fund-IDB's Conference on Remittances and Development, May 2003, Quito, <http://www.iadb.org/mif/v2/files/SolimanoEC.doc> (17 september 2003).
- Soruco Sologuren, Ximena. "Una "bibliografía" urbana de linaje colonial." *ARCA Casa de la Cultura Ecuatoriana Núcleo del Azuay* 3 (2003): 30-39.
- Stoll, David. *Is Latin America Turning Protestant?: The Politics of Evangelical Growth*. Berkeley: University of California Press, 1990.
- Storey, John. "Part One, The Culture and Civilization Tradition: Introduction." In *Cultural Theory and Popular Culture: A Reader*, red. John Storey, 3-5. New York: Harvester Wheatsheaf, 1994.
- Storey, John, red. *Cultural Theory and Popular Culture: A Reader*. New York: Harvester Wheatsheaf, 1994.
- Suro, Roberto. *Counting the "Other Hispanics": How Many Colombians, Dominicans, Ecuadorians, Guatemalans and Salvadorans are there in the United States?* Washington DC: PEW Hispanic Center, 2002, <http://pewhispanic.org/files/reports/8.pdf> (4 december 2005).
- Terán Najas, Rosemarie, et al. *La antigua Riobamba: Historia oculta de una ciudad colonial*, Bicentenario del Reasentamiento de la Ciudad de Riobamba, no. 1. Riobamba: Ilustre Municipio de Riobamba, 2000.
- Thieroldt Llanos, Jorge. "La cultura chicha como un nuevo y desconcertante nosotros." *Debates en Sociología* 25-26 (2000): 187-211.
- Tonna, Jo. "The Interpretation of High and Folk Traditions in Malta," in *Dwellings, Settlements, and Tradition: Cross-cultural Perspectives*, red. Jean-Paul Bourdier en Nezar AlSayyad, 161-181. Lanham: University Press of America, 1989.
- Transparency International. *Transparency International Corruption Perceptions Index 2003*, http://www.transparency.org/pressreleases_archive/2003/dnld/cpi2003.pressrelease.en.pdf (25 augustus 2004).
- UNDP United Nations Development Programme. *Las Tecnologías de Información y Comunicación para el Desarrollo Humano: Informe sobre Desarrollo Humano Ecuador 2001*. Quito: UNDP, 2001, <http://www.undp.org.ec/Idh2001/informe.php> (14 juni 2002).
- Universidad de Cuenca. "Informe de la Facultad de Arquitectura, Febrero 2001-Enero 2003." Cuenca: Universidad de Cuenca, zonder datum.
- Facultad de Arquitectura. "Escuela de arquitectura y urbanismo," <http://rai.ucuenca.edu.ec/facultades/arquitectura/escuelas/arquiteturayurbanismo.htm> (11 oktober 2005).
- Van Lindert, Paul. *Huisvestingsstrategieën van lage-inkomsgroepen in La Paz*. Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Rijksuniversiteit Utrecht, 1991.
- Vásconez, Mario. "Gestión local de servicios públicos en Ecuador: agua potable, alcantarillado y basura. Los casos de Santo Domingo de los Colorados y Riobamba." In *Municipios y Servicios Públicos: Gobiernos locales en ciudades intermedias de América Latina*, segunda parte, red. Alfredo Rodríguez en Fabio Velásquez, 89-100. Santiago de Chile: Ediciones SUR, 1994, <http://www.sitiosur.cl/Publicaciones/Servicios/Portada.htm> (29 november 2005).
- Vázquez, Lola, en Napoleón Saltos. *Ecuador: su realidad*, Edición actualizada 2001-2002. Quito: Fundación de investigación y promoción social "José Peralta", 2001.
- Vega, Gualberto. "El Plan de Desarrollo Urbano de Riobamba: discurso y realidad." *Urbis Visión* 01, no. 001 (zonder datum): 41-48.
- Velasco, Carlos. "Los foros en el Pozo Memorial de los Agravios." *Urbis Visión* 01, no. 002 (2004): 6-11.
- "Los indios y su ocupación territorial de Riobamba." *Urbis Visión* 01, no. 001 (zonder datum): 32-36.

- Vellinga, Marcel. "Anthropology and the challenges of sustainable architecture." *Anthropology Today* 21, no. 3 (2005): 3-7.
- Venturi, Robert, en Denise Scott Brown. *Architecture as Signs and Systems: For a Mannerist Time*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2004.
- Verkoren, Otto. *Huizen op de hoogvlakte: een residentieel-geografische verkenning van La Paz, Bolivia*. Amsterdam/Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/Geografisch instituut, Rijksuniversiteit Utrecht, 1989.
- Verkuyten, Maykel. *The Social Psychology of Ethnic Identity*. Hove: Psychology Press, 2005.
- Villagómez, Carlos. "Arquitectura Delirante: El caso de La Paz Bolivia." Ongepubliceerd paper, zonder datum.
- Villavicencio, Gaitán. *Los Procesos Urbanos de Cuenca y Machala, 1890-1990*. Guayaquil: Corporación de Estudios Regionales Guayaquil – International Development Research Center, 1990.
- *Mercados de suelo urbano y barrios populares en Cuenca y Machala*. Guayaquil: Corporación de Estudios Regionales Guayaquil – International Development Research Center, 1992.
- Vos, Rob, Margarita Velasco en Edgar de Labastida. "Economic and Social Effects of El Niño in Ecuador, 1997-1998." Inter-American Development Bank, Sustainable development Department, Technical Paper Series, oktober 1999, <http://www.iadb.org/sds/doc/pov%2d107.pdf> (22 augustus 2005).
- Vos, Rob, en Juan Ponce. "Ecuador Public Spending Review 2004: Education." UNDP Thematic Reports. Draft, april 2004, <http://www.undp.org/rblac/mdg/EcuadorEucationDraftApril%2004.pdf> (13 april 2005).
- Walmsley, Emily. "Transformando los pueblos: La migración internacional y el impacto social al nivel comunitario." *Ecuador Debate* 54 (2001), <http://www.dlh.lahora.com.ec/paginas/debate/paginas/debate356.htm> (2 februari 2003).
- Ward, Peter. "The Practice and Potential of Self-Help Housing in Mexico City." In *Self-Help Housing: A Critique*, red. Peter Ward, 175-208. London: Mansell Publishing, 1982.
- "The Latin American inner city: differences of degree or of kind?" *Environment and Planning A* 25, no. 8 (1993): 1131-1160.
- Waterson, Roxana. *The Living House: An Anthropology of Architecture in South-East Asia*. London: Thames and Hudson, 1997.
- Weeber, Carel. *Het Wilde Wonen*. Rotterdam: Uitgeverij 010, 1998.
- Weismantel, Mary. "Mothers of the Patria: La Chola Cuencana and La Mama Negra." In *Millennial Ecuador: Critical essays on cultural transformations & social dynamics*, red. Norman Whitten Jr., 325-354. Iowa City: University of Iowa Press, 2003.
- Whitten, Norman Jr. "Introduction." In *Cultural Transformations and Ethnicity in Modern Ecuador*, red. Norman Whitten Jr., 1-41. Urbana: University of Illinois Press, 1981.
- Wiesenfeld, Esther. "Construction of the meaning of a barrio house: the case of a Caracas barrio." *Environment and Behavior* 29, no. 1 (1997): 34-63.
- Windmeijer, Jeroen. *De Vallei van de Rijzende Zon: Een studie naar de voorbeeldige Indianen uit Otavalo, Ecuador*. Leiden: Universiteit Leiden, Onderzoeksschool CNWS, 2001.
- Ypeij, Annelou. "Poverty, Survival and Identity in Two Distinct Worlds: An Ethnographical Comparison." In *Rethinking Poverty: Comparative Perspectives from Below*, red. Wil Pansters et al., 169-184. Assen: Van Gorcum, 2000.
- Zambrano Vásquez, Alicia, en Martín León Samaniego. "Análisis de la evolución de la arquitectura rural, casos: Checa, Chiquintad y Sinincay." Afstudeerscriptie, Universidad de Cuenca, Facultad de Arquitectura y Urbanismo, Cuenca, 1993.

Woordenlijst en lijst met gebruikte afkortingen

Woordenlijst

adobe	bouwsteen van ongebakken klei of leem
albañil	bouwwakker
andino	van de Andes
arquitecto	architect
autogestión	zelfbestuur, op zichzelf aangewezen zijn
ayni	vorm van wederkerige arbeid
barrio	wijk, buurt, volkswijk
borrachera	zuippartij
cacique	lokale leider
canasta alimentaria	fictieve voedselmand, maatstaf voor berekenen bestaansminimum
canasta básica	fictieve boodschappenmand met basisbehoeften, maatstaf voor berekenen bestaansminimum
cargo	last, ambt, functie
casa	woning, huis, benaming voor woningtype van een zekere duurzaamheid
casa de campo	plattelandswoning
cholo/chola	halfbloed, mesties
cholificación	culturele vermenging, hybridisatie, syncretisme
ciudadela	woonwijk
chicha	maïsbiere; ook gebruikt als aanduiding van volkscultuur
colada morada	drank die bereid wordt voor viering van Allerzielen
compadre/comadre	peetvader/peetmoeder, ceremoniële functie
consejo provincial	provinciaal bestuur
cooperativa	coöperatie
corregimiento	kleinste geografische eenheid in systeem van Spaans-koloniaal bestuur, werd bestuurd door een corregidor
costa	kustregio
don/doña	aanspreektitel voor voornaam
feria	feest, beurs
finca	boerderij
gente humilde	bescheiden, eenvoudige mensen, term die vaak gebruikt wordt om arme mensen mee aan te duiden
gobernación	geografische eenheid in systeem van Spaans-koloniaal bestuur, werd bestuurd door een gobernador
hacendado	hacienda-eigenaar
hanan	geassocieerd met: hoger geplaatst, mannelijk, rechts, geografisch gebruikt in samenhang met hurin

huasipichay	feest ter viering van hoogste punt bij bouw woning, soms vergezeld van plaatsing dakkruis, term uit regio Riobamba
huasipichana	feest ter viering van hoogste punt bij bouw woning, soms vergezeld van plaatsing dakkruis, term uit regio Cuenca
hurin	geassocieerd met: lager geplaatst, vrouwelijk, links, geografisch gebruikt in samenhang met hanan
indígena	indiaan, inheemse bewoner
indio	indiaan
junta parroquial	bestuur van rurale gedeelte van een kanton
losa	plattendak van beton
madre	moeder
maestro (mayor)	bouwwakker, opzichter, aannemer
mansion	groot huis, herenhuis, landhuis
manzana	bouwblok
mediagua	eenvoudige, tijdelijke woning met een dak dat meestal uit één dakvlak bestaat
minga (mink'a)	vorm van wederkerige arbeid
migradólares	dollars door transnationale migranten verdiend
minifundio	klein stuk boerengrond
moreno/morenito	donker of negroïde persoon
mestizo	mesties
municipio	gemeente als bestuurlijk gebied
municipalidad	gemeente als instantie
novena	negen dagen voorafgaand aan Kerstmis
oriente	tropisch laagland in oostelijke regio Ecuador
Quichuas	etnische groep, verwant aan Quechuas
palanca	fig.: kruiwagen
parroquia	parochie, deelgemeente
peón	arbeider op bouw of in landbouw
regeneración urbana	stedelijke vernieuwing, revitalisering
residente	inwoner, fig: transnationale migrant
señor/señora	meneer/mevrouw
sierra	hoogland, gebergte
techo	dak
teja	dakpan
urbano-marginal	bijv. nw. verwijzend naar zone aan de rand van de stad
vicecalde	locoburgemeester
villa	bepaald woningtype; tevens benaming voor stad in koloniale tijd
voluntad	vorm van wederkerige arbeid
waje-waje	vorm van wederkerige arbeid
zona roja	gevaarlijke zone

Lijst met gebruikte afkortingen

BEV	Banco Ecuatoriano de la Vivienda, financiële overheidsinstelling voor huisvestingsprogramma's
-----	---

CCE	Colegio de Arquitecto del Ecuador, landelijke architectenbond
EMUVI	Empresa Municipal de Urbanización y Vivienda, gemeentelijk woning- bedrijf van gemeente Cuenca
ERPE	Escuelas Radiofónicas Populares del Ecuador
IERAC	Instituto Ecuatoriano de Reforma Agraria y Colonización, voormalige coördinerende instantie voor agrarische hervormingen
IESS	Instituto Ecuatoriano de Seguridad Social, instituut voor sociale verze- keringen
INDA	Instituto Nacional de Desarrollo Agrario, opvolger IERAC
INEC	Instituto Nacional de Censos y Estadísticas, nationaal instituut voor onderzoek en statistiek
JNV	Junta Nacional de la Vivienda, voorloper MIDUVI
MIDUVI	Ministerio de Desarrollo Urbano y Vivienda, Ministerie voor Stedelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting
NGO	Niet-gouvernementele organisatie
PDUR	Plan de Desarrollo Urbano de Riobamba, stedelijk ontwikkelingsplan van de gemeente Riobamba
SIISE	Sistema Integrado de Indicadores Sociales del Ecuador
SIV	Sistema de Incentivos para la Vivienda, programma voor stimulering sociale woningbouw van MIDUVI
TBP	Taller de Barrios Precarios/Populares, stedelijke werkgroep volkswijken van gemeente Riobamba
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

Bijlage 1: Algemene gegevens bewoners onderzoekswijken

Tabel I: Huishoudgrootte

	Cooperativa Santa Anita %	Ciudadela Carlos Crespi %
1 en 2 pers	10	6
3 t/m 5 pers	51	57
6 t/m 8 pers	37	26
9 en meer pers	2	11
Totaal	100 (n = 41)	100 (n = 72)

Bron: Huishoudsurveys 1999, 2001.

Tabel II: Vee en gewassen bij huis

	Cooperativa Santa Anita %	Ciudadela Carlos Crespi %
Groente en/of fruit	23	8
Klein vee	10	33
Groot vee	3	3
Combinatie gewassen en vee	46	14
Niets	18	42
Totaal	100 (n = 41)	100 (n = 72)

Bron: Huishoudsurveys 1999, 2001.

Tabel III: Leeftijdsopbouw wijkbewoners

	Cooperativa Santa Anita %	Ciudadela Carlos Crespi %
0-17	49	45
18-40	34	35
41-65	15	16
66 en ouder	2	3
Weet niet/onbekend	0	1
Totaal	100 (n = 198)	100 (n = 387)

Bron: Huishoudsurveys 1999, 2001.

Tabel IV: Leeftijd hoofdbewoners

	Cooperativa Santa Anita %	Ciudadela Carlos Crespi %
18-40	49	46
41-65	46	43
66 en ouder	5	8
Weet niet/onbekend	0	3
Totaal	100 (n = 41)	100 (n = 72)

Bron: Huishoudsurveys 1999, 2001.

Tabel V: Herkomst hoofdbewoners

	Cooperativa Santa Anita %		Ciudadela Carlos Crespi %
Stad Riobamba	12	Stad Cuenca	75
Chimborazo overig	59	Azuay overig	18
Van buiten Chimborazo	30	Van buiten Azuay	7
Totaal	100 (n = 41)	Totaal	100 (n = 72)

Bron: Huishoudsurveys 1999, 2001.

Tabel VI: Werkzaamheden hoofdbewoners*

Werkzaamheden	Cooperativa Santa Anita	Ciudadela Carlos Crespi
Chauffeur	9	5
Bouwvakker	8	10
Huisvrouw	4	13
Monteur	3	5
Arbeider agrarische sector	3	–
Ambachtsman met eigen atelier (hoeden, meubels, houtsnijwerk, etc.)	3	10
Schilder of spuiter/lakker	–	5
Verkoper in (eigen) winkel	2	3
Werknemer in loondienst (horeca, fabriek, busmaatschappij, winkel of administratief werk)	3	8
Ambulante handel en losse klussen (was doen, schoonmaken)	–	7
Bakker	1	–
Onderwijzer	–	1
Naaister	1	–
Militair	1	–
Gepensioneerd	2	3
Geen werk	1	2
Totaal	n = 41	n = 72

* De in het buitenland woonachtige echtgenoten zijn in deze tabel niet opgenomen. In die huishoudens is de achtegebleven echtgenoot/echtgenote als hoofdbewoner aangemerkt. Werkzaamheden van hoofdbewoners zijn dus niet altijd gekoppeld aan inkomsten.

Bron: Huishoudsurveys 1999, 2001.

Bijlage 2: Lokale bouweconomieën: enkele cijfers

Grondprijs

In de periode 2002/2003 golden in Cuenca de volgende richtbedragen:

In stedelijk gebied: 120 dollar per vierkante meter.

In suburbaan en ruraal gebied: 90 dollar per vierkante meter.¹

Een gemiddeld perceel voor sociale woningbouw met een grootte van 60 tot 100 vierkante meter, bedroeg 5400 tot 9000 dollar.

Woningontwerp

De richtprijs van het Colegio de Arquitectos del Ecuador voor een ontwerpdraght voor een middenklasse woning van tweehonderd vierkante meter was 1500 dollar in 2003. Vanwege de grote onderlinge concurrentie boden veel architecten hun diensten tegen lagere tarieven aan.²

Tabel VII: Geregistreerde architecten

	CAE – Azuay	CAE – Chimborazo
Aantal ingeschreven architecten	1040	210
Geschat aantal architecten met ontwerppraktijk als hoofdbron van inkomsten	600	180
Aantal praktiserende architecten per hoofd bevolking provincie	1 op 1000 inwoners	1 op 2242 inwoners

Bron: Colegio de Arquitectos del Ecuador, afdelingen Chimborazo en Azuay.

Uitvoering bouwwerkzaamheden

Tabel VIII: Gemiddeld maandloon in bouwsector Cuenca, in dollars, 2000-2001

	2000	2001
Leerknecht (<i>peón</i>)	184,50	229,80
Assistent-uitvoerder (<i>ayudante albañil</i>)	188,10	233,40
Uitvoerder (<i>albañil</i>)	190,50	235,80
Aannemer (<i>maestro de obra</i>)	195,30	240,90

Bron: Cámara de la Construcción de Cuenca, "Estadísticas Departamento Técnico 2000-2001," Cuenca: Cámara de la Construcción de Cuenca, 2001.

Tabel IX: Wettelijk nominaal maandloon in bouwsector, in dollars, 1 januari 2004

Nominaal maandloon in dollars (S.N.D.U.)	
Leerknecht (<i>peón</i>)	140,74
Assistent-uitvoerder (<i>ayudante albañil</i>)	142,79
Uitvoerder (<i>albañil</i>)	144,33
Aannemer (<i>maestro de obra</i>)	147,40
Opzichter (<i>inspector de obra</i>)	148,25

Bron: Cámara de la Construcción de Quito, "Salarios Trabajadores de la Construcción 2004," <http://www.ccquito.org/desarrollo/porta1.nsf?open> (3 januari 2006).

Zoals uit bovenstaande tabellen blijkt, variëren de lonen sterk per stad en per jaar. In de hierna volgende tabel staan de bedragen die architecten en zelfbouwers uit Riobamba en Cuenca zeiden te moeten betalen voor het inhuren van bouwarbeid. In de praktijk worden bouwvakkers per week uitbetaald. Omdat de lonen schommelen met de vraag naar arbeid en de beschikbaarheid van onder andere Peruaanse en Colombiaanse bouwvakkers om de tekorten aan te vullen, gaat het om een indicatie. Die laat echter wel zien, dat de graduele verschillen tussen de verschillende functies die in het wettelijke loon gehanteerd worden, in de praktijk verder uit elkaar liggen.

Tabel X: Weekloon in bouwsector volgens informanten, in dollars, 2002/2003

	Riobamba	Cuenca
Leerknecht (<i>peón</i>)	40	70
Assistent-uitvoerder (<i>ayudante albañil</i>)	40	70
Uitvoerder (<i>albañil</i>)	50	120
Aannemer (<i>maestro de obra</i>)	60	120-150

Bron: Diverse architecten en zelfbouwers uit Riobamba en Cuenca.

Tabel XI: Vierkante meterprijs woningbouw Quito, in dollars, 2000-2005

	Jul. 2000	Jul. 2001	Jul. 2002	Jul. 2003	Jul. 2004	Jul. 2005
Eengezinswoning sociale klasse	-	115,25	123,66	131,10	148,29	151,13
Eengezinswoning middenklasse	90,45	151,99	177,83	18918	224,10	225,15
Luxe eengezinswoning	-	290,03	313,60	332,20	359,10	360,43

Bron: Cámara de la Construcción de Quito, "Historico Costo Metro Cuadrado Construcción 2000-2005," <http://www.ccquito.org/desarrollo/porta1.nsf?open> (3 januari 2006).

De Cámara de la Construcción van Cuenca maakte haar eigen berekening, die hoger uitkwam dan de bedragen in tabel XI. Berekend op basis van het wettelijk minimumloon van bouwvakkers bedroegen de nominale bouwkosten van een eengezinswoning van tweeënveertig vierkante meter op een perceel van vijfenvijftig vierkante meter (sociale huisvesting) in december 2000 in Cuenca 159,33 dollar, een jaar later 177,37 en in 2004 al 232,16 dollar (de

indirecte kosten van directievoering en administratie niet meegerekend).³ Door de grote vraag naar bouwgrond en de schaarste aan bouwvakkers betaalde men in Cuenca al jaren prijzen boven het wettelijk minimum, waardoor de vierkantemeterprijs in 2004 in werkelijkheid rond 250 dollar lag, een bedrag dat substantieel hoger is dan het bedrag van 148,29 dat de Cámara de la Construcción van Quito hanteert.⁴ De bouwkosten van een woning van tweeënveertig vierkante meter zouden in Cuenca ruim tienduizend dollar bedragen, in Quito ruim zesduizend. De indicaties van de bouwkosten laten zien dat de bovengrens voor de bouwkosten die MIDUVI in het SIV programma hanteert, namelijk achtduizend dollar, in de Cuencaanse bouweconomie zelfs al bij de bouw van een kleine woning wordt overschreden.

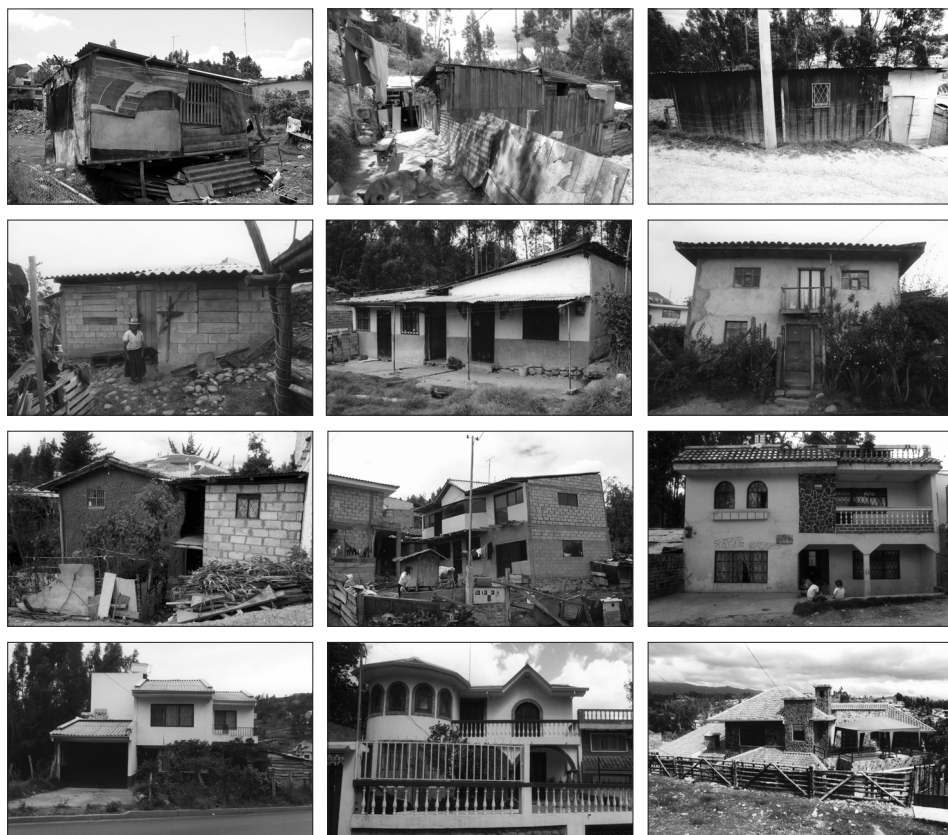
Noten

- 1 Mona Serageldin et al., “Migratory Flows, Poverty and Social Inclusion in Latin America,” paper Graduate School of Design Center for Urban Development Studies, Harvard University, 2004, 10, <http://www.worldbank.org/urban/symposium2003/docs/papers/serageldin.pdf> (4 maart 2005).
- 2 Interview Marcelo Astudillo, president Colegio de Arquitectos del Ecuador afdeling Azuay, 29 oktober 2003.
- 3 Cámara de la Construcción de Cuenca, “Estadísticas Departamento Técnico 2000-2001,” Cuenca: Cámara de la Construcción de Cuenca, 2001; ‘Materiales de construcción se elevan,’ *El Mercurio*, 20 oktober 2004.
- 4 ‘Materiales de construcción se elevan,’ *El Mercurio*, 20 oktober 2004.

Bijlage 3: Overzicht woningtypen Cooperativa Santa Anita

Bijlage 4: Overzicht woningtypen Ciudadela Carlos Crespi

Summary

Cities and builders. Changes in social housing and social shifts in Riobamba and Cuenca, Ecuador

This study concerns the experiences of popular-neighborhood inhabitants and architects in the creation of housing in Ecuadorian cities. More specifically, it concerns the ways in which residential areas are created in intermediate cities. In Ecuador as in many countries, cities that are characterized as intermediate cities (based on their size and rank) are home to a large part of the population. Nevertheless most urban studies focus on metropolises. Because architects in Ecuador actually tend to be employed in a wide range of professions, I prefer to call them professionals in architecture and urbanism. The central research question is: *what is the relationship between the opinions and actions of professionals, on the one hand, and inhabitants, on the other, with respect to housing in intermediate cities, and what does this relationship indicate about the way residential areas are being developed?* The present study was carried out in Riobamba and Cuenca, two intermediate cities in the highlands of Ecuador. In each city, fieldwork was conducted in a selected popular neighborhood and among professionals working for the main institutions involving architecture and urban planning. As I explain in the first chapter, by ‘popular neighborhood’ I refer to a more or less spontaneously developed area, mainly (but not exclusively) inhabited by persons who, in socioeconomic terms, fall within the lower classes. Recent flows of transnational migration and other aspects of globalization are a focal point of attention throughout the book. The aim of this study is to interpret current socio-spatial changes in intermediate cities within the context of a globalizing world.

Analytically, the approach in this study is based on Setha Low’s concepts of social production and social construction of space, by which she refers respectively to the physical creation of the material setting and to the experience of space in everyday life. For these purposes, the city is regarded as a social and symbolic arena. I ascertain that while in many studies inhabitants of popular neighborhoods are regarded as individual actors operating in the domain of housing, professionals are frequently considered as part of a more abstract structure. They are often referred to as ‘factors’ instead of ‘actors’, a distinction which is hardly conducive to examining the possible interconnectedness between members of the two groups. Since popular-neighborhood inhabitants and professionals both play a role as house builders and city residents, I consider them all to be actors within the urban space. By focusing on the discourse and actions of both professionals and neighborhood inhabitants, with their respective roles and social identities, I try to interpret contemporary socio-spatial developments in both cities.

Chapter 2 gives an overview of international, national and local forces that have influenced the production of the urban space within each of the two cities over the last century. From the end of the nineteenth century onward, the elite of Cuenca and Riobamba introduced European architectural forms and styles as well as urban planning systems. Both the

international neoclassical style in architecture and the planning concept of the garden city have exercised a strong influence upon the appearance and lay-out of these cities. Today, professionals in both cities consider the values of the inner-city architectural heritage to be exemplified by colonial and neoclassical buildings. On a national level, a contemporary tendency that has influenced urban space and the availability of housing is a growing competition among cities to attract both events and investments. Local governments increasingly pay attention to city-marketing strategies in order to attract big events. I discuss how, preceding Quito's hosting of the Miss World Beauty Contest in 2004, Riobamba and Cuenca competed against one another for designation as a site to be visited by the Miss World candidates. The competition between cities over national funds is evident in the case involving a national incentives program for social housing (SIV) of the Ministry of Housing (MIDUVI). This SIV program proved to be inadequate for Cuenca's local economy. Due to speculation by transnational migrants, the costs of building houses in Cuenca have risen considerably in recent years and, as a consequence, the upper limit for building costs in the SIV program was lower than the actual building costs, rendering the program ineffectual.

Local forces that have influenced the use and construction of urban space over the last few decades are rural-to-urban migration and the subsequent growth of suburban popular neighborhoods. Governmental institutions in Cuenca and Riobamba have been unable to develop integrated policies to control urban growth, even though the urban planning department in Cuenca has functioned considerably better than its counterpart in Riobamba. Even so, professionals from Cuenca told of how different authorities either thwarted one another's policies and proposals or even hindered the implementation of those that had already been approved. A case in point is the overlapping jurisdictions of the institute of agrarian reforms (IERAC), on the one hand, and local governments, on the other. While the IERAC stimulated the subdivision of rural land for the building of houses, municipalities generally prohibited both the reparceling and the building. An example of stagnating policy implementation was given by an architect working within the municipal Department of Urban Control in Cuenca who said that, for more than a decade, department officials were discouraged from visiting the new suburban neighborhoods on the northern fringe of town because the area was considered dangerous. In these communities, which developed largely due to the benign neglect of the legal and political authorities, housing cooperatives and individuals were left to their own devices. International NGO's and national institutions had other priorities and tended to focus on rural indigenous communities or metropolitan squatter settlements. During the run-up to local elections, popular neighborhoods got temporary support from local politicians, but most of the time inhabitants had to rely on their own individual and collective actions (*mingas*) in order to actually construct houses and develop public space. It was indeed such citizen initiatives that led to the development of the two neighborhoods upon which this study focuses: Cooperativa Santa Anita in Riobamba and Ciudadela Carlos Crespi in Cuenca.

As I describe in Chapter 3, Cooperativa Santa Anita and Ciudadela Carlos Crespi differ with respect to both organizational structure and the way that they were originally established. Yet inhabitants of both neighborhoods have endured the vicissitudes of progress and decline, and have had to cope with comparable difficulties when it came to community building. In both cases, sections have been split off and external parts have merged into the existing neighborhood. The exact geographical boundaries did not seem to play an important role in the way that inhabitants identify with the area. More important for them was the

relative positioning of groups of inhabitants within the space of the neighborhood. People referred to inhabitants from ‘uphill’ and ‘downhill’, those ‘in the back’ or ‘in the front area’. These dichotomies seem related to the dual Andean socio-spatial model of *hanan/hurin*. The most important factor for emotional bonding with the neighborhood was the ownership of a home there, although this attachment did not in itself seem to be an especially close one. Inhabitants enjoyed living in the suburbs because of their relative closeness to the city center and because of their relative tranquility and spaciousness. Nonetheless, many residents would not hesitate to move to other suburban parts of town if they could thereby improve their living standards. I conclude that residents tend to see themselves more as suburbanites in general than as dedicated members of their specific neighborhood communities.

The concepts ‘neighborhood’ and ‘neighboring’ are analytically related. In the literature about neighborhoods in metropolises, the physical consolidation and the social construction of community are often said to keep pace with the legalization of the neighborhood (land rights and legal ownership of houses). In both neighborhoods under study, residents did indeed become demoralized by stagnating legalization procedures, as a result of which they felt less inclined to contribute to collective action. Nevertheless, they did not refrain from carrying on with their building, either individually or in situational alliances with neighbors. Individual activities that improved their living standards were often prioritized over obligatory collective activities, even to the point where individual activities sometimes worked to the detriment of collective action. This is demonstrated by the case of families who received remittances. If they could individually arrange access to basic services, they felt less inclined to participate in compulsory neighborhood *mingas*. Under these often rapidly changing circumstances, it proved difficult for neighborhood organizations to construct a lasting sense of community. Yet, the first manager of Cooperativa Santa Anita was seen as a strong local leader who succeeded in creating solidarity. However, as soon as residents discovered that he had abused neighborhood funds, the community was torn apart by disputes and personal animosities. The chapter ends with the conclusion that, in popular neighborhoods in intermediate cities, the relation between physical, social and legal developments appears to be less linear and progressive, and more dialectic than suggested in the models of metropolitan popular neighborhoods described in the literature.

In Chapter 4 attention shifts from the physical and social development of neighborhoods to individual house-building activities in the two cities. I postulate with regard to house building in popular neighborhoods that designing, building and dwelling are inextricably intertwined and ongoing processes. To a certain extent, popular-neighborhood inhabitants design and build their own dwellings, although many of them partly rely on the expertise of construction workers or, less commonly, of architects. Generally, men are more actively involved in external design and building, with women having a greater influence on the interior design. Usually residents have explicit preferences with regard to the architectural forms and styles of their future homes. Those ideas are slowly realized over a period of years, during many phases of the building process. In most cases, plans for a certain phase are worked out verbally (i.e., without drawings) and extemporaneously on the building site. Consequently the results of this ad-hoc decision process sometimes fall short of the owners’ expectations. I regard the working method in which situational actions coincide with a more long-term perspective on the realization of the ‘ideal’ house, as a main characteristic of the construction process in popular neighborhoods.

For labor-intensive work, such as the construction of a roof, *mingas* are sometimes organized, with home owners asking relatives and friends to participate in return for food and drinks. Traditionally, the *minga* for the construction of a roof was followed by a ritualistic consecration of the house, called *huasipichana* or *huasipichay* in quichua. The *minga* and the *huasipichana* contributed to the social cohesion of a community. Over the last decade, however, the *minga* has assumed a more functional and economic significance as it has become a means for a fast processing of materials such as concrete. The traditional celebration of the *huasipichana* used to be combined with a Roman-Catholic ritual in which a cross was placed on the rooftop. Relationships between human beings and the forces of the natural world were enacted in ritual drunkenness. For several reasons this ritual has been almost completely discarded. Most residents consider the celebration to be too expensive. Moreover, they say that it has lost its significance for the community as a whole, since paid labor and industrial building methods have replaced communal and reciprocal working parties. The growing number of Protestants further contributed to the demise of the Catholic cross and to the disapproval of ritual drunkenness. Many urbanites consider the celebration to be a 'primitive' rural or Indian ritual with which they do not want to be associated. As a cross can only be displayed on a sloping rooftop, and many houses in popular neighborhoods have flat roofs, the ritual and the symbolic cross have become almost obsolete in urban neighborhoods. Still, many smaller rituals exist through which inhabitants try to protect their homes and families from harmful influences, whether attributed to gods, demons, thieves or destructive natural forces. Attaching a branch of aloe vera to the wall is an example of this.

The economic potential of families in the two research neighborhoods varies considerably. According to the official norms most families live in extreme poverty. For the poorest families (76% of the households in Cooperativa Santa Anita and 53% in Ciudadela Carlos Crespi), there is no possibility of improving their situation. Many are confronted with health problems and related social problems. About 12% of the families in Santa Anita and a third in Ciudadela Carlos Crespi are relatively well off. Many of them have members working abroad who send remittances home. They have been able to build relatively bigger and more comfortable houses, often equipped with modern consumer goods. They have added international cultural repertoires and lifestyles to the existing local urban and rural ones. In between those categories are families who regard themselves as members of a lower-middle class. They build houses that are expressions of the status to which they aspire and that reflect their individual tastes. In literature about popular neighborhoods in Lima and La Paz, scholars describe hybrid architectural forms, referred to as *chicha* or *chola* culture, that they regard to be characteristic for the popular neighborhoods. I did not encounter such a 'typical' *barrio* architecture in the two cities where I worked, but instead found a wide variety in the style of houses in popular neighborhoods – a variety that reflected the varying economic conditions of those who dwelled within them.

As I describe in Chapter 5, through the architecture of their homes residents try to communicate images of themselves, in addition to expressing their ideas about comfort and taste. The most prized dwelling types in Cooperativa Santa Anita and Ciudadela Carlos Crespi are urban *casas* or *villas* with a 'modern' appearance. Sophisticated cosmopolitan designs and industrialized or imported construction materials, as well as fashionable products such as colored glass, can elevate the status of the house's inhabitants in the eyes of neighbors. In narratives, elegant houses 'with a model' and 'modern' homes are always connected to successful transnational migrants, and contrasted with the 'regular' homes of non-migrants.

Opulent houses of presumed transnational migrants are referred to as ‘migrant architecture’. ‘Migrant architecture’ is either valued or despised, depending on the context. In my research neighborhoods, residents appreciated opulent houses in upper-class neighborhoods, while indirectly criticizing dwellings of neighbors that they saw as too opulent for their own area. People are usually reticent to talk about the architecture they dislike or disapprove of. In Cuenca, an urban myth serves as a way to construct social norms about ‘proper’ architectural forms. In its different versions, the story concerns a fictitious big and opulent house of transnational migrants in a nearby village that has luxurious facilities that are used in the ‘wrong’ way. In Ciudadela Carlos Crespi people told a version in which this house has a bathtub that is used to wash clothes. By telling this myth, inhabitants expressed their disdain of overly conspicuous signs of prosperity and modernity in their own neighborhood, while simultaneously stressing the differences between themselves as fully-fledged urbanites and ‘uncultured’ and ‘unclean’ *nouveaux-riche* farmers in the countryside. It is through drawing such distinctions that popular-neighborhood inhabitants claim their position as civilians in the urban realm, profiling themselves as hygienically living, civilized and modern people.

I explain in Chapter 6 that, in Cuenca, a difference exists between professional architects who were trained at the local university in the seventies and early eighties, and younger generations of professionals. The older generation used to be part of a powerful and closely-knit elite that for a long time had a monopoly on the production of architecture and on urban planning. They protected the historical inner city and its colonial and French neoclassical buildings, an area that was later designated a UNESCO World Heritage site. Specific architectural traditions such as the neo-vernacular *Arquitectura Cuencana*, were seen as appropriate representations of a white-*mestizo* upper-middle class. In their idealized envisioning of the Cuenca region, the highly-cultured city was surrounded by a bucolic landscape, inhabited by farmers and craftsmen with modest rural lifestyles. However, decades of massive transnational migration from the countryside have resulted in social and spatial changes that have challenged the elite architectural and spatial models. Younger generations of professionals who were raised within different socio-economic strata, along with new categories of self-builders and clients, have brought about spatial and architectural transformations.

The older generation of Cuencan professionals disapproved of the increasing number of new opulent villas in and around Cuenca. In their view, the urbanization of the countryside and the popularity of ‘migrant-architecture’ undermined the authenticity of local culture, and the idea of cuencanos as people living in harmony with the landscape. They had their own versions of the migrant-house myth, in which an elevator was said to have been turned into a pig stable because the farmers had no electricity. They used the story to underline their comprehension of a social hierarchy in which city and countryside were seen as interconnected but contrasting cultural and geographical spaces. By criticizing the fictitious migrant house, the older generation of architects could canalize their disapproval of the recent changes in landscapes and lifestyles, without having to confront the underlying internal and external social changes. Alternatively, they tried to inconspicuously spread their ideology in the domains they still controlled, such as the faculty of architecture at the local university. In everyday life, however, many of their colleagues already contributed to the new architectural fashion, which made it difficult to slow down the transformation that was taking place. Besides, younger generations of professionals in Cuenca took a different stance. Since transnational migrants and other members of an up-and-coming middle class

had increasingly become involved in the building economy, younger professionals explored the new niches in the market, trying to open up the closed system of project assignment sustained by elite architects. They were not particularly concerned about fading distinctions between urban and rural landscapes and lifestyles. For them, residents of rural villages and suburban neighborhoods, such as Ciudadela Carlos Crespi, were potential clients.

The subject of Chapter 7 is the professional discourse in Riobamba. Internal differences among Riobamba's professionals were not the result of a generation gap, as in Cuenca, but of power struggles between professionals affiliated with different institutions. In Riobamba, professionals were less concerned about the homes of transnational migrants. Instead, they were worried about the growing influence of indigenous groups and rural migrants on urban design and architecture. According to one architect, the indigenous peoples were "reclaiming their territory." Riobamba was seen as being in the process of losing its urban character due to the 'ruralization' of the city. The professionals were concerned about this fading distinction between the city and its rural surroundings, but unlike the professionals in Cuenca, they did not regard the rural surroundings as part of a local identity: when they referred to Riobamba, they only meant the city itself. Comparing Riobamba to Cuenca, they themselves depicted their city as having inferior possibilities. One of the reasons mentioned was that for a long time, Riobamba had not had as strong a local elite as Cuenca had. Present authorities and professionals had difficulties with implementing adequate urban-planning policies and with envisioning a shared local identity.

Wanting to improve what they perceived as a chaotic urban image, professionals of the Colegio de Arquitectos in Riobamba organized a public debate in 2003. They opened up discussions on urban-planning policies, on the multiethnic and multicultural nature of the contemporary urban society and on the need to find an inclusive definition of local identity. Professionals of the urban-planning department of the municipality were also invited, but because of power struggles between the two groups they refrained from participating. Instead, they concentrated on the development of prestigious municipal projects, in order to create their own vision of an 'orderly' city. In spite of the far-reaching influence of the Colegio's public debate, the participants as a group were too incoherent to agree on basic solutions. For example, many individual architects did not (want to) comply with the construction laws themselves, whereas others were unwilling to accept political compromises. This turned the debate into a rather fruitless activity. Whereas professionals stress the differences between Riobamba and Cuenca, I conclude that, if there was a difference, it was not so much local architecture or the urban image that differed, but the professionals' stances toward them. Whereas in Cuenca a coherent group of older-generation professionals tried to avoid a public debate, while informally promoting their ideological stance, Riobamba's incoherent group of professionals of the Colegio de Arquitectos opened up a public debate about the city, but without having a shared ideological basis upon which to move forward.

Chapter 8 concerns scholarly debates about vernacular architecture and about the model of the city as a social and symbolic arena. In addition, an answer to the research question is formulated and some suggestions for future research are made. First, I assert that in theories about vernacular architecture, the commonly used disciplinary and categorical dichotomy between so-called high architecture and so-called vernacular or popular architecture has become obsolete. By focusing on the actors in house-building and on their interactions, instead of on societal types or on morphological characteristics of buildings (as is often done in vernacular-architecture studies) I have tried to make clear that popular-neighborhood

inhabitants increasingly work as independent agents. Sometimes they build houses with their own hands, while at other times they hire paid labor or other professional services. Their houses contain a varying range of lay and professional influences. Further, I try to show that professionals form a rather diverse group, as do popular-neighborhood inhabitants. The ways in which individuals from both groups physically produce and socially construct urban space are often interconnected. I therefore suggest that habitat anthropology should contribute more extensively to the interdisciplinary field of housing studies to explore the validity of existing academic categories and taxonomies, and to sketch a more balanced image of the local impact of globalization.

Second, I assert that through the model of the city as a symbolic arena, it has become clear that inhabitants of suburban popular neighborhoods in their different roles of builders, inhabitants and consumers have increasingly made themselves visible in urban space. The urban-planning niche in which popular neighborhoods with independently built homes (and later with more opulent forms of 'migrant architecture') could develop, has made neighborhood inhabitants aware of the control they exert over their own architectural and spatial representations. Through the design of their residential architecture they collectively communicated that, regardless of whether they lived in the neighborhood or abroad, they wanted to be seen as fully-fledged urbanites, citizens, modern consumers, and as real *cuencanos* or *riobambeños*. To a certain extent they succeeded. Younger generations of professionals in Cuenca regarded suburban and rural inhabitants as potential clients. Although established professionals in both cities initially ignored the architectural signals of new groups of consumers in and around town, they had to admit that, in reality, boundaries between the city and the countryside have faded, and that an inclusive envisioning of urban space and local identity offers a more viable option for future urban development. However, at the time this study ended, they had not yet made concrete plans to implement this inclusive vision. I present these findings as an answer to my research question. I have suggested that more knowledge about the effects of globalization in smaller cities is needed to understand how people in lesser-known regions in today's world socially produce and construct their dwelling space.

Resumen

Las ciudades y los constructores. Cambios en la construcción de viviendas populares y cambios sociales en Riobamba y Cuenca, Ecuador

Este estudio trata sobre las experiencias de los habitantes de barrios populares y los arquitectos encargados de la creación de viviendas en ciudades ecuatorianas. Más específicamente, trata de la forma en que se crean las áreas residenciales en las ciudades intermedias. En Ecuador, como en muchos países, aquellas que se consideran como ciudades intermedias (según su tamaño y su rango) albergan a una gran parte de la población. No obstante, la mayoría de los estudios se centran en las metrópolis. Como en Ecuador los arquitectos, en realidad, tienden a desempeñarse en una amplia gama de profesiones, prefiero llamarlos profesionales de la arquitectura y el urbanismo. La cuestión central de la investigación es: *¿cuál es la relación entre las opiniones y las acciones de los profesionales, por un lado, y de los habitantes, por el otro, con respecto a la vivienda en las ciudades intermedias, y qué indica esta relación sobre la forma en que se están desarrollando las áreas residenciales?* El presente estudio se llevó a cabo en Riobamba y Cuenca, dos ciudades intermedias de las tierras altas de Ecuador. En cada una de éstas, el trabajo de campo se realizó en un barrio popular seleccionado y entre los profesionales que trabajaban para las principales instituciones involucradas con la arquitectura y la planificación. Como lo explico en el primer capítulo, por ‘barrio popular’ me refiero a un área desarrollada de manera más o menos espontánea, mayormente (pero no en forma exclusiva) habitada por personas que, en términos socioeconómicos, pertenecen a las clases más bajas. Las recientes olas de migración transnacional y otros aspectos de la globalización son un punto focal de atención a lo largo del libro. El objetivo de este estudio es interpretar los cambios socioespaciales actuales que tienen lugar en las ciudades intermedias dentro del contexto de un mundo globalizador.

Analíticamente, el abordaje a este estudio está basado en los conceptos de Setha Low sobre producción social y construcción social del espacio, por medio de los cuales se refiere, respectivamente, a la creación física del escenario material y a la experiencia del espacio en la vida cotidiana. Por estos motivos, la ciudad se considera un ámbito social y simbólico. Aseguro aquí que si bien muchos estudios consideran a los habitantes de los barrios populares como actores individuales, que cumplen un papel en el dominio de la vivienda, a los profesionales con frecuencia se los toma como parte de una estructura más abstracta. Es frecuente referirse a ellos como ‘factores’ en lugar de ‘actores’, una distinción no muy propicia para examinar la posible interconexión entre los miembros de los dos grupos. Debido a que tanto los habitantes como los profesionales de los barrios populares cumplen un rol como constructores de casas y residentes de ciudades, los considero a todos como actores dentro del espacio urbano. Al centrar la atención en el discurso y las acciones tanto de los profesionales como de los habitantes de los barrios, con sus respectivos roles e identidades sociales, trato de interpretar los desarrollos socioespaciales contemporáneos en ambas ciudades.

El Capítulo 2 da una visión general sobre las fuerzas internacionales, nacionales y locales que han influenciado la producción del espacio urbano en cada una de estas dos ciudades durante el último siglo. Desde fines del siglo diecinueve en adelante, la elite de Cuenca y Riobamba introdujo las formas y estilos arquitectónicos europeos, y los sistemas de planificación urbana. Tanto el estilo neoclásico internacional en la arquitectura como el concepto de planificación de la ciudad jardín han ejercido una fuerte influencia en la apariencia y el perfil de las ciudades. Hoy, los profesionales de las dos ciudades consideran que los valores del legado arquitectónico de los cascos antiguos se ejemplifican en las construcciones coloniales y neoclásicas. A nivel nacional, una tendencia contemporánea que ha influenciado el espacio urbano y la disponibilidad de viviendas es la creciente competición entre ciudades para atraer tanto eventos como inversiones. Los gobiernos locales prestan cada vez más atención a las estrategias de marketing de ciudad a fin de atraer grandes eventos. Aquí discuto cómo, antes de que Quito fuera la sede del concurso de belleza Miss Universo en 2004, Riobamba y Cuenca competían una contra la otra para lograr ser designadas como lugar que visitarían las candidatas a Miss Universo. La competición por fondos nacionales entre ciudades es evidente en el caso que involucra un programa de incentivos nacionales para viviendas sociales (SIV) del Ministerio de Vivienda (MIDUVI). El programa SIV resultó ser inadecuado para la economía local de Cuenca. Debido a la especulación de los migrantes transnacionales, los costos de construcción de viviendas en Cuenca se han elevado considerablemente en los últimos años y, como consecuencia, el límite superior de los costos de construcción en el programa SIV era más bajo que los costos de construcción reales, lo que hizo que el programa no resultara efectivo.

Las fuerzas locales que han influenciado el uso y la construcción del espacio urbano durante las últimas décadas son la migración del campo a la ciudad y el subsiguiente crecimiento de los barrios populares suburbanos. Las instituciones gubernamentales de Cuenca y Riobamba no han sido capaces de desarrollar políticas integradas de control del crecimiento urbano, aunque el departamento de planificación de Cuenca ha funcionado considerablemente mejor que su contraparte de Riobamba. Aun así, los profesionales de Cuenca contaron cómo las diferentes autoridades frustraban las políticas y propuestas del otro o, incluso, obstaculizaban la implementación de aquellas que ya habían sido aprobadas. Un caso en cuestión es la superposición de jurisdicciones entre el Instituto Ecuatoriano de Reforma Agraria y Colonización (IERAC), por un lado, y los gobiernos locales, por el otro. Mientras que el IERAC estimulaba la subdivisión de la tierra rural para la construcción de viviendas, las municipalidades generalmente prohibían tanto el reparcelamiento como la construcción. Un arquitecto que trabajaba para el Departamento de Control Urbano municipal en Cuenca dio un ejemplo de la implementación de una política que se estanca. Contó que, durante más de una década, se desalentaba a los funcionarios del departamento de visitar los nuevos barrios suburbanos en la franja norte de la ciudad porque el área se consideraba peligrosa. En estas comunidades, que se desarrollaron en gran parte debido al descuido benévolo de las autoridades políticas y legales, las cooperativas de vivienda y los individuos fueron abandonados a sus propios recursos. Las ONG internacionales y las instituciones nacionales tenían otras prioridades y tendían a concentrarse en las comunidades rurales indígenas o los asentamientos ilegales metropolitanos. Durante el período de campaña para las elecciones locales, los barrios populares obtenían apoyo temporal por parte de los políticos locales, pero la mayor parte del tiempo los habitantes deben valerse de sus propias actividades colectivas (*mingas*) para poder, en verdad, construir sus casas y desarrollar el espacio público. En realidad,

iniciativas de los ciudadanos como las mencionadas fueron las que llevaron al desarrollo de los dos barrios sobre los cuales se centra este estudio: la Cooperativa Santa Anita en Riobamba y la Ciudadela Carlos Crespi en Cuenca.

Como lo describo en el Capítulo 3, la Cooperativa Santa Anita y la Ciudadela Carlos Crespi difieren con respecto a la estructura organizativa y la forma en que fueron establecidas originalmente. Sin embargo, los habitantes de ambos barrios debieron soportar las vicisitudes del progreso y la decadencia, y han tenido que enfrentarse a dificultades comparables cuando se trató de la construcción comunitaria. En ambos casos, las secciones fueron divididas y las partes externas se fusionaron con el barrio existente. Los límites geográficos exactos parecieron no cumplir ningún papel importante en la forma en que los habitantes se identifican con el área. Fue más importante para ellos el posicionamiento relativo de los grupos de habitantes dentro del espacio del barrio. La gente se refería a los de ‘cuesta arriba’ y ‘cuesta abajo’, a aquellos ‘de atrás’ o del ‘área del frente’. Estas dicotomías parecen estar relacionadas con el modelo dual socioespacial andino de *hanan/hurin*. El factor más importante de unión emocional con el barrio era el ser propietario de una casa allí, aunque este lazo en sí mismo no parecía ser muy estrecho. Los habitantes disfrutaban de vivir en los suburbios debido a su relativa cercanía con el centro de la ciudad y a su relativa tranquilidad y amplitud. No obstante ello, muchos residentes no dudarían en mudarse a otras zonas suburbanas de la ciudad si al hacerlo pudieran mejorar sus condiciones de vida. Concluyo que los residentes tienden a verse a sí mismos más como suburbanos en general que como miembros comprometidos con sus comunidades barriales específicas.

Los conceptos de ‘barrio’ y ‘aledaño’ se relacionan analíticamente. En la bibliografía sobre barrios de las metrópolis, a menudo se menciona que la consolidación física y la construcción social de una comunidad van de la mano con la legalización del barrio (derechos sobre las tierras y propiedad legal de las casas). En los dos barrios bajo estudio, los residentes en verdad se sentían desmoralizados por los procesos de legalización, que se estancaban, y como resultado de ello se sentían menos inclinados a contribuir con la acción colectiva. Sin embargo, no dejaban de llevar a cabo la construcción, ya sea de manera individual o en alianzas situacionales con sus vecinos. Las actividades individuales que mejoraban sus condiciones de vida a menudo se priorizaban por encima de las actividades colectivas obligatorias, incluso hasta tal punto que las actividades individuales a veces actuaban en detrimento de la acción colectiva. Esto se demuestra en el caso de las familias que recibían remesas. Si podían conseguir acceso a los servicios básicos por sus propios medios, se sentían menos inclinadas a participar en las *mingas* obligatorias. Bajo estas circunstancias, que con frecuencia cambiaban con rapidez, resultó difícil para las organizaciones del barrio construir un sentido de comunidad perdurable. Aun así, el primer director de la Cooperativa Santa Anita era visto como un líder local fuerte, que tuvo éxito en crear solidaridad. Sin embargo, en cuanto los residentes descubrieron que había usufructuado los fondos del barrio, la comunidad se dividió por disputas y animosidades personales. El capítulo finaliza con la conclusión de que, en los barrios populares de las ciudades intermedias, la relación entre el desarrollo físico, social y legal parece ser menos lineal y progresiva y más dialéctica que lo sugerido por los modelos de barrios populares metropolitanos descriptos en la bibliografía.

En el Capítulo 4 la atención se desplaza del desarrollo físico y social de los barrios hacia las actividades individuales de construcción de viviendas en las dos ciudades. Postulo aquí, en lo que concierne a la construcción de viviendas en los barrios populares, que el diseño, la construcción y el alojamiento son procesos intrincadamente entrelazados y continuos.

Hasta cierto punto, los habitantes de los barrios populares diseñan y construyen sus propias viviendas, aunque muchos de ellos confían en parte en la experiencia de los trabajadores de la construcción o, lo que es menos común, de los arquitectos. En general, los hombres se involucran más activamente en el diseño exterior y la construcción, mientras que las mujeres tienen una mayor influencia en el diseño interior. Usualmente, los residentes tienen preferencias explícitas con respecto a las formas y estilos arquitectónicos de sus futuros hogares. Esas ideas se realizan lentamente durante un período de años y con muchas fases en el proceso de edificación. En la mayoría de los casos, los planes para una cierta fase se hacen verbalmente (es decir, sin dibujarlos) y de manera improvisada sobre el lugar de construcción. En consecuencia, los resultados de este proceso de decisiones *ad hoc* a veces no alcanzan a cumplir las expectativas de los propietarios. Considero como una característica principal del proceso de construcción en los barrios populares al método de trabajo en el cual las acciones situacionales coinciden con una perspectiva más a largo plazo sobre la realización de la casa ‘ideal’.

Para tareas de trabajo intensivo, como la construcción de un techo, a veces se organizan *mingas* en las cuales el propietario de una casa pide a sus familiares y amigos que participen a cambio de comida y bebidas. Tradicionalmente, una *minga* para la construcción de un techo es seguida por una consagración ritual de la casa, llamada *huasipichana* o *huasipichay* en quichua. La *minga* y la *huasipichana* contribuían a la cohesión social de una comunidad. Sin embargo, durante la última década, la *minga* ha asumido un significado más funcional y económico ya que se ha convertido en una manera de procesar rápidamente materiales como el concreto. La celebración tradicional de la *huasipichana* solía combinarse con un ritual católico-romano en el cual se colocaba una cruz sobre el tejado. En medio de una ebriedad ritual se representaban las relaciones entre los seres humanos y las fuerzas del mundo natural. Por varias razones, este ritual se ha descartado casi por completo. La mayoría de los residentes consideran que esta celebración es demasiado cara. Además, dicen que ha perdido su significado para la comunidad en su totalidad, ya que el trabajo pago y los métodos de construcción industrial han reemplazado a los equipos de trabajo comunal y recíproco. El número creciente de protestantes también ha contribuido a la desaparición de la cruz católica y a la desaprobación de la ebriedad ritual. Muchos habitantes de ciudad consideran a la celebración como un ritual rural o indio ‘primitivo’ con el cual no quieren estar asociados. Como una cruz puede mostrarse solamente sobre un tejado inclinado, y muchas casas de los barrios populares tienen techos planos, el ritual y la cruz simbólica se han vuelto casi obsoletos en los barrios urbanos. Aun así, existen muchos rituales de menores dimensiones mediante los cuales los habitantes tratan de proteger sus hogares y sus familias de las influencias perjudiciales, sean estas atribuidas a dioses, demonios, ladrones o fuerzas naturales destructivas. Un ejemplo de esto es colocar una rama de aloe vera en la pared.

El potencial económico de las familias de los dos barrios estudiados varía en forma considerable. Según las cifras oficiales, la mayoría de las familias viven en extrema pobreza. Para las familias más pobres (76% de los hogares en la Cooperativa Santa Anita y 53% en la Ciudadela Carlos Crespi), no hay posibilidad de mejorar su situación. Muchos sufren problemas de salud y problemas sociales relacionados. Alrededor del 12% de las familias en Santa Anita y un tercio en la Ciudadela Carlos Crespi están en una situación relativamente acomodada. Muchos de ellos tienen familiares que trabajan en el exterior que les envían remesas. Estas familias han podido construir casas relativamente más grandes y más cómodas, a menudo equipadas con bienes de consumo modernos. Han incorporado repertorios y estilos

de vida pertenecientes a culturas internacionales a los locales, urbanos y rurales, ya existentes. En medio de estas categorías se encuentran las familias que se consideran a sí mismas como miembros de una clase media baja. Estas familias construyen casas que son expresiones del estatus al cual aspiran y que reflejan sus gustos individuales. En la bibliografía sobre los barrios populares de Lima y La Paz, los estudiosos describen unas formas arquitectónicas híbridas, a las cuales se refieren como cultura *chicha* o *chola*, que, consideran, son características de los barrios populares. No encontré ese tipo de arquitectura ‘típica’ de barrio en las dos ciudades donde trabajé, pero en su lugar hallé una gran variedad de estilos en las casas de los barrios populares, variedad que reflejaba las diferentes condiciones económicas de aquellos que las habitaban.

Como describo en el Capítulo 5, a través de la arquitectura de sus hogares los residentes tratan de comunicar imágenes de sí mismos, además de expresar sus ideas sobre la comodidad y el gusto. Los tipos de vivienda más valiosos en la Cooperativa Santa Anita y en la Ciudadela Carlos Crespi son las casas o villas urbanas con una apariencia ‘moderna’. Los diseños cosmopolitas sofisticados y los materiales de construcción industrializados o importados, así como también los productos elegantes como el vidrio coloreado, pueden elevar el estatus de los habitantes de la casa a los ojos de los vecinos. En las narraciones, a las casas elegantes ‘que tienen un modelo’ y a los hogares ‘modernos’ siempre se los relaciona con migrantes transnacionales exitosos, y contrastan con las casas ‘comunes’ de los no emigrantes. Las casas opulentas de los presuntos migrantes transnacionales se conocen como ‘la arquitectura de los migrantes’. ‘La arquitectura de los migrantes’ se valora o se desprecia, según el contexto. En los barrios que investigué, los residentes apreciaban las casas opulentas en los barrios de las clases más altas, mientras que criticaban indirectamente las viviendas de sus vecinos, a las que veían como demasiado opulentas para su propia zona. Por lo general, las personas se rehúsan a hablar de la arquitectura que no les gusta o que desaprueban. En Cuenca, un mito urbano sirve para construir normas sociales sobre formas arquitectónicas ‘correctas’. En sus distintas versiones, la historia trata sobre una casa ficticia, grande y opulenta, propiedad de unos migrantes transnacionales de un pueblo cercano, que tiene instalaciones lujosas usadas de manera ‘incorrecta’. En la Ciudadela Carlos Crespi la gente contaba una versión en la que esta casa tenía una tina que se usaba para lavar ropa. Al narrar este mito, los habitantes expresaban su desdén hacia los signos llamativos de prosperidad y modernidad en sus propios barrios, mientras que al mismo tiempo enfatizaban las diferencias entre ellos mismos como habitantes de ciudad por antonomasia y los nuevos campesinos ricos ‘incultos’ y ‘sucios’. Es a través de marcar tales distinciones que los habitantes de los barrios populares afirman su posición como civiles en el mundo urbano, identificándose a sí mismos como gente que vive de manera higiénica, civilizada y moderna.

En el Capítulo 6 explico que, en Cuenca, existe una diferencia entre los arquitectos profesionales que se prepararon en la universidad local durante los años setenta y principio de los ochenta, y las generaciones más jóvenes de profesionales. La generación mayor solía ser parte de una elite poderosa y muy cerrada que durante un largo período tuvo el monopolio sobre la producción de arquitectura y la planificación. Esta generación protegió los cascos antiguos y sus construcciones coloniales y del neoclasicismo francés, área que tiempo después fue designada como Patrimonio de la Humanidad por la UNESCO. Las tradiciones arquitectónicas específicas, como la Arquitectura Cuencana neo-vernácula, se veían como representaciones apropiadas de una clase alta-media de blancos-mestizos. En su visión idealizada de la región de Cuenca, la ciudad altamente culta estaba rodeada

de un paisaje bucólico, habitado por campesinos y artesanos con estilos de vida modestos y rurales. Sin embargo, décadas de migración transnacional masiva desde el campo han resultado en cambios sociales y espaciales que han desafiado a los modelos arquitectónicos y espaciales de la elite. Las generaciones más jóvenes de profesionales que se criaron dentro de diferentes estratos socioeconómicos, en conjunto con las nuevas categorías de constructores independientes y clientes, han originado transformaciones en el espacio y la arquitectura.

La generación mayor de profesionales de Cuenca desaprobaba el creciente número de opulentas villas nuevas en esta ciudad y sus alrededores. En su opinión, la urbanización de la zona rural y la popularidad de ‘la arquitectura de los migrantes’ socavaron la autenticidad de la cultura local y la idea de los cuencanos como gente que vivía en armonía con el paisaje. Esta generación tenía sus propias versiones del mito de la casa de emigrantes, en el cual se decía que habían convertido un ascensor en un establo para cerdos porque los campesinos no tenían electricidad. Se valían de la historia para subrayar su comprensión de una jerarquía social en la que la ciudad y el campo se veían como espacios culturales y geográficos interconectados, pero que contrastaban entre sí. Al criticar la casa emigrante ficticia, la generación mayor de arquitectos podía canalizar su desaprobación de los cambios recientes en los paisajes y estilos de vida, sin tener que confrontar los cambios sociales, internos y externos, subyacentes. Alternativamente, trataron de difundir de manera inadvertida su ideología en los dominios que todavía controlaban, como la facultad de arquitectura de la universidad local. Sin embargo, en la vida cotidiana muchos de sus colegas ya contribuían a la nueva moda arquitectónica, lo que hizo difícil aminorar la transformación que estaba teniendo lugar. Además, las generaciones más jóvenes de profesionales de Cuenca tomaron una postura diferente. Desde que los migrantes transnacionales y otros miembros de una clase media prometedoras empezaron a involucrarse cada vez más en el negocio de la construcción, los profesionales más jóvenes exploraron los nuevos nichos del mercado, tratando de abrir el cerrado sistema de asignación de proyectos sustentados por los arquitectos de elite. No estaban principalmente interesados en las distinciones que se están desdibujando entre los paisajes y estilos de vida urbanos y rurales. Para ellos, los residentes de los pueblos rurales y los barrios suburbanos, como la Ciudadela Carlos Crespi, eran potenciales clientes.

El tema del Capítulo 7 es el discurso profesional en Riobamba. Las diferencias internas entre los profesionales de Riobamba no fueron resultado de un choque generacional, como en Cuenca, sino de las luchas de poder entre los profesionales afiliados a diferentes instituciones. En Riobamba, los profesionales estaban menos interesados en las casas de los migrantes transnacionales. Más bien, estaban preocupados por la creciente influencia de los grupos indígenas y los migrantes rurales sobre el diseño y la arquitectura urbanos. Según un arquitecto, los pueblos indígenas estaban “reclamando su territorio”. Riobamba era vista como una ciudad en proceso de perder su carácter urbano debido a la ‘ruralización’. Los profesionales se mostraban interesados en las distinciones que se estaban desdibujando entre la ciudad y sus alrededores rurales, pero, a diferencia de los profesionales en Cuenca, no consideraban a los alrededores rurales como parte de una identidad local. Sus referencias a Riobamba sólo remitían a la ciudad propiamente dicha. Al comparar Riobamba con Cuenca, ellos mismos describían a su ciudad como que tenía posibilidades inferiores. Uno de los motivos mencionados fue que por un largo tiempo Riobamba no había tenido una elite local tan fuerte como la de Cuenca. Las autoridades y profesionales actuales tuvieron dificultades para implementar políticas adecuadas de planificación y prever una identidad local compartida.

Con la intención de mejorar lo que percibían como una imagen urbana caótica, los profesionales del Colegio de Arquitectos de Riobamba organizaron un debate público en 2003. Se abrieron discusiones sobre políticas de planificación, sobre la naturaleza multiétnica y multicultural de la sociedad urbana contemporánea y sobre la necesidad de encontrar una definición inclusiva de la identidad local. Los profesionales del Departamento de Planificación de la municipalidad también fueron invitados, pero debido a las luchas de poder entre los dos grupos se rehusaron a participar. En cambio, se concentraron en el desarrollo de prestigiosos proyectos municipales, con el fin de crear su propia visión de una ciudad ‘ordenada’. A pesar de la gran influencia del debate público del Colegio, los participantes como grupo fueron demasiado incoherentes para acordar soluciones básicas. Por ejemplo, muchos arquitectos independientes no acataron (no quisieron hacerlo) las leyes de construcción, mientras que otros estaban poco dispuestos a aceptar compromisos políticos. Esto convirtió al debate en una actividad relativamente infructuosa. Si bien los profesionales enfatizan las diferencias entre Riobamba y Cuenca, concluyo que, si había una diferencia, no estaba tan relacionada con la arquitectura local o la imagen urbana como con las posturas de los profesionales con respecto a ellas. Mientras que en Cuenca un grupo coherente de profesionales de la generación mayor trató de evitar un debate público, al mismo tiempo que promovía su postura ideológica informalmente, el grupo incoherente de profesionales del Colegio de Arquitectos de Riobamba abrió un debate público sobre la ciudad, pero sin haber compartido una base ideológica sobre la cual avanzar.

El Capítulo 8 trata sobre los debates entre estudiosos de la arquitectura vernácula y del modelo de la ciudad como un ámbito social y simbólico. Además, se formula una respuesta a la cuestión de la investigación y se hacen algunas sugerencias para futuras investigaciones. En primer lugar, afirmo que en las teorías sobre la arquitectura vernácula, la dicotomía disciplinar y categórica, comúnmente utilizada entre la llamada arquitectura alta y la llamada arquitectura vernácula o popular, se ha vuelto obsoleta. Al concentrarme en los actores de la construcción de viviendas y en otras interacciones, en lugar de hacerlo en los tipos sociales o en las características morfológicas de las construcciones (como se hace a menudo en los estudios sobre arquitectura vernácula), he intentado dejar claro que los habitantes del barrio popular trabajan cada vez más como agentes independientes. A veces construyen casas con sus propias manos, mientras que otras veces contratan mano de obra u otros servicios profesionales. Sus casas contienen una gama variable de influencias legas y profesionales. Además, intento mostrar que los profesionales forman un grupo más bien diverso, al igual que los habitantes de los barrios populares. Las formas en que los individuos de ambos grupos producen físicamente y construyen socialmente el espacio urbano con frecuencia están interconectadas. Por lo tanto, sugiero que la antropología del hábitat debería contribuir más ampliamente con el campo interdisciplinario de los estudios sobre vivienda para explorar la validez de las categorías y taxonomías académicas existentes, y para trazar una imagen más equilibrada del impacto local de la globalización.

En segundo lugar, afirmo que, por medio del modelo de la ciudad como un ámbito simbólico, se ha vuelto claro que los habitantes de los barrios populares suburbanos, en sus diferentes roles de constructores, habitantes y consumidores, se han hecho cada vez más visibles en el espacio urbano. El nicho de planificación en el cual podían desarrollarse los barrios populares con casas construidas de forma independiente (y después con formas más opulentas de ‘la arquitectura de los migrantes’) ha hecho que los habitantes del barrio tomaran conciencia del control que ejercen sobre sus propias representaciones arquitectónicas

y espaciales. A través del diseño de su arquitectura residencial comunicaron de manera colectiva que, sin importar si vivían en el barrio o fuera de este, querían ser vistos como habitantes de ciudad por antonomasia, ciudadanos y consumidores modernos, y como cuencanos o riobambeños reales. Hasta cierto punto, tuvieron éxito. Las generaciones más jóvenes de profesionales en Cuenca consideraban a los habitantes de las áreas suburbanas y rurales como potenciales clientes. Aunque los profesionales establecidos de ambas ciudades al principio ignoraban las señales arquitectónicas de los nuevos grupos de consumidores, tanto dentro como en los alrededores de la ciudad, tuvieron que admitir que, en realidad, los límites entre la ciudad y el campo se habían desdibujado y que la previsión inclusiva del espacio urbano y la identidad local ofrece una opción más viable para el desarrollo urbano futuro. Sin embargo, al momento de finalizar este estudio, aún no habían diseñado planes concretos para implementar esta visión inclusiva. Presento estos hallazgos como respuesta a la pregunta de mi investigación. He sugerido que es necesario saber más sobre los efectos de la globalización en las ciudades más pequeñas para entender cómo la gente, en las regiones menos conocidas en el mundo de hoy, produce y construye socialmente su espacio para vivir.

Curriculum vitae

Christien Klaufus is op 2 april 1967 geboren te Haarlem. In 1985 behaalde zij haar Athe-neum-B diploma aan het Jeanne d'Arc College te Maastricht. Van 1987 tot 1993 studeerde ze Bouwkunde aan de Technische Universiteit Eindhoven, waar ze afstudeerde in de richting Architectuur en Stedenbouw. Na enkele jaren in het vakgebied van architectuur en stedenbouw gewerkt te hebben, eerst als architectonisch ontwerper en daarna als maker van video's en tentoonstellingen over de gebouwde omgeving, begon ze in 1996 met de verkorte oplei-ding Culturele Antropologie aan de Universiteit van Amsterdam. Daar studeerde ze in 1999 cum laude af op een onderzoek naar het wonen in de volkswijk Cooperativa Santa Anita in Riobamba, Ecuador. Na haar afstuderen werkte ze ruim een jaar als junior onderzoeker bij Onderzoeksinstituut OTB te Delft, waar ze onderzoek verrichtte naar de woningmarkt in Nederland. In 2001 startte ze haar promotieonderzoek als Assistent in Opleiding bij de Capaciteitsgroep Culturele Antropologie van de Universiteit Utrecht. Na afloop van haar AIO aanstelling was ze daar enige tijd werkzaam als docent. Op dit moment is ze in de func-tie van postdoc onderzoeker opnieuw verbonden aan Onderzoeksinstituut OTB.